

ELMAN QULİYEV

**TÜRK XALQLARI
ƏDƏBİYYATI**





Azərbaycanın sevinci sevincimiz, kədəri kədərimizdir.

Mustafa Kamal Atatürk



Biz bir millət, iki dövlətik.

Heydər Əliyev

**Kitabı həyatda analıq, qonşuluq, ağbirçəklik
borcunu şərəflə yerinə yetirmiş, ağzı dualı, alını
möhürlü ipək anam Məşədi Rahilə xanımın və
dünyasını vaxtsız dəyişmiş əziz qardaşım Arazın
müqəddəs ruhlarına ithaf edirəm.**

ELMAN QULİYEV

ELMAN QULİYEV

TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI

*(Təhsil Nazirinin 25.11.2007-ci il 1098 sayılı əmri ilə
kitabın çapına icazə verilmişdir.)*



BAKI – 2009

Kitabın çapına göstərdiyi köməyə görə
Türkiyənin Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri
cənab Hulusi Kılıça dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

Elmi redaktor:

HİMALAY QASIMOV

filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

BƏKİR NƏBİYEV

Akademik

NİZAMİ CƏFƏROV

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor

GÖVHƏR BAXŞİLİYEV

filologiya elmləri doktoru, professor

ARİF ƏMRAHOĞLU

filologiya elmləri namizədi, dosent

Elman Quliyev, Türk xalqları ədəbiyyatı, Bakı, Qismət, 2009, 400 səh.
Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşr

Kitabda ilk dəfə olaraq geniş şəkildə türk xalqları ədəbiyyatının (Türkiyə türk, özbək, türkmən, qazax, qırğız, tatar) yaradıcılıq mərhələləri, ayrı-ayrı görkəmli sənətkarlarının həyat və yaradıcılıqları tədqiq və təhlil olunmuşdur. Kitabdan mütəxəssislər və filologiya fakül- təsinin tələbələri istifadə edə bilərlər.

© Elman Quliyev, 2009

© Qismət, 2009

TƏDQIQATÇININ TÜRK YANĞISI VƏ YA QISA ZAMAN UĞURLARI

Qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti olan türk xalqları bəşəri sivilizasiyanın inkişafında, dünya ictimai-siyasi modelinin, ədəbi-bədii fikrinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamış, tarixin siyasi və mədəni səhnəsində özlərinin öncül yerlərini daim qoruyub saxlamışlar. Qeyd etməliyəm ki, çoxminillik tarixi olan türk xalqlarının mənəvi dəyərlərinin öyrənilməsi Sovetlər Birliyinin hakimiyyəti dövründə ideoloji basqılara məruz qalmış və bu birlik daxilində yaşayan türk xalqları basqıların təsiri nəticəsində öz həqiqi tarixlərini öyrənməkdən, milli dəyərlərə sahib çıxmaqdan məhrum edilmişlər. Şükürlər olsun ki, Sovetlər Birliyinin dağılması ilə digər xalqlar kimi Azərbaycan xalqı da müstəqilliyini elan etdi və öz kökü üstündə inkişaf etməyə başladı. Azərbaycanda milli müstəqillik əldə olunduqdan sonra bütün sahələrdə olduğu kimi təhsildə də nəticəsi, əhəmiyyəti böyük olan islahatlar aparıldı. Xüsusilə Azərbaycançılıq və Türkcülük ideyalarının təbliği aparıcı istiqamət kimi müəyyənləşdi. Dövlət başçısı İlham Əliyev cənablarının 2006-cı il sentyabr ayında Antalyada keçirilən Türk Dilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının Zirvə Toplantısında, 9 mart 2007-ci il tarixində Bakıda keçirilən Xaricdə Yaşayan Türk və Azərbaycanlı Diaspor Rəhbərlərinin I Forumunda digər sahələrlə yanaşı Türk xalqları ədəbiyyat və mədəniyyətlərinin araşdırılmasına xüsusi diqqət ayırmaq tələbi hazırki mərhələdə Azərbaycanda Türkcülük ideyalarının öyrənilməsinə dövlət səviyyəsində marağın güclü olduğunu təsdiqləyir. Bu mənada Azərbaycan universitetlərində, xüsusilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində görülən işlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mənə bir səfir olaraq bu universitetdə türk xalqları ədəbiyyatı problemlərinin yüksək şəkildə araşdırılması və öyrənilməsi haqqında məlumat verildi. 2004-cü ildə universitetin professoru, filologiya elmləri doktoru Elman Quliyevin təşəbbüsü ilə ADPU-da “Türk Odası”nın, 2007-ci ildə isə “Türk araşdırmaları” elmi-tədqiqat mərkəzinin yaradılması məndə universitetə gedib, oradakı işlərlə tanış olmaq marağı oyatdı. Biz səfirlik olaraq 18 dekabr 2008-ci il tarixində TİKA xətti ilə texniki avadanlıqla təchiz olunmuş “Türk araşdırmaları” elmi-tədqiqat mərkəzinin yeni təmirli otaqlara köçməsinin açılışını planlaşdırdıq. Universitetlə, eyni zamanda “Türk araş-

dırmaları” elmi-tədqiqat mərkəzi ilə tanışlıq məndə yüksək təəssüratlar doğurdu. Mən universitetin rektoru prof., dr. Y.Ə.Məmmədovun qayğı və işgüzarlığını xüsusi məmnunluqla qeyd etmək istərdim. 1996-cı ildən Azərbaycan ali təhsil məktəblərində tədris olunan “Türk xalqları ədəbiyyatı” fənninin öyrənilməsi istiqamətində pedaqoji universitetdə çoxlu uğurlar əldə edilmişdir. Qısa vaxt ərzində prof., dr. Elman Quliyev Azərbaycanda ilk dəfə olaraq bakalavr təhsili üçün “Türk xalqları ədəbiyyatı” (1998), magistratura təhsili üçün “Ümumtürk ədəbiyyatı” (2005) tədris proqramlarını, “Müasir özbək ədəbiyyatı tarixi” (1999), “Türkiyə türk ədəbiyyatı” (2003;2007), “Türk xalqları ədəbiyyatı” (2008), “Özbək ədəbiyyatı” (2009) dərslik və dərs vəsaitləri yazmış, Azərbaycan və xarici ölkələrdə türk ədəbiyyatı problemləri ilə bağlı çoxsaylı məqalələr dərc etdirmiş, beynəlxalq konfranslarda türk ədəbiyyatının yaradıcılıq təmayülləri kontekstində məruzələr etmişdir. Prof., dr.Elman Quliyevin Azərbaycan universitetlərində dərslik kimi istifadə olunan “Türk xalqları ədəbiyyatı” kitabını oxuduqdan sonra onun bu ədəbiyyatın problemlərinə nə dərəcədə yaxından bələd olduğunun bir daha şahidi oldum. Kitabda çoxminillik tarixə malik türk xalqları ədəbiyyatının aparıcı yaradıcı simalarının həyat və yaradıcılıqlarının araşdırılmasını, onların türkçülük düşüncəsində təhlilə cəlb edilməsini müəllifin uğuru hesab edirəm. Prof., dr. Elman Quliyev Türkiyə türk, özbək, türkmən, qazax, krım-tatar, qırğız ədəbiyyatlarının istər mərhələ, dövr xüsusiyyətlərini, istərsə də bu kontekstdə hər bir ədəbi fərdin yaradıcılığını milli-estetik prinsiplər daxilində təhlilə cəlb etmiş, məsələlərə milli düşüncə müstəvisində aydınlıq gətirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, əsərlə tanışlıq oxucuda ümumtürk yazılı abidələri, türk dünyasının ən böyük ədəbi simaları olan C.Rumi, Y.İmrə, Ə.Hamid, T.Fikrət, N.Kamal, Z.Göyalp, R.N. Güntəkin, Ə.Nəvai, M.Şeyxzadə, M.Fəraqi, A.Kunanbayev, İ.Qaspiralı, O.Süleymanov, Ç.Aytmatov və s. sənətkarların həyat və yaradıcılıqları haqqında kompleks təsəvvür yaradır, geniş mənada türk mənəvi dəyərləri, ədəbi-bədii zövq və təfəkkür tərzinin üstünlüklərini nümayiş etdirir. Bu çərçivədə Elman Quliyevin türkoloji çalışmalarını və fəaliyyətini yüksək qiymətləndirir, ona uğurlar diləyir və müəllifin “Türk xalqları ədəbiyyatı” kitabını türk dünyası üçün əhəmiyyətli hesab edirəm. Ona görə də “Türk xalqları ədəbiyyatı” kitabına böyük ehtiyac olduğunu nəzərə alıb, digər türkdilli xalqlar arasında yayılmasını vacib sayır və kitabın çapını lazım bilirəm.

Hulusi KILIÇ

Türkiyə Respublikasının

Azərbaycan Respublikasındakı Fövqəladə və Səlahiyyətli Səfiri

NƏCİB İNSAN, GÖRKƏMLİ ALİM

Qədim və zəngin tarixə malik olan türk xalqı dünya ədəbiyyatının inkişafında yaxından iştirak etmiş, yetişdirdiyi ədəbi şəxsiyyətlər təkcə tarixi vətənin hüdudları daxilində deyil, ondan çox-çox uzaqlarda da öz təkrarsız yaradıcılıqları ilə tanınmış, mənsub olduqları xalqa böyük şöhrət qazandırmışlar. Ulularından miras qalan mədəni-mənəvi sərvətlər türk xalqında qürur duyğuları yaratmaqla yanaşı, həm də mənəvi həyatın bu günü və sabahı üçün cavabdeh və səfərbər olmağa səsleyir. Şəhriyarşünaslıqda çox dəyərli söz sahibi olan professor Elman Quliyevin “Türk xalqları ədəbiyyatı” (Bakı, 2008) fundamental dərslində dünya ədəbiyyatları arasında zənginliyi, tarixi, ənənəsi və mündəricə dərinliyi ilə seçilən türk xalqları ədəbiyyatını milli-mənəvi dəyərləri və bəşəri-humanist idealları özündə ehtiva edən öncül bir ədəbiyyat kimi araşdırılması bu baxımdan tədqirəlayiqdir.

“Türk xalqları ədəbiyyatı” kitabı ədəbiyyat tarixçiliyimizin uğurlu davamıdır. Müəllifin vulqar-sosioloji yanaşmadan uzaq olan obyektiv elmi-nəzəri dəyərləndirmə prinsipini rəhbər tutması kontekstdə ona ədəbi- bədii materialların təqdimi və tədqiqində milli-mənəvi dəyərləri, tarixi-milli kimlik, soykök, özünütanıma kimi taleyönlü problemləri çağdaş ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi müstəvisində incələmək imkanı vermişdir.

Dərs vəsaitinin əhatə dairəsi kifayət qədər geniş olsa da, araşdırmanın gedişində zəngin tarixi və yaşarlı ənənələri ilə fərqlənmə türk xalqlarının ədəbiyyatları mahiyyət müstəvisində bir araya gətirilmiş, özəllikləri barədə konseptual mülahizələr yürüdülmüşdür. Bunu deyərkən biz təhlilə cəlb edilən əsərlərin ideya-məzmununu, fərdi bədii üsullardakı polifonizmi, yaradıcılıq metodları və dünyabaxışları ilə fərqlənən yazarların türk xalqları ədəbiyyatı tarixi müstəvisində bir araya gətirilmək iqtidarını nəzərdə tuturuq.

Giriş, istifadə olunmuş ədəbiyyatdan əlavə yeddi bölməni özündə ehtiva edən bu tədqiqat əsəri müəllifin mövzunun qloballığını, kontekst genişliyini ilk öncədən hesaba aldığı, konkret dönəmlərdə və milli gerçəklərdə meydana gələn bədii örnəkləri məxsusi baxış bucağı altında tədqiq etmək istəyində olduğunu aydın göstərir. Girişdə mövzunun aktuallığı barədə ilkin açıqlamalar edilir, məqsəd və vəzifələr konkret şəkildə sərgilənir. Araşdırmanın mahiyyətdən qaynaqlanan bölmələri tədqiq prosesində bir-birini şərtləndirib tamamlayır. Ədəbiyyatları qaynaqlandıran ictimai-siyasi ab-hava və ədəbi-mədəni gerçəkliklə bağlı qənaətlər prof.E.Quliyevin tarixiliyə önəm verdiyini, keyfiyyət amilini həm yaşarlı ədəbi ənənə və həm də tarixi şəraitlə ilgilədiyini göstərir. Birinci bölmədə Yusif Balasaqunlu kimi böyük söz sahibinin yaradıcılıq kredosunu çağdaş elmi-nəzəri düşüncə axarında dəyərləndirən müəllifin kontekstdə “Türk xalqları ədəbiyyatı” bölməsinə keçid alması başa düşüləndir. Özəl strukturu ilə fərqlənən ikinci bölmədə öncə tarixə müxtəsər nəzər yetirən kitab müəllifi Cəlaləddin Rumi, Yunis Əmrə, İbrahim Şinasi, Əbdülhəmid Ziya Paşa, Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid, Tofiq Fikrət, Mehmed Akif Ərsoy, Ziya Göyaltı, Ömər Seyfəddin, Yəhya Kamal Bayatlı, Rəşad Nuri Güntəkin kimi ustad sənətkarlar, metod, üslub və janr biçimləri, tarixi dövrün gerçək həqiqətlərini bədii müstəvidə sərgilənən kirdarına əsasən dəyərləndirilirlər. Bir-birindən fərqli zaman və məkan bölməsində, milli-mənəvi gerçəklər zəminində yaradılan özbək, türkmən, qazax, krım-tatar, qırğız ədəbiyyatı struktur baxımdan tədqiqatçının qarşısına müəyyən problemlər çıxarsa da etiraf etmək lazımdır ki, o, bunların öhdəsindən bacarıqla gəlmişdir. Əlişir Nəvai poeziyası ilə bağlı təhlillər də kontekst xarakterli olub, onun yeni ədəbi mərhələnin təşəkkülündə və formalaşmasında rolunun müəyyən edilməsinə hesablanmışdır.

Türk xalqlarının ədəbiyyatını yaradanların tale yollarında üzləşdikləri məqamları da müstəviyə çıxaran E.Quliyev kontekstdə türkmən ədəbiyyatında Məxtumqulu Fəraqi, qazax ədəbiyyatında Abay Kunanbayev və Oljas Süleymenov, krım-tatar ədəbiyyatında İsmayıl

Qaspiralı, qırğız ədəbiyyatında Çingiz Aytmatov fenomeninin meydana gəlməsini şərtləndirən cəhətlərə aydınlıq gətirir. Tutarlı və konkret faktlara dayaqlanan açıqlamalardan həm də belə bir qənaət formalaşır ki, türk xalqlarının ədəbiyyatları möhtəşəm olmaqla bərabər həm də milli və bəşəridir. Müqayisə və paralellər tarixləri və taleləri bir araya gətirməyə, türk ədəbiyyatları arasında körpü yaratmağa yönəldilmişdir. Kitabın bölmələri və yarımbaşlıqları incələndikcə isbat olunur ki, ədəbi əlaqələr çeşidli rəkursa və çox geniş kontekstə malikdir. Kəşifən məqamları müstəviyə çıxarmaqla müəllif sözü gedən çağların ədəbi prosesinə dərinədən bələdliliyini, problemin çözümlündə kifayət qədər kirdarlı olduğunu ortaya qoymuş olur.

Açıqlamalardan aydın hiss olunur ki, tədqiqatçı araşdırmanın strukturunda yer alan sənətkarların bioqrafiyalarına da dərinədən bələddir və yaradıcılıq laboratoriyalarının sirlərini meydana çıxarmaq, bədii örnəkləri mərhələvi baxımdan, sosial münasibətlər sistemində incələmək əzmindədir. Sözü gedən sənətkarlar barəsindəki ədəbiyyatşünaslıq materiallarına dərinədən bələdlilik müəllifə fərqli zaman və məkanlarda yaşayıb böyük ədəbiyyat yaradan ədibləri sosial problemlər, bədii meyarlar və bəşəri inkişaf tarixi kontekstində bir araya gətirmək imkanı vermişdir. Atatürk mərkəzində keçirilən təqdimatı böyük rezonans doğuran “Türk xalqları ədəbiyyatı” kitabı professor Elman Quliyevin yaradıcılıq axtarışlarına elmi-ədəbi ictimaiyyətin müsbət reaksiyası idi. Sanballı dərslük, dərş vəsaiti və monoqrafiyaların müəllifi E.Quliyevin yazdığı “Müasir özbək ədəbiyyatı tarixi” (1999), “Türkiyə türk ədəbiyyatı” (2003) kitablarından və türk xalqlarının ədəbiyyatına dair tərtib etdiyi proqramlardan ölkəmizin universitetlərinin müvafiq fakültələrinin tələbələri tədris materialı kimi istifadəsi çox mətləblərdən xəbər verir.

ADPU-nun Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı tarixi kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru Elman Hilal oğlu Quliyev Şərş ölkələrində böyük nüfuzə malik tədqiqatçı kimi tanınır. Onun İran, İraq və Türkiyədə çap olunan əsərləri, bir çox Beynəlxalq konfranslarda etdiyi məruzələr deyilənlərə əyani sübutdur. “Türk odası” və

“Türk araşdırmaları” elmi-tədqiqat mərkəzinin rəhbəri kimi fəaliyyəti elmi təş- kilatçılıq bacarığına və türk təəssübkeşliyinə əyani sübutdur. Alimliyi kimi müəllimliyi də təqdir olunan Elman Quliyev inam və etiqadla yaşayan, özünə qarşı hədsiz tələbkar, milli-mənəvi dəyərlərə sadıq, vətəndaşlıq narahatlığını qəlbən yaşayan İnsandır.

HİMALAY QASIMOV

*ADPU-nun Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri,
filologiya elmləri doktoru, professor*

GİRİŞ

Dünya xalqlarının mədəniyyəti tarixən bir-birindən təcriddə deyil, əksinə qarşılıqlı təsir dairəsində inkişaf etmiş, yüksək mənəvi dəyərlər qazanmışdır. Şərti də olsa dünya mədəniyyətinin iki qütbü kimi səciyyələndirilən Şərq və Qərb mədəniyyətləri bir-birinə bağlılıq və təsir nəticəsində müasir sivil mərhələyə yetişə bilmişdir. Hər bir xalqın mədəniyyəti həmin xalqın yaşadığı ərazi, region, mühit və s. amillərlə bağlı olsa da, onun dünya mədəniyyətinin inkişaf xətti ilə əlaqə və yaxınlığı şəxsizdir. Türk xalqlarının mədəniyyəti və ədəbiyyatı bu mənada dünya mədəniyyəti və ədəbiyyatının ayrıca qolu və mərhələsi olmaqla yanaşı, həm də əsas tərkib hissəsidir.

Türklər dünyanın qədim və qüdrətli xalqlarındandır. XX əsr türk ədəbiyyatının məşhur nümayəndəsi Ə.Nesinin təbirincə desək, "hər bir millətin böyüklüyü onun əhalisinin çoxluğuna və ərazisinin genişliyinə görə müəyyənləşdirilmir. Hər bir xalqın böyüklüyü onun tarix və mədəniyyətinin qədim və zənginliyinə görə müəyyənləşdirilir." Bu mənada türklər öz tarix və mədəniyyətlərinin qədimliyi, zənginliyi baxımından dünya xalqları arasında böyüklüyünü, aparıcılığını tam şəkildə təsdiqləyə bilmişlər. Türklərin təxminən dörd min il bundan əvvəl Altay-Sayan dağları boyunca yaşamaları tarixi fakt kimi təsdiqlənmişdir. Lakin türklərin tarixinin daha əvvəllərə aid olduğu şəxsizdir. Türklərin 2800 il siyasi təşkilatlanma, 2700 il ədəbiyyat, 2500 il yazı tarixinə malik olmaları bu fikrin həqiqiliyinə tam əminlik yaradır.

Tarixdə "türk" kəlməsi ilk dəfə Göytürklər tərəfindən işlədilmiş, mənsubiyyət ifadə edən ad kimi qəbul olunmuşdur. Lakin "türk" sözünün digər mənə çalarlarına da malik olması (güc-qüvvət, törəmək-artmaq, yüyürmək, gözəl və s.), türk xalqının özünəməxsus fərdi keyfiyyət və xüsusiyyətlərini hərtərəfli müəyyənləşdirmək baxımından xarakterikdir.

Hazırkı dövrdə türk mədəniyyət və ədəbiyyatının tək-cə hər hansı milli zəmində yox, ümumtürk anlayışları səviyyəsindən və bu səviyyənin nəzəri-estetik prinsiplərinin dərki baxımından öyrənilməsi vacibdir.

Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, xalqlar öz zəngin mənəvi aləmindən uzun müddət nəinki uzaq düşmüş, həm də müəyyən siyasi tələblər daxi-

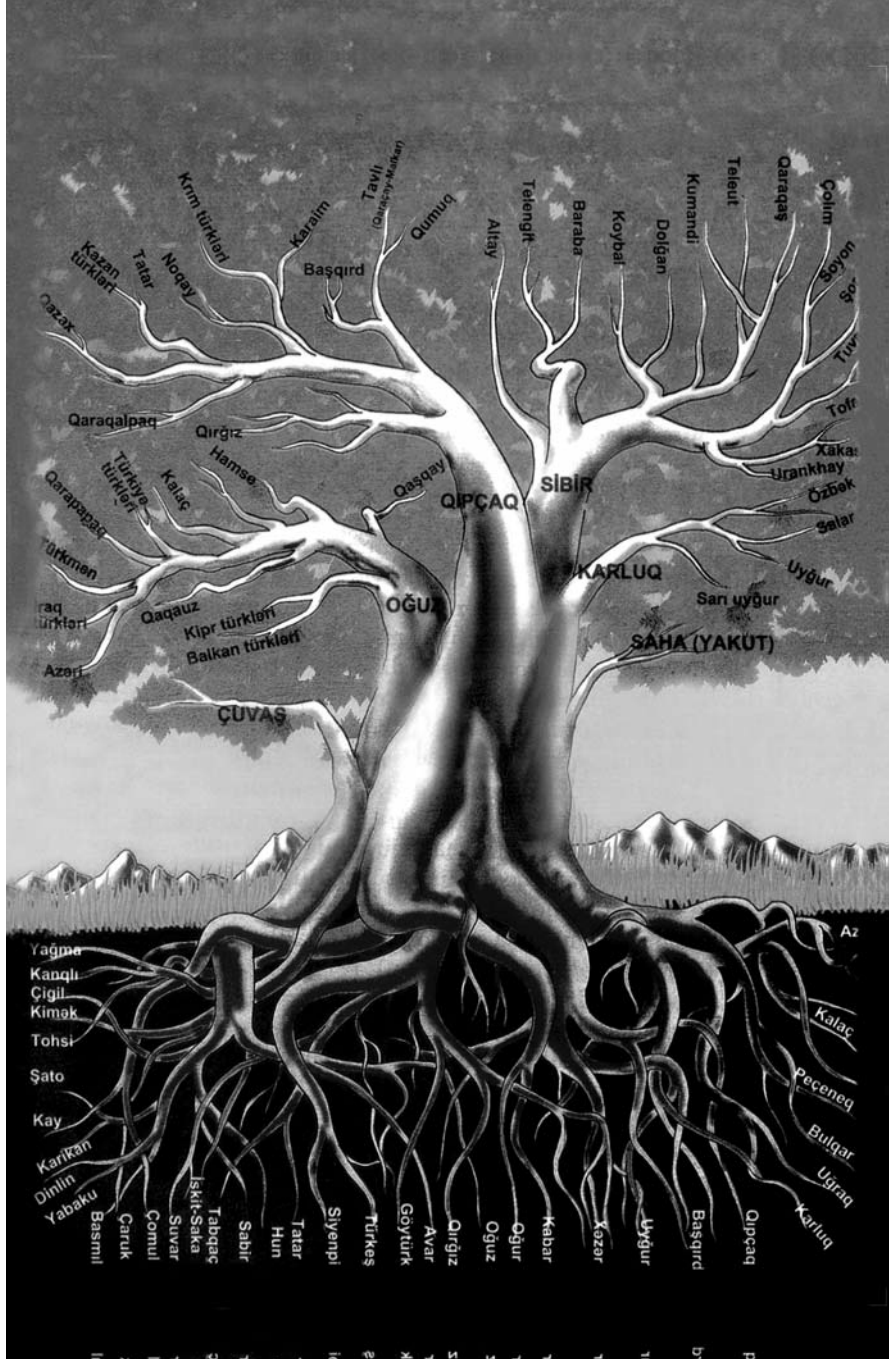
lində bu ədəbiyyatın keçdiyi böyük tarixi yol onlar üçün əhəmiyyətsizləşdirilmişdir. Konkret olaraq Sovet hakimiyyəti illərində türk xalqları ədəbiyyatının tədrisi və öyrənilməsinə gəldikdə deməliyik ki, burada türk xalqlarının mədəniyyət və ədəbiyyatı başqa ad altında (SSRİ xalqları) tarixi-millî və ümumtürk kontekstindən yox, sovet ideoloji prinsipləri baxımından həyata keçirilmişdir. Nəticədə bu ədəbiyyatın özünəməxsus inkişaf yolunun işıqlandırılması, onun yaranma və formalaşması, minilliklər şanlı tarixə malik türklərin mədəni, iqtisadi, siyasi coğrafiyasının bugünkü vaxta qədər keçdiyi yol, qazandığı uğur kölgədə qalmışdır. Odur ki, uzun illər xalqlar belə bir mənəvi boşluğun doldurulmasına daxilən ehtiyac duymuş və onun reallaşmasını hər an düşünmüşlər.

Dünyanın yeniləşdiyi, sovet rejiminin dağıldığı, ayrı-ayrı suveren və müstəqil dövlətlərin yarandığı mərhələdən sonra digər xalqlar kimi türklər də özünün mədəni və siyasi tarixini yenidən yazmaq, obyektiv işıqlandırmaq, təbliğ etmək imkanı və hüququ qazana bildi.

Azərbaycanda milli müstəqillik əldə olunduqdan sonra ali məktəblərin filologiya fakültələrində ilk dəfə tədris olunan “Türk xalqları ədəbiyyatı” fənni də bilavasitə bu sahəyə xidmət kimi planlaşdırılmışdır. Bu fənnin tədrisi prosesində nəinki keçmiş sovet məkanında yaşayan ayrı-ayrı türk xalqlarının, eləcə də zəngin ədəbiyyatı olan Türkiyə türklərinin ədəbiyyatının öyrənilməsi də qarşıya məqsəd qoyulmuşdur. Təbii ki, türk xalqlarının zəngin ədəbi-bədii yaradıcılıqları həm ümumtürk konsepsiyası, həm də milli türk ədəbiyyatının özünəməxsusluğu, fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri baxımından tədris olunacaqdır. Eyni zamanda bu fənnin tədrisi zamanı türk xalqlarının mədəniyyətinə digər dünya xalqlarının mədəniyyətindən təcridə, ayrılıqda yox, vəhdət, qarşılıqlı əlaqə və bağlılıq şəraitində münasibət bildirilməlidir. Çünki inkaredilməz faktdır ki, türklərin qədim folklor irsi Misir və ümumən Yaxın və Orta Şərq ədəbi abidələri ilə qarşılıqlı əlaqə prosesində olmuşdur. Yazılı ədəbiyyatda da bu cür əlaqə, ənənə yaxınlığı özünü göstərmiş və hazırda da göstərməkdədir.

“Türk xalqları ədəbiyyatı” fənninin tədrisi prosesində bütün bunlar nəzərə alınmış və kursun imkanlarına uyğun hər bir milli ədəbiyyatın məşhur abidələri, dövrü üçün tipik, səciyyəvi sayılan nümunələri, fərdi yaradıcılıq qabiliyyəti gözəl və parlaq olan şəxsiyyətləri daha çox ön plana çəkilmişdir.

**ÜMUMTÜRK
YAZILI ƏDƏBİYYATI**



YUSİF BALASAQUNLU (1017-1077)

Yusif Balasaqunlu XI əsr türk-islam mədəniyyətinin ilk böyük mü-təfəkkir nümayəndəsidir. O, 1017-ci ildə Qaraxanlı dövlətinin (840-1212) mədəniyyət mərkəzi hesab olunan Balasaqun şəhərində anadan olmuşdur. Lakin Y. Balasaqunlunun doğum tarixi ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, ayrı-ayrı mənbələrdə onun anadan olma tarixləri 1010, 1015, 1019, 1025 və s. kimi də göstərilir. Yusif Balasaqunlu türk ədəbi dil və mədəniyyətinin formalaşması, eyni zamanda inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan Qaraxanlı hakimiyyəti dövründə yaşayıb-yaratmışdır. Qeyd edək ki, Qaraxanlı dövləti Göy Türk və Uyğur xaqanlarından sonra Türküstan regionunda yaranan ilk türk müsəlman imperiyası kimi tarixə daxil olmuşdur. Qaraxanlı dövlətinin yaradıcısı, islamı qəbul etmiş ilk türk hökmdarı Əbdülkərim Satuq Buğra Qaraxanın hakimiyyətə gəlişi ilə regionda bədii, elmi, ictimai-siyasi təfəkkür tərzini türkün xeyrinə dəyişmişdir. Belə demək mümkünsə, bu dövrdən etibarən türk dili və mədəniyyətinin əsası qoyulmağa başlamışdır. Məlum (eyni zamanda məşhur) rəvayətə görə, Məhəmməd peyğəmbər Mərac səfəri zamanı peyğəmbərlərlə bir sırada oturmuş bir şəxsi cənab Cəbrayıl göstərərək onun hansı peyğəmbər olduğunu soruşur. Cənab Cəbrayıl isə öz növbəsində bildirir ki, bu şəxs peyğəmbər deyil, 333 il sonra Türküstanı dinimizə döndərəcək Satuq Buğra xanın ruhudur. Bu rəvayət türk düşüncə, təfəkkür tərzinin islama yaxın və bağlılığını təsdiqləyir. Əslində Qaraxanlıların hakimiyyətə gəlişi və islamı qəbulu nəticəsində türkün Göy Tanrı inamının tək Allah inamına keçidi baş verdi və bu səbəbdən mükəmməl türk-islam ədəbi-fəlsəfi, mənəvi-psixoloji düşüncəsi formalaşmağa başladı. Türk və islam ideologiyalarının sintezi yeni mədəniyyət mərhələsinin əsasını qoydu və elə bu halda da dünya mədəniyyətinə inteqrasiya olundu.

Y.Balasaqunlunun harada, kimdən və nə vaxt dərslər alması dəqiq məlum deyil. Bu barədə çoxlu mübahisəli fikirlər mövcuddur. Lakin dünyagörüşü, ictimai-siyasi, elmi-ədəbi və s. fikirləri onu deməyə əsas verir ki, o, mükəmməl təhsil almışdır. Bir fikrə görə onun müəllimi İbn Sina (980-1037) olmuşdur. Ehtimal olunur ki, o, ömrünün çox hissəsini Balasaqun şəhərində yaşamışdır. Y.Balasaqunlu “Qutadqu bilik” əsərini də bu şəhərdə yazmağa başlamışdır (1069). O, əsəri 18 aydan sonra Qaraxanlı dövlətinin siyasi mərkəzi Kaşqarda tamamlamış (1070), hökmdar Tabğac Buğra xana təqdim etmişdir. Əsəri bəyənən hökmdar Y.Balasaqunluya Xas Haciblik rütbəsi vermişdir. Bu barədə əsərin müqəddiməsində belə yazılır: “Bu kitabı təsnif edən Balasaqun şəhərində doğulmuş dindar və mömin bir şəxsdir. Amma bu kitabı Kaşqar elində tamamlayıb, Tabğac Buğra xan hüzuruna çıxarmışdır. Məlik Buğra xan da onu ağır layihə-əzizləyib öz Xas Hacibliyini ona vermək lütfündə bulunmuşdur. Onun üçün də Yusif Xas Hacib adı və sanı dünyaya yayılmışdır.” Məlumdur ki, Haciblik hökmdarın ideoloji müşaviri kimi sarayda vəzir və ordu komandanından sonra 3-cü vəzifə hesab olunur. O, əqli, əxlaqi, mənəvi, fiziki və s. baxımdan fərqlənməli, xalqın görən gözü, düşünən beyni olmalıdır. Haciblik üçün 10 fəzilət vacib şərt sayılmışdır: iti göz, saf könül, həssas qulaq, dil, nurlu üz, qamət, əməl, elm, idrak, pak əl. Heç şübhəsiz, Y.Balasaqunlu bütün bu keyfiyyətləri özündə əks etdirmiş və xalqın sevimlisinə çevrilmişdir. Yusif Balasaqunlu 1077-ci ildə vəfat etmişdir.

“QUTADQU BİLİK” əsəri

Y.Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” əsəri (1069-1070) türkdilli xalqların bədii təfəkkür gücünü özündə əks etdirən, türkcə qələmə alınmış əsərlər içində birinci dəfə sözlə Allahın adı ilə başlanılan ilk (XI əsr) yazılı sənət abidəsidir. “Qutadqu bilik” məsnəvi formasında yazılmış mənzum didaktik əsərdir. Əsər 6645 beytdən ibarətdir. Lakin əsərə 77 beytlik mənzum və kiçik bir mənsur müqəddimə də əlavə edilmişdir. Bu parçaların kim tərəfindən yazılıb əsərə əlavə edilməsi barədə hələlik dəqiq bir fikrə gəlinməsə də, ehtimal olunur ki, həmin parçalar müəllifin özünə məxsusdur. Çox güman ki, Y.Balasaqunlu əsərə əla-

vəni ömrünün sonlarında yazmışdır. Belə ki, oxucuya birbaşa ünvanlanan 75 və 76-cı beytlərdə bu hal öz təsdiqini belə tapır:

*Türkcə bu şeirləri sənin üçün düzdüm,
Ey oxucu, oxuyaraq mənə dua et.
Mən dünyadan gedirəm, məni eşit.
Kitabdan ibrət al, gözünü aç.*

Onu da qeyd etmək ki, bu əlavələrin istər nəsr, istərsə də nəzm hissələrində əsərin ətraf ölkələrdə yayılması və müəllifinə şöhrət gətirməsi barədə məlumat verilir. Müəllif kitabın Çində “Ədəbül-mülük”, Maçində “Ənisül-məmalik”, məşriğdə “Zinətül ümərə”, İranda “Şahnameyi-türki”, Turanda “Qutadqu bilik” adı ilə şöhrət tapmasını qürur hissi ilə qələmə alır. Ehtimal ki, əsər müəllifin sağlığında əlyazma halında adı çəkilən ölkələrdə yayılmış və bunun nəticəsi olaraq Y.Balasaqunlu fakt kimi bunları əsərə əlavə etmişdir.

“Qutadqu bilik” mütəqarib bəhrinin Fa’ülün Fa’ülün Fa’ülün Fa’ül təfilə quruluşuna uyğun yazılmışdır. Lakin bu fikrə də tədqiqatçıların münasibəti birmənalı deyildir. Belə ki, əsərin milli şeir vəznə hecəda yazılmasını təsdiqləyən fikirlər də mövcuddur. Qeyd etmək ki, əsərdə 173 dördlük vardır ki, bunlar da islamiyyətdən əvvəlki mani türk şeir şəklinə uyğundur. Həmin dördlük-mani quruluşunda cinaslı qafiyələnmə sistemi mövcuddur ki, mənbələrdə bu proses sonrakı dövrlərdə milli türk şeiri olan tuyuğ şəklinin inkişafına böyük təsir göstərən amil kimi təsdiqlənir.

“Qutadqu bilik” Xan dili ilə tanınan Kaşqar-Xaqaniyyə türkcəsində yazılmışdır. Yeni ədəbi dil olan Kaşqar-Xaqaniyyəsi həm də Qaraxanlıların dövlət dili idi.

“Qutadqu bilik” əsərinin üç əlyazma nüsxəsi mövcuddur: Vyana, Qahirə və Fərqanə.

1439-cu ildə Heratda Həsən Qara Şəms tərəfindən uyğur əlifbası ilə üzü köçürülmüş nüsxə İstanbula gətirilmişdir. Həmin nüsxə şərqsünas alim Hammer tərəfindən satın alınaraq Vyana Saray kitabxanasına hədiyyə olunmuşdur. Vyana nüsxəsi “Qutadqu bilik”in elm aləminə məlum olan ilk nüsxəsi hesab olunsa da, tədqiqatçılar onu naqis hesab edirlər. Həmin variant ilk dəfə 1870-ci ildə nəşr olunmuşdur.

“Qutadqu biliy”in ərəb əlifbası ilə yazılmış ikinci nüsxəsi 1896-cı ildə Qahirədə tapılmışdır. Qahirə Saray kitabxanasında saxlanılan bu nüsxənin materialları ilk dəfə 1943-cü ildə çap olunmuşdur. Əsərin ərəb əlifbası ilə üzü köçürülmüş mükəmməl nüsxəsi hesab olunan Fərqanə (Namanqan) variantı isə elm aləminə 1913-cü ildə məlum olmuşdur. Z.Vəlizadə və Fitrət tərəfindən aşkarlanan bu nüsxə ilk dəfə 1934-cü ildə nəşr olunmuşdur. Hazırda Fərqanə nüsxəsi Vilayət kitabxanasında saxlanılır.

Y.Balasaqunlunun əsərə “Qutadqu bilik” adı verməsi təsadüfi deyildir. “Xoşbəxtlik”, “uğurlu tale” və s. mənalarını bildirən “qut” sözünün leksik dəyişməsi və “bilik” sözü ilə yanaşı işlənməsi nəticəsində ifadə etdiyi mənə – “xoşbəxtliyə aparan elm” – əsərin adı ilə bağlı müəllif məqsədini özündə ehtiva edir:

Kitaba “Qutadqu bilik” adını verdim,

Oxuyanı uğurlasın, əlindən tutsun.

Sözümü söylədim, kitabı yazdım.

Bu kitab uzanıb hər iki dünyanı tutan əldir.

Y.Balasaqunlu “Qutadqu biliy”i çox əziz bir kitab kimi qiymətləndirir və “dəyərli biliklərlə bəzədilmiş” bu kitabı “qananlar üçün elm dəryası” hesab edir. Kitabın ən dərin hikmət və inci çələngi olması xüsusi şəkildə vurğulanır. Ona görə də müəllifin oxucuya ünvanladığı “bu kitabı hər oxuyan-yazan anlamaz, onu ancaq oxuyub-duyan başa düşər” sözləri təsadüfi səslənmir.

“Qutadqu bilik” ilk olaraq Tanrının, Məhəmməd peyğəmbər və onun 4 əshabəsinin – Əbubəkr, Ömər, Osman və Əlinin, o cümlədən dövrün hakimi Buğra xanın tərifləri ilə başlayır. Bunların ardınca gələn təxminən 270 beytlik müxtəlif başlıqlı parçalarda kainatın yaranması, 7 səyyarə, 12 bürc və insan haqqında məlumat verilir. Kitabda özünə yer tapan bundan sonrakı (təxminən 6000 beyt) bütün məsələlər 4 ulu və möhkəm təməl üzərində qurulur: a)ədalət; b)səadət; c)ağıl; d)qənaət və aqibət.

Əsərdə Gündoğdu ədalətin, Aydoğdu səadətin, Öydülmüş ağılın, Odqurmuş isə aqibətin rəmzidir. Əsər boyu bütün məsələlər türk adı ilə ifadə olunmuş obrazlarla əlaqəli təqdim olunur. Müəllif bu obrazların

fəaliyyət çevrəsində bir tərəfdən dövlət, cəmiyyət, sosial-hüquq, məişət, digər tərəfdən isə axirət və dünya problemlərini diqqət mərkəzinə çəkir. Buna görə də əsərdə “dünyaya gələn gündən adını alıb, atını minən, mənzil-mənzil ölümə yaxınlaşan”, “özü yox, adı əbədi olan” insanın “müvəqqəti dünya ilə” “əbədi aləm” xəttindəki yeri və mövqeyi tam müəyyənləşir, onun nəfsi tərksilah olunur. Müəllif Gündoğdu, Aydoldu, Öydülmüş və Odqurmuşun əməl, fəaliyyət, həyata baxış və dünyagörüşlərini geniş dairədə təqdim edir. Məhz bu təqdimatda hökmdar və cəmiyyət, insan və dünya, insan və əbədi aləm problemləri önə çəkilərək ədalətli cəmiyyət idarəçiliyi barədə təsəvvür genişləndirilir. O cümlədən bu dünya və axirətdə xoşbəxt olmağın yolları göstərilir.

Gündoğdu Elik ədalətin rəmzidir. Onun xarakteri günəşin əlamətlərinə uyğun təqdim olunur. Günəş formasını, işığını dəyişmədiyi kimi Gündoğdunun da ədalətli “nur və işığı” dəyişməzdir, günəş kainata işıq və istilik bəxş etdiyi kimi, onun da ədaləti insanlara rahatlıq və əmin-amanlıq bəxş edir, günəşin bürcü və təməli sabit olduğu kimi Gündoğdu da ədalətli hökmündə, rəftarında sabit və qərarlıdır və s. O, uzun bir ömür yaşayan hökmdardır. Sözü bütöv, gözü, könlü tox, əməli doğru insandır. Lakin əsərdə onun müsbət keyfiyyətlərinin təqdimi bununla bitmir. Gündoğdu Elik cəsur, xoşəxlaq, bilikli, ağıllı, şəxsi meyllərdən uzaq və s. xüsusiyyətləri ilə də təqdim olunur. O, əsərdə hakimiyyəti təkbəşinə idarə etməyin əleyhdarı kimi çıxış edir. Buna görə də idarəçilikdə özünə yardımçı ola biləcək ağıllı bir köməkçi axtarır. Gündoğdu Elik əsl hökmdar olaraq sayıq və ehtiyatlılığı ilə seçilir. O, bir siyasi xadim kimi başa düşür ki, dövlət işində ehtiyat və sayıqlıq dövlətin ömrünü uzadar, qanunla idarə olunan cəmiyyətdə xalq xoşbəxt yaşayar. Y.Balasaqunlu Gündoğdu Elikin simasında ədalətli hökmdar obrazı yaratmaqla türk dövlət idarəçiliyi və ictimai-siyasi görüşləri barədə kompleks təsəvvür yaratmışdır.

Əsərdə bu cür təsəvvürlər Aydoldunun şəxsində bir qədər də konkretləşir, fikirlər qarşılıqlı mükəllimədə (Hacib-Aydoldu və Gündoğdu-Aydoldu qarşılaşmasında) təqdim olunur. Doğruluğu özünə şüar edən Aydoldu qüsursuz xidməti ilə tanınır. Əsərdə onun adının mənası ayla müqayisədə açıqlanır: “Ay göydə birinci gün kiçik görünür, günlər keçdikcə böyüyür, bədirlənib dünyanı işıqlandırır, böyüyüb ən yüksək zirvəyə çatır, təkrar kiçilib yenidən böyü-

məyə başlayır”. Məhz Aydoldu səadət və dövlətin rəmzi olduğundan bu açıqlamada səadətin, var-dövlətin əbədi olmadığına, ay kimi yerini və formasını dəyişdiyinə görə ona bel bağlamamaq, aludə olmamaq tövsiyyə olunur. Aydoldu dövlətin ikinci səlahiyyətli adamı – vəzir kimi cəmiyyətdə nüfuz sahibidir. Lakin müəllif onun nüfuzunun səbəbini səlahiyyəti ilə deyil, daha çox “könlünü tanrıya bağlaması”, “həyatda hər şeyi sınaqdan çıxararaq qərar verməsi”, “biliklə hünər əldə etməsi”, “dünya malını əlavə yük bilməsi”, “hər nəyin çarəsin doğruluqda axtarması” və s. ilə əlaqələndirir.

“Qutadqu bilik” əsərində Aydoldunun ictimai-siyasi, fəlsəfi, mənəvi, psixoloji görüş və digər həyati baxışları Gündoğdu və oğlu Öydülmüşlə söhbətlərində diqqəti cəlb edir. Bu söhbətlər əslində türk təfəkkürü yanaşmasında dövlət, cəmiyyət, ədalət və s. problemlərə baxışın ölçü və meyarlarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

“Qutadqu bilik” əsərində “fəaliyyət dairəsinə” görə fərqli obrazlardan biri Öydülmüşdür. O, əsərdə ağıl rəmzi kimi çıxış edir. Atasının ölümündən sonra Gündoğdu onu yanına çağırır və söhbət zamanı Öydülmüşün ağıl hökmdarı heyran qoyur. Buna görə Gündoğdu ona sarayda səlahiyyət verir. Çalışdığı müddət ərzində Öydülmüş uğur qazanır, xalqı xoşbəxtliyə, dövləti isə tərəqqiyə aparır. Öydülmüşün fikirləri maddi dünya ilə əbədi aləm müstəvisində bir növ tənzimləməyə xidmət göstərir. Öydülmüş ağıl və biliyi insanın bu dünyada qazandığı ən böyük nemət hesab edir. O, hər cür xoşbəxtliyin səbəbini ağıl və bilik adlı “açarla” bağlayır. Bütün əsər boyu onun aşpazlıqdan, təbiblikdən, ovçuluqdan, tərbiyədən və s. tutmuş dövləti idarə etmək qaydalarına qədər düşüncələri əsl ağıl sahibinin görüşləri şəklində təqdim olunur. Ona görə də oxucu bu təqdimatda sosial mühit və məişətdə nəyi necə etməyin qaydalarını öyrənir, bütövlükdə həyatda yaşamaq və davranmaq mədəniyyətinin türk təfəkküründən süzülüb gələn nizamı ilə tanış olur.

“Qutadqu bilik”də əsas obrazlardan biri də Odqurmuşdur. O, aqibətin rəmzidir. Odqurmuş bütün varlığı ilə əbədi aləmin cazibəsindədir. Heç bir qüvvə onu bu cazibədən “xilas edə” bilmir. Bu səbəbdəndir ki, onun qohumu (qardaşı) Öydülmüş dəfələrlə onu sarayda çalışmağa dəvət etsə də o, bu təklifi qəbul etmir. Ona görə ki, Odqurmuş dünya

nemətlərinə göz yumaraq sarayda xidmət göstərməyi yox, axirətə (aqibətə) hazırlaşmağı hər şeydən üstün tutur. Bu səbəbdən də o, zahidliyi saraya getməkdən daha şərəfli bilir. Onun əqidəsi əsərdə dönə-dönə təkrarlanan fikirlərdə təsdiqini tapır:

*Bu dünyadan əl üzüb vaz keçmək lazımdır,
O biri dünyanı bu yolla əldə etmək olar.*

*Dönük dünyadan möhkəm yapışmaqla
Əbədi dünyanı necə əldə etmək olar?*

Biz əsərdə Öydülmüşlə Odqurmuşun bir neçə dəfə görüşünün şahidi oluruq. Bir növ bu görüşlər həyat və axirət problemlərinə həsr olunduğu üçün müəyyən şərtlikdən də uzaq dayanmır. Bu səbəbdəndir ki, mənəviyyat dünyasının iki böyük simasının bir neçə dəfə üz-üzə dayanaraq fikir mübadiləsi etmələri mətləbin daha genişlikdə, bütün təfərrüatları ilə açılmasına xidmət göstərir.

Müəllif Odqurmuşun fikirlərini maddi və əbədi dünya kontekstində təqdim etməklə islami təsəvvürlər haqqında bilgiləri nümayiş etdirir.

“Qutadqu bilik” əsəri Yusif Balasaqunlunun özünə nəsihətləri ilə tamamlanır. 40 beytlik bu nəsihətdə müəllif biliyin insan həyatındakı rolundan, bilikli insanlarla biliksizlərin fərqiindən, sözlərinin doğruluğundan, bu dünyanın müvəqqəti olmasından, hər iki dünyada mövqə qazanmaqdan, əsərin 18 aya tamamlanmasından və s. bəhs açır.

“Qutadqu bilik” XI əsr türk ədəbi dilinin kamil nümunəsi kimi dil, üslub və fikrin bədii imkanları baxımından da diqqəti cəlb edir. Məhz bu dilin formalaşma və inkişafında Y.Balasaqunlunun müstəsna xidmətləri olmuşdur. Bu fikir əsərdə öz ifadəsini belə tapır:

*Bu türkcə sözü geyik kimi gördüm,
Onu yavaşca tutdum, özümə yaxınlaşdırdım.*

*Oxşadım, isitdim, tez könül verdi,
Ancaq yenə də ara-sıra hürkür, qorxur.*

“Qutadqu bilik”də ifadə gözəlliyi baxımından diqqəti çəkən yüz-lərlə nümunəyə rast gəlmək mümkündür:

“Kamalın bəzəyi dil, dilin bəzəyi sözdür, insanın bəzəyi üz, üzün bəzəyi isə gözdür”, “hər kəsin hərəkəti onun əslinə şahiddir, hərəkəti nədirsə, əslə də odur”, “insanın özü əbədi deyil, adı əbədidir”, “pis

söyülər, yaxşı öyülər”, “biliksiz kişi həmişə xəstə olar”, “ağıl qaranlıq gecədə bir çıraqdır”, “hırslə iş tutan peşman olur”, “kimdə ağıl olsa, o əsilli olar” və s. Bu cür deyimlər əsərin dil və üslub baxımından zənginliyini, türk dilinin ifadə imkanlarının genişliyini təsdiqləmiş olur.



TÜRKİYƏ
TÜRK ƏDƏBİYYATI



TARİXƏ MÜXTƏSƏR BAXIŞ

Dünyanın qədim sakinləri olan türklər böyük tarixi epoxa yaratmışlar. Eradan əvvəl VIII əsrdə Çindən Avropanın ortalarına qədər böyük bir ərazidə hökmranlıq etmiş Saxa imperatorluğu ilk türk siyasi təşkilatı hesab olunur. Daha sonra böyük siyasi qüdrət və gücə malik olan Hun imperatorluğu (e.ə. 318-b.e.58) türk siyasi və mədəni tarixində ən şərəfli yerlərdən birini tuta bilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, türk tarixçiləri Hun imperatorluğunu Osmanlıdan sonra türklərin qurduğu ən böyük və uzunmüddətli dövlət hesab etmişlər. Eramızın III-IV əsrlərində Böyük Türk xaqanlığını Tabqac hökmranlığı təmsil etmişdir. Avarlar bu hakimiyyətə son qoysalar da, 442-ci ildə Göytürklər Avar hakimiyyətini devirmiş və şərqdə Koreyadan tutmuş qərbdə Krıma qədər olan ərazini özündə birləşdirən Göytürk imperatorluğu yaratmışlar. VIII əsrdə Doqquz Oğuz-On Uyğurlar Böyük Türk xaqanlığının təmsilçisinə çevrilirlər. Bundan sonra xaqanlığı müsəlman olan Qaraxanlılar ələ keçirirlər (940) və uzun müddət idarə edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Hun imperatorluğu dağıldıqdan sonra böyük tarixi proseslər baş verir. Daha doğrusu, bu dağıntıdan sonra türklərin müxtəlif istiqamətlərə yeni yayılma mərhələsi başlayır. Türklər uzaq Hindistanda özlərinin Kuşanlar dövlətini yaradırlar. Anadolu və Balkanlarda məskunlaşırlar. İndiki Macarıstana öz adlarını (Hunqariya) verirlər. Lakin sonralar bu proseslər müəyyən uğursuzluqlarla nəticələnir. Yəni burada yaşayan türklərin hakimiyyəti müvəqqəti olur, Balkan türkləri isə tamamilə xristianlaşır.

Hunların Qərb yürüşləri zamanı bir çox Hun boyları əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, əsasən Qafqazlardan Anadoluya daxil olmuş, IV əsrdən etibarən Ankara və Adanada yaşamağa başlamışlar. 1071-ci ildə Səlcuq hökmdarı Sultan Alparslan Malazgirt döyüşündə Bizans ordualarını məğlub edir və türklərin Anadoluda yurd kimi təhlükəsiz yaşamaq arzularını təmin edir. Lakin Bizans imperatorluğu Anadoluya

sahib olmaq ümidlərindən əl çəkmirdi. 1176-cı ildə Bizans ordularının acınacaqlı məğlubiyyəti onların Anadoluya sahib olmaq ümidlərini tamamilə puç etdi. Anadolu Səlcuq hakimiyyəti dövründə istər iqtisadi, istərsə də mədəni və elmi baxımdan xeyli inkişaf etmişdir. 1243-cü ildə monqol orduları Səlcuq hökmdarı II Qiyasəddin Keyxosrovun ordusunu məğlub edir, Anadoluda hakimiyyət yavaş-yavaş Elxanilərin əlinə keçməyə başlayır və 1303-cü ildə Anadolu Səlcuq hakimiyyəti süqut edir. Anadoluda türk xanədanının bərqərar olunmasında böyük rolu olan Ərtoğrul Qazinin oğlu Osman Qazi 1299-cu ildə Osmanlı dövlətini qurur. Ağ keçə üstündə taxta çıxan Osman Qazinin böyük hakimiyyət səriştəsi nəticəsində ölkədə elm, sənət inkişaf etmiş, dövlətin siyasi və iqtisadi qüdrəti xeyli artmışdır. XIII-XIV əsrlərdə Osmanlı dövlətinin ərazisi də genişlənərək 95.000 kvadrat kilometrə çatmışdır.

1402-ci ildə Əmir Teymurla İldırım Bəyazid ordularının Ankara ətrafında döyüşü Osmanlının məğlubiyyəti ilə nəticələnir. İldırım Bəyazid əsir düşür, Anadolu kiçik bəyliklərə parçalanır. Parçalanmış Osmanlı II Mehmed xan tərəfindən yenidən birləşdirilir. Onun sayəsində 1453-cü ildə İstanbul fəth olunur və o, bu şəhəri Osmanlının paytaxtı elan edir. Sonrakı mərhələlərdə türklərin Avropaya doğru uğurlu hücumları başlayır. Uğurların bir səbəbi türklərin güclü orduya malik olması idisə, digər səbəbi damarlarında türk qanı axan Avropanın xristianlaşmış xalqlarının türklərə olan rəğbəti idi.

XVI-XVII əsrlər Osmanlı tarixinin yeni zəfərlər dövrü kimi səciyyələnir. Bu dövrlər türklərin təkcə uğurlu Avropa yürüşləri ilə yox, həm də Misirdən tutmuş bütün Şimali Afrikanın fəthi ilə diqqəti cəlb edirdi. Artıq Osmanlı səltənətinin nüfuz dairəsi şimalda Polşa və Rusiyanın mərkəzi hissəsinə, cənubda təxminən ekvatora yaxınlaşırdı. Maraqlı faktıdır ki, Osmanlı ölkəsinin ərazisi XVII əsrdə 20 milyon kvadrat kilometrə çatırdı. O cümlədən dünya əhalisinin böyük bir hissəsi Osmanlı imperatorluğunun tərkibində yaşayırdı. Bu mərhələdə Osmanlı türk dövləti Ağ və Qara dənizlərə sahib çıxmış, özünün böyük donanmasını yarada bilmişdi. Kiprin fəthi də XVII əsrin ikinci yarısında II Səlim xanın dövrünə təsadüf edir. II Səlim xan Osmanlı döv-

lətinin maraq və dünyaya təsir mexanizmini sürətləndirmək üçün iki böyük layihənin həyata keçirilməsinə təşəbbüs göstərirdi. Layihələrdən biri Türküstanla əlaqə yaratmaq üçün Qara dənizlə Xəzər dənizi arasında kanalın çəkilməsi idi. Bu kanal vasitəsilə türklər, həm də Volqa çayı ilə Rusiyanın şimalına doğru özlərinin hərəkətlərini təmin edə bilirdilər. İkinci layihə isə sonralar Avropa dövlətləri tərəfindən həyata keçirilən (1869) Süveyş kanalının inşası idi. Lakin Osmanlı dövləti layihələrin heç birini reallaşdıra bilmədi.

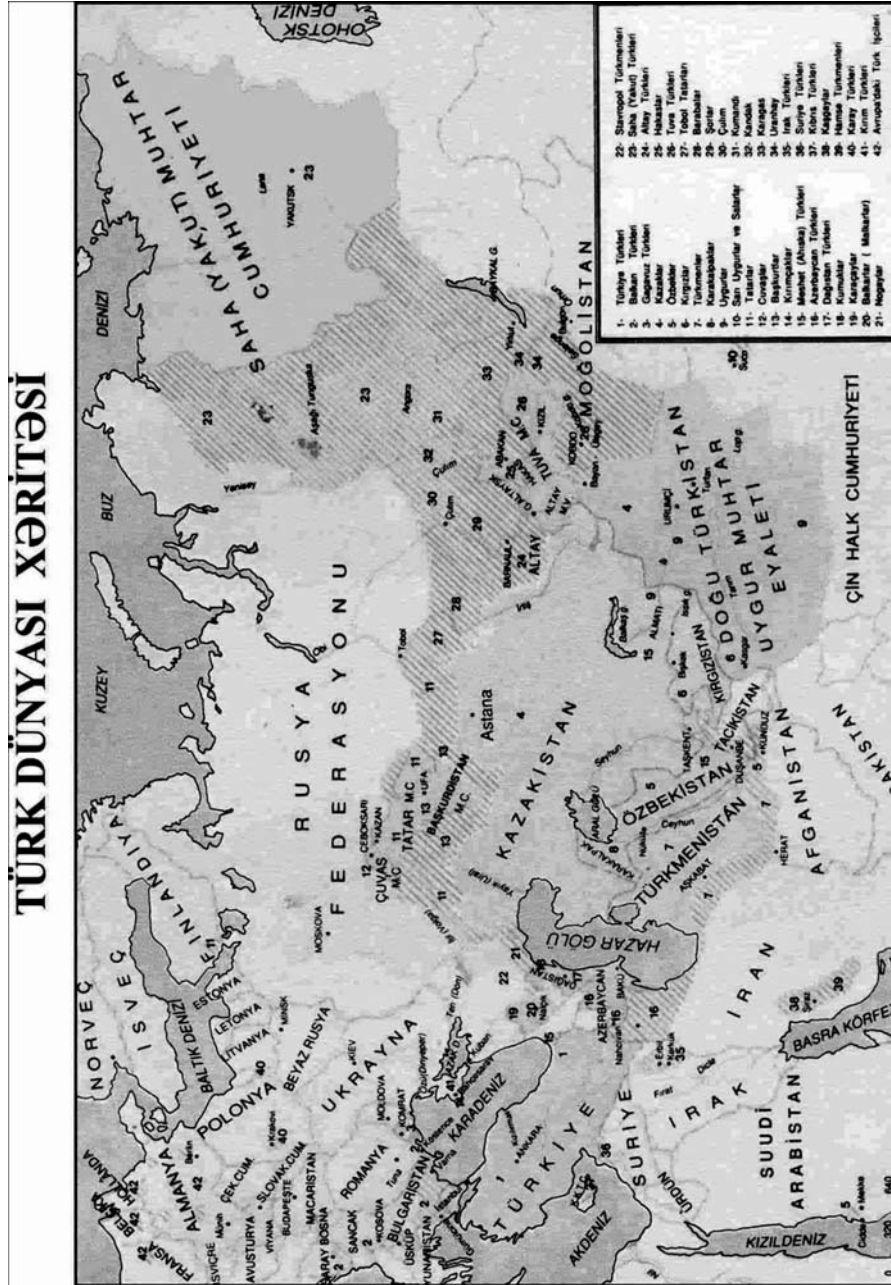
XVII əsrin sonlarından başlayaraq Osmanlının zəfər tarixində bir geriləmə, başqa sözlə, dayanma və tərəddüd etmə dövrü başlanır. Bu əsrin axırlarında Avropa dövlətləri ilə Rusiya müxtəlif ittifaqlar yaradaraq Osmanlı dövlətini Avropadan uzaqlaşdırmağa çalışırlar. Artıq bu mərhələdə Avropa Rusiya ittifaqı müəyyən nəticələr əldə edir. Məsələn, 1699-cu ildə Karlofçe sazişinə görə Osmanlı Macarıstanı itirir, Avropa dövlətləri Osmanlıya vergi vermir.

XVIII əsrin ilk dövrlərindən türklər üzləşdikləri uğursuzluqlardan yaxa qurtarmaq istəsələr də, Rusiya – Avropa ittifaqı güclü olduğundan göstərilən cəhdlər hələkət bir səmərə vermirdi. XVIII əsr daha çox Rusiya-Krım müharibələri ilə yadda qalır. 1783-cü ildə ruslar Krımı işğal edirlər. Əhali Krımdan Anadoluya köç etməyə başlayır. 1787-ci ildə ruslarla türklər arasında döyüş başlayır. Həmin müharibə 1792-ci il sazişi ilə başa çatır.

XIX əsr Osmanlı dövlətinin ən çətin dövrü kimi xarakterizə olunur. Türklərə qarşı rus, fransız, ingilis birliyi bütün Osmanlı dövlətini sarsıtmaq planları barədə düşünürdü. Həmin birlik Avropada üsyan etmək üçün fürsət gözləyən xalqlara dəstək verməklə gözlənilən üsyanların vaxtını sürətləndirir, məşabını genişləndirirdi. Eyni zamanda ərəb ölkələrində də üsyanlar müşahidə edilməkdə idi.

1839-cu ildə Türkiyədə Tənzimat islahatı və 1856-cı ildə İslahat Fərmanı elan edilir. Bu islahatların müəyyən maddələrinə görə Osmanlı imperiyası xristian əhaliyə bir sıra güzəştlərə gedir, onların müsəlmanlar kimi dövlətin siyasi həyatında iştirakını təmin edir, vəzifə tutmaq hüquqlarını bərpa edir.

Əslində bu islahatların digər cəhətlərini kənara qoysaq, sadalanan



maddələr Osmanlı dövlətinin tabeçiliyində saxladığı dövlətlər qarşısından geri çəkilməsi demək idi. 1869-cu ildə Süveyş kanalı açılır. Avropa xristian dövlətlərinin Şərqi maraqlarının reallaşması yollarında mühüm addımlardan biri atılır. 1876-cı ildə II Əbdülhəmid taxta çıxır. İlk Osmanlı Konstitusiyasını elan edir. Bu dövrdə Balkan xalqları kütləvi üsyanlar edirlər. Osmanlı dövləti qarşılaşdığı real vəziyyətlə barışmasa da, vəziyyətdən çıxıb bilmir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1912-ci ildə Balkan müharibəsində Osmanlı dövləti 158 rayonu əhatə edən 33 vilayəti itirmişdir.

1914-cü ildə Birinci dünya müharibəsi başlayır. Siyasi icmalçılar və tarixçilər Türkiyənin həmin illərdəki vəziyyətini "xəstə adama" bənzədirlər. Türkiyə Almaniya ilə ittifaqa girsə də, müharibədə məğlub olur. İngilis-fransız birliyi qüvvələri İstanbulu işğal edirlər. Bu illərdə türk milləti ən çətin günlərini yaşayır. Millət və dövlət tarixdən, xəritədən silinmək təhlükəsi ilə üzləşir. I Dünya müharibəsində məğlub olsalar da, böyük hünərlər göstərən Ənvər Paşanın ordusu artıq silahı yerə atmış və dağılmışdır.

Xalqın və millətin taleyini fikirləşənlər bütün ümidlərini Mustafa Kamal Paşaya bağlamışdı. O, İzmir işğal olunan gün gəmi ilə İstanbuldan Samsuna yola düşür. 1919-cu ilin 19 may tarixində Samsuna gəlir, gizli fəaliyyətə başlayır. Ərzurum və Sivası gedir. Ordu qrupları hazırlayır. Artıq Mudros və Sevr müqavilələrinə görə bütün dövlət hüquqlarını itirən Osmanlı dövlətinin türk könüllü qüvvələri yenidən mübarizəyə qoşulmağa başlayır. 1920-ci ilin 23 aprelində Ankarada Böyük Millət Məclisi açılır. Atatürk məclisin sədri seçilir, eyni zamanda o, baş komandan təyin edilir. İşğalçı ingilis, fransız və yunanlara qarşı müharibə aparılır və xalq bu müharibədən qalib çıxır. Türkiyənin indiki sərhədlərini qəbul edən Lozanna sülh müqaviləsi imzalanır. 1923-cü ilin oktyabrın 29-da Türkiyə Cümhuriyyəti elan edilir. Təbii olaraq 80 il bundan əvvəl yaradılmış Türkiyə Cümhuriyyəti türkcülük ənənələrinə sadıq qalaraq böyük tarixi yol keçmişdir və hazırda dünyanın ən demokratik ölkələrindən biri hesab olunur. Türkiyə dünya ölkələri arasında özünün siyasi qüdrəti və iqtisadi potensialı ilə yanaşı, həm də mədəni səviyyəsinə görə yüksək yerlərdən birini tutur.



MÖVLANƏ CƏLALƏDDİN RUMİ

Məhəmməd Cəlaləddin Rumi 30 sentyabr 1207-ci il tarixində indiki Əfqanıstan ərazisində yerləşən Bəlx şəhərində anadan olmuşdur. Bəzi mənbələrdə isə Mövlanənin doğum tarixi 1200, 1201 və 1203-cü il kimi göstərilir. Mövlanənin əsil adı Məhəmməddir, Cəlaləddin onun ləqəbidir. Lakin eyni zamanda salnamələrdə o, “Xudavəndigar” (hökmdar) adı ilə də yad edilir. “Bizim əfəndimiz və ağamız” mənasında işlənən Mövlanə isə daha çox övliyalara, xalqın sevdiyi insanlara verdiyi addır. Rumi deyilişinə gəldikdə isə, qeyd etməliyik ki, bu ad onun həyatının böyük bir dövrünün keçdiyi Rum diyarı (Anadolu) ilə bağlıdır. O da maraqlıdır ki, Cəlaləddin Rumi “Şəms Təbrizi” təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, nadir hallarda bunu “Xamuş” təxəllüsü ilə əvəz etmişdir.



MÖVLANƏ
CƏLALƏDDİN RUMİ
(1207-1273)

Cəlaləddin Ruminin atası Bahəddin Vələd adı ilə tanınmış Hüseyin Məhəmməd dövrünün ən böyük sufi alimi kimi “Sultanül-üləma” (alimlər sultanı) ləqəbini almışdır. Rəvayətə görə Məhəmməd peyğəmbər Bahəddin Vələdin yuxusuna girmiş, bu ləqəbi ona vermişdir. Təkcə alimlərin və elmin yox, həm də mənəviyyat sultanı olan bu şəxs islami elmlərin inkişafında böyük xidmət göstərmiş, xüsusilə “Maarif” əsərində mütləq varlığa, Allaha qovuşma fəlsəfəsinin orijinal nəzəri müddəalarından bəhs açmışdır. O dövrün böyük alimi olan Fəxrəddin Razi ilə Bahəddin Vələd arasında olan elm və məzhəb rəqabəti Mövlanənin atasının Bəlxdən köç etməsinə (bəzi mənbələrdə bu fakt əsassız hesab edilir) səbəb olmuşdur. Tarixi dəqiq bilinməyən köç zamanı Bahəddin Vələd Xarəzmşahlar xanədanına mənsub olan xanımı Mö-

minə xatun, böyük oğlu Ələddin Məhəmməd, kiçik oğlu Cəlaləddin Məhəmməd (Rumi) və ən yaxın müridləri ilə birlikdə Bəlx şəhərini tərk edir. O, əvvəlcə Bağdaddan keçərək Həcc ziyarətinə getmiş, bir neçə şəhərləri dolaşdıqdan sonra Larəndəyə (Türkiyənin Qaraman şəhəri) gəlmişdir. Şəhərin hakimi Əmir Musadan böyük hörmətlər görən alim 7 il burada yaşamışdır. Bahəddin Vələd 18 yaşlı C.Rumini Səmərqəndli Xoca Şərafəddinin qızı Gövhər xatunla evləndirir. Bu nigahdan C.Ruminin iki oğlu - Sultan Vələd və Ələddin dünyaya gəlir. Qeyd edək ki, Gövhər xatunun ölümündən sonra C.Rumi Konyada ikinci dəfə Kərrə xatunla evlənmiş, həmin xanımdan bir oğlu və bir qızı dünyaya gəlmişdir. Bahəddin Vələd Səlcuq hökmdarı Ələddin Keyqubadın dəvətilə təxminən 1229-cu ildə ailəsi ilə birlikdə Konyaya gedir. Konyanın ən əzəmətli bir yeri olan “Sultan köşkü”ndə onun üçün mədrəsə inşa edilir. Cəlaləddin Ruminin ürfani görüşlərinin formalaşmasında atasının böyük rolu olmuşdur. O, atasından islami elmlərin dərinliklərini öyrənmiş, atasının vəfatından sonra (1231-ci il) onun müridi Seyid Bürhanəddin Tirmizi Rumini şagirdliyə götürmüşdür. Böyük alimlərin, mötəbər elmi- dini mənbələrin, xüsusilə atasının “Maarif” adlı əsərinin təsiri Cəlaləddin Rumini dövrünün ürfan sahibi etmiş, sufilik məqamına yetirmişdir. Lakin Ruminin Şəms Təbrizi ilə görüşü, onunla yaxından əlaqəsi daha fərqli təsirdə olmuşdur. Bu təsir ona kitablardan kənardakı mətləbləri agah etmiş, “dünya sirlərinin yerləşdiyi məkanın qapısı”nı göstərmişdir. Hətta vəziyyət elə bir məqama yetişmişdir ki, Cəlaləddin Rumi müridlərinə dərs deməkdən imtina edərək özü Şəms Təbrizinin müridinə çevrilmişdir. “Bu iki insan arasındakı ruh anlaşması və könül buluşması o dərəcəyə çatdı ki, Mövlanə bütün həyatını, həyəcanını Şəmsin varlığında topladı, bu həyəcanla şeir söyləməyə başladı və bu hadisə dünya təsəvvüf ədəbiyyatına Mövlanə ölçüsündə böyük bir şair qazandırdı”¹. Rumi ilə Şəms Təbrizi arasında olan yaxınlıq Rumini müridlərindən uzaq saldığı üçün müridlərinin və bir qrup Konya əhlinin Şəms Təbriziyə düşmən münasibət bəsləməsinə səbəb olmuşdur. Bunu hiss edən Ş.Təbrizi Konyanı tərk edərək Şama köçmüşdür. Ş.Təbrizinin Konyanı tərk etməsi Mövlanəni pərişan etmiş, onun həyatında üzün-

1. N.S.Banarlı, Resimli Türk ədəbiyyatı tarixi, I cild, səh.310

tüyə çevrilmişdir. Mənbələrdə göstərilir ki, Mövlanənin bu halından onun müridləri də peşiman olmuş, şairin böyük oğlu Sultan Vələd Şəmsi geri qaytarmaq üçün Şama yola düşmüşdür. Sultan Vələdin xahişinin və Mövlanənin qəm dolu məktublarının təsiri nəticəsində Ş.Təbrizi Konyaya qayıtmışdır. Lakin yenidən Ş.Təbrizi əleyhdarlarının meydana gəlməsi və bunun başında Ruminin kiçik oğlu Ələddinin dayanması onu təkrar olaraq birdəfəlik Konyadan getməyə məcbur etmişdir. C.Rumi böyük ürfan sahibi Ş. Təbrizini axtarıb tapmaq, onunla görüşmək ümidi ilə iki dəfə Şama getsə də, axtarışları nəticəsiz qalmış, bir daha onunla görüşə bilməmişdir. Rəvayətə görə Ş.Təbrizini C.Ruminin kiçik oğlu 7 nəfərlik bir dəstə ilə öldürərək (1247-ci il) quyuya atmış, bunu bilən Sultan Vələd gecə ilə onun meyidini quyudan çıxararaq əski Mövlanə mədrəsəsi yaxınlığında dəfn etmişdir. Qeyd edək ki, Sultan Vələd bu hadisəni insanlardan gizlətməmiş, yalnız ömrünün sonunda Ş.Təbrizinin qəbrinin harada olduğu barəsində sirri açıqlamışdır. C.Ruminin Ş.Təbrizidən ayrı düşməsi onun həyatında kədərə çevrilir və bu hal şairin yaradıcılığında qəmli misralar şəklində əksini tapır:

*Ey Təbrizli Şəms,
Dinim eşqdır mənim.
Sənin üzünü gördüm, görəli
Mənim dinim sənin üzündə oxunur, ey sevgili
Gəl, nə olur artıq, gəl
“Gəl” deməkdən qurtar məni.*

Bundan sonra C.Rumi öz həyatını ona yaxın olan iki müridi – Səlahəddin Zerkub və Çələbi Hüsəməddin ilə bağlayır, Ş.Təbrizidə gördüyü “ilahi halları” onlarda axtarır. Qeyd edək ki, C.Rumi ilə Çələbi Hüsəməddin arasında ruhi yaxınlıq daha güclü olmuş, ona “Məsnəvi” yazmaq ideyasını məhz Çələbi Hüsəməddin vermiş və “Məsnəvi”ni yazıya da o almışdır.

C.Rumi ömrünün 40 ildən çox bir dövrünü Konyada yaşamış, Şərqi ən mütəfəkkir alimləri ilə burada görüşmüş və dünyanı heyrətə gətirmiş əsərlərini burada qələmə almışdır. Mövlanə Cəlaləddin Rumi 1273-cü ildə Konyada vəfat etmişdir. Vaxtilə Səlcuq hökmdarı Ələddin Keyqubadın Ruminin atası Bahəddin Vələdə bağışladığı Konya

qalasının şərqindəki saraya məxsus “Gül bağçası”nda atasının yanında dəfn olunmuşdur.

YARADICILIĞI

Mövlanə Cəlaləddin Rumi XIII əsr türk təsəvvüf ədəbiyyatının ən böyük şairidir. Əsərlərini fars dilində yazmış dahi söz ustasının yaradıcılığında türkdilli nümunələr say etibarilə cüzi yer tutur. Lakin Cəlaləddin Rumi yaradıcılığında anadilli şeirlər az olsa da, o, yaşadığı bölgədə XIII əsrin ilk türkdilli şairi kimi tanınmışdır. Rumi sənətində bu halın olması Anadoluda fars dilinin sənət dili kimi hakim mövqə tutmasından irəli gəlir. Məlumdur ki, Qaramanoğlu Məmməd bəyin “Bu gündən sonra divan, dərgah və bargahda, məclis və meydanda türkcədən başqa dil işlədilməyəcəkdir” tələbli 15 may 1277-ci il tarixli fərmanı bu nisbətə türk dilinin xeyrinə dəyişdirmiş, nəticədə türk dilində yazmaq ənənəsi formalaşmışdır. Məsələn, Anadoluda başqa sənətkarlarla yanaşı C.Ruminin oğlu Sultan Vələdin (1226-1312) yaradıcılığında türkdilli poeziya nümunələrinin yaranması bunun nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Sultan Vələd yaradıcılığına məxsus aşağıdakı parça türk dilində yaranmış şeirin sadə və gözəlliyini bir daha təsdiqləyir:

*Sənin yüzün günəşdir, yoxsa aydır
Canım aldı gözün, dəxi nə eydir
Mənim iki gözüm, bilgil canımsan
Məni cansız qoyasan sən bu keydir.
Gözümdən çıxma kim bu ev sənindir.
Mənim gözüm sənə yaxşı saraydır.
Tamaşa çün bəri gəl kim görəsən
Necə gözüm yaşı ırmağı çaydır
Vələd yoxsuldu sənsiz bu cahanda
Səni buldu, bu gözdən bəyü baydır.*

Mövlanənin müxtəlif vaxtlarda yazmış olduğu “Məsnəvi”, “Divani-Kəbir”, “Fihi-Mahif”, “Məcalisi-Səba” və “Məktubat” əsərləri nəinki türk, həm də Şərq və Qərbi xalqları ədəbiyyatının bəzəyinə çevrilmiş, dünya ədəbi-bədii fikrinin, insanlarda yüksək dərəcəli mənəviyyatın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Mövlanə Cəlaləddin Rumi lirikası bütünlükdə insanı Allah eşqinə, Allaha qovuşmağa qanadlandıran ürfani düşüncə mənbəyidir. O, Allaha qovuşmağın yeganə yolu kimi hiss və məhəbbəti ön plana çəkir. Onun sənəti daim eşq dalğalarından təlatümə gələrək insanı ağışuna alan göz yaşı kimi dumdurur və tərtəmiz dəryaya bənzəyir. Bu sənətin mərkəzində vəhdəti-vücut, islam panteizm fəlsəfəsi dayanır:

*Yoxluqla qovuş, varlığı, dünyanı burax
Vüslətsə yolun axirəti üqbəyi burax.
Tanrıya muradın, düşünüb durma dərin
Dünyanı unut, maddəyi, mənaı burax.*

“Divani-Kəbir” Mövlanə Rumi yaradıcılığında mühüm yer tutur. Divanda şeirlər əruzun 24 bəhrində əlifba sırası ilə yazılmışdır. Maraqlıdır ki, Divandakı qəzəl, qəsidə, rübai və digər şeir şəkilləri Şəms Təbrizi təxəllüsü ilə yazıya alınmış, ona görə də “Divani-Kəbir”i eyni zamanda “Divani-Şəms Təbrizi” kimi də adlandırırlar.

“Mövlanə yer üzünə səmalardan yönəlmiş ruhların təkrar səmalara dönmək üçün girişdikləri bir könül savaşının sərdarıdır” (N.S.Banarlı). Ona görə də Rumi əsərlərində (formasından asılı olmayaraq) ilahi varlığın özəməti poetik təqdimatda yarımçıq yox, bütöv səciyyə daşıyır.

*Sevgilim təkmil cahandan gizlidir
Duyğudan hər türlü zənnədən gizlidir
Aşkar könlümdədir bir ay kimi
Can və təndir, tən və candan gizlidir.*

*Gizli sirlərini söyləmədə cahanın
O yanıq ney, o yanıq ney, yanıq ney
Ney nədir? O, busəsi gözəl cananın
Öpdüyü şey, öpdüyü şey, öpdüyü şey.*

Mövlanə Rumi yaradıcılığında əsas xətt həqiqəti bilmək və idrakı ona təslim etməkdir. Böyük türk şairi Y.İmrənin – Bir mən vardı mən-də mən-dən içəri – sözlərindən xeyli əvvəl yazılmış Mövlanənin aşağıdakı fikirləri bunu bir daha təsdiqləyir:

*Mən mənə deyil, sənə də həm sən, həm mən
Mən həm məniməm, həm də sənin, sən də mənim
Bir öylə qərib halə bu gün gəldim ki
Sən mənmişən, bilmirəm, mənmi sənəm.*

Altı cilddən, 25618 beytdən ibarət “Məsnəvi” əsəri C.Rumi sənətinin zirvəsi hesab edilir. Əsərin yazılma tarixi Şəms Təbrizinin ölü-mündən (1247) sonrakı dövrə düşür. Bu əsər haqq və Allah yolunu dərk etməyə, insanların içində Allah eşqi, yanğısı oyatmağa və s. xidmət göstərən müqəddəs fikirlər məcmusudur. “Məsnəvi”nin I cildinə Mövlanə Cəlaləddin Rumi yazmış olduğu ön sözdə kitabın əsl mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu açıqlayır və bu əsərin ruhi-mənəvi, ürfani cəhətləri haqqında belə yazır: “Bu kitab “Məsnəvi” kitabıdır. “Məsnəvi” həqiqətə varmaq və Allah sirlərindən agah olmaq, onları dərk etmək istəyənlər üçün bir yoldur. “Məsnəvi” dinin əsaslarının əsaslarının əsaslarıdır. Allahın ən böyük və dəqiq şəriəti, həqiqətə aparan nurlu yoldur... O, açılan səhərlərdən daha böyük nura malikdir, həqiqət axtarışındakı könüllər üçün əsl cənnətdir. “Məsnəvi”nin bulaqları, budaqları və pöhrələri var. Bu bulaqlardan birinə “Səlsəlib” deyirlər. Məqam sahiblərinə, qəlb gözü açıq insanlara görə bu bulaq ən faydalı mənzil, ən gözəl istirahət yeridir. Xeyrixah və xoşxasiyyət kəslər orada yeyib-içər, deyib-gülər, fərəhlənərlər. “Məsnəvi” iman sahiblərinə şəfa, imansızlar üçün isə acı həsrətdir. Necə ki, Cənab Haqq: “Qurani-Kərim” ilə çoxları yollarından azar və çoxları doğru yolu tapar, hidayətə qovuşar” demişdir. Şübhə yoxdur ki, “Məsnəvi” təmizliyə qovuşan kəslərin könülləri üçün şəfadır, hüznləri yox edər, “Quran”ı dəqiq anlamağa yardımçı olar, xasiyyətləri gözəlləşdirər. Könülləri duru insanlardan, həqiqət aşıqlərindən başqalarının “Məsnəvi”yə toxunmalarına izin yoxdur.”

“Məsnəvi”nin I cildinin ilk 18 beytini C.Rumi özü qələmə almış, qalan 25600 beyti isə onun müridi Hüsəməddin Çələbi kağıza köçürmüşdür. Heç şübhəsiz, əsərin qaynağı “Qurani-Kərim”dir. Lakin Rumi H.Sənai, F.Əttar və s. kimi Şərqi ən mütəfəkkir filosoflarının da yaradıcılıqlarından bəhrələnmişdir. Əsər bir növ mənzum hekayələr şəklindədir. Müəllif məqsədli olaraq hekayə daxilində hekayə verməklə məqsədinin hərtərəfli çatdırılmasını təmin edir. Əsərdə təriqət bilgiləri əsas yer tutsa da, realizmə söykənən həyat hadisələrinə də müəyyən yer verilmişdir. Ona görə də “Məsnəvi”də peyğəmbərlər, övliyalar və digər müqəddəslərlə yanaşı, nücum, tibb, fəlsəfə və s. elmlər, o cümlədən konkret hadisələr haqqında məlumatlara da rast gəlinir. “Məsnəvi”nin I cildinin başlanğıcındakı “Neyin ayrılıqdan şikayəti” vəhdətdən qopmuş vücudun öz əslinə qayıtması yo-

lunda düşüncələr sistemini əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Bu parçada Neyin naləli səsində ayrılıqdan şikayət motivi dayanır. Ney öz şikayətini belə izhar edir ki, qamışlıqdan kəsildiyim o gündən bəri qəmimin sərhəddi yoxdur. Hər gün inləyib ağlayıram. Amma qulaq asan hər kəs məni tam anlaya bilməz. Məni ayrılıq acısı çəkənlər, həssas kəslər anlaya bilər.

*Düşsə əslindən uzaq kim bir nəfəs,
Hər dəm eylər vəsldən ötrü həvəs
Mən ki, hər məclisdə nalan olmuşam,
Şadu-ğəmginlə firavan olmuşam.
Can deyildir cismdən ayrı nihan
Var nəzər, əmma ki, görməz kimsə can.
Ney olur atəşnəva, sanma həva
Kimdə bu atəş ki yox, olsun fəna.
Hər nə var atəş ki neydə, eşqdir,
Hər nə var qovğa ki meydə eşqdir
Ney ki bağı yarələrlə yar olur
Pərdəsindən pərdələr izhar olur.*

Göründüyü kimi, burada Ney kamil insanın simvolu kimi təqdim edilir. Yəni Ney ilk vətəni olan “qamışlıq”dan uzaq düşdüyü üçün fəryad qoparır. Artıq o ruh aləmindən kənarlaşan, dəşik-dəşik edilməklə maddi aləmin üzvü olan, lakin öz əzəl dünyasına, Allahına qovuşmaq istəyən insanın kamil obrazına çevrilir, onun ruhi istəklərini bəyan edir. Biz Neyin səsindəki yangını eşq atəşi şəklində dərk edirik. Qəlblərdə yanan tanrı eşqindən bəhs açan hekayələrdə bu hal müxtəlif formalarda, lakin eyni ideyaya xidmət şəklində diqqəti cəlb edir. Bunlardan biri də “Bir çobanın Haqq-Taalaya minacatı və Musa Əleyhissalamın bunu eşidib əsəbiləşməsi” adlanır. Burada ilk öncə Allahı arayan, qəlbi nurla dolu olan, öz sevgisini Tanrıya bəyan edən bəndənin – haqq yolçusunun Yaradana müraciəti verilir:

*Ey Allahım, ey Xudam, olsun qurbanın canım
Övladlar qurban sənə, ey fədan xanimanım...
Əllərini öpərəm, ayağın ovxalaram.
Yatanda yatağını silib tozun alaram.
Əgər görsəm evini, evinə gəlləm müdam,
Yağ-südü nü gətirərəm, həmişə səhər-axşam...*

Bu sözləri eşidən Musa peyğəmbər, “Allaha bu cür sözlərlə dua etməzlər” deyə çobanı küfr etməkdə ittiham edir. Musa peyğəmbərin sözləri çobanı məyus edir, səhralara üz tutmasına səbəb olur:

Yaxasını cıraraq, çoban ah-fəğan etdi

Üz qoydu biyabana, bir anda gözdən itdi.

Sonrakı hissələrdə Haqq-Taalanın Musa peyğəmbərə “çobanın sözlərinə yox, qəlbində yanan tanrı atəşinə bax” hökmü ilə müraciəti bir bəndənin timsalında öz əslindən qopan, lakin əslinə qayıtmaq istəyənlərin arzusu əks olunur. Bu istək sanki dəryadan kənara atılıb susuzluqda çapalayan balığın dəryaya çatmaq həsrəti təsiri bağışlayır.

“Məsnəvi”də insan Yaradanın şah əsəri hesab edilir. Burada mələklərlə insanların fərqi belə təqdim edilir: “Mələkləri yaradan Allah onlara ağıl verdi, insanlara isə həm ağıl, həm də şəhvət verdi. Kimin ağılı şəhvətindən üstündürsə, o, mələklərdən də uca olar.” Ona görə də “Məsnəvi”də insanın kimliyinin, onun varlığının ruhi-mənəvi dəyərlərinin ilahi mahiyyəti bütün əsər boyu diqqət mərkəzində saxlanılır. Mövlanəyə görə insan Allahın bir kitabıdır. O, başdan-ayağa mənə dənizidir. İnsan cövhərdir, hər şeyin qayəsi, məqsədi insandır. Ona görə də ağıl da, fikir də insana kölədir. C.Rumi təliminə görə insan sirr dünyasıdır. O, gizli bir aləmin zərrəsi, həm də daşıyıcısıdır. Bütün bunlarla yanaşı C.Rumi “Məsnəvi”də insana həm də ayrıca bir fərd kimi yanaşır. Onun formalaşmasında mühitin, cəmiyyətin və tərbiyənin rolunun əhəmiyyət və təsiri barədə maraqlı fikirlər söyləyir. Bu düşüncələrdə insan tərbiyəsinin əsasında dayanan bilik, iradə, səbr, ağıl və s. komponentlərin əhəmiyyət və vacibliyi üstün yer tutur. Məlumdur ki, nəzəri olaraq istər pedaqoji, istərsə də psixoloji baxımdan iradənin tərbiyə üçün lazımlı faktora çevrilməsi tam sübuta yetirilmişdir. C.Rumi bütün xeyirxah iş və əməllərinin təməlində iradə faktorunun dayandığını təsdiqləyir. Mövlanə belə hesab edir ki, əgər insanda iradə olsaydı, o, günah işlətməzdi, xətalardan uzaq olardı. C.Rumi iradəni öyrədən – müəllim üçün daha vacib sayır. Ona görə ki, hər bir elmi öyrətmək, həm də öyrənmək üçün möhkəm iradə tələb olunur. C.Rumi mülahizələrində bu fikir belə formalaşır: “İradə olmasaydı, müəllimlər nə üçün tələbələrini bunca səbrlə tərbiyə etməyə çalışırlar? Nə üçün cürbəcür metodlara əl atırlar?”

C.Rumi “Məsnəvi”də ağılın müxtəlif dərəcələrindən söhbət açır. O, günəş qədər parlaq, atəş kimi yanan ağıl cəmiyyət üçün faydalı, ta-

razlıqdan çıxmış ağıl isə zərərli hesab edir. Maraqlıdır ki, C.Rumi insan ağılının qüsurlu cəhətləri – şəhvət, acgözlük, yüksək mövqelər ardınca qaçma və s. haqqında fikirlərini də xüsusi formada təqdim edir. Müəllif günəş kimi, atəş kimi parlaq olan ağıl insan ruhunun ifadəçisi, haqq aşi-qinin yol yoldaşı, nəfsi isə heyvani hissənin simvolu kimi xarakterizə edir. Lakin əsərdə insanın ali təqdimatı ilə yanaşı, həm də səbəblər aləmində onun şərti yox, həqiqi formada fəaliyyət necəliyi də əksini tapır. Yalnız bunlara əməl etməklə insan bədən zindanında məhbus olan ruhunun xilasına nail olur. “Məsnəvi”də istər maddi, istərsə də mənəvi aləmin hər birinin özünəməxsus rəngləri var. Burada həyat da, insan da, ölüm də, məzar da və s. zahiri yox, daxili boyalarına görə fərqlənir. C.Rumi bir ürfan sahibi kimi Allahın qüdrəti qarşısında hər nəyi heç hesab edir. Ona görə də insanları dünya gözəllikləri (nemətləri) qarşısında deyil, Allah qüdrəti qarşısında səcdə etməyə çağırır. “Məzarlıqdakı xəzinə”, “Acgöz sərçəcik”, “Ən yaşlı kim” və s. çoxsaylı hekayələr mənəviyyatın maddiyyat üzərində üstünlüyünün təbliği təsirindədir. Ailəsini dolandırmaqda çətinliklə üzləşən, aclıqdan əziyyət çəkən, övladlarının yanına hər axşam əliboş qayıdan Mustafanın müqəddəs və xeyirxah Xızırı yuxuda gördükdən sonra çətinliklərdən qurtarmaq ümidləri artır. Yuxuda ona deyilmiş ünvandan işarəli kağızı götürür və qəbiristanlığa gedir. Lakin artıq tamah onda qəbiristanlıqdakı xəzinənin daha uzaqda yerləşdiyini qənaətini yaradır. Mustafa həmin hədəfə atdığı oxun düşdüyü yeri qazsa da xəzinəni tapmır. Yuxusuna tək-rar girən Xızır xəzinənin uzaqda yox, məhz onun ayaqları altında olduğunu deyir. Göründüyü kimi, burada nəfsin, insan xislətində tamahın tərki-silah məqamı sufyanə tərzdə özünə yer tapmışdır.

“Məsnəvi”də tövbə, səbr, iradə, zikir, dua, nəfs və s. onlarla digər məsələlərin əsl mənəvi dərkisi özünə yer tapır. Və Cənab Haqqın insan düşüncəsindəki laməkanlıq konsepsiyasında konkret məkan anlayışına bir sual kimi cavab belə tapılır: “Onun zəhmət sifətləri haradadırsa, o özü də oradadır. Güc, qüvvət, əxlaq saflığı, təmizlik, anlayış, duyum, düşüncə haradadırsa, o oradadır”.

Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”si ürfan kitabıdır. Təsədüfi deyildir ki, Rumi özü bu kitabı “uca Peyğəmbərimizin incilərlə, həqiqətlərlə, sirlərlə, bilgilərlə dolu mənə dənizində bir adaya” bənzədir. Mövlanənin təbirincə desək, “Məsnəvi”ni oxumaq deyil, yaşamaq lazımdır”. Doğru-

dan da, “Məsnəvi” ideyaları ilə yaşamaq insanı ilahi hikmətlərdən xəbərdar edir, həqiqət mərtəbəsinə qaldırır.

Mövlanə Cəlaləddin Rumi əslində bu cür ideyaları digər əsərlərində də - “Fihi Mafih”, “Məcalisi-Səbada” da əks etdirmiş, tanrı, insan, dünya, axirət və s. haqqında fikirlər irəli sürmüşdür. “Fihi Mafih” 70-dən çox söhbətin yer aldığı mənsur əsərdir. Bu əsər ehtimallara görə Ruminin oğlu Sultan Vələd və müridi Hüsəməddin Çələbi tərəfindən qələmə alınmışdır. Dini, fəlsəfi, əxlaqi görüşlər bu əsərin mərkəzində dayanır.

“Məcalisi-Səba” əsəri də ideya baxımından “Fihi-Mafih”lə eyniyyət təşkil edir. Burada da dini, fəlsəfi və əxlaqi görüşlər öyüdlər şəklində özünə yer tapır.

Həyatından məlumdur ki, C.Rumi bütün Anadolu bölgəsində böyük nüfuza sahib olmuş, insanların mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsində əhəmiyyətli dərəcədə xidmət göstərmişdir. Buna görə də bölgə əhalisi həmişə onun ətrafında toplaşmış, ondan ehtiyaclarının ödənilməsinə yardımçı olmağı xahiş etmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, C.Rumi insanlara kömək məqsədilə onların həyat şəraitini, mənəvi və maddi duyğularını özündə əks etdirən çoxsaylı məktublar yazmışdır. Mənbələrdən məlumdur ki, C.Rumi gündə 10-12 məktub yazmış, bu məktublarda insanların həyatdakı yaşam tərzini özünə yer tapmışdır. Lakin C.Ruminin yazdığı məktublardan müəyyən qismi əldə edilməmişdir. Yalnız əldə olunan məktublar sonradan bir yerə toplanaraq “Məktubat” adı ilə əsər kimi çap olunmuşdur. Qeyd edək ki, Şərqi aləmində Biruni və İbn Sina arasında misli-bərabəri olmayan məktublaşma nümunələri mövcuddur. Ancaq C.Ruminin məktubları iki tərəfli məktublaşma deyildir. Bu məktublar əsasən xalqın vəziyyəti ilə əlaqədar səlahiyyət sahiblərinə, yaxın qohumlarına, ailə üzvlərinə, övladlarına və s. ünvanlanan məktublardır. Ruminin məktubları daha çox ümumi yox, konkret səciyyə daşıyır. Və hər məktubun başlığı onun məzmunu ilə bilavasitə bağlanır:

1) Gücü olmayan birisinin vergi borcunun bağışlanması üçün xahiş etməsi (17-ci məktub)

2) İşsiz qalan bir kişinin övladı üçün iş tələb etməsi (18-ci məktub)

3) Malı əlindən zülmə alınan birisinin durumu haqqında tövsiyyə (62-ci məktub)

4) Özünə sığınan bir günahkar üçün bağışlanma tələbində olması (37-ci məktub)

5) Bağ satın alan Səlahəddinin verəcəyi 500 dirhəm borc üçün yardım istəməsi (83-cü məktub) və s.

Ümumiyyətlə, məktublar çox olduğu kimi orada toxunulan məsələlər də çoxluq təşkil edir. Məs., məktubların birində dövlət adamı Fəxrəddin Əliyə müraciət edilərək Şəmsəddin Yavtaşın dul qadını ilə izdivacın gecikdirməməsi xahiş edilir. Digər məktubda yenə Fəxrəddin Əliyə sərt şəkildə müraciətlə dərvişlərin sıxıntılarında, onlara edilən zülmədən şikayət olunur. Başqa bir məktubda “Xatunların iftixarı” adı ilə tanınan qadına müraciət edilir. Bu məktubda qadın “mələk sifətli”, “gözəl əxlaqlı”, “Allahı tanıyan”, “padşah əsilli” və s. şəkildə mədh olunur.

C.Ruminin “Məktubat”ında ailə üzvlərinə ünvanladığı məktublar ailə-məişət problemlərini əks etdirmək, əxlaq, tərbiyə tövsiyələri baxımından əhəmiyyət daşıyır. Məs., məktublarından birində Şamda təhsil alan oğlanları – Bahəddin Sultan Vələd və Ələddinə müraciətlə ata və babalarının vəsiyyətlərinə əməl etmələrini məsləhət bilir.

Oğlu Sultan Vələdə ünvanlanan digər məktubu isə Sultan Vələdin həyat yoldaşı Fatma xatunla olan ailə ziddiyyətlərinə son qoymaq məqsədi daşıyır, xüsusilə burada o, gəlini Fatma xatuna olan rəğbətini nəzərə çarpdırır. Məktubda C.Rumi istər məktubun yazılma səbəbini, istərsə də məqsədinin nədən ibarət olduğunu belə qələmə alır: “Oğlumuzun nıgahında böyük bir sınaq olaraq bizə əmanət edilən padişahımızın qızının xatirinə riayət etməyiniz üçün bir neçə sətir yazıldı...”

...Övlədimdən diləyim budur. Atasından heç bir şey gizlətməsin, kimdən inciyirsə söyləsin. Əgər Əziz oğlum Bahəddin sizi incitməyə meyl edirsə, gerçəkdən könlümü, sevgimi ondan alaram. Salamına daha cavab vermərəm. Cənazəmə də gəlməsini istəməyəm”.

Məlumdur ki, C.Ruminin kiçik oğlu Ələddinlə Şəms Təbrizi arasında ixtilaf olmuş və bunun nəticəsində Ələddin bir müddət şəhərdən kənardə yaşamışdır. Oğluna yazdığı məktubda C.Rumi onun geriye dönməsini, atasının qəlbini şad etməsini istəyir: “Əziz oğlum atasından salami oxusun... Allah xatirinə atanın könlünü razı etmək istəsən evini unutma.”

“Farsca yazmağıma baxmayın, əslim türkdür” deyən Cəlaləddin Rumi yaradıcılığında türkcə yazılmış nümunələrin sayı həddindən artıq az olsa da əhəmiyyəti böyükdür. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, C.Rumi Anadoluda türk şeirinin əsasını qoymaqla bu dildə şeir yazmaq ənənəsi-

nin formalaşdırmışdır. C.Rumi bir tərəfdən farsdilli şeirlərində türk sözləri işlədirsə, o biri tərəfdən bir beytin yarısını və ya bütöv şəkildə türkcə verməklə gözəl müləmmələr yaradır və fikrin poetik ifadəsinə nail olur. Məs:

*Mən yarı bivəfayam bər mən cəfa qılır sən
Gər tu mərə nəqahi mən hod səni tilər (istəmək) mən.*

Və yaxud,

*Sevdayi ruhi Leyli şud hasili ma xeyli
Məcnun bigi və veyli oldum yenə divanə.*

C.Rumi türk dilinin sənət imkanlarını təkə farsdilli şeirlərində türk sözləri işlətməklə və ya müləmmələr yaratmaqla yox, eyni zamanda sırf türkcə şeirlər yazmaqla da nümayiş etdirmiş və təsdiqləmişdir. Düzdür, ədəbiyyat tarixlərində şairin türkcə şeir yazması və türkcə şeirlərinin sayı barədə bir-birindən fərqli mübahisəli fikirlər əksini tapsa da C.Ruminin türk dilində bir neçə şeirinin olması məlumdur. Mənbələrdə C.Ruminin həmin şeirləri ömrünün son illərində yazdığı bildirilir. Bu nümunələr XIII əsr Anadolu türk ləhcəsinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Ona görə də Ruminin türk dilli şeirləri bir tərəfdən bu dilin poetik imkanları, başqa bir tərəfdən isə yaşadığı bölgənin timsalında XIII əsr türk dilinin leksik-semantik mənzərəsi haqqında böyük təsəvvür yaradır:

*Yoxsul isən səbr eyləgil
Sər bay isən xeyir eyləgil
Hər bir halə şükür eyləgil
Haqq döndürür haldan halə.*

Heç şübhəsiz, C.Rumi türkcə yazdığı şeirlərində də ürfani görüşlərinə söykənmiş, haqq yolu axtarışlarını davam etdirmişdir:

*Dünya onun, axrət onun
Nemət onun, möhnət onun.
Tamu onun, cənnət onun
Haqqə mənə nə mal gərək,
Diləyim eyi hal gərək.
Nə qül gərək, nə qal gərək
Kəndisini bilən qula.*

Diqqətlə baxdıqda səmalara yüksəlib haqqına sahib çıxan, haqq yol-

çularını dergaha səsləyən şair səsinin türk tərzində ifadəsinin oxucuya təsiri ən yüksək səviyyədə üzə çıxır.

Çələbidir qamu dirlik Çələbə gəl nə gəzərsən

Çələbi qulların istər Çələbini nə sanırsan

Nə oğurdur (səadət), nə oğurdur Çələb ağzında qığırmaq (çağırmaq)

Qulağın aç, qulağın aç ola kim anda dolarsən.

C.Rumi türkcənin gözəl nümunəsi olan başqa bir şeirində də fikirlərini sadə, eyni zamanda poetik dərinlikdə ifadə edir:

Əgər keydur qarındaş, yoxsa yavuz

Uzun yolda sana budur kılavuz

Əgər Tatsan və gər Rumsan və gər Türk

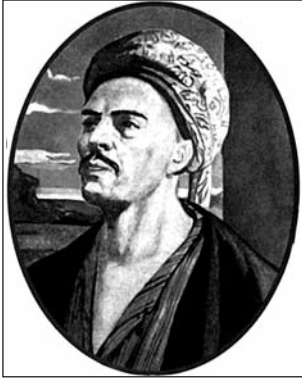
Zəbani bizəbananra biyamuz.

Qeyd etmək lazımdır ki, əruzun türkcəyə tətbiqində C.Ruminin xidmətləri böyükdür. “Məsnəvi” əsərini əruzun rəməl bəhrində (failatün, failatün, failün) yazmaqla Anadolu və ətraf bölgələrdə yeni ənənə formalaşdıran C.Rumi türkcə şeirlərini də bu bəhrin tələbləri daxilində qələmə almışdır.

C.Rumi müsəlman Şərq ədəbiyyatını öz təsirində saxlayan, divan ədəbiyyatının yeni zəmində inkişafına istiqamət verən sənət korifeyidir. Təsadüfi deyildir ki, öz ideyaları ilə Höteni heyran qoyan, dialektik metod nəzəriyyəsinə işləməkdə Hegelə təsir göstərən, Məhətma Qandinin dünyagörüşünün formalaşmasında rolu olan C.Rumi övliya rütbəsi qazanaraq müqəddəslər sırasında dayanmış, yaradıcılığı isə yaşadığı zamandan bu günə qədər (800 il müddətində) Şərq və Qərb dünyasında sevgi və zövq mənbəyi olmuşdur.



YUNUS İMRƏ



YUNUS İMRƏ
(1240-1320)

XIII əsr türk sufi şeirinin inkişafında mühüm rol oynamış, xalq ədəbiyyatı zəminində gözəl yaradıcılıq irsi yaratmış Yunus İmrə ümumtürk ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinin nəhəng simalarından biridir. Təəssüflər olsun ki, onun həyatı (qismən də yaradıcılığı) dəqiq elmi faktlar əsasında deyil, daha çox ehtimal və rəvayətlərə uyğun şəkildə öyrənilmişdir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, şairin haqqında olan rəvayət və əfsanələrin özündə müəyyən həqiqət çalarları vardır.

Yunus İmrə 1240(41)-ci ildə Sivrihasar yaxınlığında yerləşən Sarıköydə anadan olmuşdur. Digər bir ehtimala görə Yunus İmrənin mənsub olduğu ailə Anadoluya Xorasanından gəlmişdir. Həmin ailə əvvəlcə Qaramanda məskunlaşdığından Yunus İmrə burada anadan olmuş, sonralar bütün ailə Sakarya bölgəsində yerləşən Sarıköyə köçmüşlər. Mövlanə Cəlaləddin Ruminin, Hacı Bəktaş Vəlinin Anadoluya məhz Xorasan əyalətlərindən köçdüyünü nəzərə alsaq, Yunus İmrə nəslinin də Anadolunun təsəvvüf mərkəzi kimi formalaşması ilə əlaqədar buraya gəldikləri yeni versiya kimi ehtimal oluna bilər. Lakin Hacı Bəktaş Vəli “Vilayətnamə”də Y.İmrənin Sarıköydə doğulduğunu qeyd edir. Y.İmrə C.Rumi, Əhməd Fəqih, Geyikli Baba, Orxan Qazi və digər şəxsiyyətlərin müasiri olmuş, bəzi məqamlarda onlardan bəhs açmışdır.

Yunus İmrənin nə işlə məşğul olduğu, hansı sənətə yiyələndiyi haqqında da müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi mənbələr onun rəncbərliklə, maldarlıqla, bəzi mənbələr isə odunçuluqla məşğul olduğunu təsdiq-

ləyir. Rəvayətə görə Y.İmrə Şeyx Tapdıq İmrənin dərğahına gedir, dərğahda o, odunçuluğa təyin olunur və 40 il orada odun daşıyır. Türkmən dərvişi hesab edilən Y.İmrə müəyyən vaxtlar səyahətlərdə olmuş, öz sufi görüşlərini təbliğ etmişdir. O, XII əsrdə Ə.Yəsəvinin Orta Asiyada yaydığı təsəvvüf ideyalarını təxminən 150 il sonra Ön Asiyada yaymışdır. Sufi şair uzun müddət səyahətlərdə olmuşdur. Bir fikrə görə Y.İmrəni səyahətə Tapdıq İmrə sövq etmişdir. Y.İmrə Konyada mədrəsə təhsili almışdır. Onun burada C.Rumi ilə görüşdüyü təxmin edilir. Bunu Y.İmrənin “Mövlanə məclisində saz ilə işrət oldu” mısrası da təsdiqləyir. Düzdür, bəzi mənbələr Y.İmrənin təhsil almadığını, savadsız olduğunu iddia edirlər. Və müqayisəni Həzrət Məhəmmədin təhsilsizliyi ilə əlaqələndirərək şeirlərinin ona Allah vəhyi yolu ilə gəldiyini bildirir, İmrə müqəddəsliyini təsdiqləmiş olurlar. Y.İmrənin ailə həyatı haqqında da maraqlı fikirlər mövcuddur. Belə ki, onun Şeyx Tapdıq İmrənin qızı ilə evləndiyi, bir versiyada övladı olmadığı, digərində isə bir oğlu və bir qızı olduğu bildirilir. Y.İmrə divanına daxil olan bir şeirində onun iki övladının olduğu belə təsdiqlənir:

Bunda daha verdin bize

Oğulu, qızı cüft halal.

Y.İmrənin bir oğlu və bir qızının olduğu şeirdən açıq-aydın görünür, hətta oğlunun adının İsmayıl olması da mənbələrdə öz əksini tapır. Burada bir məqama da nəzər yetirmək yerinə düşər. Qaraman bəylərinin Y.İmrəyə olan sonsuz məhəbbəti nəticəsində ona bu əyalətdə torpaq sahəsi verilmiş və həmin torpaq payı Y.İmrənin vəfatından sonra oğluna qalmışdır. Yunus İmrə 1320 (21)-ci ildə vəfat etmişdir. Hazırda onun məzarı Əskişəhərdədir (indiki Yunus İmrə köyü). Qeyd edək ki, Anadoluda Y.İmrənin 10 yerdə məzarı vardır. Həmin məzarlar konkret olaraq Qaramanda, Bursada, İspartada, Konyada, Sivasda, Ərzurumda və s. yerlərdə yerləşir. Lakin onun Əskişəhərdə – Sarıköydə (indiki Yunus İmrə) yerləşən məzarı ona məxsus əsl məzar olduğu təsdiqlənmişdir. Bu məzar İstiqlal savaşı zamanı yunanlar tərəfindən uçurulsa da, 1948-ci ildə onun məzarı ətrafında bəzi işlər görmək üçün hökumətə müraciət edilmişdir. Müəyyən bərpa işlərindən sonra 6 may 1949-cu il tarixində izdihamlı şəkildə onun tabutu yeni qurulmuş məzar kompleksinə qoyulmuşdur.

YARADICILIĞI

Yunus İmrə Ön Asiyada türkdilli təsəvvüf ədəbiyyatının ilk böyük nümayəndəsidir. Orta Asiyada Əhməd Yəsəvi ilə başlayan xalq təsəvvüf şeiri indiki Türkiyə hissəsində onun simasında təkcə davam etdirilməmiş, həm də yüksək zirvəyə çatdırılaraq ədəbi məktəb səviyyəsinə qaldırılmışdır. Y.İmrə yaradıcılığı əsas etibarilə türk milli şeir vəznə olan heca (qismən də əruzda) yazılmışdır. Bu vəznədə o, daha çox dördlüklərdən istifadə etmişdir. O, şeirlərini əsasən Aşıq Yunus, Yunus Əmrəm, Yunus Əmrə, Miskin Yunus, Dərviş Yunus, Qoca Yunus, Yunus, Qul Yunus adları ilə yazmışdır. Yunus İmrənin ədəbiyyat aləminə heca və əruz vəznində yazılmış “Divan”ı, məsnəvi formasında yazılmış “Risalətün-Nushiyyə” (“Nəsihətnamə”) adlı didaktik əsəri məlumdur. Lakin digər bir məlumata görə Yunus İmrənin 2 min şeiri itmiş, bugünkü nəsilərə gəlib çatmamışdır. Bu barədə rəvayət belədir ki, guya 3 min şeirdən ibarət dəftər Molla Qasım adlı bir nəfərin əlinə düşür, şeirləri oxumağa başlayan bu şəxs başqa əqidə sahibi olduğu üçün şeirləri bəyənməyərək 1000 şeiri yandırır, 1000 şeiri isə suya atır. Növbəti şeirlərin birində Molla Qasım öz adını görür, yandırdığı və suya atdığı şeirlərin aqibəti ilə əlaqədar Y.İmrənin qabaqcadan verdiyi məlumata rast gələrək etdiyi əməldən peşiman olur, qalan 1000 şeirə toxunmur. Guya 3000 şeirdən əldə qalan həmin 1000 şer sonralar xalqa çatdırılmışdır.

Y.İmrə yaradıcılığında “Divan”a daxil olan nümunələr üstünlük təşkil edir. Qəzəl, məsnəvi, ilahi, nəfəs və s. şeir şəkillərinin yer aldığı Y.İmrə divanı heca və əruz vəznində yazılmışdır. “Fateh”, “Qaraman”, “Bursa” və s. nüsxələr Y.İmrə divanının ən qədim, nisbətən ən doğru nüsxəsi hesab edilir. Onu da qeyd edək ki, Y.İmrə divanında bütün şeirlərin ona məxsusluğunu demək bir qədər çətinlikdir. Y.İmrə adı və sənəti yaşadığı gündən son əsrlərə qədər o qədər əziz və müqəddəs olmuşdur ki, həm İmrə təxəllüsü ilə (məs. Səid İmrə, Talibi İmrə), həm də təxəllüssüz Y.İmrə tərzində şeirlər yazılmışdır ki, sonrakı dövrlərdə bu nümunələr onun divanına daxil edilmişdir. N.S.Banarlı'nın sözləri ilə desək: “Adı Yunus olmayanların da söylədikləri şeirlərə öz adlarını deyil, sevdikləri və inandıqları bu ən böyük sufi şairin adını verdikləri mümkündür”.

Y.İmrə Tanrı şairidir. Onun şeirləri insanları Allaha doğru qanadlandıraraq könüllərində zərrənin (insan) bütövə (Allah) “birləşmək” ümidlərini artırır:

*Sənsiz yola girir isəm,
Çarəm yox addım atmağa.
Gövdəmdə qüvvəti sənsən,
Başım götürüb getməyə.*

*Könlüm, canım, əqlim, elmim,
Sənin ilə qərar edər.
Can qanadı açıq gərək,
Uçuban dosta getməyə.*

*Tutulmadı Yunus canı,
Keçdi tamudan, uçmağı.
Yola düşüb, dosta gedər,
Ol əslinə uyarmağa.*

Y.İmrə vəhdəti-vücut fəlsəfəsinə uyğun olaraq zahiri (məqrəsə) və batini (ürfan, həqiqət) elmlər sırasında ikincinin – Allahı dərk etmək elminin vacibliyini önə çəkir:

*Elm eli bilməkdir,
Özünü dərk etməkdir.
Sən özünü bilməsən,
Elm nəyə gərəkdir.*

*Oxudun nə mənası,
Əgər haqqı bilməsən,
Haqqı ki, bilmədin sən
Demək, quru əməkdir.*

Ona görə də Y.İmrə bu yolun qismətini – Allaha qovuşmağı elmi biliklərdə yox, könül, duyğu “bilimində” mümkün sayır:

*Elm ilə, hikmət ilə
Kimsə bu sirrə çatmaz.
Bu bir əcaib sirdir,
Elmə, kitaba sığmaz.*

və yaxud

*Ey çox kitablar oxuyan,
Halıyam səndən, mənə bax!
Sirri aşkar istər isən
Gəl eşq kitabın oxuyaq.*

Göründüyü kimi, sufi sənətkar “könül gözünün açılmasını aşiq, məşuq” halında axtarmaqda olduqca haqlıdır. Y.İmrənin eşqi məcazi (insana) deyil, həqiqi (Allah) eşqdır. Y.İmrə Tanrı eşqi ilə nəfəs almayan könlü viranəyə bənzədir. “Bir mən vardır məndə məndən içəri” deyən Y.İmrənin aşıqlıyının səbəbləri və eşqə mübtəla “mən”inin Tanrıya doğru uzanan yolda son məqama yetişmək arzuları bəlli olur:

*Eşqin aldı məndən məni,
Mənə səni gərək, səni
Mən yanaram dünən, bu gün
Mənə səni gərək, səni.*

Y.İmrə şeirlərində insana olan sevgi və məhəbbətin əsasında insanın Allahın bir parçası olması ideyası dayanır. Allaha üz tutub “varlığım səndədir” deyən şair haqqa tapınan hər bir insana dərviş sevgilərini ifadə edir. Şairin həqiqi aşıqlıyı bütün məqamlarda ruhuna hakimdir, etdiklərinin kortəbii deyil, şüurlu olduğunu təsdiqləyir:

*Eşq məqamı alidir, eşq qədim, əzəlidir,
Eşq sözünü söyləyən cümlə-qüdrət dilidir.
Deyən ol, eşidən ol, gören ol, göstərən ol,
Hər sözü söyləyən ol, surət can mənzilidir.*

Y.İmrə yaşadığımız həyatda insanı “qərib”, “vətənsiz” hesab edir. Hər bir insanın öz vətəninə – “Allah diyarı”na getmək istəyini ali məqsəd kimi poetik formada belə səciyyələndirir:

*Bu dünyaya gələn kişi axır yenə getsə gərək,
Müsafirdir, vətəninə bir gün səfər etsə gərək.
Vədə quldur, ol dost ilə bir bu cahənə gəlmədik,
Bəs nə qədər əylənərik, ol vədəmiz yetsə gərək.*

Y.İmrə düşünən insanın fikirlərində Allaha çatmağın yollarını əks etdirir. Burada sevgi, istək o qədər güclüdür ki, insan sevginin yaratdığı “çəkisizliyə” düşür, bəzən özünü unudaraq dünyadan köçmək vədəsini də gözləyə bilməyib şikayətçiyə çevrilir.

Y.İmrə bu dünyanı haqdan qopub haqqa qayıdan insanın “keçid

mərhələsi” hesab edir. Allahdan şüur payı alan insanın bu mərhələdə ibadəti ona verilən mükafatın şükrü kimi qiymətləndirilir. Allah-islam inamının insanda ibadətə meyl yaratdığı üçün Y.İmrə hamını bu yola dəvət edir:

*Müsəlmənam deyən adam
Şerti nədir bilsin gərək.
Tanrı buyruğun tutub
Beş vaxt namaz qılsın gərək.*

*Hər kim bu sözdən almadı,
Beş vaxt namazı qılmadı,
Bilin müsəlman olmadı
Cəhənnəmə girsin gərək.*

Y.İmrə vəhdəti-vücut nəzəriyyəsinin tələblərinə uyğun olaraq insanın öz şüuruna hakim olduğu “keçid mərhələsi”ndə nəfsə uymasını Allah eşqinə mane olan qorxunc hal hesab edir. Çünki “nəfs maddədir, maddəyə bağlıdır, maddə eşqi, maddə ehtirasıdır” (N.S.Banarlı). Məhəmməd Peyğəmbərin hədislərinin birində ifadə olunan “Kənardakı düşmənlə savaşıb onu məğlub etməyimiz bizim kiçik savaşımızdır. Fəqət nəfsimizlə savaşıb onu məğlub etməyimiz bizim böyük cihadımızdır”, fikirlərində nəfsi məğlub etmənin əhəmiyyət dərəcəsi müəyyənləşdirilir. Burada təkcə maddi nemətlərdən yox, həm də çox yaşamaq iddialarından da imtina edilir. Əsl həyata can atan Y.İmrə ölümü həm imtahan, həm də bayram hesab edir.

*Bu dünyaya qalmayaq gəl,
Fanidir, aldanmayaq gəl
Bir ikən ayrılmayaq gəl
Gəl dosta gedək, gəl, könül!*

*Gəl bu cahandan biz köçək,
O dostun elinə uçaq.
Bütün arzuların keçək
Gəl dosta gedək, gəl, könül!*

Y.İmrə bir ürfan sahibi olaraq peyğəmbərə, övliyalara müqəddəs şəxslərə Allahın nuru kimi baxmış, xüsusilə Məhəmməd peyğəmbərə

ithaf olunan şeirlərdə onu “haqq peyğəmbəri”, “mələklər mülkünün sultanı”, “tanrı elçisi”, “nur mənbəyi” və s. şəkildə mədh etmişdir:

*Sən haqq peyğəmbərsən şəksiz, gümansız,
Sənə uymayanlar gedər imansız.
Aşiq Yunus neylər dünyanı sənsiz,
Adı gözəl, özü gözəl Məhəmməd.*

Həsrət Məhəmmədə şairin məhəbbəti o qədər güclüdür ki, Allah rəsulunu görmək, ona qovuşmaq istəyi, həsrət yangısı şəklində ifadə olunur.

*Arayıb, axtarıb tapam izini
İzinin tozuna sürtəm üzümü,
Haqq nəsib eyləsə görəm üzünü
Ya Məhəmməd, könül arzular səni.*

Həsrətinə son qoyan, Məhəmməd hüzurunda dayanan şairin sufiyanə diləkləri belə açıqlanır:

*Üzümü yerə vuruban,
Dərgaha doğru duruban,
Şükr ilə canım veribən,
Səndən dilərəm ümmətim.*

*Eşq dənizi mənəm, mən,
Dənizlər heyran mənə,
Dərya mənim qətrəmdir,
Zərrələr ümman mənə!*

– deyərək öz “mən”liyinin intəhasızlıqlarından bəhs açan Y.İmrə bu “mən”liyin mütəsəffif-ruhi, hissi cəhətləri ilə yanaşı, onun arxasında dayanan həqiqi qürur və təəssübkeşlik amillərinə də yer verir:

*Mənim dilim quş dilidir,
Elim mənim dost elidir,
Mən bülbüləm dost gülümdür,
Bilin, gülüm solmaz mənim.*

Əxlaqi-didaktik mövzuda yazılmış “Risalətun-nushiyyə” (“Nəsihətnamə”) 1307-ci ildə yazılmışdır. Əsər 563 beytdən və “Ağlın tərifi” (“Fi tərifi'l əql”) adlı kiçik bir nəsrə yazılmış hissədən ibarətdir. Bu əsərin ilk 13 beyti bir (Fa’ilatün, failatün, fa’ilün), 550 beyti isə başqa

(Məfa'ilün, məfa'ilün, fa'ilün) bəhrdə yazılmışdır. “Risalətun-nus-hiyyə” əsərinin ilk 13 beytində od, su, torpaq və küləkdən bəhs açılır. Kiçik parçada dörd ünsürdən hazırlanan insan, Tanrı (Padişah) tərəfindən can verilən ilk məxluqun - Adəmin torpaqdan, sudan, oddan, yeldən və candan əxz etdiyi sifətlər (xarakter) haqqında məlumatlar verilir:

*Padişahın hikməti gör neylədi,
Od, su, torpaq və suya söylədi.*

*Bismillah deyib, gətirdi torpağı,
Ol arada hazır oldu ol dəği.*

*Torpaq ilə suyu bünyad eylədi
Ona Adəm deməgi ad elədi.*

*Yel gəlib ardınca dəbitdi onu
Ondan oldu cismi-Adəm, bil bunu.*

*Od dəxi dəldikdə qızdırdı onu
Çünki qızdı, cismə birləşdi canı.*

Əsərin kiçik nəsr hissəsində ağlın tərifi cənnət və cəhənnəm, o cümlədən 4 ünsür – torpaq, su, yel, od haqqında sufiyanə fikirlər özünə yer tapır. Y.İmrənin bu hissədə insan xarakterləri, kimlərin cənnət və cəhənnəm sakini olacaqları barəsində fikirləri də maraqlıdır. Əsərdə qeyd olunur ki, torpaqla su cənnətin, od ilə yel cəhənnəmin əlamətidir. Ona görə də torpaq və su ilə gələnlər cənnət, od və yel ilə gələnlər cəhənnəm sakini olacaqlar. Əsərin 550 beytlik əsas hissəsi isə “Ruh, ağıl və onlara bağlı əhvalın dastanı”, “Qənaətin dastanı”, “Qəzəbin dastanı” və “Ağlın dastanı” adı altında 4 yerə bölünür, alleqorik ifadə tərzində əxlaqi-didaktik mövzu aparıcılıq təşkil edir. Burada ruh, iman, nəfs, qəzəb və s. cəhətlərdən, onların xüsusiyyətlərindən danışılır, yaxşılıqlara yiyələnməyin, pisləklərdən qurtarmağın yolları göstərilir:

*Nəyi sevər isən, umanın oldur,
Necə sevməyəsen, sultanın oldur.*

və ya

*Qədimdən nəfsdir sultana asi
Bir örnəkdir indi onun bəhasi.*

“Qənaətin dastanı” hissəsi maraqlı məzmununa malikdir. Qənaətin hakimliyi dövründə yolkəsənlərin, quldurların baş alıb getməsi Ağlı

narahat edir. Ağlın məsləhətləri hər şeyə aydınlıq gətirir. Bu hissədə taxt-tacın, idarəçiliyin timsalında insanlara diqqətli olmaq, xeyirxahlıq etmək, iman göstərmək, haqq yolunu itirməmək və s. cəhətlərin faydasından danışılır. O cümlədən, təkəbbürün, nəfsin insanın, bütövlükdə cəmiyyətin bəlası, pislərlərin mayası olması haqqında da Ağlın dedikləri ən təsirli öyüd kimi diqqəti cəlb edir.

*Təkəbbürlü kişinin faydası yox,
Qoymazsa lovğalığı, peşman olur çox.*

“Risalətun-nushiyyə” əsərindəki ideyalar bir ürfan sahibinin simasında Yunus İmrənin insanları təmizliyə, saflığa, haqq yoluna səsələyən səsi, qaranlıqlarda yandırdığı işıqdır.



XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ƏDƏBİ HƏRƏKAT VƏ ONUN ƏSAS MƏRHƏLƏLƏRİ

Yüzdilliklər tarixinə malik Türkiyə türk ədəbiyyatı zəngin ənənələr zəminində inkişaf etmiş, dünya ədəbi-bədii fikrinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir xalqın ədəbiyyatında olduğu kimi Türkiyə türk ədəbiyyatında da özünəməxsus cəhətlər və fərqli xüsusiyyətlər diqqətdən yayınmır. Təbii olaraq burada birinci növbədə milli sənət problemlərinin qarşısında dayanan məsələlər və onun həlli yolları önəm təşkil edir. Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının dediyi kimi (məs. Nihad Sami Banarlı) Türkiyə türk ədəbiyyatının bir özəl keyfiyyəti də ondan ibarətdir ki, bu ədəbiyyat "bir çox millətlərin ədəbiyyatları kimi bir vətəndə, son beş-altı əsr içində yox, türklərin dəyişik vətənlərində" "27 əsr müddətində" formalaşmışdır. Doğrudur, bu qədər geniş coğrafi məkanda ümumtürk ədəbiyyatı və sənət ənənələri təsirindən yan keçilməsə də, Türkiyə türk ədəbiyyatı milli bir ədəbiyyat olmaq keyfiyyətini mühafizə etmişdir.

Türkiyə türk ədəbiyyatının ən məhsuldar, lakin məhsuldar olduğu qədər də ziddiyyətli və çətin dövrü XIX-XX əsrlər olmuşdur. Elementar bir həqiqət aşkardır ki, ictimai-siyasi proseslərdən bu və ya digər dərəcədə kənarda ədəbiyyat yoxdur. Ona görə də qeyd etmək yerinə düşər ki, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Türkiyə böhranlı dövrünü yaşayırdı. Artıq Osmanlı imperiyası həm xarici, həm də daxili müqavimətlə üz-üzə dayanmışdı. Əgər daxili qüvvələr Türkiyədə yeni hakimiyyət, yeni iqtisadi və ictimai-siyasi proseslərin tətbiqini arzu edirdilərsə, xarici qüvvələr bu ölkəni xəritədən silmək, ayrı-ayrı dövlətlərin ərazi subyektlərinə çevirmək istəyirdilər.

XVI-XVII əsrlərdə dünyanın ən üstün siyasi qüdrətinə malik Osmanlı imperiyası XIX əsrdən başlayaraq tənəzzülə doğru gedirdi. Lakin Osmanlı imperiyası böyük bir dövlət olduğu üçün tənəzzül pro-

sesi uzun sürdü. Eyni zamanda Avropa dövlət maraqlarının Türkiyəyə nüfuz etməsi get-gedə artmağa başlayırdı. 1839-cu ildə Osmanlı dövlətinin qəbul etdiyi Tənzimat islahatı bilavasitə Avropa təsirləri ilə bağlı idi. Daha dəqiq ifadə etsək, Tənzimat islahatı Osmanlı dövləti tərəfindən Avropa, həm də Rusiya müdaxiləsi qarşısında "öz varlığını qorumaq üçün həyata keçirdiyi siyasi, ictimai, mədəni hərəkət idi." Şübhə yoxdur ki, həyata keçirilən islahatlar ədəbiyyata təsir etməkdən də yan keçmədi. Ona görə də Tənzimatı həm də Avropa mədəniyyətini Osmanlı xalqı üçün qəbul etdirmək yolunda dövlətin atdığı addım kimi qiymətləndirmək olar. Nəticədə Avropa ədəbiyyatının türk ədəbiyyatına həm forma, həm də məzmun baxımından təsirini özündə əks etdirən Tənzimat ədəbiyyatı formalaşdı. Tənzimat ədəbiyyatı Avropa ədəbi modelinin Türkiyədə qəbulu və inkişafı demək idi. Türkiyədə Tənzimat ədəbiyyatı 1860-cı ildə Şinasi ilə başlamış və 1895-ci ildə "Sərvəti-fünun" ədəbi məktəbinin yaranması ilə başa çatmışdır. Tənzimat ədəbiyyatı dövründə ədəbiyyat yeni problemlərlə qarşılaşmış və tamamilə yeni bir səpkidə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə əski türk ədəbiyyatı ilə yeni türk ədəbiyyatı arasında böyük bir mübarizə başlamışdı. Birinci tərəf ədəbi meydandan çıxmamaq, ikinci tərəf isə qalib gələrək öz mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədi güdürdü. Tənzimat ədəbiyyatının əsas təəssübkeşləri yeni ədəbiyyatı tam müdafiə etməklə yanaşı, klassik ədəbiyyatın da müəyyən xüsusiyyətlərinə olan maraqlarını gizlətmirdilər. Şinasi, Ziya Paşa, Namiq Kamal, Əkrəm, Ə.Hamid və s. sənətkarlar əski ədəbiyyatın dil, forma və s. cəhətlərinə hörmətlə yanaşır, hətta onu müdafiə edirdilər. Türk ədəbiyyat tarixçiləri bu cəhəti həmin sənətkarların formalaşdıqları klassik şeir zövqü və marağının təsiri, eyni zamanda bu ədəbiyyatın onların nəzərində böyük və gözəl olması qiyməti ilə bağlayırdılar.

Təbii olaraq Tənzimat ədəbiyyatı geniş əhatə dairəsinə malikdir. Hər şeydən əvvəl Tənzimat ədəbiyyatı həyati əhəmiyyət kəsb edən yeni ictimai və ideoloji məsələlərə münasibətdə olan ictimai bir ədəbiyyatdır. Bu ədəbiyyatda XVIII əsr fransız mütəfəkkirlərinin fikirləri əsas götürülmüş, Avropanın əski və yeni sənət xüsusiyyətlərinin tətbiqinə xüsusi fikir verilmişdir.

Tənzimatçılar ölkədə yalnız istibdad rejimini deyil, köhnə və ye-

nilik tələblərindən uzaq hesab etdikləri bütün sənət və ədəbiyyat anlayışlarını da yıxmağa çalışırdılar. Düzdür, Tənzimat dövründə əski türk ədəbiyyatının dil, şəkil və s. cəhətləri bəzi sənətkarlar tərəfindən müəyyən hallarda mühafizə olunsa da, Avropa ədəbi modelinin tətbiqi ön sıraya çıxarılmışdır. Ədəbi yeniləşmə zamanı şeirin aparıcılılığına son qoyulmuş, nəsr və dramaturgiyanın üstünlüyü təmin edilmişdir. Yeni türk ədəbiyyatında xalq, vətən, millət, hüriyyət üçün səslənən ideallar Qərb ədəbiyyatının örnəklərinə söykənmişdir. Ailə problemləri, sosial məsələlər də yeni ideya baxımından özünə yer tapa bilmişdir. Onu da qeyd edək ki, yeni türk ədəbiyyatı fransız romantik və qismən də realist məktəblərinin təsirində idi. Tənzimat ədəbiyyatında şeirdə ictimai varlıq və ictimai təfəkkür birinci sırada dayanırdı. Əski şeirdə özünü göstərən həyəcan indi "millət üçün duyulan və ya duyulmağa çalışılan faydalı və inqilabçı həyəcana" çevrilirdi.

Yeni şeir "çılpaq təbiət gözəllikləri qarşısında duyğulanan, fərd və cəmiyyət daxilində insan macəralarıyla bağlanan, fəlsəfi misralarla əks etdirilən" nümunələr şəklində təzahürünü tapırdı.

Tənzimat dövründə nəsr və dramaturgiyada forma, məzmun, ideya, fikir və s. cəhətlərdə yenilikçilik tam mənada özünü göstərirdi. Tənzimat ədəbiyyatının bir sıra qüsurları istisna olunmaqla bu ədəbiyyat Türkiyə türk ədəbiyyatının yeni məzmun və yeni formada inkişafında böyük rol oynamışdır.

1895-ci ildə Türkiyə türk ədəbiyyatının həyatında yeni dövrün - "Sərvəti-fünun" mərhələsinin başlanğıcı qoyulur. Tofiq Fikrət, Cənab Şəhabəddin, Faiq Əli, Hüseyn Cahid, Mehmed Rauf, Süleyman Nazif, İsmayıl Səfa və digər sənətkarların üzvü olduğu bu ədəbi hərəkat ədəbiyyatın yeni modelinin yaranmasına səbəb oldu. "Sərvəti-fünun" ədəbiyyatının qaynağı XIX əsrin ikinci yarısında formalaşan fransız ədəbiyyatı olmuşdur. Bu dövrdən sonra türklərin təbirincə desək, Türkiyə türk ədəbiyyatında "yeni və böyük bir Batıləşmə mərhələsi" başlanmışdır. Gənc ədəbiyyatçılar tərəfindən yaradılmış bu ədəbi hərəkat üslub və şəkil baxımından fransız realistlərinin yolu ilə getməklə yanaşı, digər tərəfdən "yerli və ictimai bir romantizmin" təsirindən də kənarında dayanmırdı. Bu ədəbi hərəkatda fransız ədəbi təsiri güclü ol-

duğundan fransız realistlərinin "sənət üçün sənət" meylli ədəbiyyat cərəyanı meydana gəldi. "Sərvəti-fünun"çular Şərq ədəbiyyatından çox, Qərb ədəbiyyatını tanıyır, onu önə çəkir, hətta belə münasibətləri ilə iftixar hissi keçirirdilər. Yeni ədəbi hərəkat tərəfdarları Qərb nəzm şəkillərini Türkiyə ədəbiyyatına gətirir, hekayə və roman janrına Avropa hekayə və roman anlayışları səviyyəsindən yanaşırdılar.

Onu da qeyd edək ki, Türkiyə türk ədəbiyyatında əruz vəznində yazılan sərbəst nəzm "Sərvəti-fünun"çularla başlamışdır. "Sərvəti-fünun" şeirinə qüvvətli bir musiqi dili hakimdir. Bu cəhət onu Tənzimat şerindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyətdir. "Sərvəti-fünun"çular Avropa tipli əsərlər yazmaq baxımından tənzimatçılardan çox-çox irəlində gedirdilər. "Sərvəti-fünun" ədəbi hərəkatına bağlı olan sənətkarlar öz əsərlərində xalq kütləsinə müraciət etməkdən uzaq idilər. Bu ədəbiyyat milli, ictimai, estetik ehtiyacları daha az göstərmiş, yalnız yüksək zümərə və ya avropalaşmış adamların həyatını sənətdə əks etdirmişdi.

XX əsrdə Türkiyədə ədəbi hərəkatlar ictimai-siyasi proseslərlə birləşməyə qarşılıqlı əlaqə və bağlılıq şəraitində inkişaf edirdi. Keçən əsrin əvvəllərində Türkiyənin ictimai-siyasi həyatı "qaynar qazan" xatırladırdı. Ölkəni siyasi böhran bürümüşdü.

Sultan Əbdülhəmidin 1908-ci ildə elan etdiyi ikinci Məşrutəsi gözlənilən nəticəni verməmiş və az vaxtdan sonra Sultan Əbdülhəmid taxtdan endirilmişdir. Hakimiyyət davamçısı V Mehmedin idarəçiliyi nəticəsi olmayan bir sonluqla başa çatmışdır. Əsrin ilk illərində ölkədə baş verən dəyişikliklər ədəbi proseslərə də öz təsirini göstərmişdir. Bu illər ədəbi fəaliyyətin hərəksiz dövrləri hesab edilir. Lakin 1908-ci ilin qaynar hadisələrindən sonra ədəbiyyatda ilkin canlanmalar başladı. XX əsr Türkiyə türk ədəbiyyatının inkişafında, milli ədəbiyyat cərəyanı halına çevrilməsində ədəbi hərəkatların böyük rolu olmuşdur. "Fəcri-ati" Türkiyədə 1908-ci il Məşrutəsindən sonra yaranan ilk ədəbi təşkilatdır. Bu ədəbi təşkilat 1909-cu ildə 20-30 yaşlı gənc ədiblər tərəfindən yaradılmışdır. Emin Bülənd, Əhməd Haşım, Həmdullah Sübhi, Rafiq Xalid, Şəhabəddin Süleyman, Əli Süha, Fazil Əhməd, Fuad Köprülü, Yaqub Qədri və digər sənətkarların toplaşdığı "Fəcri-ati" ədəbi qurumu yeni fəaliyyət proqramı ilə meydana çıxdı. "Fəcri-

ati"çilər "Sərvəti-fünun" məcmuəsinin 12 mart 1909-cu il tarixli sayında öz bəyannamələrini dərc etdirdilər. Həmin bəyannamə bu təşkilatın xüsusiyyətlərini əks etdirmək baxımından səciyyəvidir. Bəyannamədə ədəbiyyatın istər problemləri, istərsə də tədqiqi məsələlərinə münasibət bildirilmiş, ona geniş ictimai planda yanaşılmışdır. Dərc olunan bəyannamədə Namiq Kamalın "ədəbiyyatsız millət dilsiz insan kimidir" məşhur sözünə əsaslanmaqla yeni bir nəslin yeni bir düşüncə tərzinə sahib olması tələb kimi ortaya atıldı. Təşkilat üzvləri özlərinin ədəbiyyatsevər və əzmkar olduqlarını, Avropa sənətkarlarının bənzəri olmaq istədiklərini, "Qərbin nurlarını Şərfin üfüqlərinə nəql etmək arzularını" ifadə edir, fəaliyyətlərini bu istiqamətdə qurmağı vacib sayırdılar. Onlar bütün ölkədə mövcud olan eybəcərliklərin başlıca səbəbi kimi istibdadı əsas götürür və buna qarşı mübarizəni ön plana çəkirdilər. Hətta ədəbi həyatda baş vermiş sükut və geriliyin səbəbini də bunda axtarırdılar. Lakin "Fəcri-ati" hərəkatı "Sərvəti-fünun"a bir çox baxımdan yaxın idi. Bir növ o, "Sərvəti-fünun"un "bətində" formalaşan təşkilat idi. Ona görə də türk ədəbiyyatşünasları haqlı olaraq "Fəcri-ati"nin "Sərvəti-fünun"un davamı olmaqdan savayı başqa bir şey olmadığını" göstərirdilər.

"Fəcri-ati"çilər böyük cəsarət və enerji ilə ortaya çıxıb sənətdə yeni dəyişikliklər etmək arzusunda olsalar da, tez bir zamanda dağılmış (1911) və fəaliyyətlərini dayandırmışlar.

1908-ci il Məşrutəsindən sonra Türkiyədə milli ədəbi prosesin canlanması müşahidə edildi. Bu dövrdə sənətdə nüfuzu və yeri olan ayrı-ayrı şəxsiyyətlər qüvvətlənməkdə olan milli-ədəbi hərəkatlara rəhbərlik edir, türk milliyyətçiliyinin inkişaf etməsində mühüm rol oynayırdılar. Artıq 1908-ci ildən sonra yeni-yeni məcmuələr dərc edilir, milli təəssübü, elmi potensialı yüksək olan şəxslər bu məcmuələrin ətrafına toplaşırdılar. "Türk dərniyi" ədəbi cəmiyyəti və bu cəmiyyətin orqanı olan eyni adlı məcmuə qarşısına birinci növbədə türk dilini sadələşdirmək və zəngin bir dil halına gətirmək məqsədi qoymuşdu. Türkiyədə yeni başlayan ədəbi hərəkatın qaynar formada getməsi yeni ədəbi cəmiyyət və təşkilatların yaranması ilə müşahidə olunurdu. 1911-ci ildə "Türk yurdu", 1912-ci ildə "Türk ocağı"nın yaranması formalaşmış türkçülük ideyalarının yeni inkişaf mərhələsinə

qədəm qoyması və möhkəmləndirilməsindən xəbər verirdi. Yaranmış cəmiyyətlər türk dilini sadələşdirmək, onu yabançı sözlərdən, qeyri-milli qaydalardan təmizləmək və s. uğrunda geniş iş aparırdı. Baş verən proseslər onu deməyə tam əsas verirdi ki, sənətdə və mənəviyyatda milli həyəcan təbili çalınmaqda idi. Ömər Seyfəddin, Ziya Göyalp genişlənməkdə olan hərəkatın önündə gedirdilər. 1911-ci ildə "Gənc qələmlər" məcmuəsində yeni dil qaydalarının hakimliyi məsələsi ilə bağlı silsilə yazılar dərc olunmağa başladı.

İlk sanballı, problem səciyyəli məqalənin müəlliflərindən biri olan Ömər Seyfəddin ədəbiyyatda ərəb, fars və fransız sözlərinin işlədilməsinin əleyhinə çıxır, türk ədəbi dilini gəlmə sözlərlə dolduran sənətkarları tənqid edir və bu günkü tələbin mahiyyətinin nədən ibarət olmasını açıqlayırdı: "İndi yeni bir həyata, yeni bir intibah dövrünə girən türklərə yeni, təbii bir dil, yəni öz dilləri lazımdır. Milli bir ədəbiyyat vücuda gətirmək üçün əvvəla milli bir dil lazımdır. Əski dil xəstədir və bu xəstəliyin səbəbi də içindəki lüzumsuz və yabançı qaydalardır."

"Gənc qələmlər" məcmuəsi ətrafına toplaşan mütəfəkkir şəxsiyyətlər yeni fikirlər irəli sürərkən beş xüsusi maddə ilə çıxış edir və yazılı dil qaydaları ilə yanaşı şifahi danışmaq dilinin İstanbul türkcəsinin olmasını tələb edirdilər. Bütün bunlardan sonra ədəbiyyatda yeniləşmə başladı, Ömər Seyfəddin, Əli Cənib, Ziya Göyalp, Fuad Köprülü, Mehmed Akif və s. sənətkarlar sayəsində türk ədəbiyyatında milli ədəbi cərəyan formalaşdı.



İBRAHİM ŞİNASİ

Şinasi XIX əsr yeni türk ədəbiyyatının yaradıcılarından. O, eyni zamanda Türkiyədə qəzetçiliyin qabaqcıl nümayəndələrindən, fransız dilindən olunan mənzum tərcümələrin, ilk səhnə əsərlərinin müəlliflərindən biridir.

İbrahim Şinasi 1824-cü ildə İstanbul ətrafında yerləşən Topxanada anadan olmuşdur. Atası 1828-ci ildə rus-türk müharibəsində həlak olmuşdur. Bundan sonra ailənin bütün qayğısını çəkmək Şinasinin anasının üzərinə düşür. O, oğlunun təhsilinə xüsusi maraq göstərir. Buna görə də İbrahimi Topxanadakı məhəllə məktəbinə qoyur. Təhsilini başa vurduqdan sonra atasının dostları Şinasini Topxanada dövlət dairələrindən birində yazı işləri bürosuna işə düzəldirlər. Bura avropasayağı bir yer idi. Məmurların əksəriyyəti fransızlar idi. Şinasi burada yüksək rütbəli dövlət və mədəniyyət adamları ilə tanış olur, onlardan çox şeylər öyrənir. Məsələn, o, İbrahim Əfəndinin köməyi ilə Şərqi elmi-fəlsəfi dəyərlərini və mədəniyyətini yaxından mənimsəyə bilir. Şinasi eyni zamanda Qərb mədəniyyətinə də rəğbət bəsləyir, xüsusilə fransız dili və ədəbiyyatını öyrənməyə meyl göstərir. Bir fransız zabiti ona fransız dilini öyrədir. Həmin zabit sonralar müsəlmanlığı qəbul edir və Türkiyədə Rəşad bəy adı ilə tanınır. Qeyd edək ki, sarayda məsul vəzifədə çalışan böyük Rəşid Paşanın da Şinasinin həyatında mühüm rolu olmuşdur. Şinasi Rəşid Paşadan daim qayğı görmüş, ona həsr etdiyi bir qəsidə-sində Rəşid Paşaya olan məhəbbətini özünəməxsus formada izhar etmişdir. 1848-ci ildə Şinasi fransız dilini və mədəniyyətini yaxından



İBRAHİM ŞİNASİ
(1824-1871)

öyrənmək məqsədi ilə təhsil almaq üçün Parisə getməyi planlaşdırır. Rəşid Paşa Sultan Əbdülməciddən razılıq alır və Şinasi 1849-cu ildə Parisə yola düşür. Şinasi türk imperatorluğunun Parisə göndərdiyi ilk tələbələrəndən idi. O, təxminən 5 il müddətində Fransa həyatı ilə tanış olmuş, Avropa iqtisadi və mədəni mode- linin ölkəsində tətbiqinə maraq göstərmişdir.

Şinasi sonralar maliyyə işlərini öyrənmək üçün İstanbuldan rəsmi göstəriş alır. Təhsil almaqla yanaşı, maliyyə nazirliyində də işləyir.

O, 1854-cü ildə Türkiyəyə qayıdır. İlk illər Topxanada, sonra isə Məclisi –Maarifdə çalışır. Şinasi Avropadan gəldikdən sonra yeni üslubda yazdığı bədii əsərlərini çap etdirir. 1859-cu ildə fransızcadan tərcümə etdiyi mənzum əsərlərdən ibarət bir toplusu işıq üzü görür. Bu əsərlər onun Avropa ədəbiyyatına doğru ilk addımı hesab olunur.

Şinasi Türkiyədə geniş planda fəaliyyət göstərir. O, Türkiyədə Avropa standartlarına cavab verə biləcək bir qəzetin çap olunmasını istəyirdi. O, ilk yeni türk qəzetçiliyinin əsası hesab olunan "Tərcümani-əhval" (1860) qəzetində məqalələr çap etdirdi. Qəzetin 24-cü sayından sonra bu qəzet ilə əlaqəni pozmuş və təkbaşına "Təsviri-əfkar" (1862) adlı qəzet buraxmışdır. "Təsviri-əfkar" qəzetçilik sahəsində özündən əvvəlki "Tərcümani-əhval"dan daha çox iş gördü və böyük problemlərə toxundu. Qəzet yeni türk ictimai fikir və ədəbiyyatı tarixində yeni mərhələ hesab olunur. Bir çox ictimai və digər məsələlərin ciddiliyi, ziddiyyət və narahatlıqların son həddə çatması Şinasinin qəzeti Namiq Kamala təhvil verərək Parisə yola düşməsinə səbəb oldu. 1864-cü ildə Parisə gələn Şinasi qələmi yerə qoymamış, böyük bir türk lüğəti hazırlamaqla məşğul olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Namiq Kamalın Parisə getməsindən sonra isə "Təsviri-əfkar" qəzetini Ricaizadə Əkrəm çap etdirmişdir. Sultan Əbdüləzizin 1867-ci ildə Parisə gəlişi zamanı Şinasinin dostu və himayədarı Fuad Paşa onunla görüşür və Şinasini Türkiyəyə geri dönməyə razı salır. Şinasi Türkiyəyə qayıtsa da, təkrar olaraq iki dəfə yenidən Parisə dönür.

Bu illərdə o, fəaliyyətində bədii yaradıcılıqla bərabər, qəzetçiliyə də xüsusi yer verir. Şinasi 1871-ci ildə vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Şinasi Tənzimat ədəbiyyatının əsas yaradıcılarından biridir. O, türk ədəbiyyatına daha çox realist bir nasir və yeni şeir nümayəndəsi kimi daxil olmuşdur. Şinasi Parisdə oxuyarkən anasına yazdığı məktublardan birində qeyd edirdi ki, "din, dövlət, vətən və millət yolunda özümü fəda etmək istərdim." Türk ədəbiyyat tarixlərində qeyd olunduğu kimi "Şinasi nə parlaq üsluba, nə də yüksək bir sənətkarlığa malik deyildi." Fəqət, onun türk ədəbiyyatında ön yerlərdən birini tutması yenilik tərəfdarı olması və bu yenilikləri yuxarıda deyildiyi kimi vətən, millət və s. yolunda tətbiq etməsi ilə bağlıdır. Çünki Şinasi başlıca olaraq istibdad rejimini tənqid edir, xalqın tərəqqisini bu rejimin məhvində görürdü. Şinasi yeniliyin tətbiqini istibdada qarşı əsas mübarizə vasitəsi kimi qəbul edirdi. O, yaradıcılığında elə problemlərə toxunurdu ki, bunlar bilavasitə xalqın ictimai-siyasi şüurunun oyanmasına, yeni ideyaların duyulmasına təsir göstərirdi.

Heç şübhəsiz, Şinasi xalqa onun öz dili ilə müraciət etməyi əsas sayırdı. O, yeni türk ədəbiyyatında sadə dil, asan ifadələr tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Unutmaq lazım deyil ki, Şinasi və ona bənzər bir çox sənətkarların əski ədəbiyyat nümunələrindən fərqli sadə dildə yazmalarına səbəb yeni yaranan qəzetçiliyin inkişafı olmuşdur. Çünki bu dövrdə nəşr olunan qəzetlərin böyük əksəriyyəti "saf türkcə" və ya "avam lisanı" deyilən bir dildə idi:

Eşi yox bir gözəli sevdi, bəyəndi könlüm.

Qışqanır kəndi gözündən yenə kəndi könlüm.

...Candan ülfət edəli öylə cavan dilbər ilə,

İstəməm qeyrisini hüri-mələk olsa belə.

Məst olur, zövqü-məhəbbətlə o gözlər bayılır,

Səpilincə üzünə göz yaşım, amma ayılır.

Kəndi hüsnündən utanmış da, qızarmış yanağı,

Üzün örtüb, qapamış saçları başdan aşağı.

Yaxud:

Zülfün düşüncə gərdəni bərrakın üstünə

Büllür içində sünbülü sirabı andırır.

Şinasinin həyatı ilə tanışlıqdan aydın oldu ki, Rəşid Paşa onun həyatında mühüm rol oynamış, bir sözlə, şairin böyük xeyirxahı olmuşdur. Bu səbəbdən Şinasi ona daim rəğbət bəsləmiş, yaradıcılığında xüsusi yer ayırmışdır.

Şair bir qəsidəsində Rəşid Paşanı maarifpərvər kimi qiymətləndirir, onu xalqının səadət payı hesab edir:

*Qəlbi millətə vücudun ulu bir möcüzədir,
Bu fəhm eyləməyən müdrikəyi-acizədir.
Etdin azad bizi, olmuş ikən zülmə əsir,
Cəhlimiz sanki idi kəndimizə bir zəncir.*

*Bir itik namədir, insana sənin qanunun,
Bildirir haqqını sultana sənin qanunun.
Sən kimi ağılı olan qan tökərək günmə sürər?
Vəchi namusuna ol qan ilə düzgünmə sürər?*

Şinasi elə bir orijinal üsluba malik sənətkardır ki, sənətində sadəliklə yanaşı, konkretlik də özünü göstərmişdir. Onun yaradıcılığında bu baxımdan diqqəti cəlb edən əsərlərdən biri də "Şairin evlənməsi"dir (1859). Əsər Avropa sənət ölçülərinə uyğun yazılan ilk səhnə əsərlərindəndir. "Şairin evlənməsi" bir pərdəli komediya. Onu da qeyd edək ki, əsər Avropasayağı modelə uyğun yazılsa da, milli bir teatr örnəyi kimi qəbul olunmuşdur. Əsərin mövzusu adi həyatdan götürülmüşdür. Burada məişət problemləri diqqət mərkəzində saxlanılır. "Şairin evlənməsi" komik üslubda yazılsa da, burada müəyyən drammatizm də vardır. Hər şeydən əvvəl türk ədəbiyyatşünasları Şinasinin bu əsəri ilə "Molyer komediyaları arasında bir yaxınlıq və bağlılıq" görürlər. Molyer komediyalarının faciənin yanından keçməsi fikrinin dəqiq və düzgünlüyünə əsaslanaraq, onda "Şairin evlənməsi" komediyasında məişət problemləri daxilində özünü göstərən drammatizmin gərginlik səviyyəsinin böyüklüyü şübhəsiz qəbul olunur.

Əsərin əsas obrazı Müştəq bəydir. Şairlik edən bu şəxs məhəllədəki Qumru xanım adlı bir qızı sevir. Şinasi Müştəq bəyin Qumruya olan məhəbbətini, ona qəlbən bağlılığını belə ifadə edir:

*Bir Qumrusan sən,
Təbə müvafiq.*

*Yapsam yuvanı,
Sinəmdə layıq.*

*Can ilə könüldən
Mən oldum aşiq.
Yapsam yuvanı,
Sinəmdə layıq.*

Lakin onların sevgilərinə mane olanlar vardır. Məhəllə imamı, Ziba və Həbibə adlı qadınlar belə şəxslərdəndir. Məhəllə imamı Müştəq bəyə sevdiyi Qumrunun yaşca kiçik olduğunu bəhanə gətirərək, yaşca böyük olan başqa birisini nigahlayır. Müştəq bəyin dostu Hikmət əfəndi imama rüşvət verəndən sonra hər şey dəyişir. Məhəllə imamı qeyd edir ki, "mən böyük qızın nigahını kəsmişəm, fəqət yaşca yox, boyca böyük olan Qumru xanımın." Beləliklə, Müştəq bəy öz sevgilisinə qovuşur. Müəllif burada zahirən adi, daxilən ciddi problemləri yığcam şəkildə verə bilmiş, dövrün, cəmiyyətin ziddiyyətlərinə müdaxilə etmişdir. Qeyd edək ki, Şinasi ədəbiyyatda "sözü uzatmadan" fikir söyləyən sənətkar kimi tanınmışdır. Adı çəkilən komediyada da bu cəhət başdan-başa özünü göstərmişdir.

Şinasi yaradıcılığında əsas yerlərdən birini şeirləri tutur. Düzdür, onun kəmiyyət baxımından o qədər də böyük olmayan bədii yaradıcılığı içərisində şeirləri də azlıq təşkil edir. Şairin bütün şeirləri ilk dəfə 1862-ci ildə "Divani-Şinasi" adlanan kiçik bir kitabçada çap olunmuşdur. Kitabda klassik Şərq divan şeir şəkillərində yazılmış lirik nümunələrlə yanaşı, bir sıra həcv, satirik mənzumələr də vardır. Onu da qeyd edək ki, Şinasinin Sultan Əbdülməciddə rəğbəti olduğu üçün ona mədhiyyələr yazmışdır. Əksinə, Sultan Əbdüləzizə isə başqa bir planda yanaşmışdır. Daha doğrusu, yaradıcılığında Əbdüləzizə biganə və ögey bir münasibət özünü göstərmişdir.

Şinasi Qərb meyilli sənətkar olduğundan Avropa dillərinə, xüsusən fransız dilinə böyük rəğbət bəsləyirdi. Bu səbəbdəndir ki, Şinasi türk ədəbiyyatında ilk dəfə fransız dilində şeir yazan sənətkar hesab olunur.

Şinasi yaradıcılığında folklora böyük maraq hiss olunur. O, Osmanlı atalar sözlərindən ibarət bir kitab tərtib etmiş, türk şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin zənginliklərini nümayiş etdirmişdir.

Şinasi türkcə şeirlər yazıb onların bəzilərini fransızcaya tərcümə etdiyi kimi, fransızcadan da türkcəyə şeirlər tərcümə etmişdir. Fransanın məşhur şairləri olan Racin, La Martin, La Fantain, Cilbert, Fernelon və b. şeirlərini türkcəyə tərcümə edən Şinasi onları ilk dəfə 1859-cu ildə "Tərcümeyi-mənzumə" adı altında çap etdirmişdir.

Bu yol ilə Şinasi həm fransız şeir dilini türk dilinə yaxınlaşdırmış, həm də Avropa şeirinin Türkiyəyə gəlişini sürətləndirmişdir.



ƏBDÜLHƏMİD ZİYA PAŞA

Türkiyə türk ədəbiyyatının Avropa meyilli nümayəndələrindən biri Əbdülhəmid Ziya Paşadır. Ziya Paşa eyni zamanda siyasi düşüncələr baxımından da Avropa meyilli şəxsiyyətlərdəndir. O, 1829-cu ildə İstanbulda doğulmuşdur. Atası Fəridəddin əfəndi dövrünün tanınmış adamı olmuşdur. Ziya Paşa uşaqlıqdan elmlərə yiyələnməyə xüsusi maraq göstərmiş, bir sıra dillərlə yanaşı fars dilini öyrənə bilmişdir. O, əvvəlcə məhəllə məktəbində oxumuş, sonra təhsilini "Məktəbi-ədəbiyyə"də davam etdirmişdir. "Məktəbi-ədəbiyyə" 1839-cu ildə dövlət idarələrinə kadr hazırlamaq məqsədilə açılmışdı.



ƏBDÜLHƏMİD ZİYA PAŞA
(1829-1880)

Ziya Paşa bu məktəbdə ən tanınan şagirdlərdən biri olmuşdur. Müəllimlərindən Nüman və İsa əfəndilər Ziya Paşanın xüsusi qabiliyyətə malik olduğunu duymuş, ona qayğı ilə yanaşmışlar. İsa əfəndi Ziya Paşaya fars dilinin incəliklərini öyrətmiş, onun fars ədəbiyyat və mədəniyyətinə yiyələnməsində böyük rol oynamışdır. Ziya Paşa bu məktəbdə ərəb ədəbiyyatına da maraq göstərmişdir.

Ziya Paşa 17 yaşından etibarən tanınmış yazıçı və şairlərin təmsil olduğu cəmiyyətlə bağlı olmuş, xüsusilə Divan ədəbiyyatı nümayəndələri ilə yaxınlıq etmişdir. Daha sonra o, Arif Hikmət bəyin evində yaradılan "Əncümanü-şüəra" cəmiyyətinə daxil olur. "Əncümanü-şüəra" 1861-ci ildə Divan şeirini inkişaf etdirmək məqsədilə yaradılmış birlik hesab edilirdi. Dövrün bir çox şairləri bu birlikdə təmsil olunurdular. Hətta sonralar Divan şeirinə kəskin hücumları ilə tanınan Namiq Kamal da "Əncümanü-şüəra"da fəaliyyət göstərirdi. Ziya Paşa burada öz qabi-

liyyəti nümayiş etdirir və ayrı-ayrı şəxslərin diqqətini özünə cəlb edir. Onun istedadlı adam olması "qabiliyyət tanımaqda müstəsna bir şəxsiyyət olan Mustafa Rəşid Paşanın da gözündən qaçmamışdır." O, Ziya Paşanı saraya aparmış və onu dövlət katibliyində işə düzəltmişdir. Ziya Paşa sarayda fransız dilini öyrənir. Nəticədə Avropa ədəbiyyatına, xüsusilə fransız ədəbiyyatına yaxından bələd olur. Ziya Paşanın xeyirxahı Rəşid Paşanın ölümü sarayda onun çətinliklərlə üzləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Saray ziddiyyətləri Ziya Paşanın saraydan uzaqlaşdırılmasına səbəb olmuşdur. Siyasi çəkişmə və gərginlik Ziya Paşanın Türkiyədə qalmasına imkan verməmiş, o, 1867-ci ildə Avropaya getməyə məcbur olmuşdur. Şair əvvəlcə Parisdə məskunlaşmışdır. Sultan Əbdüləzizin Fransa səfəri onun Parisdən Londona getməsinə səbəb olmuşdur. Türk ədəbiyyat tarixlərində birmənalı şəkildə göstərildiyi kimi Sultan Əbdüləzizin Fransaya səfəri bu dövlətin dolayısı ilə Ziya Paşanın ölkədə sərt münasibətlərlə qarşılaşmasına gətirdi. Ona görə də şair yaşamaq üçün Londona getmək məcburiyyətində qalır. Ziya Paşa bu şəhərdə geniş fəaliyyət göstərir. 1867-ci ildə "Müxbir", 1868-ci ildə "Hürriyyət" qəzetlərini çap etdirir. Onu da qeyd edək ki, "Hürriyyət" qəzetinin əsasını Namiq Kamal qoymuş və onun 64 sayından sonra Namiq Kamal bu mətbu orqandan könüllü olaraq uzaqlaşmış, qəzetin bundan sonrakı fəaliyyəti Ziya Paşanın üzərinə düşmüşdür. Ziya Paşa "Hürriyyət" qəzetində Türkiyə siyasi rejimini tənqid edən yazılar dərc etdirir, hakimiyyətə olan nifrətini gizlətmirdi. Buna görə o, məhkəməyə verilir. Təqib və ittihamlardan yaxa qurtarmaq məqsədilə Ziya Paşa Parisə gəlir, oradan da Cenevrəyə qaçır. "Hürriyyət" qəzeti bundan sonra Cenevrədə çap olunur. Qəzet 1871-ci ildə fəaliyyətini dayandırır.

Ziya Paşa II Əbdülhəmidin hakimiyyəti dövründə bir sıra işlərdən sonra, 1877-ci ildə Suriya valiliyinə işə göndərilir. O, 1878-ci ildə Konyaya, oradan da Adanaya vali təyin olunur. Ziya Paşa 1880-ci ildə 51 yaşında Konyada vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Ziya Paşanın yaradıcılığı olduqca zəngin və maraqlıdır. O, Tənzi-mat ədəbiyyatının əsas simalarından biridir. Şair Tənzi-mat ədəbiyyatı*-

tının nümayəndəsi olmaq etibarilə divan şeirinin də inkişafında xidmətləri olan sənətkarlardandır.

Xüsusilə o, divan ədəbiyyatındakı məhəlliləşmə cərəyanının fəal üzvlərindən biri kimi tanınmışdır. Divan ədəbiyyatındakı məhəlliləşdirmə cərəyanı aşiq tərzilə divan tərzinin birləşməsindən yaranan bir ədəbi hərəkatdır. Ona görə də Ziya Paşanın belə bir üslubda yazılmış şeirləri dil baxımından sadə və anlaşılıqdır:

*Dağları duman bürüdü, əğyar seçilməz,
Ovçu qurmuş tuzağını yarə keçilməz.
Vəfasızın məclisində badə içilməz.
Gir sürüyə qurd qapmasın, gəl quzucuğım
Sonra yardan ayrılırsan ah yavrucağım.*

Ziya Paşanın bir çox şeirləri dil və ifadə baxımından xalq yaradıcılığı ənənəsinə uyğun olaraq daha çox diqqəti cəlb edir:

*Neçün naləndəsən böylə,
Könül, dərdin nədir söylə.
Səni mən istəməm öylə,
Könül, dərdin nədir, söylə.*

*Havalandı bu günlərdə,
Nə yel əsdi əcəb sərdə.
Dəva olmazmı bu dərdə?
Könül, dərdin nədir, söylə.*

Yaxud:

*Aşıqları inandırır,
Yalan vədəylə qandırır.
Bu huy səni utandırır,
Çox naz aşiq usandırır.*

Ziya Paşanın ədəbi görüşlərində Avropa meyilli dəyərlər özünə yer tapandan sonra əsərləri ideoloji baxımdan yeni mahiyyət kəsb etməyə başladı. Bu da bilavasitə tənzimatın hürriyyət, məşrutə istəyi və tələbi ilə bağlı idi.

Lakin burada bir incə məqama nəzər yetirmək lazımdır. Ziya Paşa Tənzimat ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi Avropa dəyərlərinə hörmətlə yanaşır, Avropa ədəbiyyatının öyrənilməsinə təbliğ edirdi. O,

Avropa dillərinin öyrənilməsinə zəruri ehtiyacın olduğunu xüsusi olaraq nəzərə çarpdırırdı. Lakin, Ziya Paşa bunların müqabilində doğma dilə, doğma ədəbiyyata ögey münasibət bəsləməyin əleyhinə çıxırdı. Daha doğrusu, onun nəzərincə Avropa mədəniyyətinə yaxınlaşmaq, bütün milli-mənəvi dəyərlərə xor baxmaq deyil, əksinə onu daha da inkişaf etdirməkdir.

*İstər isən anlamaq cahanı,
Öyrənməli Avropa lisanı.
Bilmək gərək ordakı fünunu,
Tərk eylə təəssübü cünunu.
Təqlid ilə əslini unutma,
Milliyyətini xakir tutma.*

Ziya Paşa yaradıcılığında qarşıya qoyulan məsələlərə hərtərəfli münasibət vardır. İlk öncə onu qeyd edək ki, şairin sənətində təxminən həyatın bir çox problemləri özünə yer tapmışdır. Qeyd olunan problemlərə bəzən üstüörtülü, bir çox məqamlarda isə birbaşa, konkret münasibət bildirilir. Ona görə də yaradıcılığına endikcə oxucu Ziya Paşanı gah nəsihətçi, gah kinayəçi, gah da zəmanə ittihamçısı kimi görür. Təxmini ardıcılığı izləsək görürük ki, Ziya Paşa nəsihətçiliyi son anda qəzəbə, etiraza, barışmazlığa çevrilir.

*Bir yerdə ki, yox nəğməni təqdir edəcək guş,
Təzyiyi-nəfəs eyləmə, təbdili məqam et.
Arvad kimi məğlubi-həva olma, ər ol, ər!
Nəfsin səni ram etməyə, sən nəfsini ram et.*

Göründüyü kimi Ziya Paşa hər bir şəxsin cəmiyyətdə özünün yerini bilməyə, mövqeyini müəyyənləşdirməyə səsləyir. Lakin onu da qeyd edək ki, Ziya Paşa sarayda olduqca ziddiyyətli bir siyasi burulğanlar şəraitində yaşamış, müəyyən qrup saray rəsmiləri ilə qarşılaşmış, nəticədə qarşı tərəfin güclü təzyiqləri ilə saraydan uzaqlaşdırılmışdır. Maraqlı faktdır ki, o sədrəzəm kimi dövlətdə böyük bir postu tutmaq arzusunda olsa da, istəyinə çata bilməmişdir. Təbii olaraq bu proseslərin də onun yaradıcılığının siyasi və ideoloji xüsusiyyətlərinin artmasına təsiri az olmamışdır.

Ziya Paşa şeirlərində zəmanədən şikayət, dövrə qarşı etiraz özü-

nəməxsus bir deyimdə əksini tapa bilir. Əslində bu cür deyimlərdə zülm altında inildəyənlərin həyatının ümumi bir mənzərəsi diqqəti cəlb edir.

*Bibəxt olanın bağına bir qətrəsi düşməz,
Baran yerinə dürrü gövhər yağsa səmadan
Ərbabi kəməli çəkəməz naqis olanlar
Rəncidə olur didəyi huffaş ziyadan.*

Ziya Paşa bir maarifçi və demokratik görüşlü şəxsiyyət kimi cəmiyyətdə hökm sürən sosial ədalətsizliklə barışmamış, həmişə zəhmətkeşlərin haqqını müdafiə etmişdir. Lakin zalımların haqqa etinasızlığını, insanlara qəddar münasibətini görəndə Allaha üz tutur, haqq ilə divan etməsini arzulayır:

*Zalımları ədlin nə zaman haqq edəcəkdir?
Məzlumların çıxmaqdadır göylərə ahı.*

Şair yaşadığı cəmiyyətdə hər cür eyib və qüsurlara qarşı barışmaz mövqə tutur. Ziya Paşa nəinki öz ölkəsində, bütün dünyada zülmün icraçısı olan zalımların məhvinə inam nümayiş etdirir.

*Zalım yenə bir zülmə giriftar olur axır
Əlbəttə olur, ev yıxanın xanəsi viran.*

Digər bir şeirində isə şairin bu məsələyə münasibəti başqa bir formada əksini tapır:

*Daşlar yedirdi nə yerinə bir zaman fələk,
Nan verdi şimdiki də ah ki, dəndənə qalmadı.*

*Nikübəd hər kəs bulur aləmdə, bir gün etdiyini.
Kəndi çəkməzsə cəza miras qalır övladına.*

Ziya Paşa bu inamın davamı kimi hələlik mövcud olan, sadə və işgüzar xalqın başına gətirilən olmazın müsibətləri müvəqqəti hesab edir. Onun inamı belədir ki, hər bir şey həyatda ömrünü başa vurduğu kimi, zülmün də, zülmkarın da həyatda yaşamaq, mövcud olmaq müddəti vardır. O nə qədər "fəaliyyətdə" olsa da "atdığı hər bir addımla" özünün sonuna doğru gedir:

*Çox müqbilə gördüm ki, gülər, içi qan ağlar
Xəndan görünən hər kəsi xürrəm mi sanırsan?*

Ziya Paşa əsərlərində xalqın haqq səsinin qalib gələcəyinə inamını

bildirsə də, faktiki vəziyyət onu daim narahat etmiş, hələlik də olsa zülmədən əzab-əziyyət çəkənlərin halına acımış, xarabazara çevrilmiş əyalətlərin mənzərəsinə təəssüf etmişdir.

*Diyari-küfri gəzdim, bəldələr, kaşanələr gördüm,
Dolaşdım mülki-islami, bütün viranələr gördüm.*

Həyatından məlumdur ki, Ziya Paşa dövlətdaxili ictimai-siyasi proseslərin avropasayağı təkmilləşdirilməsinin tərəfdarı olmuş, bir mənada bu səbəbdən sarayda müəyyən qrup şəxslərlə mübarizə aparmışdır. Onun qatı bir formada rəqabətdə olduğu şəxs sədrəzəm Ali Paşa olmuşdur. Qeyd edildiyi kimi, şair onun bu vəzifədən uzaqlaşdırılmasını və özünün sədrəzəm olmasını istəsə də, buna nail ola bilməmişdir.

Şairin həyatının və ölkədaxili proseslərin müəyyən cəhətlərini əks etdirmək baxımından xarakterik əsərlərdən biri də "Röya"dır. Əsər bir növ xəyali formada yazılmışdır. Lakin əsərin ən başlıca xüsusiyyəti şəxsi məsələlər deyil, məhz Ziya Paşa üçün aktual görünən Türkiyənin problemlərinin əks etdirilməsidir. Əsərdə göstərilir ki, Londonda qərriblikdə olan şair parkda gəzir və yorulduqdan sonra bir oturacaqda oturaraq yuxuya gedir. Yuxuda Vətəni görür. İşlədiyi sarayı gəzir. Elə olur ki, o, Sultan Əbdüləzizlə görüşür. Türkiyənin problemlərini açıqlayır. Türkiyənin düşdüyü vəziyyətin ağırlığı, səbəbkarların kim olması barədə Sultana məlumat verir. Şair Sultana bu səbəblərin bir neçəsini sadalayır və əsas səbəb kimi Türkiyədə yüksək məmurların dövlətə xəyanət etməsini göstərir. Bu məsələdə Ziya Paşa Sultana Ali Paşanın daha çox günahı olduğunu söyləyir. Çıxış yolunu onu sədrəzəm vəzifəsindən azad etmək və Kiprə vali təyin etməkdə görür. Sultan Əbdüləziz Ziya Paşa ilə razılaşıır və onun Kiprə vali təyin edilməsi barədə fərman verir. Artıq Ali Paşa möhürü təhvil vermiş, onun Kiprə yola salınması baş tutmuşdur.

Ziya Paşa möhürü Sultan Əbdüləzizə gətirir. Onu Sultana təhvil vermək istərkən yuxudan oyadıldığını görür. Və əsər bu şəkildə tamamlanır. Məzmunundan görüldüyü kimi, əsər yarı fantastik, yarı xəyali bir formada yazılmış, lakin saf və real düşüncələri ifadə etmişdir. Əslində şair yuxu prosesindən bir vasitə kimi istifadə edir. O, hadisələrə öz maraqları daxilində müdaxilə edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki,

bu maraqlar dövlət maraqları daxilində özünə yer tapan, bir növ onu tamamlayan maraqlardır. Elə bu səbəbdəndir ki, əsərdə Türkiyə-Avropa, Türkiyə - Rusiya münasibətlərinə, Türkiyənin nüfuzunun artırılması məsələsinə geniş yer verilir. Krit adasında və Misirdə Türkiyə əleyhinə baş vermiş üsyanların yatırılması, onlara dəstək verən xarici dövlət və daxili casuslara qarşı planların müzakirəsi daha çox maraq doğurur. Ziya Paşanın Sultan Əbdüləzizlə mükaliməsində Yeni Osmanlılar Cəmiyyətinin yaranması və onun qarşıya qoyduğu məqsədi də müzakirədən yan keçmir. Əslində Türkiyənin qarşılaşdığı problemlər və onlardan qurtarmaq məqsədilə yaradılan bu cəmiyyət Türkiyə həyatında elə bir mühüm işlər görməsə də, demokratik bir təşkilat idi.

Yeni Osmanlılar Cəmiyyətinin planlarının şair tərəfindən hökm-dara çatdırılması fərdi yox, ictimai səciyyə daşıyır.

Ziya Paşa yaradıcılığında vətənpərvərlik motivi əsas yerlərdən birini tutur. Türkiyənin zəfər tarixi bu yaradıcılıq üçün həmişə aparıcı mövzuya çevrilmiş və şairin hadisələrə birbaşa müdaxiləsi şəklində əksini tapmışdır. Düzdür, bu cür nümunələrdə də şairin sənəti üçün səciyyəvi olan tənqiddən yan keçilmir, ayrı-ayrı şəxslər tənqid obyektinə məruz qalır. Məsələn, mövzusu 1866-cı ildə Krit üsyanı zamanı baş vermiş hadisələrdən götürülmüş "Zəfərnəmə" belə əsərlərdəndir.

Tarixdən məlumdur ki, Rusiya və Yunanıstanın dəstək və himayəsi nəticəsində 1866-cı ildə Krit adasında Türkiyənin əleyhinə üsyan edilmiş, yalnız onlara muxtariyyət verildikdən sonra üsyan yatırılmışdır. Əlbəttə, bunu türk tarixində ağıllı və uğurlu siyasət kimi qəbul etmək olar. Çünki İngiltərə, Fransa, Rusiya, Yunanıstan və s. dövlətlərin antitürk birliyi mövcud Krit üsyanının başqa cür yoluna qoyulmasını qeyri-mümkün edirdi.

Əsərə verilən ad ilk anda adamda elə bir fikir oyadır ki, "Zəfərnəmə"də Türkiyənin böyük uğur və qələbəsi öz bədii əksini tapmışdır. Lakin Ziya Paşa bu əsərdə öz yaradıcılıq üslubuna uyğun olaraq satirik tərzəni ön plana çıxarmış, Krit adasına muxtariyyət vermək planı və layihəsinin memarı olan sədrəzəm Ali Paşanı tənqid obyektinə çevirmişdir. Bu mənada qəbul olunan qərar müəllifin nəzərində sətiraltı

mənada, dırnaqarası zəfər qiymətini alır, mənfi şəkildə ifadəsini tapır. Deyilən cəhət əsərdə müəllifin müqayisə və münasibətində aşkar şəkildə üzə çıxır:

*Kimsələr olmadı bu fəthi mübinə məzhər
Nə İsgəndər, nə Hülaki, nə Sezarü Anibal.
Kriti aldı geri savleti-seyfü qələmi,
Xalqına gəlmiş ikən dayəyi-istiqlal.
Bu nə qeyrət, nə həmiyyət, nə cəsərətdir bu,
Heç görülmüşmü təvarixi seleftə əmsal.*

Ziya Paşanın lirikasında fəlsəfi dərinlik mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbəbdəndir ki, onun poeziyasında adi lirizm müxtəlif çalar komponentinə çevrilir.

Şairin nəzərində insan heç vaxt vəzifə və sərvətinə, gənclik və sağlamlığına güvənməməlidir. Bunların hamısı ötəridir. İnsan öz xeyrixah əməllərinə güvənməlidir.

*Bir gün gələcək sən də pərişan olacaqsan,
Ey qönçə, bu cəmiyyəti hər dəmmi sanırsan?*

Ziya Paşa əsl insanlığın şərtini dünya malından əl çəkməkdə, sadə, təbii olmaqda, yalnız xeyrixahlıq göstərməkdə görür. Ona görə də şairin bu ideyalarının təbliği kimi səslənən bir çox şeiri insan probleminə, onun cəmiyyətdə yeri və rolu məsələlərinə fəlsəfi münasibət bildirmək baxımından xarakterikdir:

*Hürr olmaq istər isən olma cahanın,
Zövqündə, səfasında, qəmində, kəderində.
Ayinesi işdir kişinin, lafa baxılmaz,
Şəxsin görünür rübteyi-ağlı əsərində.
İnsana sədaqət yaraşır görsə də ikrah,
Yardımcısıdır doğruların həzrəti Allah.*

Ziya Paşa həyatını yalnız və yalnız xalqının xoşbəxtliyinə həsr etmiş və yaradıcılığını da bu istiqamətdə davam etdirmişdir. Aydın məsələdir ki, şair bu yolda böyük əziyyətlər çəkmiş, xalqa əks olan qüvvələrin təqiblərinə məruz qalmışdır. Lakin tutduğu yolun haqq olduğu üçün inamını itirməmiş və mübarizəsindən dönməmişdir:

*Bir zamanlar mən daha düşdüm bəlayi-qeyrətə,
Doğruluqla uğradım min türlü dərdi-zəhmətə.
Gah vətəndən ayrılıb, getdim diyari-qürbətə,
Aqibət oldum giriftar, işbu mühlik illətə.*

Yaxud:

*Xanumanım tarümar oldu həmiyyət uğruna,
Bərkü barım həp pərişan oldu qeyrət uğruna,
Nəfsimə zülm eylədim xalqa ədalət uğruna
Cismücan etdim fəda bu mülkü millət uğruna.*

Qeyd etmək lazımdır ki, Ziya Paşa divan ədəbiyyatı üslubunda yazdığı şeirlərində də, klassik ənənənin çətin söz və ifadə deyimlərindən uzaqlaşmış, nisbətən sadə deyimlərdən istifadə etmişdir.

*Əksər kişinin surətinə surəti uymaz,
Yarəb, bu nə hikmətdir, ilahi, bu nə halet.*

Yaxud:

*Dərdə uğrar kim sədaqət etsə əlbət dövlətə,
İstiqamət məhzi cənnətdir bu mülkü millətə.*

Ziya Paşa XIX əsrin elə bir sənətkarıdır ki, yaradıcılığında istər klassik, istərsə də Tənzimat ədəbiyyatının xüsusiyyətlərini paralel olaraq inkişaf etdirmiş, sənətdə uğurlar qazanmışdır.



NAMİQ KAMAL



NAMİQ KAMAL
(1840-1888)

XIX əsr türk ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi, "Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti"nin fəal üzvü, əsərlərində xalqa azadlıq, vətən, millət sevgisi aşılaraq Namiq Kamal 1840-cı ildə Tekirdağ qəsəbəsində yüksək rütbəli məmur və dindar ailədə dünyaya gəlmişdir. Namiq Kamal 6 yaşından etibarən təhsil almağa başlamışdır. Onun ilk təhsili ilə atası Mustafa Asim bəy və xüsusi müəllimlər məşğul olmuşdur. Namiq Kamal 8 yaşında olarkən anası Zəhra xanım vəfat etmiş, ana babası Əbdüllətif Paşa uşağı himayəyə götürmüşdür. Əbdüllətif Paşa İstanbulda

olarkən Namiq Kamal Bəyazid rüşdiyyəsində təhsil almışdır. Əbdüllətif Paşa Qars və Sofiyada rəis işləyərkən Namiq Kamal ərəb və fars dillərini xüsusi müəllimlərin köməyi ilə öyrənmiş, bu xalqların ədəbiyyatı ilə birbaşa tanışlıq imkanı əldə etmişdir. O, Qars və Sofiyada olarkən ruslara qarşı türklərin qəhrəman mübarizəsinin şahidi olmuş, türk xalqının mübarizə əzminin böyüklüyünü öz gözləri ilə müşahidə etmişdir. Bu müşahidələr o cümlədən ərəb və fars dilli mənbələrdən istifadə bacarığı sonralar ona şərq-islam mədəniyyəti və Osmanlı tarixinin öyrənilməsi və tədqiqi üçün xeyli faktlar vermişdir.

Namiq Kamal 13-14 yaşlarından başlayaraq şeir yazmışdır. Daha doğrusu, onun ilk şeir yazması Qarsda yaşadığı illərə təsadüf edir. O, 1856-cı ildə 16 yaşında olarkən baba və nənəsinin təkidi ilə evlənmişdir. Evləndikdən sonra İstanbula köçmüşdür. İstanbulda Tərcümə mərkəzində işə düzələn Namiq Kamal 10 il burada çalışmışdır. Lakin onun fəaliyyəti bu mərkəzlə məhdudlaşmamış, eyni zamanda o, Əmtə

Gömrüyü idarəsində də işləmişdir. İstanbulda olarkən Namiq Kamal Şərq ədəbiyyatı və tarixinə dair biliklərini də artırmağa səy etmiş, Qars və Sofiyada yazdığı şeirlər əsasında divanını tərtib etmişdir. Şərq dillərini bilməklə yanaşı o, Qərb dillərini və mədəniyyətini də öyrənməyə maraq göstərmiş, Tərcümə mərkəzində Mehmed Mansur əfəndinin köməyi ilə fransız dilini öyrənə bilmişdir. Mehmed Mansur Namiq Kamalın xatirəsində möhkəm iz buraxmış, Fransadan babasına yazdığı məktublarda onu hörmətlə yad etmişdir. Fransız dilini öyrənməklə Namiq Kamal Qərb mədəniyyəti ilə yaxından tanış olur. Xüsusilə Şinasinin təsiri şairdə Qərb mədəniyyətinə olan meyli xeyli artırmışdır. 1865-ci ildən başlayaraq Namiq Kamalın qəzetçilik fəaliyyəti genişlənir. Müxtəlif mövzularda çap etdirdiyi məqalələr ona olan maraq və diqqəti artırır, hakim dairələrin yanında nüfuzunu çoxaldır. Məsələn, İstanbulun yanğın problemlərinə aid Namiq Kamalın yazdığı bir məqalə sədrəzəm Ali Paşa tərəfindən bəyənilmiş və şairə hökumət təltifi təqdim edilmişdir. Namiq Kamalın qəzetçilik fəaliyyəti onun cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi proseslərə aktiv münasibətini təmin etmiş, şairin mütləqiyyət rejiminə açıq-aşkar etiraz bildirməsinə gətirib çıxarmışdır. Namiq Kamalın istibdadı qarşı etiraz və mübarizəsinin birinci səbəbi cəmiyyətdə olan ədalətsizlik və haqsızlıqdan irəli gəlirdi. Eyni zamanda "onların nəslində sədrəzəmlər, böyük sərkərdələr, şairlər, alimlər olmuşdur. Lakin hamısı sultanların qəzəbinə gəlmiş, bəzilərinin başı kəsdirilmiş, bəzilərinin mal-dövləti qəsb edilmiş, ağır maddi vəziyyətdə yaşamışlar. Söz yox ki, əcdadına edilən zülmələr də N.Kamalın sultan istibdadına qarşı üsyançı ruhda böyüməsinə ciddi təsir etmişdir " (Rüstəm Hüseynov). Lakin Namiq Kamalın hakimiyyətə qarşı etirazları ilk illər gizli formada özünü göstərmişdir. 1865-cı ildə "İttifaqi-Həmiyyət" adı ilə formalaşan təşkilat sonralar "Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti"yə çevrildi və qarşısına daha böyük məqsədlər qoydu. "Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti"nin əsas məqsədi Türkiyədə Məşrutə qurmaqdan ibarət idi. "Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti"nin ilk qurucuları olan Nuru bəy, Rəşad bəy, Mehmed bəy, Ayətullah bəy və başqaları Türkiyənin mövcud vəziyyəti ilə barışmır, onun yeni fəaliyyət mexanizmini ortaya atırdılar.

1867-ci ildə Namiq Kamal Şərq məsələsinə dair məqalələr yazdı. Hökumətin siyasi xəttinə uyğun gəlməyən bu yazıya görə həm müəllif, həm də bir sıra dövrü mətbu orqanları sıxışdırılmağa başlandı. Sədrəzəm Ali Paşanın əmri ilə mətbuata ciddi nəzarət edildi. 18 may 1867-ci il tarixindən Namiq Kamal həyatının Fransa dövrü başlayır. "Yeni Osmanlılar Cəmiyyəti" xətti ilə Parisdə nəşriyyat açmaq dəvəti aldıqdan sonra Namiq Kamal Ziya Paşa ilə birlikdə Fransaya gedir. Türkiyə sultanı Əbdüləzizin Fransaya səfəri zamanı Namiq Kamal müəyyən təqiblərə məruz qalır və Londona köçür. Namiq Kamal Avropada olarkən fəaliyyətində qəzetçiliyə üstünlük verirdi. O, Avropada ən önəmli türk qəzeti olan "Hürriyyət"i nəşr etdirir, orada yeni Osmanlı və məşrutə ideyalarına xüsusi yer ayırırdı. Bu qəzetin 64 sayı (əvvəlki 3 sayı istisna olmaqla) Namiq Kamalın rəhbərliyi altında nəşr edildi və yeni ideyaların təbliğində mühüm rol oynadı. 1870-ci ildə o, İstanbulla gəlir. Sədrəzəm Ali Paşaya verdiyi sözlə əməl edərək nəinki qəzet çıxarmır, hətta qəzətlərə (bir neçə gizli imzalarla yazılan məqalələr istisna olunmaqla) məqalələr də yazmır. Namiq Kamal Ali Paşanın ölümündən sonra "İstiqbal" adlı qəzet çıxarmaq fikrinə düşür. İcazə almadığına görə "İbrət" qəzetində çalışır. Bu qəzetdə çap olunan məqalələrə görə o, yenidən diqqət obyektinə çevrilir. Hökumət əleyhinə yazılan məqalələrin kəskinliyi 1872-ci ildə "İbrət" qəzetinin bağlanması ilə nəticələnir. Namiq Kamal və onun silahdaşları mərkəzdən uzaqlaşdırılmaq məqsədilə əyalətlərdə vəzifələrə təyin olunur. Göndərildikləri yerlərdə ciddi nəzarətdə saxlanılırdı. Bu vaxt Namiq Kamal Geliboluya vilayət rəisi təyin olundu. Geliboluda üç ay işlədikdən sonra yenidən İstanbulla qayıtdı. 1873-cü ilin aprelində inqilabçı şairin "Vətən, yaxud Silistrə" pyesinin oyatdığı təsiri bəhanə gətirərək onu Maqos adasına sürgün edirlər. Özünün dediyi kimi, Maqosda "bir məzar həyatı" yaşasa da burada olduğu 38 ay ərzində yaradıcılıqla geniş şəkildə məşğul olmuş, bir çox dram, nəsr əsərləri yazmışdır. "Akif bəy", "Gülnehal", "Zavallı cocuq", "Röya", "İntibah" və s. pyes və romanlarını yazmış, eyni zamanda burada qələmə aldığı çoxsaylı tənqidi məqalələrini dərc olunmaq üçün İstanbulla göndərmişdir. 1876-cı ildə Sultan Əbdüləziz taxtdan endirildi, hakimiyyətə gəlmiş V

Murad Gənc türklərlə yaxın olduğu üçün onların xahişinə əməl edərək Namiq Kamal zindandan azad etdi və İstanbula gəlməsinə icazə verdi. 1877-ci ildə Namiq Kamal Midilli adasına vilayət rəisi təyin edilir. O, 1884-cü ildə Rodos, 1887-ci ildə isə Sakiz adalarında rəis vəzifələrində çalışmışdır. Ürəyi daim xalq məhəbbəti və vətən sevgisi ilə çırpınan Namiq Kamal 1888-ci ildə Sakiz adasında vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

XIX əsrin ikinci yarısında avropayönlü yeni türk ədəbiyyatının formalaşma və inkişafında xidməti olan sənətkarlardan biri də Namiq Kamaldır.

O, yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. İlk dövrlərdə divan şeiri təsiri ilə yazsa da, qısa müddətdə o, Tənzimat ədəbiyyatının tələbləri zəmində əsərlər yazmış, bu ədəbiyyatın ruhuna uyğun olaraq xalqın azadlığı məsələlərinə xüsusi fikir vermişdir. Düzdür, Namiq Kamal 25 yaşına qədər daha çox divan şeiri təsirində olsa da, 25 yaşdan sonrakı yaradıcılığında tənzimatçılığın aparıcılığı özünü göstərmişdir. Lakin bu bir həqiqətdir ki, o, yaradıcılığının sonrakı dövrlərində divan ədəbiyyatından tamamilə imtina etməmişdir.

Namiq Kamalın yaşadığı dövrün ictimai-siyasi problemləri, ziddiyyət və çətinlikləri birmənalı şəkildə yaradıcılığına təsir göstərmiş, sənətində mənsub olduğu xalqın, vətəndaşı olduğu ölkəsinin həyatı üçün xarakterik cəhətlər özünün hərtərəfli əksini tapa bilmişdir. Bu dövr Türkiyəyə daha çox Avropa təsiri ilə xarakterizə olunurdu. İlk növbədə Türkiyədə avropayönlü mətbuat orqanlarının dərci, Avropa yazıçı və şairlərinin əsərlərinin türk dilinə tərcüməsi geniş vüsət almışdı. Tənzimat ədəbiyyatının digər nümayəndələri kimi Namiq Kamal da Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə yeni formalaşan türk ədəbiyyatını köhnə məzmun və formadan uzaqlaşdırmağa çalışır, yeni inkişaf mərhələsində ədəbiyyatın qarşısında dayanan vəzifələri həll etməyi vacib məsələ kimi irəli sürürdü.

Namiq Kamal yaradıcılığı özünün siyasi tutumuna görə daha zəngindir. Atatürk Namiq Kamal yaradıcılığının ictimai-siyasi təsirini yüksək qiymətləndirmiş və fikirlərini aşağıdakı şəkildə belə ifadə et-

mişdir: "Vətənin qurtuluşu və istiqlalı üçün ölməyi bu günkü nəslə Namiq Kamal öyrətdi. Namiq Kamaldan gələn səsin sehrinə qapılmışdıq. Bu səs ruhumuzu şimşək kimi çaxdırırdı. Bu səs indiyədək oxuduğum şeirlərdəki səsə heç oxşamırdı."

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Namiq Kamalın, "türklərin üç inqilabçı şairindən biri" kimi səciyyələndirilməsi, sözün həqiqi mənasında, onun vətən eşqi, vətən sevgisi ilə döyünən yaradıcılığının ideyabədi xüsusiyyətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsindən irəli gəlmişdir. O, "gur səsli vətən şairi"dir. "Vətən eşqini, hürriyyət zövqünü, haqsızlığa qarşı durmaq duyğusunu şeirlərilə millətə aşılayan Namiq Kamal yalnız böyük bir ədib, qüdrətli bir şair deyil, zehinləri başqa türlü düşündürmüş, qəlbləri həyəcanlarla çırpılmağa alışdırmış bir inqilab və ideal adamdır." İlk öncə Namiq Kamal ruhuna və yaradıcılığına hakim kəsilən vətən mövzusu özünəməxsus və orijinal formada diqqəti cəlb edir. N.Kamala görə vətən insanlar arasında dil, sevgi və qardaşlıq birliyi yaradan torpaqdır. Bu birliyi yaranmayan, belə bir birliyi olmayan torpağa vətən demək olmaz. Namiq Kamalın ortaya atdığı ideya müəyyən əqidə yaxınlığında olduğu Şinasinin "bütün millətlər üçün tək bir vətən" fikrindən kəskin şəkildə fərqlənir. Namiq Kamal "tək bir vətəndə savaş halında olan fərd və zümrələrin olduğunu" nəzərə aldığından bu düşüncələrin həqiqətlə heç bir əlaqəsi olmadığı fikrinə gəlir. Onun düşüncələri osmançılıq, islamçılıq və türkçülük ideyaları şəklində əksini tapır.

*Qalxın, ey əhli vətən, biz də şadan olalım,
Dini-millət uğrunda, haydı, qurban olalım.
Şan günü bu gündür, bu millətin aslanları,
Çəkəlim qılıncları, tökəlim al qanları.*

Lakin o, yuxarıda deyilən "dil birliyi, fikir və sevgi qardaşlığı" prinsipinə bağlılığını nümayiş etdirdiyindən osmançılıq və islamçılığı türkçülüyə nisbətən şərti və zahiri formada götürür, bütün ideyaları türk-çülüyə xidmət şəklində qəbul edir.

Namiq Kamalın hürriyyət, vətən, millət eşqini, xalqın azadlıq mücadiləsini özündə əks etdirən əsərlərindən biri "Hürriyyət qəsidəsi"dir. Poemada II Sultan Əbdülhəmid hakimiyyəti illərində əzilən, haqqı tapdanan xalqın istiqlal arzularının tərənnümü əsas yer tutur. Müəllif

əsərdə istiqlalın xalq üçün nə qədər şirin bir nemət olduğunu, tanrının bu neməti insanlar üçün yaratdığını xüsusi vurğu ilə nəzərə çarpdırır:

*Nə əfsunkar imişsən ah ey didari-hürriyyət,
Əsiri eşqin olduq, gərçi qurtulduq əsarətdən.
Sənindir şimdi cəzbi-qəlbə qüdrət, sətr hüsn etmə,
Cəmalın ta ədəb dur olmasın ənzari-ümmətdən
Nə yari-can imişsən, ah, ey ümmidi-istiqlal,
Cahani sənsən azad eyləyən hər yəsü-möhnətdən.*

Namiq Kamal yaradıcılığında hürriyyət xalqın yeganə qurtuluş yolu kimi səciyyələndirilir və göstərilir ki, bu yolu tutmağa xalqın haqqı böyükdür. Şairin poemada əks etdirilən hürriyyət düşüncələri Londonda nəşr olunan "Hürriyyət" qəzetində çap olunmuş bir məqalədəki fikirlərlə eyniyyət təşkil edir. Məqalədə "xalqın hakimiyyət haqqı təsdiq olunduğu təqdirdə cümhuriyyət yapmağa da haqqı olduğunu" irəli sürən Namiq Kamal zülm və əsarətə qarşı siyasi mübarizədə xalqın qəti və sərt addım atacağına haqlı olduğunu bəyan edir.

Şair "Hürriyyət qəsidəsi" əsərində xalqın haqqını onlara verən şəxsləri yüksək qiymətləndirir, insanları yalnız və yalnız xalqa xidmətə çağırır:

*Usanmaz kəndini insan bilənlər xalqa xidmətdən,
Mürüvvətmənd olan, məzlumə əl çəkməz ianətdən.
Müini zalımın dünyada ərbabi dənəətdir,
Köpəkdir zövq alan səyyadi-biinsafa xidmətdən.*

Heç şübhəsiz, Namiq Kamal "zalım", "biinsaf" adlandırdığı şəxsləri daha çox hakim təbəqələr içərisində axtarır, onların xalqa yabançılığını tənqid edirdi. O, ölkəsinin düşdüyü ən çətin şəraiti də, dövlətin hərbi uğursuzluqlarını da belə şəxslərin fəaliyyəti ilə bağlayır. Şair 1877-1878-ci illər Türk-Rus müharibəsində uğursuzluğa düşər olmuş Türkiyənin vəziyyətinə acıyır, məğlubiyyətin əsas səbəbkarı kimi Sultan Əbdülhəmid tənqid obyektinə çevirirdi və bu ağır vəziyyəti belə əks etdirirdi.

*Vətənin bağına düşməni dayadı xəncərini,
Yox imiş qurtaracaq bəxti qara madərini.*

Maraqlı faktdır ki, Namiq Kamalın hürriyyət, istiqlal, türkçülük ideyalarının gerçəkləşməsində böyük xidməti olan, Türkiyə Cümhu-

riyyətinin yaradıcısı Mustafa Kamal Atatürk dövlət yaratdıqdan sonra Böyük Millət Məclisinin 1 mart 1922-ci il tarixli iclasında Namiq Kamalın yuxarıdakı misralarını real vəziyyətə uyğunlaşdıraraq aşağıdakı dəyişiklikdə oxumuşdur:

*Vətənin bağına düşmən dayasın xəncərini,
Bulunur qurtaracaq bəxti qara mädərini.*

Namiq Kamalın yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi zaman Türkiyə siyasi burulğanlar içərisində idi. Bu hal şairin vətən və millət arzularının gerçəkləşməsi ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Daha doğrusu, bu proseslər girdabında şair xalqı üçün arzuladığı günlərin hələ uzaqda olduğunu başa düşür və məyus halda fikirlərini belə ifadə edirdi:

*Ölürsəm millətimdə görmədim ümmid etdiyim feyzi,
Yazılısın səngi-qəbrimdə Vətən məhzun, mən məhzun.*

Qeyd edək ki, Güney Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının rəhbəri Ş.M.Xiyabani ölümçül yara alanda Namiq Kamalın yuxarıdakı misralarını oxuyaraq dünyasını dəyişmişdir.

Lakin bəzi ümitsizlik və kədər motivlərini çıxmaq şərti ilə Namiq Kamal yaradıcılığında vətənin sabahına, onun gələcəyinə inam hürriyyət və istiqbal düşüncələri qədər güclüdür. Türkiyənin düşmən qüvvələrlə üzləşdiyi ən çətin məqamlarda belə şair sabaha olan inamını itirməmiş, xalqının qələbə çalacağını ön plana çəkmişdir. Namiq Kamal yaradıcılığında aparıcı yer tutan, hazırda türk gəncliyinin dillər əzbəri olan, milli duyğu və hisslərin tərənnümü baxımından əvəzsiz nümunəyə çevrilən "Nam alırsız biz" şeiri bu cəhətdən xarakterikdir:

*Amalımız, əfkarımız iqbalı-vətəndir,
Sərhədimizə qələ bizim xaki bədəndir.
Osmanlılarınız zinətimiz qanlı kəfəndir,
Qovğada şəhadətlə bütün kam alırsız biz,
Osmanlılarınız can veririz nam alırsız biz.*

*Qan ilə qılıncdır görünən bayrağımızda,
Can qorxusu girməz ovamızda, dağımızda,
Hər guşədə bir şir yatar torpağımızda,
Qovğada şəhadətlə bütün kam alırsız biz,
Osmanlılarınız can veririz nam alırsız biz.*

*... Top partlasın atəşləri ətrafa saçılısın,
Cənnət qapısı can verən ihvana açılsın,
Dünyada nə bulduq ki, ölümdən də qaçılısın.*

Namiq Kamal torpağının "hər guşəsində şir kimi yatan" igidləri ilə fəxr edir, vətən naminə döyüslərdə "can qorxusu" bilməyən oğulları ilə öyünür, belə bir vətənin heç vaxt basılmayacağına əmin olduğunu ifadə edir. Ona görə də şair vətənin düşmən təhlükəsi ilə üz-üzə dayananda yeganə ümidi olan, "zinnətlərini qanlı kəfən" bilən igidlərə üz tutur, pənahını onlara bağlayır:

*İştə adu qarşıda hazır silah,
Arş igidlər, vətən imdadına.
Arş irəli, arş bizimdir felah,
Arş igidlər, vətən imdadına.*

*Cümləmizin validemizdir vətən,
Hər kəsi lütfiylə odur bəsləyən.
Basdı adu köksünə biz sağ ikən
Arş igidlər vətən imdadına.*

Onu da qeyd edək ki, "yeni türk ədəbiyyatında gözəl bir qadın şəklində təsəvvür edilən, sevgili vətən və ana vətən anlayışı ilk dəfə Namiq Kamalla başlamışdır." Ona görə də Mustafa Kamal Atatürk Namiq Kamalın əsərlərində olan vətən sevgisini və bunun timsalında milli azadlıq ruhunu yüksək qiymətləndirmiş, xalqın mübarizə əzminin artırılmasında Namiq Kamalın rolunu xüsusi qeyd etmişdir.

Namiq Kamal Tənzimat ədəbiyyatının tələblərinə uyğun olaraq yaradıcılığında roman janrına da yer vermişdir. Cəmi iki roman – "İntibah" (1876) və "Cəzmi" (1880) yazmasına baxmayaraq, onun romanları türk ədəbiyyatında özündən əvvəlki və özündən sonrakı romanlara nisbətən orijinallığı ilə seçilir.

"İntibah" Namiq Kamalın ilk romanıdır. Əsəri müəllif Maqosda olarkən yazmışdır. Əsərin mövzusu ailə-məişət və sosial problemlər zəminindədir. Müəllif ilk olaraq əsəri "Son peşimanlıq" adı ilə qələmə alsada, sonralar əsər "İntibah" şəklində çap olunmuşdur. Əsərin əsas qəhrəmanı Əli bəydir. Hadisələr onun ətrafında cərəyan edir. Atası öldükdən sonra Əli bəy anası ilə tək qalır. Əli bəy darıxır. Onu darıx-

mamaq üçün işə göndərsələr də, bu iş onun mənəvi sarsıntılarına son qoymur. Təsadüfən o, Mahpeykər adlı düşgün, pozğun bir qadınla tanış olur. Hiyləgər Mahpeykər ilk andan onu öz toruna sala bilir. Əli bəy düçar olduğu mənəvi sarsıntılara sanki son qoyulduğunu zənn edir və bu qadınla evlənir. Lakin dostlarının köməyi ilə bu qadının kimliyini bildikdən sonra Əli anasının yanına gəlir. Mahpeykərin hiyləsi nəticəsində uzun müddət anasını unudan və onun yanına gəlməyən Əli bəyin bu gəlişi ana üçün çoxdan gözlədiyi planı həyata keçirməyə şərait yaradır. Ana oğlunu Mahpeykərdən uzaqlaşdırmaqda yeganə yolu onu bir başqası ilə evləndirməkdə görür. O, Dilaşup adlı bir cariyə ilə oğlunu evləndirir. İntiqam hissi ilə yaşayan Mahpeykər Dilaşupun namussuz, əxlaqsız olduğu barədə iftiralar uydurur. Gənc Əli bəy bunlara inandığı üçün Dilaşupdan uzaqlaşır. Dilaşupu bir şəxsə satırlar. Qəlbi intiqam almaqdan ötrü od püskürən Mahpeykər Dilaşupu həmin şəxsdən satın alır və ona olmazın işgəncələr verir. Lakin mətin və məsum qız bunlara dözüür. Mahpeykər isə bununla kifayətlənməyib Əli bəyi öldürmək qərarını verir. Bunu eşidən Dilaşup Əli bəyin nahaq ittihamlarının qurbanı olsa da, ona olan daxili sevgi və rəğbəti sayəsində ərinə - Əli bəyi xilas etmək istəyir. Mahpeykərin qurduğu plana görə Əli bəy gecə evə gedərkən öldürülməli idi. Lakin Əli bəy hadisədən xəbər tutduğu üçün buradan qaçır və onun qaçdığı zaman yerə atdığı paltoya bürünən Dilaşup xüsusi tutulmuş qatil tərəfindən Əli bəy sanıldığı üçün öldürülür. Hadisə yerinə qayıdan Əli bəy Dilaşupu ölüm ayağında qolları arasına alaraq, etdiyi səhvləri anlayır, lakin hər şeyin gec olduğunu da başa düşür. Qəzəblənmiş Əli bəy Mahpeykəri öldürür. Həbsxanaya düşən Əli bəy 6 ay sonra məhəbdə vəfat edir.

Real hadisələri əks etdirən roman yüksək təsirə malikdir. Müəllif Əli bəyin timsalında öz həyatını düzgün qura bilməyən, etdiyi səhvləri gec də olsa başa düşdükdən sonra, yeni həyata qayıdarkən məhv olan gənclərin faciəsini vermişdir. Eyni zamanda müəllif cəmiyyətdə özünü göstərən sosial qeyri-bərabərlik, etik-əxlaqi qüsurlar və s. məsələlərə də öz münasibətini bildirmişdir.

"Cəzmi" tarixi roman kimi qələmə alınmışdır. Müəllif əsəri iki

cilddə yazmağı planlaşdırsa da, yalnız birinci cildi yazmışdır. Romanın mövzusu İran-Türk müharibəsindən götürülmüşdür. Əsərin əvvəlində II Sultan Səlim zamanında İranla gedən müharibədən söhbət açılır. Bu müharibədə igidlik göstərən Cəzmi komandan Osman Paşanın rəğbətini qazanır. Döyüşdə Adil Gəray və onun qardaşı Qazi Gəray düşməyə əsir düşür. İran şahının arvadı Şəhriyar Adil Gəraya aşiq olur. Eyni zamanda Pəri xan da Adil Gəraya öz eşqini açıqlayır. Pəri xanın həm gözəl, həm də sünnü olması Adil Gərayın onun məhəbbətini qəbul etməsi ilə nəticələnir.

Bunu bilən Şəhriyar vəzir Süleymanla həm Adil Gərayı, həm də Pəri xanı öldürməyi planlaşdırır. Adil Gəray kömək məqsədilə Cəzminin İrana gəlməsini arzulayır. Cəzmi bir dərviş libasında İrana gəlir. Onları xilas edərkən Adil Gəray və Pəri xan qəhrəmancasına ölür. Cəzmi yaralı olsa da, onları dəfn edir və Türkiyəyə qayıdır.

Müəllif əsərdə məsələlərə qəhrəmanlıq, igidlik və s. prizmasından yanaşaraq qarşıya qoyduğu problemləri həll etmiş, vətən sevgisinin, yurd sevgisinin hər şeydən üstün olduğunu önə çəkmişdir. Namiq Kamal bu əsərdə özünün "dünyaya gəliş hünər deyildir" məşhur fikrini xatırladaraq, əsl hünərin isə dünyaya gəlib ad qazanmaq, şücaət göstərmək olduğunu təsdiqləmişdir.

Namiq Kamal yaradıcılığında dram əsərlərinin xüsusi yeri vardır. Ədib ədəbi janr kimi sənətdə dram əsərlərinin yerini və təsir dairəsini yüksək qiymətləndirmişdir. Hələ Parisdə olarkən Namiq Kamal atasına yazdığı məktubların birində bu barədə fikirlərini belə ifadə edirdi: "Bir millətin gözəl söyləyiş qüdrəti ədəbiyyatında, ədəbiyyatın da ən canlı ifadəsi dram əsərlərində bəlli olur."

"Vətən, yaxud Silistrə" (1873), "Gülnihal" (1873), "Zavallı cocuq" (1873), "Akif bəy" (1874), "Cəlaləddin Xarəzmşah" (1885), "Qara bəla" (1885) adlı dram əsərləri Namiq Kamalın dramaturgiya ilə ciddi məşğul olduğunu göstərir. Dramaturq altı əsəri ilə tarixi hadisələrə, millət və vətən sevgisi problemlərinə münasibət bildirmiş, ilk növbədə real təfəkkür prizmasından hadisələri dəyərləndirmişdir. "Vətən, yaxud Silistrə" müəllifin bu mövzuda ilk əsəridir. Pyes 4 pərdədən ibarətdir. Pyesin mövzusu 1853-cü il Kırım uğrunda ruslarla türklər

arasında gedən müharibədən götürülmüşdür. Bu müharibənin ən qanlı döyüşlərindən biri Silistrə qalası uğrunda getmişdir. Tarixdən məlumdur ki, türklər Silistrə qalasını 6 minlik qoşun ilə 41 gün müdafiə etmiş, döyüşlərdə 3 min şəhid vermişlər. Ruslar isə Silistrə qalasının müdafiəsində 12 general, 15 min əsgər itirmişlər. Bu döyüşdə həmçinin rus ordusunun 20 min əsgəri yaralanmış, çoxlu cəbbəxanası məhv edilmişdir. Türk qəhrəmanlıq salnaməsində yeri olan Silistrə döyüşündə igidlik göstərən, vətən naminə canını oda atan türk oğul və qızlarının mədh edilməsi Namiq Kamalın "Vətən, yaxud Silistrə" əsərində ən yüksək formada bədii əksini tapmışdır.

"Vətən, yaxud Silistrə" pyesinin əsas qəhrəmanlarından biri İslam bəydir. Türk ədəbiyyat tarixlərində yazılanlardan məlum olur ki, əsərdəki obrazların bir çoxu tarixdə yaşamış şəxsiyyətlərdir. Məsələn, tarixi şəxsiyyət olan Mustafa bəy əsərdə Abdulla çavuş kimi təqdim olunur. Və yaxud Silistrə döyüşünə 120 könüllü ilə birlikdə gələn İslam bəyin qəhrəmanlığı da tarixi gerçəklik zəminində əks etdirilmişdir. O cümlədən, Namiq Kamal Qarsda olarkən nişanlısının ardınca müharibəyə gəlmiş və şəhid olmuş bir qızın cənazəsini görmüş, həmin qızın obrazını Zəkiyənin timsalında canlandırmışdır. Bəlkə buna görədir ki, müəllif əsərdə türkün qəhrəmanlıq və şücaətini təkcə bir obrazla- İslam bəylə bağlamır. Əsərdə təsvir olunan Sidqi bəy və Zəkiyə xanım obrazları da dramaturqun İslam bəylə bağlı ortaya atdığı ideyanın tərkibi və davamı şəklində göstərilir. Əsərin maraqlı bir məzmunu vardır. Vətənin ağır günündə İslam bəy döyüşə gedir və onu sevən şəxsin arxasınca gəlməsini arzu edir. O, Silistrə uğrunda gedən ölüm-dirim döyüşlərinin iştirakçısı olur və düşmənə qan uddurur. Qəhrəmanlıq sorağı ilk günlərdən bütün döyüş bölgələrinə yayılır. İslam bəy döyüşə getdikdən sonra Zəkiyə də qiyafəsini dəyişərək kişi libasında Silistrəyə gedir. Döyüşlərdə Silistrənin qala komandiri həlak olur. Onu Sidqi bəy əvəz edir. Sidqi bəy bundan əvvəl müharibədə ölümə məhkum edilmiş bir dostunu öldürməkdən imtina etdiyi üçün vəzifədən çıxarılmış, rütbəsi aşağı endirilmişdir. Buna görə o, ailəsinin yanına getməyi özünə təhqir saymış, itkin düşməsi haqda yalan xəbəri yayaraq başqa bir adla sırası əsgər kimi yenidən müharibədə iştirak etmək

üçün Silistrəyə gəlmişdir. Bu böhranlı anda o, arvadı və oğlunun ölümü, qızının isə itkin düşməsi barəsində məlumat alır. Məlumat onu xeyli kədərləndirir. Lakin bu xəbərlər onu kədərləndirsə də, döyüş əzmini zəiflətmir, əksinə, düşməyə olan nifrətini daha da artırır.

Növbəti əməliyyat zamanı düşmən cəbbəxanasını partlatmağa gedən İslam bəy, Abdulla çavuş, Zəkiyə, Sidqi bəy xüsusi qəhrəmanlıq göstərirlər. Əməliyyatdan sonra Zəkiyənin qolları arasında özünə gələn yaralı İslam bəy Zəkiyəni tanıyır, o cümlədən Sidqi bəy də Zəkiyənin onun qızı olduğunu öyrənir. Bu sonluqla bitən əsər səadətini tapan şəxslərdən çox, düşməyə zərbə vurub zəfərlər qazananların timsalına çevrilir.

Namiq Kamal beş pərdəli "Gülnehal" dramını 1873-cü ildə Maqosda yazmışdır. Zülm və istibdad əleyhinə yazılmış bu əsərin əsl adı könüldəki sirr mənasını verən "Razi-dil" olmuşdur. Əsərdə müəyyən obrazlar silsiləsində müəllif iki müxtəlif qütbün-zülmün və istibdadın, azadlıq və xeyirxahlığın konturlarını müəyyənləşdirir. Qaplan paşa zülmün, Muxtar bəy isə azadlıq və xeyirxahlığın rəmzi kimi çıxış edir. Zülmkarlığı ilə ad çıxarmış Qaplan paşa insanların bütün haqlarını tapdamış, işıqlı düşüncə adamlarına hər cür zülm etməkdən çəkinməmişdir. İş o yerə çatır ki, o, əmisi oğlu Muxtar bəyin sevgilisini əlindən almağa çalışır və bu iyrenc niyyətini həyata keçirmək üçün onu zindana salmağı əmr edir. Muxtarın sevgilisi İsmət bunlara etiraz etsə də bunun nəticəsi olmur. Lakin Gülnehalın köməyi hər şeyi dəyişə bilər. O, əvvəlcə öz ağıllı məsləhətləri ilə Murad bəyi zindandan azad etdirir. Murad bəy vilayət mərkəzinə gedir. Qaplanın hərəkətləri barədə məlumat verir. Qubernator Qaplanın edamı barədə fərman verir. Lakin hələlik bunlardan, daha doğrusu, Muradın zindandan qaçması və qubernatorla görüşməsindən xəbəri olmayan Qaplan öz işindədir. Bu vaxt onun qeyri-insani hərəkətlərinə etiraz edən Gülnehal Qaplan tərəfindən xəncərlə öldürülür. Hadisə yerinə Murad bəy gəlir. O, qəzaya hakim seçilir. Qaplan öldürülür. Əsər belə bir sonluqla tamamlanır. Müəllif xalq hakimiyyəti tərəfdarı kimi çıxış edir, xalqın istiqlal, xoşbəxtlik arzularının həyata keçməsinə tərənnüm edir. Bu məqsədlə də xalq tərəfindən sevilən və seçilən Murad bəyin hakimiyyəti illərində

insanların həyatının yaxşılaşmasını, ədalətli idarəçiliyi göstərir.

Faciə kimi qələmə alınan 3 pərdəli "Zavallı cocuq" əsəri ailə-məişət mövzusunda. Buna baxmayaraq, müəllif bu fonda sosial məsələlərə toxunur, cəmiyyətdə baş verən ictimai ədalətsizliyi, pulun oynadığı ey-bəcər rolu və s. əsas tənqid obyektinə çevirir. Namiq Kamal "Zavallı cocuq" əsərində 14 yaşlı zavallı Şəfiqənin görmədiyi, sevmədiyi bir kimsəyə ərə verilməsini təsvir edir və onun faciəsini də həmin hadisə ilə bağlayır. Müəllif əsərdə bir-birinə əks paralel xətləri aparmaqla təsvir etdiyi əhvalat və hadisələrin bədii təsirini xeyli artırmışdır.

Şəfiqəni sevən Ata onunla bağladığı əhd-peymanə sadıq qalaraq tibb məktəbini bitirdikdən sonra ailə qurmaq ümidi ilə yaşayır. Lakin Şəfiqəni atası borclarını ödəyən varlı bir şəxsə verdikdən sonra sevgilisinin vərəmləndiyinə, ölüm yatağında olduğuna dözməyən Ata zəhər içərək ölür. Bu hadisədən sonra Şəfiqə də dünyasını dəyişir. İki gəncin faciəsini verməklə dramaturq cəmiyyətdə hökm sürən qeyri-əxlaqi normalara, pul hökmranlığına etiraz edir.

Namiq Kamalın "Akif bəy" faciəsi də bir növ ailə – məişət mövzusunda yazılmışdır. Lakin müəllif burada "Zavallı cocuq"dan fərqli olaraq əxlaqsız bir qadının həm cəmiyyətdə, həm də ailədə oynadığı pozucu rolunun təsvirini ön plana çəkmişdir. Əsərin qəhrəmanı Akif bəy dəniz süvarisidir. Vətəninə və xalqını canından da artıq sevən bu gənc böyük arzularla yaşayır. O, Dilruba adlı bir qızla ailə qurur. İlk baxışdan gözəl və ismətli görünən bu qadın, əslində pozğun həyat yaşayan, namus və ismətdən uzaq olan bir gənkdir. Rus donanması ilə türk donanmasının dəniz savaqları zamanı Akif bəyin gəmisi partladılır və o, təsadüfən bir gəmi taxtası üzərində sahilə çıxaraq xilas olur. Lakin onu hamı ölmüş bilir. Dilruba onun şəhid olduğunu sübut edən bir saxta sənəd düzəldərək Əsəd adlı bir başqasına ərə gedir. Akif bəy yaşadığı yerə gəlir. Bütün əhvalatları təfsilatı ilə öyrənir və Dilruba ilə Əsədin yaşadığı evə gedərək Dilrubanı öldürmək istəyir. Güllə Dilrubanın qarşısına keçən Əsədə deyir. Əsəd ölüm ayağında Akifi xəncərlə vurur. Hadisə yerinə gələn Akif bəyin atası Dilrubanı öldürür.

Əsərin məzmunu ilə tanışlıq faciədə hadisələr daxilində qəhrəmanlıq ruhunun, vətən sevgisinin böyüklüyünü bir daha nümayiş etdirir.

Namiq Kamalın tarixi mövzuda qələmə aldığı "Cəlaləddin Xarəzmşah" dramı Xarəzmşahlar dövlətinin hökmdarı Cəlaləddinin həyat və siyasi fəaliyyətindən bəhs edir. Sırf vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq ruhunda yazılan bu əsərdə Cəlaləddin Xarəzmşahın monqol istilasını dövründə düşməyə qarşı mübarizəsi əsərin ana xəttini təşkil edir.

Namiq Kamalın "Qara bəla" adlı son pyesi uzaq Hindistanda Babirlər sarayında baş verən əhvalatlardan bəhs edir. Hökmdar qızı Banu nişanlısı Xosrovla gələcək səadətləri barədə düşünür. Lakin qara bir zəncinin Banunun namusuna toxunması qızın zəhər içib özünü öldürməsi ilə nəticələnir. Bunu eşidən Xosrov əvvəl zəncini, sonra isə özünü öldürür. Ümumiyyətlə, bu əsəri türk ədəbiyyatşünasları N.Kamalın ən zəif əsəri hesab edirlər və bunun səbəbi isə "N.Kamalın Maqosda zindan böhranları içərisində maddi və mənəvi baxımdan zəif düşdüyü vaxtda" yazması ilə əlaqələndirilir.

Namiq Kamal türk ədəbiyyatı tarixində tək-cə qüdrətli şair, nasir və dramaturq kimi yox, həm də böyük tədqiqatçı-alim kimi də tanınmışdır. Onun tarixi mövzuda yazdığı "Böyük İslam tarixi", "Silistrə müharibəsi", "Osmanlı tarixi", "Əfkari-pərişan" və s. əsərləri istər türk, istərsə də İslam tarixinin tədqiqi və öyrənilməsi sahəsində əvəzsiz mənbədir.



ƏBDÜLHƏQ HAMİD TARXAN



ƏBDÜLHƏQ HAMİD TARXAN
(1852-1937)

Əbdülhəq Hamid yeni türk ədəbiyyatının inkişafında misilsiz xidməti olan görkəmli şair və dramaturqdur. O, türk ədəbiyyatını yeni forma və məzmunla zənginləşdirən nadir sənətkardır.

Hamid 1852-ci ildə İstanbulda tanınmış bir şəxsin ailəsində dünyaya gəlmişdir. Əcdadının qədim türk Tarxanlar nəslinə mənsub olması ilə əlaqədar o, "Tarxan" təxəllüsünü qəbul etmişdir. Atası Xeyrulla əfəndi dövrünün görkəmli maarifçi ziyalılarından olmuşdur. Anası Müntəha xanım isə Qafqazdan gətirilmiş çərkəz qızıdır. Hamid ilk təhsilini məhəllə məktəbində almışdır. Atası Xeyrulla əfəndi Hamidin

oxumaq həvəsinin böyüklüyünü gördüyü üçün onun xüsusi müəllimlərin yanında dərs almasına şərait yaratmışdır. 1862-ci ildə Hamid on yaşında olarkən qardaşı ilə Parisə gedir. Orada Avropa həyatı ilə tanış olmaqla yanaşı, həm də qısa müddət Paris milli məktəbində oxuyur. Bütün bunlar Hamidin dünyagörüşünə müsbət təsir göstərmiş, baxışlarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır. Fransadan qayıtdıqdan sonra o, təhsilini İstanbulda yerləşən xüsusi tipli fransız və amerikan məktəblərində davam etdirmişdir. Bu illərdə Əbdülhəq Hamid Şərqi dillərini öyrənməyə maraqla göstərir, müəllimi Bəhaəddin əfəndidən fars və ərəb dillərini öyrənir. Təhsil almaqla yanaşı o, 13-14 yaşlarında olarkən İstanbulda bir tərcümə mərkəzində çalışır. 1865-ci ildə Hamidin atası Tehrana səfir göndərilir. Bu dövrdən sonra Hamidin İran həyatı başlayır. Burada Hamid fars dilini bildiyi üçün fars ədəbiyyatı ilə tanış olur.

İran ədəbiyyatı ilə yaxından tanışlıq ona Şərqi dünyasının mədəniyyət və tarixi ilə bağlı çox şeyləri öyrədir. Lakin o, Tehrandə çox qala bilmir.

Atasının qəflətən ölümü Hamidin Tehrandə cəmi iki il qalmasına imkan verir. Bundan sonra Xeyrulla əfəndinin bütün ailə üzvləri, o cümlədən Əbdülhəq Hamid yenidən İstanbula qayıdır və maliyyə idarəsində çalışır.

O, 1871-ci ildə Ədirməyə gedir. Burada Fatma xanımla tanış olur. 13 yaşlı bu qızla evləndikdən sonra yenidən İstanbula qayıdır. Əbdülhəq Hamid bu arada diplomatik sahədə kiçik işlərdə fəaliyyət göstərir. Ədib 1873-cü ildə Tehran təəssüratları əsasında qələmə aldığı "Macərayı-eşq" adlı pyesini çap etdirir. Bir qədər sonra Hamid "İçli qız" və "Səbrü-səbat" əsərlərini də nəşr etdirməyə müvəffəq olur. Əbdülhəq Hamid bu dövrdə məhsuldar yaradıcılıq mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Müəllifin hələlik görmədiyi Hindistandan bəhs açan, hind ictimai-siyasi həyatını əks etdirən "Hind qızı" əsəri böyük əks-səda doğurdu. Əbdülhəq Hamid təkcə dramaturgiya sahəsində deyil, poeziya sahəsində də uğurlarını nümayiş etdirə bildi. O, 1876-cı ildə Türkiyənin Fransa səfirliyinə ikinci katib vəzifəsinə təyin olunur. Bu mərhələdə Hamid fransız ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə daha yaxından tanış olmaq imkanı əldə edir və demək olar ki, tamamilə fransız ədəbiyyatının təsiri altına düşür. Parisə işləməyə gedərkən həyat yoldaşını aparmaması tədqiqatçılar tərəfindən onun özü ilə təkbətək dayanması, daxili aləminə çəkilməsi şəklində xarakterizə olunur. Ədib 1878-ci ildə "Nəstərən" əsərini yazır. Hadisələri əfqan həyatı ilə bağlayan Hamid, əslində bu əsərdə II Əbdülhəmidin amansızlıqlarına işarələr vurmuş və bunun müqabilində də hakim dairələrdə müəllifə qarşı şübhəli münasibətlər yaranmışdır. 1878-ci ildə Hamid icazə alaraq İstanbula gəlir. Lakin o, icazəli olsa da, bəhanə gətirərək onu işdən azad edirlər. Bir müddət işsiz qalan Hamidə hakim dairələr tərəfindən yenidən vəzifələr təklif olunur. Onu Belqrad və Berlin səfirliklərində işə göndərmək istəyirlər. Hamid bu təklifləri rədd edir və mənəvi sarsıntılar keçirdiyi üçün fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirə bilmir. O, 1881-1883-cü illərdə Rusiya və Yunanıstanda yerləşən Türkiyə konsulxanalarında işləyir. Bu illərdə "Səhra", "Əşbər", "Tarik", "Bir səfilənin vəsfihali" və s. əsərlərini nəşr etdirir.

Ə.Hamidin həyat yoldaşı Fatma xanım vərəm xəstəliyinə tutulduğu üçün səhhəti get-gedə pisləşir. O, həkimlərin məsləhəti ilə iş yerinin iqlimi daha mülayim bir ölkəyə dəyişmək barədə ölkə rəsmilərindən xahiş edir. Hamid 1883-cü ildə Bombeyə konsul vəzifəsinə göndərilir. Lakin Hindistanda Fatmanın xəstəliyi ilk vaxtlar yüngülləşsə də, sonralar ağır-

laşmağa başlayır və Hamid gəmi ilə İstanbula qayıtmağa məcbur olur. Yolda ikən Fatmanın halı daha da pisləşir və Beyrut şəhərinə çatdıqdan sonra vəfat edir. Hamid həyat yoldaşını Beyrutda torpağa tapşırır. Və 40 gün orada qaldıqdan sonra İstanbula qayıdır. Onu da qeyd edək ki, sevimli həyat yoldaşını itirmək onu həddindən artıq təsirləndirmiş və bunun nəticəsi olaraq ədib "Məqbər", "Ölü", "Həclə", "Bunlar odur" əsərlərini yazmışdır. Lakin bu silsilənin şah əsəri "Məqbər" (1885) hesab olunur. Təsadüfi deyildir ki, "Məqbər" əsərini yazdıqdan sonra Hamid "Məqbər şairi" kimi tanınmışdır.

1885-ci ildə iki övladı ilə İstanbula qayıdan Hamid təxminən bir ilə yaxın işsiz qalır. Yenidən mənəvi sarsıntılar dövrünü yaşayır. 1886-cı ildə Hamid London səfirliyində birinci katib vəzifəsinə təyin edilir. Hamid 1887-ci ildə "Finten" və "Zeynəb"i yazır. Hər iki əsəri çap olunmaq üçün İstanbula göndərir. Lakin əsərlərdəki siyasi motivi, sultan rejiminə qarşı etiraz və bərkəməlik əhvali-ruhiyyəsini bəhanə edərək hökumət müəllifə qarşı sərt tədbirlər görməyə qərar verir. Əbdülhəq Hamid 1888-ci ildə vəzifəsindən azad edilərək geri çağırılır. Lakin az sonra hökumətə qarşı əks ideyalar irəli sürülən "Finten" əsərində belə bir əhvali-ruhiyyənin olmadığını təsdiqləyərək Hamidin maaşını artırmaqla işləmək üçün yenidən Londona göndərilir. O, 1890-cı ildə ingilis qızı olan Nelli xanımla evlənir. 1895-1897-ci illərdə Hamid bir sıra digər yerlərdə diplomatik işlərdə çalışdıqdan sonra yenidən Londona qayıdır və 1908-ci ilə qədər burada işləyir. Demək olar ki, Hamidin İngiltərə həyatı 22 il davam etmişdir. Bu illərdə Hamid tanış olduğu və möhkəm bağlandığı Qərb dünyasına daha yaxından bələd olmuş, lazımi nəticələr əldə etmişdir. Əbdülhəq Hamid 1908-ci ildə Brüsselə səfir təyin olunur. 1912-ci ilə qədər orada yaşayır və həyat yoldaşı Nelli xanım öldüyündən Lüsyen xanımla evlənməyə qərar verir. 1912-ci ildə Türkiyəyə qayıdan Hamid geniş ədəbi və ictimai fəaliyyətə başladı. Bir-birinin ardınca əsərlər yazdı və çap etdirdi. O, 1918-ci ildə ingilis təcavüzü zamanı Türkiyəni tərk edərək Vyanada yaşamağa məcbur oldu.

Daha doğrusu, ingilis hökumətinin təcavüzü əleyhinə çıxdığı üçün onların atacağı əks addımlardan ehtiyatlanaraq bu yolu seçməyi lazım bildi.

Əbdülhəq Hamidin həyatının müəyyən mənada xoş dövrü Türkiyədə Cümhuriyyət elan olunduqdan sonra başlanmışdır.

1927-ci ildə anadan olmasının 75 illiyi münasibətilə Qalatasaray lit-

seyində tədbir keçirilmiş və Hamid orada öz şeirlərini oxumaqla yanaşı, çıxış edərək xalqı yeni türk hökumətinin möhkəmləndirilməsinə köməyə çağırmışdır. O, 1928-ci ildə Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmişdir. 1928-ci ildən ömrünün axırına qədər ayrı-ayrı təşkilatlarda ictimai-siyasi fəaliyyətdə olmuş, bir çox əsərlər yazmışdır. Əbdülhəq Hamid 1937-ci ildə İstanbulda vəfat etmiş, məzar daşına "Ölü" poemasından iki misra nümunə yazılmışdır:

*Bu daş cebinimə bənzər ki, eyni məqbərdir,
Dışı sükun ilə zahir, dərünü məhşərdir.*

YARADICILIĞI

Əbdülhəq Hamid zəngin ədəbi irsə malik sənətkarlardan biridir. Onun yazdığı şeir, nəsr və dram əsərləri Qərb və Şərq ədəbi-estetik fikirləri əsasında formalaşan yaradıcılıq nümunələri kimi türk ədəbiyyatı tarixində mühüm yer tutmaqdadır. Əbdülhəq Hamidin sənət aləmində yenilikçiliyi ilk öncə onun şeirlərindən başlayır. Onu da qeyd edək ki, Əbdülhəq Hamid poeziya ilə ömrünün axırına qədər məşğul olmuşdur. Daha doğrusu, yaradıcılığa şeirlə gələn Hamid sonralar digər janrlara müraciət etsə də, heç vaxt şeir yazmaqdan əl çəkməmişdir. Təsadüfi deyil ki, onun "Bəldə, yaxud divanəliklərim", "Səhra", "Bunlar odur", "İlhami-vətən" şeir topluları türk ədəbiyyatında yeni şeir ənənəsinin güclənməsi və inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən köhnə şeir tərəfdarlarının etirazına səbəb olmuş, bu yolu tutduğuna görə onu kosmopolit şair adlandırmışlar. Düzdür, şair "Bəldə, yaxud divanəliklərim" kitabında toplanan bəzi əsərlərində şeirin fransızsayağı sərbəst formasına meyl etməklə fransız şairlərinin yolunu tutduğunu açıq-aşkar təsdiqləmişdir. Lakin sonrakı yaradıcılıq prosesi bu iddiaların əsassız və ötəri olduğunu sübuta yetirərək Hamidin bütövlükdə poeziyasını türk ədəbiyyatında yeni bir hadisə kimi qiymətləndirmişdir.

Xüsusilə, "Səhra", "Bunlar odur" şeir kitablarında özünə yer tapan şeirlərinin sənət aləmindəki uğuru həm gənc yazarlar, həm də ustad şairlər tərəfindən qəbul edilmişdir.

Əbdülhəq Hamid yaradıcılığında poema janrı geniş yer tutur. Təbii olaraq TənziMAT dövründə bu janr yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. "Məqbər", "Ölü", "Həclə", "Qəram", "Baladan bir səs" və s. poemaları ilə Hamid Türkiyə ədəbiyyatında janrın müasir tələbinə uyğun əsl nümunələr

yarada bildi. Poema sahəsində təbii olaraq Hamid yaradıcılığının zirvəsi "Məqbər" (1885) hesab olunurdu. Əruz vəznində yazılmış bu poema həm qafiyə və dil, həm də məzmun və ideya baxımından maraq doğurur. Hamid "Məqbər"i həyat yoldaşı Fatmanın ölümü münasibətilə qələmə almışdır. Məlumdur ki, Hamid həyat yoldaşı Fatmanı həddindən artıq sevmiş, ona xüsusi hörmət bəsləmişdir. 26 yaşında vərəm xəstəliyindən dünyasını dəyişən Fatma xanım özünün ağılı, mədəniyyəti, dünyagörüşü ilə fərqlənən bir şəxs olduğundan Hamidin qəlbində dərin izlər buraxmışdır. Hamid həmişə Fatma xanımın fransız və ingilis qadınlarının nə dediyini anlaması və onlarla danışmasını, hind yerli ləhcəsini öyrənməsini təqdir etmiş, xanımının bu keyfiyyəti ilə öyünmüşdür. Eyni zamanda Hamid Fatma xanımın iki balasını yanında oturub piano çalmasını hafizəsinə şirin xatirə tək həkk etmişdi. Fatma xanımın ölümü Hamidin həyatında elə bir sarsıdıcı zərbə oldu ki, bu təsir ona həsr edilən əsərdə tam mənada əksini tapa bildi. Maraqlı faktdır ki, Hamid Fatma xanımın xəstəliyinin ağırlığını başa düşür və həkimlərin verdiyi məlumat əsasında onun tezliklə öləcəyini qabaqcadan bilirdi. Buna görə də həyat yoldaşının hələ sağlığında gözlənilən faciənin təsiri altında qabaqcadan Hindistanda müəyyən misraları yaza bilmişdi.

Müəllif əsəri Fatmanı dəfn etdiyi Beyrut şəhərində tamamlamışdı. "Məqbər" başdan-başa ölüm notları üzərində yazılmışdır. Şairin həyatında baş vermiş faciə onun bütün varlığını bürüyür, ona dünyanın mənasızlığını dərk etdirir. Ölüm qarşısında mənən sarsılan şair emosional şəkildə üsyan qaldırır. Emosiyalara qapıldığı üçün Allaha qarşı etirazını belə gizlədə bilmir. Ölümün Tanrı həqiqəti və payı olduğunu dərk etməyə çətinlik çəkir. Ona görə də poemanın ilk misraları şairin ölüm faktı qarşısında psixoloji sarsıntı və hazırsızlıqlarının əyani nümunəsi kimi səslənir:

*Eyvah, nə yer, nə yar qaldı,
Könlüm dolu ahi zar qaldı.
Şimdi buradaydı, getdi əldən,
Getdi əbədə, gəlib əzəldən.
Mən getdim, o haksar qaldı,
Bir guşədə tarmar qaldı.
Baki o enisi dildən, eyvah
Beyrutda bir məzar qaldı.*

Lakin əsərdə nə qədər emosionallıq olsa da, şairin ölüm qarşısında fəryadları tamamilə təbii görünür və oxucu onu başa düşür, bir növ ah-vayını qəbul edir. Hamid Fatmanın ölümünü təkcə həyat yoldaşının ölümü kimi qiymətləndirmir, onun nəzərində bu ölüm həm də həyatın ölməsidir. Çünki şair onu yaranmışlar içərisində "bir tanə" şəklində qəbul edir:

*Getdi, nəzərimdən ah, getdi
Biməqsədü bigüman getdi.
Hər fərd cahanda birdir amma,
Bir tanə degildir öylə, haşa
Bir tanə idi o mah, getdi
Aylarca olub, təbah getdi.
Görsəm yeridir səni qaranlıq,
Nurum mənim, ey ilah, getdi.*

Kiçik parçalardan görüldüyü kimi, əsər ölüm, insan və Allah problemlərindən bəhs açan fəlsəfi poemadır. Lakin əsərin mərkəzində konkret ölüm və bu ölümün obyektini kimi insan və məzar dayanır. Ona görə də poemada problem də bu üçlükdən- ölüm, insan və Allahdan uzağa getmir. Müəllif məhz bu obraz və problemlər zəminində epizodlar qura bildiyi üçün olduqca maraqlı məzmun yarada bilmişdir.

Şair Fatmanın ölümündən sonra onun məqbəri üzərində ah-vay etsə də daxilən ölümü qəbul edə bilmir. Onun nəzərində ürəyində eşq olan insana heç nə, o cümlədən ölüm də qalib gələ bilməz. Bu məqamda onun fikirləri sufi bir mənə kəsb edir. Lakin məzarda yatan Fatmanın şairin heç bir fəryadına məhəl qoymadığını gördükdən sonra o, ölüm barədə düşünür və faktiki olaraq hələlik ölümü bir sirr kimi anlamasa da, onu qəbul edir. Hamid əsərdə özünün mənəvi-psixoloji axtarışlarının məntiqi kimi cahanda baş verən hər şeyin Allah iradəsində olduğunu dərk edir. Onun ruhuna və qəlbinə hakim kəsilir ki, kürreyi – ərzdə Allahın iradəsindən kənardə heç nə yoxdur. Nə varsa onun qüdrətində və ixtiyarındadır. Ona görə də şair üzünü Allaha tutur və öz diləyini aşağıdakı şəkildə bildirir:

*Sən Xalığımızısan, ettik iman,
Bir səndə bulur bu yəs payan.
Sən varkən olurmu axirət yox?
Yox şübhə ki, səndə mərifət çox.
Duydum, səni istiyər bu vicdan,*

*Bildim, sənə vəsil oldu canan
Təkrar buyur fəqət həyatın
Can ver ona vermədirsən dərman.*

Bunlardan sonra bir nəticə hasil olmadığını gördükdə isə şair etiraz yolu seçir. Lakin bütün fəlsəfi axtarışlarında son çıxış yolu tapa bilməyən şair bədbinliyə qapılır. Ölümün hikməti açıqlanandan, onun həyatın özü qədər mənalı bir faktor olduğu dərk olunandan sonra hər şey yenidən dəyişir. Şair hər şeylə barışmaq zərurətində dayanır. Ancaq yenidən sevgi duyğularının güclü təsiri Fatmanın ruhunu göylərə çəkib əbədiyyətə qovuşdurmaq istəyini meydana atır. Onun xəyalını qəlbində yaşadacağı ilə təsəlli tapır. Lakin o öləcəyi və torpağa basdırıldıqdan sonra Fatmanın xəyalını gəzdirdiyi qəlbinin də torpaq altında çürüyəcəyini biləndə düşüncələrində dəyişikliklər baş verir. Yenidən qəlbinə pıçıltı ilə süzülən sözlər əslində hər şeyi dəyişir və başqa formada meydana çıxarır. Təbii olaraq onun düşüncələrinin dəyişkənliyi mürəkkəb və ziddiyyətli baxışlardan irəli gəlir.

Bütün bunlar şairin Fatmanı "ölümün pəncəsindən alıb həyata qaytarmaq ehtiyacından yaranır." Qeyd etmək lazımdır ki, bu ziddiyyətlər fonunda son anda əsl həqiqət dərk edilir: Allah böyük qüdrət sahibidir, o, mütləq mənada dərkəilməzdir, onun sirləri heç kimə əyan deyil, ölüm də onun sirlərindən biridir, ölüm sirr olmaqla yanaşı, həm də həqiqətdir, qaçılmazdır.

Əbdülhəq Hamid bu ideyanı qoyduğu problemlərin davamı və izahı yolunda yazdığı "Ölü" (1885) poemasında da əks etdirmişdir. Lakin "Həclə" (1885) poemasında isə müəyyən ölüm və həyat problemlərinə qarşılıqlı şəkildə yer verilsə də, son anda yaşamaq, həyat eşqinə üstünlük verilir.

Ümumiyyətlə, şair "Qəram" (1876) və "Baladan bir səs" (1911) əsərlərində də fəlsəfi görüşlərini əks etdirir, Tanrı, kainat, səma, ruh problemlərinə daha çox diqqət yetirirdi. Lakin bu mərhələdə Hamidin yaradıcılığına xas olan bir çox ziddiyyətli məqamlar açıq-aşkar özünü göstərirdi.

Əbdülhəq Hamidin poemalarındakı romantik-fəlsəfi axtarışlarına nisbətən vətən, millət, hürriyət və s. problemlərin daha çox təsvir və tərənnumünə həsr olunan dramaturgiyası təkcə Hamid yaradıcılığı üçün

deyil, bütün türk ədəbiyyatı üçün xarakterikdir. Əbdülhəq Hamid dram əsərlərini həm nəzm, həm də nəsrə yazmışdır. Bir cəhəti də qeyd edək ki, nəzmlə yazdığı əsərlərini heca və əruz vəznində, nəsrə yazdıqlarının bəzilərini isə nəzmin növbələşməsi şəklində qələmə almışdır. "Macərayi-eşq" (1873), "Səbru-səbat" (1874) , "Sardanapal" (1875), "Hind qızı" (1876), "Nesteren" (1878), "Libertə" (1878), "Əşbər" (1880) və s. səhnə əsərlərində müəllif qədim tarixi hadisələrdən tutmuş, dövrünün ictimai-siyasi, real-tarixi problemləri fonunda dövlət, hakimiyyət, cəmiyyət hüququ məsələlərinin təsvirinə geniş yer vermişdir.

Əbdülhəq Hamidin ilk dram əsəri olan "Macərayi-eşq" ailə-məişət, eşq mövzusu üzərində qurulmuşdur. Əsərdə hökmdar uşaqları arasında cərəyan edən qarşılıqlı məhəbbət diqqət mərkəzində saxlanılır. "Səbru-səbat" və "İçli qız" əsərləri də eşq və köhnə əxlaq, adət-ənənə mövzusu üzərində qurulmuşdur. Sevgi macəraları üzərində qurulan "Səbru-səbat"da öz eşqi yolunda çətinliklərlə üzləşən, son anda vüsala yetişən bir gəncin taleyindən söhbət açılır. Əsərin qəhrəmanı Mehmed bəy anası öldükdən sonra əmisinin yanına gəlir, burada Rəqsevər adlı bir cariyəyə aşiq olur. Lakin əmisi Münir paşa Mehmedi qızı Zəhraya nişanlamaq istəyir. Zəhra da Mehmedə ərə getməyə razılıq verir. Münir paşa Rəqsevəri evdən uzaqlaşdırır. Mehmed bəy dərviş simasında onu araya-araya Parisə qədər gəlir. Lakin qızı heç yerdə tapa bilmir. Parisdə əmisi qızı Zəhranın əri Müyəssər bəylə tanış olur. Müyəssər bəy ona atasının İstanbulda ağır xəstə olduğunu bildirir. Mehmed bəy geri qayıdır. Lakin qayıtdıqdan sonra İstanbulda gördükləri onu heyrətə gətirir. Rəqsevər indi onun atası Münim əfəndinin cariyəsidir və atası ağır xəstə vəziyyətdə onunla evlənmək fikrindədir. Lakin qız buna heç cür razılıq vermir. Münim əfəndi ölür və Mehmed bəylə Rəqsevər bir-birinə qovuşurlar. Məzmunundan görüldüyü kimi, Mehmed bəy haqq tərəfdarıdır. O, düşüncələrində müstəqildir. Həqiqəti hər şeydən üstün tutmağı bacarır. Buna görə də sevgisində sədaqətlidir. Əsl məhəbbəti kimlərsə istəyinə qurban vermir. Məhz bu səbəbdən əsərdə öz səadətini tapa bilir.

Dramaturgiya sahəsində Ə.Hamidin ən uğurlu əsərlərindən biri "Hind qızı"dır. Əsərin mövzusu Hindistandan götürülmüşdür. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, ədib bu əsəri Hindistana getməmişdən əvvəl yazmışdır. Əsərin yazılma səbəbi müxtəlifdir. İlk öncə müəllif Hindistanla bağlı

çoxlu mənbələr oxumuş, Avropanın Şərq maraqları qarşısında, digər xalqlar kimi əzilən, haqqı tapdanan hindlilərin vəziyyətinə daim acımış, öz etiraz səsinə ucaltmışdır. Təbii olaraq Ə.Hamid Qərbin Şərq maraqlarında Türkiyəyə olan meyli də görmüş və romantizmin tələbi kimi hadisələrin başqa bir yerə köçürülməsi prinsipinə əməl etmişdir. Özünün yazdığına görə İstanbulda bir dükandan satın aldığı kiçik bir hind rəqqasəsi heykəlinin onda oyatdığı təəssürat bu əsərin yazılmasına təkan vermişdir. Müəllif əsərdə hindlilərə qarşı ingilislərin vəhşiliklərini, amansızlıqlarını təsvir etmiş, istibdad nəticəsində məhv olan bir xalqın fəryadlarını qələmə almışdır. Maraqlı odur ki, Hamid bu prosesləri bir çox məqamlarda konkret olaraq hind xalqının təmsalında versə də, bəzi hallarda proseslərə ümumi don geyindirir, Şərq xalqlarının ümumi dərd və faciəsi şəklində əks etdirir. Müəllif ingilis ağalığının hind həyatında oynadığı pozucu rolunu verməkdən ötrü hadisələri geniş məkanda cərəyan etdirir. Demək olar ki, məkən məhdudiyyəti olmayan "Hind qızı" əsərində həm kənd, həm də şəhər həyatının əksi özünə yer tapır. Və hər iki məkanda ingilis ağalığının, ingilis zülmünün icraçıları olan Bortel və Tomsonun simasında müəllif ümumi mənada müstəmləkə rejiminin mədəni eybəcərliklərini göstərə bilmişdir. Maraqlı odur ki, Hamid əsərdə hind xalqının milli-azadlıq ruhunun böyüklüyünə xüsusi yer ayırmış və bu ruhun qarşısında gəlmə ağaların əyildiyini, sındığını yüksək formada nümayiş etdirmişdir. İngilis zülmünə qarşı etirazların, milli azadlıq hərəkatının önündə gedən Turrumtur müəllifin yaratdığı maraqlı obrazlardan biridir. "Milləti bir ailə", "yararmışları Vətən ananın övladı" hesab edən Turrumtur xalqı birliyə səsləməkdə əvəzsiz rol oynayır, millətin qurtuluşunu müstəmləkə beləsindən xilas olmaqda görür.

Əsərdə diqqəti cəlb edən obrazlardan biri də Surucuyudur. Müəllif bu obraz vasitəsilə xalqın milli-mədəni maraqlarının istismar hədəfinə çevrilməsini bariz formada əks etdirmişdir. Surucuyi bütpərəstdir. O öz səadətini axtarır və tapacağı səadətini heç nəyə qurban vermək istəmir. Hətta bu yolda dinindən də keçməyə hazırdır. Ona görə də onun bu "zəifliyindən" istifadə edən Tomson yalnız aşiq simasında Surucuyinin qəlbinə hakim kəsilir. Əsərdə yaşlı bir hindlinin hind qızı ilə evlənməsi "milli-mədəni" istismarın qarşısının alınması ona qarşı tədbir kimi planlaşdırılır. Son anda qızın qoca əri ölür və hind adətinə görə dul qalmış qadının da

ölmüş əri ilə birlikdə tonqalda diri-diri yandırılmaq iddiası ortaya çıxır. Lakin "bu vəhşi yerlərə mədəniyyət gətirmək", "köhnə, vəhşi hind adətlərinə qarşı çıxmaq" öhdəliyini boynuna götürən vali Tomson öz günahlarını pərdələmək üçün hind qızının tonqalda yandırılmasına etirazını bildirmir.

Əbdülhəq Hamidin "Hind qızı" əsərində ictimai-siyasi problemlər əhəmiyyətli və lazımlı formada qoyulsa da, müəllif görüşlərinin müəyyən ziddiyyətləri özünü göstərmişdir. Təbii olaraq, bu halın ortaya çıxmasında Hamidin islahatçılıq görüşlərinin böyük təsiri olmuşdur.

Vətənpərvərlik duyğularının tərənnümü, ədalətsiz fətehlərə qarşı mübarizə, torpaqların yadellilərdən qorunması ideyası "Əşbər" əsərinin mərkəzi xəttini təşkil edir. "Əşbər" mənzum formada yazılmış tarixi dramdır. Hadisələr Pəncab əyalətində cərəyan edir. İrani fəth etdikdən sonra Makedoniyalı İsgəndər Hindistana yürüş edir. Lakin Hindistana gedən yol Pəncabdan keçir. Pəncab igidləri başda Əşbər olmaqla ölkələrinin İsgəndər ordusunun tapdağına çevrilməməsi üçün mübarizə meydanına atılırlar. Onların İsgəndərin çoxsaylı qoşunları ilə qeyri-bərabər döyüşə girmək qərarları vətənlərinə olan sonsuz sevgilərindən doğur. Bu vəziyyətdə müəllif həm Əşbərin, həm də Pəncab igidlərinin vətənpərvərlik qüdrətlərinin bütün gözəllik və incəliklərini ortaya çıxarır. Əşbərin yeganə ideali vətəninə qorumaqdır. Bu yolda hər şeyi qurban verməyə hazırdır. O, biləndə ki, bacısı Sumru İsgəndərin yalançı məhəbbət toruna düşüb, onun qurbanına çevrilib, düşməyə könül verən doğma bacısına da güzəşt etmir. Sumrunun-

Lazımmı bizə vətən və millət

Biz var olalım, yetər bu dövlət - təklifinə Əşbər etiraz edir, qəti addım atmaqdan belə çəkinmir:

Çıx torpağımızdan onda zira,

Sən ölməyə də deyilsən ahra - deyərək Sumrunu xəncərlə öldürür və başqalarına görk olsun deyər, Kəşmir qalasının önündə dar ağacından asdırır. Son anda İsgəndər Pəncabı yandırır. Əhalini qılıncdan keçirir. Müəllif hadisələrin bu anını olduqca təsirli boyalarla əks etdirmişdir. Bütün şəhər yanır, fəryad səsləri ərşə qalxır, hər şey cəhənnəmi xatırladır. Əşbər əli zəncirlənmiş halda İsgəndərin hüzuruna gətirilir. Lakin o, bu vəziyyətdə də özünü qalib sayır. Çünki onun fikrincə haqq işi uğrunda mübarizə

ölümlə nəticələnsə də, orada məğlubiyyət yoxdur. Bu məntiq və iradə İsgəndəri heyrətə gətirir. Onun qollarını açıdırıb, qılıncını özünə veririr. Əşbər isə qılıncı ilə özünü öldürür.

Bu məqamda İsgəndərlə Aristotelin dialoqu bir fəteh kimi onun xarakterinin üzə çıxmasında mühüm rol oynayır:

İsgəndər:

*Məqbər, məqbər cahən açılmış,
Gülşənlərə ildırım saçılmış,
Ləşkər, ləşkər sərilmış əmvat!*

Aristotel:

Xırsındır edən bu halı icab.

İsgəndər:

*Əfkarımı səndə etmə təyyiç
Risto, bu nədir?*

Aristotel:

Zəfər və ya heç.

Əslində əsərin ikinci adı kimi qiymətləndirilən "zəfər və ya heç" deyimini fəteh dünyagörüşü ilə filosof baxışlarının toqquşması və paradoksal bir halın fəlsəfi ifadə formasıdır. Yəni yandırılan və dağıdılan şəhərlər, göyə söykənən fəryadlar fəteh üçün zəfərdir, filosof üçün isə heç nə.

Əbdülhəq Hamid "Əşbər" əsərində tarixi mövzuya müraciət etməklə Pəncab igidlərinin timsalında insanların vətənpərvərlik duyğularını tərənnüm etmiş, vətən naminə şərəfli ölüm idealını ortaya atmışdır.



TOFIQ FİKRƏT

Tofiq Fikrət 1867-ci ildə İstanbul şəhərində Hüseyn əfəndi adlı tanınmış bir ziyalı ailəsində dünyaya gəlmişdir. Anası Xədicə Rəfiə xanım yunan mənşəli olsa da, sonralar müsəlmanlığı qəbul etmişdir. Şairin əsl adı Mehmed Tofiqdir. O, 1895-ci ildən etibarən Tofiq Fikrət kimi tanınmışdır. Tofiq Fikrət ilk təhsilini Ağsaray Mahmudiyyə rüşdiyyəsində almışdır. Lakin rus-türk müharibəsi başlandıqından onun oxuduğu məktəb qaçqınlara verilir və Tofiq Fikrət təhsilini Qalata-saray litseyində davam etdirməli olur. Tofiq Fikrət 12 yaşında ikən Məkkə ziyarətindən qayıdan



TOFIQ FİKRƏT
(1867-1915)

anası Rəfiə xanım vəba xəstəliyindən vəfat edir. Anasının ölümü ona böyük təsir göstərmiş və şair bir neçə şeirində ana itkisini ağır dərd kimi ifadə etmişdir. Tofiq Fikrət Qalatasaray məktəbində ən hazırlıqlı və ən intizamlı şagird kimi ad çıxarır. Bu məktəbdə tədris köhnə fransız sisteminə uyğun aparıldığından tədrisin keyfiyyəti o qədər də yüksək deyildi. Lakin Tofiq Fikrət öz bacarığı sayəsində humanitar elmlərə yiyələnmiş və yaxşı oxuduğu üçün bütün müəllimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. O, şeir yazmağa 14 yaşından başlamışdır. Divan şeiri tərzində yazdığı ilk şeirlərini "Tərcümani-həqiqət" qəzetində dərc etdirmişdir. Qalatasaray litseyini müvəffəqiyyətlə bitirən Tofiq Fikrət sarayın xarici işlər dəftərxanasında katib vəzifəsinə təyin edilir. Heç şübhəsiz, bu təyinatda atasının yüksək dövlət məmuru olmasının da rolu az olmamışdır. Lakin o, müəyyən müddət bu vəzifədə çalışdıqdan sonra öz arzusu ilə işdən çıxmışdır. Bunun başlıca səbəbi onun "saray divarları arasında qəlbinin sıxılması"ndan irəli gəlirdi. Lakin bir

müddətdən sonra yenidən əvvəlki işinə qayıtmışdır. Şair 1888-ci ildən etibarən Gədikpaşa Ticarət məktəbində fransız, türk və hüsnxət müəllimi kimi fəaliyyətə başlamışdır. Bu ərəfədə atası Hüseyn əfəndi tutduğu vəzifədən çıxarılmış, Sultan Əbdülhəmidə müxalif olan Şeyxülislamla görüşünü bəhanə gətirərək İstanbuldan sürgün edilmişdir. Tofiq Fikrət 1890-cı ildə dayısı qızı Nazimə xanımla evlənmişdir. İlk dövrlər eşq və təbiət təsvirli şeirlər yazan Tofiq Fikrət, atasının qürbətə göndərilməsindən təsirlənərək kədərlənmiş, hökumətə qarşı etirazını bildirmişdir. Lakin şairin oğlu Xəluqun dünyaya gəlişi onun yaradıcılığında eşq və məhəbbət mövzusunun aparıcılığını yenidən bərpa etmişdir.

Qeyd edək ki, Tofiq Fikrət oğlunun təhsilinə xüsusi qayğı göstərmiş, onu Londona göndərərək orada texniki fənlər üzrə təhsil almasına şərait yaratmışdır. London təhsili başa çatdıqdan sonra o, təhsilini artırmaq üçün Amerikanın Miçiqaq Universitetinə daxil olmuş, oranı müvəffəqiyyətlə bitirərək mühəndislik diplomu almışdır. Lakin Xəluq nədənsə bu sahədən uzaqlaşmış, xristianlığı qəbul edərək ruhani olmuşdur. O, 1943-cü ildə rahib yardımçısı, 1956-cı ildə isə baş rahib vəzifələrinə təyin olunmuşdur.

1894-cü ildə Tofiq Fikrət İsmayıl Səfanın redaktor olduğu "Mirsad" jurnalı ilə əməkdaşlıq edir. Həmin ildə jurnal bağlanır və şair "Məlumat" jurnalına redaktor dəvət olunur. 1895-ci ildə isə Racizadə Əkrəmin dəvət və təkidi ilə o, "Sərvəti-fünun" jurnalının redaktoru olur. İndiyə qədər Mehmed Tofiq imzasıyla şeirlər çap etdirən şair, 1895-ci ildən sonra Tofiq Fikrət kimi tanınır və məşhurlaşır. "Sərvəti-fünun"da çalışdığı beş il ərzində Tofiq Fikrət ədəbiyyatın müasir problemlərinin həllinə çalışmış, istedadlı gənclərin sənətə gəlişini təmin etmişdir. Lakin 1900-1901-ci illərdə sərvəti-fünunçular arasında baş verən anlaşılmazlıq və ziddiyyətlər jurnal ətrafında yığılan müəyyən qüvvələrin parçalanmasına gətirib çıxardı. Tofiq Fikrət bu hadisədən sonra Robert kollecinə gedir və 1908-ci ilə qədər burada müəllimlik edir. Kollecə işlədiyi illərdə o, şübhəli və hökumətə müxalif şəxs kimi tanındığı üçün evində axtarışlar aparılmış, qısa müddətə bir neçə dəfə həbs edilmişdir. Bu illərdə Tofiq Fikrət Sultan Əbdülhəmid rejimini tənqid edən məşhur "Sis" və "Tarixi-qədim" əsərlərini yazmışdır. O, 1910-cu ildə Qalatasaray litseyinə müdir təyin edilmişdir.

Tofiq Fikrət litseydə işlədiyi az müddətdə bir çox təşəbbüslər irəli sürmüş, xüsusilə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, müəllimlərin hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ciddi işlər görmüşdür. Lakin Tofiq Fikrət müəyyən təzyiqlərə məruz qaldığı üçün məktəb müdirliyindən istefa vermişdir. Məktəb müdirliyindən çıxdıqdan sonra onun bədii yaradıcılığa olan meyli daha da artır. Qeyd edək ki, Qalatasaray məktəbində işlədiyi vaxt, o həm də İstanbul Darülfünununda ədəbiyyat müəllimi vəzifəsində çalışırdı. Maraqlıdır ki, Qalatasaray məktəbindən çıxdıqdan sonra Tofiq Fikrət bu məktəbi də tərk etmişdir. Şair yeganə olaraq kəsüb ayrılmadığı Robert kollecində ömrünün axırına qədər çalışır. Və milli türk məktəbləri əvəzinə ölkədə kollec sisteminin tətbiqini tələb edir.

Bu dövrlərdə onun hökumət əleyhinə olan şeirləri ciddi tənqidi keyfiyyəti ilə seçilirdi. Yaradıcılığının ilk illərində dinə meyl nümayiş etdirən şair, sonralar ateist ruhlu şeirlər yazdı. Bütün bunlardan sonra Tofiq Fikrətə qarşı din xadimləri və iqtidar nümayəndələrinin kəskin hücumları başladı. O cümlədən milli məktəb sisteminə qarşı çıxışlarına görə şairə millətçi gənclər tərəfindən də ögey münasibət bildirildi.

Lakin Tofiq Fikrət 1911-ci ildə "Xəluqun dəftəri" və 1914-cü ildə "Şərmin" adlı çap etdirdiyi kitablarında toplanan şeirlərində gəncliyə nəsihət yolu tutmaqla gənclərin özünə olan məhəbbətini bərpa etdi və onların etimadını qazandı. Tofiq Fikrət həyatda daha böyük amal və ümidlə yaşasa da, şəkər xəstəliyi və revmatizmdən çəkdiyi əziyyətlər onun yaradıcılıq planlarının həyata keçməsinə mümkünsüz etdi. Türk dünyasının böyük azadlıq və inqilabçı şairi Tofiq Fikrət 1915-ci ildə vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Tofiq Fikrət sənətin müxtəlif sahələrində çalışan, uğurlu və eyni zamanda ziddiyyətli yaradıcılıq yolu keçən böyük türk şairidir. O, rəsamsamliq və musiqi ilə məşğul olsa da, sənət aləmində görkəmli bir şair kimi tanınmışdır. "Rübabi-şikəstə", "Xəluqun dəftəri", "Rübabın cavabı", "Şərmin", "Doxsan beşə doğru" adlı şeir kitabları onun zəngin yaradıcılıq irsinə malik olmasından xəbər verir.

Tofiq Fikrət yaradıcılığı həm mövzu, həm də forma baxımından

yenidir. Sırr deyildir ki, Tofiq Fikrət mürəkkəb ictimai-siyasi proses və burulğanlar dövründə yaşamışdır. Təbii olaraq cərəyan edən hadisələr onun yaradıcılığına birbaşa təsir göstərmiş və sənətində müxtəlif dövrləşmə şəklində əksini tapmışdır. T.Fikrət yaradıcılığının ilk dövrü 1888-1896-cı illəri əhatə edir. Bu illərdə yazdığı əksər şeirlərində divan ədəbiyyatı ilə avropayönlü ədəbiyyatın paralelliyi özünü göstərir, eyni zamanda Əbdülhəmid rejiminə rəğbət müşahidə olunurdu. T.Fikrət yaradıcılığının birinci mərhələsində nəzirəçiliyə, təmtəraqlı ifadələrə aludəçilik xüsusi yer tuturdu. Onun yaradıcılığının "Sərvəti-fünun" dövrü 1896-1901-ci illəri əhatə edir. Bu dövr ideya və əqidə mübarizələri dövrü şəklində xarakterizə olunur. Daha doğrusu, köhnə ədəbiyyata qarşı mübarizə, istibdadın dağılması, II Əbdülhəmid rejimini yıxmaq cəhdi və ona nifrət hissi bu dövrün əsas səciyyəsinə təşkil edirdi. Türkiyədə 1908-ci il inqilabı T.Fikrət yaradıcılığı üçün geniş meydanlar açdı. Özünün inqilabiliyi və aktivliyi ilə seçilən bu mərhələdə dövrün birbaşa və kəskin ittihamları xüsusi yer tutur, ictimai həyatın dözülməz səbəbləri açıqlanır, vəziyyətdən çıxış yolları barədə düşünülür. Bu səbəbdəndir ki, şairin yaradıcılığında vətən, azadlıq, müharibə və s. mövzuları yeni ədəbiyyatın tələbləri zəminində özünün bədii həllini tapa bilmişdir. Tofiq Fikrət yaradıcılığının dərindən təhlili onun birmənalı şəkildə vətən şairi adlandırılmasına tam əsas verir. Qeyd etmək lazımdır ki, vətənpərvərlik Tofiq Fikrət yaradıcılığında geniş anlayışdır. Onun nəzərində vətən müqəddəs və tayı-bərabəri olmayan bir məkandır:

*Torpağın cövher, suyun kövsər, baharın bixəzan
İşdə dünya bir eşin, bir bənzərin, yoxdur inan.
Müşfiq övladın bulur qoynunda hər gün, hər zaman,
Başqa şövkət, başqa nemət, başqa qüvvət, başqa can,
Can da sən, şan da sən, həpsi sənsən yaşa,
Ey vətən, ey mübarək vətən, min yaşa!*

Tofiq Fikrətin 1902-ci ildə qələmə aldığı "Sis" şeiri onun yaradıcılığının şah əsəri hesab olunur. Əgər Ə.Hamid "Məqbər" poemasına görə "Məqbər şairi", M.Şəhriyar "Heydərbabaya salam" poemasına görə "Heydərbaba şairi" adlandırılmışsa, Tofiq Fikrət də "Sis" şeirinə görə "Sis şairi" adlandırılmışdır. Şeir maraqlı bir məzmunu vardır.

Şeirdəki təsvirdə İstanbul dəhşətli, darıxdırıcı bir duman qatında göstərilir. Zülmət rəmzi kimi təsvir olunan duman İstanbulun zülm altında inildəməsinə işarədir. Müəllif İstanbulun timsalında bu vəziyyəti bütün Osmanlıya şamil edir:

*Üstündə coşan kiryələrin həpsinə bihiss,
Həp levsi-riya dalğalanır zərrələrində.
Bir zərrəyə-səfvət bulamazsan içərinde
Həp levsi-riya, levsi-həsəd, levsi-tənəffü.*

Şeirin əvvəlində ancaq müəyyən təsvirlər yolu ilə dözülməz həyat tərzi, acınacaqlı vəziyyət göstərilir və, sonrakı hissədə şairin dövrə, zamana, hakim təbəqəyə nifrət və etirazı əsas yer tutur. Tofiq Fikrət yaradıcılığını tədqiq edən bəzi müəlliflər bu şeirdə inqilabi çağırış ideyasının olmamasından bəhs açsalar da, əslində şeirdə müəyyən inqilabi çağırış ideyası özünü göstərməkdədir. Çünki müəllif güclü tənqid və etiraz yolu seçməklə xalqı bu hala salan rejimin və günahkar şəxslərin obrazını yaradır, xalqın nifrət hissini coşduraraq onlarda inqilabi meyli artırır.

"Tarixi-qədim" (1905) şeirində qoca tarixin müşahidə və müraciət obyektini seçilməsi, təsvir və münasibətlərin bu seçimə uyğun qurulması maraqlı bir forma tapıntısına çevrilir. İlk öncə şeirdə qoca bir heykəl diqqəti cəlb edir. Bu heykəl bəşər tarixinin simvoludur. Qoca heykəl tarixin bütün səhifələrinə şahiddir. Tarix boyu müharibələr olmuş, nahaq qanlar tökülmüş, güclü gücsüzü məğlub etmiş və s. Tofiq Fikrət şeirdə deyir ki, insanların haqqı həyatda öldürmək deyil, yaşamaq və yaşatmaqdır. Ona görə də şeirdə insanların istəyi dilə gəlir. Onlar öz yaşamaq həvəslərini bəyan edir, qan tökən, ocaq söndürən şəxslərə nifrətlərini bildirirlər. "Tarixi-qədim" şeirində şər qüvvələr ən kəskin formada nifrət obyektinə çevrilir, onlara xas xüsusiyyətlər özünəməxsus tərzdə xarakterizə olunur:

*Keçdiyın yer ölüm, ələm dolsun,
Nə əkindən əsər, nə ot, nə yosun.
Sönsün evlər, sürünsün ailələr.*

"Tarixi-qədim"də Tofiq Fikrət xəyali düşüncələrinə xüsusi yer ayırır. Bütün pislilər üzərinə qalın bir pərdə çəkilir. Hər şey o pərdənin altında qalır. Şairin xəyalən görmək istədiyi cəmiyyətdə müharibə,

ölüm, səfalət, pislik və amansızlıqdan əsər-əlamət yoxdur. Belə bir cəmiyyəti isə müəllif ürəkdən arzulamış, onun reallığını daim düşünmüşdür. Lakin bu əsərdə Tofiq Fikrət dünyagörüşü üçün ziddiyyət amili olan bir məsələ diqqətdən yayınmır. Qeyd etmək lazımdır ki, "Tarixi-qədim" əsərində müəllif xoşbəxt cəmiyyət, xoşbəxt gələcək arzularında qəhrəmanlıq faktorunu nəinki unutmuş, hətta onu inkar etməkdən belə çəkinməmişdir.

"Qəhrəmanlıq. Əsası qan, vəhşət" deyən Tofiq Fikrət haqlı olaraq tənqid olunmuş, onun bu fikirlərini "dörd bir tərəfi düşmən olan" millətin qəhrəmanlıq əzminin zəiflədilməsi şəklində xarakterizə etmişlər. Eyni zamanda müəllifin yaradıcılığında dinə qarşı münasibətlərində də müəyyən ziddiyyətlər özünü göstərmişdir. Lakin hər iki hal Tofiq Fikrət yaradıcılığında öteri olmuşdur. Tofiq Fikrətin 1905-ci ildə yazdığı "Sabah olursa..." şeiri bilavasitə onun vətəninə sabahına olan inamını əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Şairin oğluna müraciətlə yazdığı bu şeirdə ümumən gənclərə üz tutulur, onlarda vətən sevgisi aşılır. Şeirdə yüksək bir inam hökm sürür. Bu inam vətənin gələcəyinə olan inamdır. Şeirin məzmunundan aydın olur ki, şair arzuladığı günü hələ əldə etməyib. Ancaq o, xoşbəxtliyin açılacaq səhərdə günəş tək doğulacağına şübhəsiz yanaşır:

*Əvət, sabah olacaqdır, sabah olur gecələr,
Tüli həşrə qədər sürməz, aqibət bu səma.
Bu mavi göy sizə bir gün açır, məlul olma
Kiçik günəşləri, artıq birər-birər oyanın.
Üfüqlərin əbədi iştiyaqı var nura.*

Şeirdə qəhrəmanlıq ruhunun tərənnümü, vətən yolunda ölməyin şərəfi poetik tərzdə əksini tapır:

*Tənəvvür. Əsrimizin iştə ruhi-amalı,
Silin buludları, silkin zilali-ehvalı
Ziya içində qoşun bir halası meşkurə
Ümidimiz bu: Ölürsək də biz, yaşar mütləq.
Vətən sizinlə şu zindan qaranlığından uzaq.*

"Bir ləhzeyi təəxxür" şeiri Sultan Əbdülhəmid əleyhinə yazılmışdır. Tarixdən məlumdur ki, 1906-cı ildə Əbdülhəmidə bir erməni terrorçusu tərəfindən bomba atılmışdır. Lakin təsadüf nəticəsində Sul-

tan sağ qalmışdır. Türk ədəbiyyatı tarixlərində bu cinayətə düzgün münasibət bildirilir və göstərilir ki, II Əbdülhəmidə qarşı terror nə xalqı müstəbiddən qurtarmaq, nə də xalqa səadət, azadlıq bəxş etmək məqsədi güdürdü. Əsas məqsəd anti-türk qüvvələrin köməyi ilə II Əbdülhəmidə öldürməklə Osmanlı Türkiyəsini parçalamaq və dağıtmaq olmuşdur. Doğrudan da, II Əbdülhəmidə antipatıyası olan qeyri-milli qüvvələrin iştirakı və təsiri ilə həyata keçirilən bu terrorun başqa cür qiymətləndirilməsi mümkün deyildir. Lakin Tofiq Fikrət əsərdə terrorçunun kimliyi, şəxsiyyəti haqqında məlumat verməsə də, bu şəxsi tərifləmiş, hadisəni isə təqdir etmişdir. Öz növbəsində isə II Əbdülhəmidin sağ qalmasına təəssüf etmişdir:

*Ey şanlı avçı! Damını beyhudə qurmadın,
Attın. Fəqət yazıq ki, yazıqlar ki vurmadın.*

Qeyd etmək lazımdır ki, "Bir ləhzeyi təəxxür" şeirində milli təəssübkeşlik baxımından müəyyən ziddiyyətlər mövcuddur. Lakin bu hal Tofiq Fikrət yaradıcılığı üçün xarakterik deyil, onun vətənpərvərlik duyğularının tərənnümünə maneə törətmir.

Tofiq Fikrət xalqına, elinə hədsiz dərəcədə bağlı olmuşdur. Bu səbəbdəndir ki, yaradıcılığının əksəriyyətində o, ölkənin acınacaqlı hala düşməsinə görə narahatçılığını bildirmiş, səbəbkarları kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur. "Xani-yağma" şeirində Tofiq Fikrət xalqın malını mənimsəyən, onların zəhməti ilə yaşayan məmur-əfəndiləri tənqid edir. Göstərir ki, bu əfəndilər təkcə zəhmətkeşlərin qazancını yemir, həm də onların həyatını mənimsəyir, qanını sorur:

*Bu sofracıq əfəndilər ki iltiqama müntəzir,
Hüzurunuzca titriyor- şu millətin həyatıdır.
Şu millətin ki, müztarib, şu millətin ki mühtəzir,
Fəqət sakın çəkinməyin, yeyin, yutun hapır-hapır.
Yeyin, əfəndilər, yeyin, bu xani iştəha sizin
Doyunca, tiksıkınca, çatlayıncaya qədər yeyin.*

Müəllif var-dövlət sərməstliyindən gözləri tutulmuş, ruhu ölmüş, insani hisslərdən məhrum olmuş, bu zənginləri şərəfsizlikdə ittiham edir, halal-haram tanımadıqlarını nəzərə çatdırır. Tofiq Fikrət bunları zülmün, istibdadın nəticəsi kimi qiymətləndirir. Şairə görə, nə qədər ki, mütləqiyyət rejimi hakimdir, xalqa heç bir nicat yoxdur. Ona görə

də istibdad özbaşınalığından istifadə edib, ölkənin bütün nemətlərini ələ keçirən əfəndilərin harın vəziyyətini təsvir etməklə onlara qarşı xalqda nifrət hissi oyadır:

*Verir zavallı məmləkət, verir nə varsa, malını,
Vücudunu, həyatını, ümidini, xəyalını.
Bütün fəraqi-halını, olanca şəkvi-balını
Həmən yutun, düşünməyin haramını, halalını,
Yeyin, əfəndilər, yeyin, bu xani iştəha sizin,
Doyunca, tıksırınca, partlayıncaya qədər yeyin.*

Şair bu ixtiyar sahiblərinə üz tutaraq onların əllərində cəmlənən sərvətin, ixtiyarlarında olan sarayların nə vaxtsa məhv olacağına şübhəsiz yanaşır:

*Bu xırmanın gəlir sonu, qapışdırın gedər ayaq,
Yarın, baxarsınız, söner bu gün çıtırdayan ocaq.
Bu gün ki mədələr qəvi, bu gün ki çorbalar sıcaq,
Atışdırın, tikişdirin qarış-qarış, çanaq-çanaq.
Yeyin, əfəndilər, yeyin, bu xani pürnəva sizin,
Doyunca, tıksırınca, çatlayıncaya qədər yeyin.*

Onu da qeyd etmək ki, Tofiq Fikrət varlılar üçün "xırmanı sona yetirəcək" hadisəni inqilabla bağlayırdı. Təsadüfi deyildir ki, şairin təxminən 1907-ci ildən sonra yazdığı şeirlərin böyük qisminə üsyana çağırış meylləri üstünlük təşkil edir. 1908-ci ildə Tofiq Fikrət "Tənin" qəzetinə redaktor təyin edildikdən sonra özünün inqilabi görüşlərini əks etdirən yazılarla qəzet səhifələrində çıxış etmişdir.

Bu səbəbdəndir ki, inqilabi görüşləri mənimsəyən, xalqın nicatını inqilabda görə şair bütün türk ədəbiyyatında əks-səda doğuran "Millət şərqi" şeirini yazdı. Dərin məzmun və inqilabi ideyaya malik bu əsər türk gəncliyinin tez-tez müraciət etdiyi və izdihamlı meydanlarda oxuduğu şeir kimi qiymətlidir. Qeyd etmək ki, 1908-ci ildə gənc inqilabçı qüvvələr İstanbulun izdihamlı küçələrində Tofiq Fikrətin inqilab himnini əzbərdən demişlər.

"Millət şərqi" şairin vətən məhəbbətindən doğan, vətənin gələcəyini xoşbəxt görmək arzularını əks etdirən bir nümunədir. Şair sinəsi çarpaz dağlanan vətənin dərdinə yanır, onun harayına qalxır. Milləti bu dərdlərə çarə axtarmağa çağırır:

*Çeynəndi, yetər, varlığımız cəhd ilə qəhrə,
Doğrandı mübarək vətənin bağı səbəbsiz.
Birləkdə bu gün bulmalıyız dərdinə çarə,
Can qardaşı, qan qardaşı, şən qardaşınız biz.
Millət yoludur, haqq yoludur, tutduğumuz yol,
Ey haqq, yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var ol.*

Demək olar ki, şeirdə ən kəskin deyim və ifadələr özünə yer tapır. Şairin nəzərində əsl dövlət və onun qanunları xalqa xidmət etməlidir. Yaşadığı ölkədə isə bunun əksini gördükdə ölçüyəgəlməz dərəcədə narahatçılıq ifadə edir. Xalqı zülm və istibdadın kökündən qoparılmasına səs-ləyir:

*Haqsızlığın ənvaini gördük... Bumu qanun?
Ən qəmli səfalətlərə düşdük... Bumu dövlət?
Dövlətsə də, qanunsa da, artıq yetər olsun,
Artıq yetər olsun bu dəmi zülmü cəhalət...*

Müəllifin şeirdəki inqilabi görüşlərində demək olar ki, hər şey obyektiv qiymətini ala bilər. O, zülmün, haqsızlığın yıxılmasını labüd hesab etsə də, bunun o qədər də asan və rahat başa gəlməyəcəyini başa düşür. Lakin son anda haqqın zülm üzərində qələbəsinə inam nümayiş etdirir, haqqın bir silah kimi bütün odlu silahlardan üstün olduğunu nəzərə çarpdırır:

*Zülmün topu var, gülləsi var, qələsi varsa,
Haqqın da bükülməz qolu, dönməz üzü vardır.
Göz yumma günəşdən, nə qədər nuri qalarsa,
Sönməz əbədi, hər gecənin gündüzü vardır.
Millət yoludur, haqq yoludur tutduğumuz yol,
Ey haqq, yaşa, ey sevgili millət, yaşa, var ol.
Vaxtilə baban kimsəyə minnətmi edərdi?
Yox, qalmadı haşa sənə zillət pəderindən.
Dünyada şərəfdir yaşadan milləti, fərdi,
Silkin, şu məzəllət tozu uçsun üzərindən.
İnsanlığı pamal edən alçaklığı yix, əz,
Billah yaşamaq yerdə sürüklənməyə dəyməz.*

Tofiq Fikrət bir çox digər şeirlərində olduğu kimi "Doğan günəş" adlı şeirində də ümidlərini inqilaba bağlayır, inqilabı hər yanı işıqlandıran günəşə bənzədir:

*Aqibət üfüq açıldı sən doğdun,
 ...Səni alqışlayır, bütün gözlər,
 Səndə, şövqünlə parlayır hər yer.*

Tofiq Fikrətin inqilab ruhlu şeirlərində qadın azadlığı məsələsi özünəməxsus yer tutur. Belə ki, bir Şərqi ölkəsi kimi şairin vətəndaşı olduğu Türkiyədə qadına aşağı nəzərlərlə baxılmış, onların həyatı dözülməz olmuşdur. Təbii olaraq Tofiq Fikrət mütərəqqi şəxsiyyət olaraq qadınların halına biganə qalmamış, həm şeirlərində, həm də publisistik yazılarında onların problemlərinə toxunmuşdur. Tofiq Fikrət ilk növbədə qadınların təhsil almasını əsas şərt hesab etmişdir. O, "Bir qız məktəbi üçün", "Tibb bacım üçün", "Para və həyat", "Validə", "Ninni" və s. şeirlərində Şərqi üçün xarakterik olan qadın problemlərindən bəhs açmış, yeganə ilkin çarə kimi qadınların maariflənməsini təbliğ etmişdir.

Tofiq Fikrətin 1914-cü ildə çapdan çıxmış "Şərmin" şeirlər toplusu heca vəznində yazılmış uşaq şeirlərindən ibarətdir. Topluda olan şeirlərdə əsasən uşaq ruhu, uşaq mənəviyyəti və uşaq psixologiyasının əksi aparıcı yer tutur. Müəllifin bu mövzuya müraciəti təsadüfi deyildir. İlk öncə onu qeyd etməliyik ki, Tofiq Fikrət uşaqlara böyük məhəbbətlə sevdiyi ölkəsinin gələcəyi kimi baxır. Onun nəzərində uşaqların düzgün tərbiyələnməsi, onlarda vətənpərvərlik hissinin gücləndirilməsi ölkənin gələcəyinin sağlam təməlinin qoyulması deməkdir. Buna görə də onun uşaq şeirlərində vətənpərvərlik, əməksevərlik və estetik zövq məsələləri diqqəti xüsusi cəlb edir. Lakin Tofiq Fikrətin uşaq şeirlərində uşaq psixologiyası üçün daha xarakterik olan tərbiyə mövzusunun aşılmasıdır. Uşaqların istər dərslər oxumaları, istər intizamlı olmaları, istər böyüklərin sözlərinə qulaq asmaları və s. cəhətlər özünün poetik ifadəsini tapmış, ən təsirli formada əks etdirmişdir. Məsələn, "Həsbhal" şeirində şair uşaqlara üz tutaraq dərslər oxumağı məsləhət görür, həyatda məqsədə yalnız elm öyrənməklə çatmağın müm-künlüyünü nəzərə çarpdırır:

*Oxuyunuz, oxuyanlar,
 Çox şey bilər,
 Çox şey anlar.
 Məqsədinə onlar çatar,*

Onlar yəqin xoşbəxt olar.

Müəllifin nəzərində elmlərə yiyələnmək uşaqların gələcək xoşbəxtliyinin təməlidir. Ona görə də Tofiq Fikrət hər bir şagirdə məntiqli və şüurlu oxumaq tələbi ilə müraciət edir.

İnsan öyrəndiyi şeyi,

Daha iyi öyrənməli.

Ümumiyyətlə, "Şərmin" şeirlər toplusu həm də Tofiq Fikrətin bir növ pedaqoji görüşlərinin əksi və tərənnümü baxımından xarakterikdir. Burada dərse maraq, bugünkü və sabahkı dərslərə münasibət və onların öyrənilmə metodikası və s. məsələlər pedaqoji prinsiplər baxımından öz həllini tapa bilmişdir. Əməksevərlik, əməyə münasibət məsələləri Tofiq Fikrətin uşaq şeirlərinin əsas mövzudur. O, "İş salonunda", "Maranqoz", "Qırıq at", "Cırcırma və qarışqa" və s. şeirlərində uşaqları əməyi sevməyə çağırır, onlarda əməyə dərin məhəbbət hissi oyadır. Şairin bu tipli şeirlərində göstərilir ki, insan şöhrətə əməyi ilə çatır. Həyatda zəhmətin qalib gəlmədiyi heç nə yoxdur:

Çalışqan hər işi görür,

İnsan üçün sənət çoxdur,

Edilməyəcək iş yoxdur.

Tofiq Fikrətin vətənpərvərlik ruhu təbliğ olunan şeirlərində maraqlı forma seçilir. O, uşaq psixologiyasına uyğun olaraq bu hissi yurd gözəlliklərinin tərənnümü ilə aşılayır. Daha doğrusu, vətənin təbiət gözəllikləri fonunda uşaqların bu diyara olan məhəbbəti artırılır, uşaqların nəzərində heç yerdə tayı-bərabəri olmayan vətən obrazı canlandırılır.

Bahar olsun da seyr edin,

Necə süslər bayırları,

Zümrüd kimi çayırları...

Şairin "Yaz ana", "Qış baba", "Yayda", "Bahar qalfa", "Öksüz" və digər şeirlərində vətən gözəlliklərinin uşaqlarda oyatdığı hiss və məhəbbət onların nəzərində vətənin bir ana kimi sevilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Vətən demək ana demək,

Sən ananı sevməzmişən?

Ümumiyyətlə, Tofiq Fikrət yaradıcılığında təbiət təsviri geniş yer

tutur. Onun müxtəlif mövzularda yazdığı şeirlərində təsvirin problemə uyğun göstərilməsi diqqəti xüsusi cəlb edir. Buna görə də Tofiq Fikrəti rəssam-şair adlandırılanlar heç də səhv etməyiblər. Onun üst-üstə düşən, bir-birini tamamlayan şair-rəssam istedad və qabiliyyəti əsərlərində təbiət gözəlliklərinin, təbiətin rəng incəliklərinin son dərəcə canlı verilməsini təmin etmişdir.

Demək olar ki, yaradıcılığının müxtəlif dövrlərində yazmış olduğu şeirlərində təbiətin gözəl mənzərələri, insan hisslərinin tərənnümü, adamların sadə məişət tərzi bir rəssam fırçası ilə çəkilmiş ictimai-psixoloji lövhə təsirindədir.

*Safi rakid... Hanı axşamkı tığəyyür, həyəcan?
Bir cocuq ruhu qədər pir-nisyan,
Bir cocuq ruhu qədər şimdi münəvvər, ləkəsiz,
Uyuyur mavi dəniz.
...Sənə baxdıqca təsəlli buluram, aldanıram,
Mavi bir göz ələmi qəlbimə ağılar sanıram.*



MEHMED AKİF ƏRSOY

İstiqlal marşı şairi kimi tanınan, türk şerhinə ən üstün keyfiyyətlər gətirən Mehmed Akif Ərsoy 1873-cü ildə İstanbulda anadan olmuşdur. Atası Tahir Əfəndi savadlı olduğundan oğlunun təhsil almasına xüsusi fikir vermişdir. Daha doğrusu, ilk əvvəllər Mehmed Akifin təhsili ilə özü məşğul olmuşdur. O, məktəbə dörd yaşında ikən getmişdir. Məhəllə məktəbini bitirdikdən sonra orta təhsilini Mülkiyyədə tamamlamışdır. Paralel olaraq evdə atasından çox şey öyrənmişdir. Atası mötəbər bir dindar olduğu üçün İslami fəlsəfəni oğluna öyrətmişdir. Ana dili kimi bildiyi ərəb dilini də atasının köməyi ilə mənimsəmişdir. Mehmed Akif xatirələrində atası haqqında belə yazır: "Mənim həm atam, həm də müəllimimdir. Nə bilirəmsə ondan öyrəndim." Atasının vəfatından sonra o, təhsilini yarımçıq qoymamış, Baytarlıq məktəbinə daxil olmuş, oranı yüksək qiymətlərlə başa vurmuşdur. Yüksək dərəcəli diplom alaraq Ziraət Nəzarəti idarəsində məmur olmuşdur. Bir müddət Rum, Anadolu, Ərəbistan, Ədirnə, Adana və s. yerlərdə işləmişdir. Bundan sonra o, İstanbulla gələrək vilayət baytarlıq mərkəzinin direktor müavini vəzifəsini daşımışdır. Mehmed Akif 1908-ci ildə İstanbul Darülfünununun ümumi ədəbiyyat şöbəsinə müdir təyin olunmuşdur. Artıq Mehmed Akif daha çox ədəbiyyatla məşğul olmağa başlayır. Divan ədəbiyyatını öyrənməyə böyük maraq göstərir. Eyni zamanda mükəmməl bildiyi fransız dilinin köməyi ilə Avropa ədəbiyyatını öyrənir, bu ədəbiyyata yeni maraqlar daxilində münasibət bildirirdi. İstər aparıcı Şərq və istərsə də Qərb dillərini bilməklə, mənbələrdə qeyd



MEHMED AKİF ƏRSOY
(1873-1936)

olunduğu kimi, Mehmed Akif hər iki dünyanın mədəniyyətini müqayisələr aparacaq dərəcədə öyrənə bildi. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Şərq və Qərb ədəbiyyatlarını mənimsəmək, onların yaxşı cəhətlərini görmək Mehmed Akifdə bu mədəniyyətlərə aludəçilik yaratmadı. Öz millətini və ədəbiyyatını sevən şəxs kimi o, adı çəkilən ədəbiyyatların, xüsusilə Qərb ədəbiyyatının yaxşı keyfiyyətlərinin düşünülmüş, ölçülmüş şəkildə Türkiyədə tətbiqinə çalışdı. Mehmed Akif Əşrəf Ədibin 1908-ci ildə çıxardığı "Sirəti-müstəqim" adlı məcmuəsində fəal iştirak edir. 1908-ci ildə Türkiyədə baş vermiş inqilabi dəyişikliklərin təsiri ilə yazdığı yazılarını burada çap etdirirdi. Bu yazılar mahiyyət etibarilə milli və islami görüşləri əks etdirdiyindən Mehmed Akifə olan rəğbət durmadan artırdı. O, 1913-cü ildə rəsmi vəzifə daşımaqdan imtina edir. Bundan sonra onun azad, sərbəst həyat dövrü başlayır. Misir və Mədinəyə səyahət edir. 1914-cü ildə alman-türk dostluq əlaqələri ilə bağlı Berlinə gedir. 1920-ci ildə İstiqlal savaşı zamanı Mehmed Akif İstanbulda idi. O, Ankaraya gələrək izdiham qarşısında nitq söyləyir və xalqı birliyə çağırır. 1921-ci ildə yazdığı "İstiqlal marşı" üzvü olduğu Böyük Millət Məclisində dörd dəfə oxunur və qəbul edilir. Qeyd edək ki, onun şeiri himn üçün müsabiqəyə təqdim olunan 724 şeirin içindən seçilərək bəyənilmişdi. Yeni yaranan Türkiyə Cümhuriyyəti Mehmed Akifin idealı idi. Lakin islami dəyərlərə münasibətdə Cümhuriyyət qanunları ilə şairin münasibətlərində müəyyən üst-üstə düşməyən hallar ortaya çıxdı. Qeyd edək ki, Mehmed Akif vətənsəvrlik ideyalarına sədaqət göstərməklə, islami dəyərlərə də möhkəm tellərlə bağlı idi. Hər iki dəyərlər onun idealının ayrılmaz tərkib hissəsi idi. Amma Cümhuriyyətin ilk illərində islami dəyərlərə münasibət şairin qəlbinə hakim kəsilən hisslər formasında özünə yer tapmadı. Mehmed Akif bu səbəbdən Misirə getdi. Orada türk dili və ədəbiyyatı müəllimi işlədi. Misirdə ağır xəstəliyə düşərək öldü. Ölümünün yaxınlaşdığını hiss etdiyindən İstanbula gəldi. 1936-cı ildə Mehmed Akif əbədi olaraq gözlərini yumdu. Onun ölümünə rəsmi dairələr tərəfindən heç bir reaksiya verilməsə də, vətənsəvr gənclər istiqlal şairinin tabutunu dövlət bayrağına bükərək izdihamlı şəkildə dəfn mərasimi təşkil etdilər.

YARADICILIĞI

Mehmed Akif Ərsoy yaradıcılığı türk və islami ideyalar zəminində formalaşan, boy atan sənətdir. Vəhdət şəklində birləşən bu ideyalar Mehmed Akifin yaradıcılıq fəlsəfəsinin mərkəzində dayanır, geniş mənada isə milliliyin göstəricisinə çevrilir. Ədəbiyyat və sənət aləmində "istiqlal marşı şairi" adlanan Mehmed Akif müəyyən ədəbi cərəyanlar müstəvisində özünəməxsus üslubu və yolu olan, ədəbi cərəyanlar çərçivəsindən kənarında dayanan müstəqil sənətkardır.

Mehmed Akif yaradıcılığının əsasını şeirləri təşkil edir. Onun şeirlərinin əksəriyyəti "Səfahət" adı ilə çap olunmuş yeddi cildlik kitablarda toplanmışdır. Sözsüz ki, hər kitabın da ayrılıqda öz adı vardır. "Səfahət" adı "mərhələ", "həyat mərhələsi", "həyat görüşləri" mənalarına uyğundur.

11240 misradan ibarət olan "Səfahət"də 108 mənzum əsər verilmişdir. Şairin öz dəsti-xətti ilə hazırladığı bu kitablar 1908-ci ildən ömrünün axırına qədər yazdığı nümunələrdən tərtib edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Mehmed Akifin 22 yaşından 35 yaşına qədərki şeirlərinin heç biri, o cümlədən, sonrakı yaradıcılıq nümunələrinin müəyyən qismi "Səfahət"ə salınmamışdır. "Səfahət" in I cildi eyni ad, II cildi "Süleymaniyyə kürsüsündə", III cildi "Haqqın səsləri", IV cildi "Fateh kürsüsündə", V cildi "Xatirələr", VI cildi "Asım", VII cildi isə "Kölgələr" adı altında çap olunmuşdur. Bu kitablardakı nümunələr şairin ictimai-siyasi problemlərə münasibətini və həyatı görüşlərini əks etdirmək baxımından diqqəti cəlb edir.

Mehmed Akif ilk növbədə "istiqlal marşı şairidir." "İstiqlal marşı" şeiri 1921-ci ildə yazılmışdır. Qeyd edək ki, 1920-ci ilin axırlarında Türkiyə qəzetlərində "İstiqlal marşı" yazmaq üçün müsabiqə elan olunur. Maarif Nazirliyi tərəfindən təşkil edilən bu müsabiqə şərtinə görə qalib şəxsə 500 lirə pul mükafatı veriləcəyi nəzərdə tutulur. Lakin ilk mərhələdə müsabiqəyə təqdim olunan şeirlərin heç biri qəbul edilmir. Buna görə maarif naziri Həmdulla Sübhi Mehmed Akifə üz tutur və onun müsabiqəyə qatılmasını xahiş edir. Mehmed Akif isə "pul üçün şer yazmamam" deyərək müsabiqəyə qoşulmur. Yalnız heç bir pul ödənməməsi şərti ilə müsabiqə tələblərinə uyğun şeir yazmağa razılıq verir. Bundan sonra Mehmed Akif "İstiqlal marşı" nı yazır və şeir müsə-

biqə komissiyası tərəfindən bəyənilir. Türkiyənin dövlət himni kimi qəbul edilən bu əsər əslində himn üçün müsabiqəyə təqdim olunan 724 şeir içərisindən seçilmişdir. Nəzərə çatdıraq ki, Mehmed Akif şərtləşdiyi kimi qalibə çatacaq pulu qəbul etmir, onun İslam qadın və uşaqlarının ehtiyacını ödəmək üçün "Darül-məσαι" adlı təşkilata verilməsini xahiş edir. "İstiqlal marşı" Türkiyənin o vaxtkı mövcud ictimai-siyasi vəziyyətini xarakterizə etmək və sabahkı həyatının parlaqlığına inam bildirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

*Arkadaş! Yurduma alçaqları uğratma sakın,
Sipər et gövdəni, dursun bu həyasızca axın.
Doğacaqdır sənə vəd etdiyi günlər Haqqın,
Kim bilir, bəlkə yarın, bəlkə yarından da yaxın.*

Şeir Türkiyənin əksər ərazilərinin Antanta qüvvələri tərəfindən zəbt olunduğu və ölkənin gələcək taleyinin Anadolu ərazisində gedən döyüşlərdə həll olunacağı dövrdə yazılmışdır. Belə bir vaxtda Mehmed Akif Ərsoy xalqının qələbəsinə inamını itirməmiş, onun məğlubiyyətdən yaxa qurtaracağına ümid nümayiş etdirmişdir. Nümunədən görüldüyü kimi şairin inamı vaxt baxımından çox da uzağa getmir, inamını sabahdan da yaxın bir tarixə bağlayır:

Kim bilir, bəlkə yarın, bəlkə yarından da yaxın.

Ona görə də şeirin birinci bəndinin ilk sözü olan "qorxma" ifadəsi türk tədqiqatçılarının çox düzgün olaraq şərh etdikləri kimi qorxu, vahimə mənasında deyil, adi münasibət və müraciət formasında sonrakı təsəlli və ümidin başlanğıcına çevrilir. Şair bu bənddə göstərir ki, türkün mövcudluq rəmzi olan türk bayrağı heç vaxt enməyəcək, düşmən nə qədər qələbə əldə etsə də, sonuncu türk igidinin yaşayacağı tərzdə türk öz qalibiyyətini qoruyacaq və sübut edəcək.

*Qorxma, sönməz bu şəfəqlərdə üzən al sancaq,
Sönmədən yurdumun üstündə tütən ən son ocaq.
O mənim millətimin ulduzudur, parlayacaq,
O mənimdir, o mənim millətimindir ancaq.*

"İstiqlal marşı" şeirində gələcəyə böyük inam və ümid hissi aşılamaqla yanaşı, birliyə, düşməne qarşı amansız olmağa çağırış da vardır. Bu çağırış onsuz da niyyətləri puç olan düşməne zərbə vurmaq, onun heçliyini, türk igidləri qarşısında acizliklərini əks etdirmək baxımından

xarakterikdir. Şairin nəzərində türkün "qərbi", "mədəniyyət" adı ilə məlum olan düşməni türk cəsurluğu qarşısında o qədər zəifdir ki, onun niyyəti yırtıcılıq olsa da, "tək dişli canavar" kimi niyyətinə çatmaqdan uzaqdır.

*Ulusun, qorxma! Nasıl böyle bir imanı boğar,
"Mədəniyyət" dediyin tək dişi qalmış canavar?*

Mehmed Akif şeirdə türk şanlı tarixini səciyyələndirərək, torpaq, vətən, namus yolunda tarixən canından keçən, son damla qanına qədər vuruşan türk igidlərini yad edir, bugünkü adamlara nümunə göstərir, onların şəhid ruhlarını uca tutur. Şair bu halda elə bir uca məqamda dayanır ki, onun səsi vətənin hər yerində eşidilir. Bu səs ölkəni naməhrəm tapdığı və naməhrəm əlindən qorumağı diqtə edir:

*Kim ki bu cənnət vətənin uğruna olmaz ki fəda,
Şühəda fışqıracaq torpağı sıxsan, şühəda.*

*Canı, cananı, bütün varımı alsın da Xuda,
Etməsin tək vətənimdən məni dünyada cüda.*

*Ruhumun səndən, İlahi, budur ancaq əməli
Dəyməsin məbədimin köksünə naməhrəm əli.*

*Bu əzanlar ki, şəhadətləri dinin təməli,
Əbədi yurdumun üstündə mənim inləməli.*

Vətənin istiqlalını arzulayan Mehmed Akif azadlıq düşmənləri olan zalımlara nifrət bəsləyir. O, istiqlalı vətən üçün ən əziz nemət sayır, vətən övladlarının xoşbəxt gələcəyini bunda görür:

*Zülmü alqışlayamam, zalımı əsla sevəməm,
Gələnin keyfi üçün keçmişə qalxıb söyəməm,
Biri əcdadıma saldırdımı hətta boğaram...
Doğduğumdan bəridir aşıqəm istiqlalə,
Mənə heç təsmalıq etmiş deyil altun lələ.*

Milli duyğuları yüksək olan Mehmed Akif vətəninin daim tərəqqisi arzusunda olmuş, düşmən təcavüzlərinin ağır vaxtlarında narahatçılıqlarını gizlətməmişdir. Şair Türkiyəyə düşmən gözü ilə baxan xristian dövlətlər birliyi ölkələrinin hər birinə nifrət bildirir, konkret olaraq bu ölkələrin adını sadalamaqdan çəkinmir. Bu yol ilə Mehmed Akif

onların düşmən niyyətlərinə öz etirazını bildirir. Məlum həqiqətdir ki, XX əsrin əvvəllərində Türkiyəyə qarşı təcavüzkar planların həyata keçirilməsində xüsusi rol oynayan ölkələrdən biri də Rusiya olmuşdur. Mehmed Akif digər ölkələr kimi Rusiyanın da Türkiyəyə qarşı müdaxiləsini uğursuz hesab edir, türklərin mübariz əzmi qarşısında hamı kimi rusların da sınağına inam nümayiş etdirir:

*Qəhrəman milləti gördün ya, bir az silkindi,
Leş yiyən qarğaların səsləri birdən dindi.
Əski sevdaları qabilə unutsun ruslar!*

Lakin Mehmed Akif yaradıcılığı üçün bir xarakterik cəhət də ondan ibarətdir ki, keçən əsrin əvvəllərində Türkiyənin çətinliklər dövrünü əks etdirən şeirlərində inam və ümidlə yanaşı, ötəri bir ümitsizlik də özünə yer tapır. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu hal ötəri olmaqla, həm də keçicidir. Məsələn: "Hüsrən" (burada üzüntü, kədər mənasında) şeirində şairin həyəcan və narahatçılıqları özünə aşağıdakı kimi yer alır:

*Mən böylə bakir durmayacaqdım əli bağlı,
İslamı oyandırmaq üçün hayqıracaqdım.
Gur hissli, gur imanlı beyinlər coşar ancaq,
Mən zətən uzun boylu düşünməkdən uzaqdım.
Hayqır! Kimə, lakin hanı sahibləri yurdun,
Ellərdi yatanlar, sağa baxdım, sola baxdım.
Fəryadımı artıq boğaraq nəşimi tutdum,
Min parça edib şeirimə gömdüm də buraxdım.*

Şairin bu səpkidə olan "Bülbül" şeirindəki hadisələrə münasibət onun daxili hiss və həyəcanlarından doğur. Şeirinin sonunda olan nikbin ruh əvvəlki bədbinliyi aradan götürür:

*Təsəllidən nəsim yox, xəzan ağlar baharımda,
Bu gün bir xanimansız sərsəriyəm öz diyarımda.*

-deyən şair, axırncı mısradə "mənim haqqım, sus ey bülbül, sənə haqqın deyil matəm" deməklə bütün ələmi aradan götürür.

Mehmed Akif yaradıcılığında belə bir ruh hakimdir ki, sahibi olan məmləkət heç vaxt məğlub olmaz. Məmləkətin, millətin çətin günündə meydanda sinəsini sipər edən igidləri varsa, o ölkənin işğalı mümkün deyil:

Sahibsiz olan məmləkətin batması haqdır,

Sən sahib olursan, bu vətən batmayacaqdır.

Mehmed Akif yaradıcılığında türk ordusunun zəfər tarixinə daxil olan, təkcə Türkiyə üçün deyil, bütün türk dünyası üçün şanlı tarixi gün kimi qəbul olunan Çanaqqala döyüşünün bədii əksinin xüsusi yeri vardır. "Çanaqqala şəhidlərinə" adlı şeirində bu tarixi hadisə yadellilərin ədalətsiz hücumları, nahaq qan tökmələri şəklində şərh olunur:

*Əski dünya, yeni dünya bütün əyyami-bəşər,
Qaynıyır qum kimi, tufan kimi, məhşər, məhşər.*

Mehmed Akif bu təcavüzün başında dayanan avropalıları yırtıcı, kaftar, vəhşi və s. şəklində qiymətləndirir, onlara olan nifrətini açıq formada bildirir.

"Çanaqqala şəhidlərinə" əsərində igidlik göstərən, qəhrəmancasına şəhid olan yenilməz türk əsgərinin yurd sevgisi mədh olunur. Şair onların şəhidliyində ölümsüzlük axtarır, qanları tökülən torpağın hər qarışında ruhlarının əziz tutulmasına əminlik bildirir. Mehmed Akif bu yol ilə onların adının tarixə yazıldığını, hər bir türk üçün, vətəni sevən üçün nümunə olduğunu vurğulayır:

*Sən ki son əhli-salibin qıraraq savletini,
Şərqi ən sevgili sultanı Səlahəddini,
Qılınc Arslan kimi iclalına etdin heyran,
Sən ki İslamı kuşatmış, boğuyorkən hüsrən.
O demir çənberi köksünlə qırıb parçaladın,
Sən ki ruhunla bərabər gəzər əcrəmi adın,
Sən ki asəra gömülsən daşacaqsan, heyhat,
Sənə gəlməz bu üfüqlər, səni almaz bu cahan,
Ey şəhid oğlu şəhid, istəmə məndən məqbər,
Sənə ağışunu açmış duruyor Peyğəmbər.*

Göründüyü kimi, burada "ey şəhid oğlu şəhid" ifadəsində türklərin qəhrəmanlıq tarixi əks etdirilir, bu qəhrəmanlıqda bir nəslin yox, nəsillərin payının olduğuna işarə edilir.



ZIYA GÖYALP



ZIYA GÖYALP
(1876-1924)

XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə başlayan milli hərəkatlar ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, milli-ədəbi proseslərdə də bir canlanma yaratdı. Artıq bütün türkləri özündə birləşdirən türkçülük ideyaları cəmiyyətin dərinliklərinə nüfuz edir, onların eyni qayə ətrafında toplaşmasını sürətləndirirdi. Türkçülük ideyalarının çox qüvvətli şəkildə inkişafında, onun milli-ədəbi cərəyan səviyyəsinə yüksəlməsində xidməti olan şəxsiyyətlərdən biri Ziya Göyälpdır.

Ziya Göyälp 1876-cı ildə Diyarbəkirdə anadan olmuşdur. Atası Mehmed Tofiq döv-

rünün tanınmış qəzetçisi və ziyalı idi. O, yeni fikir və yeni ideyalar tərəfdarı kimi zamanın nəbzini tutmağı bacaran şəxslərdən hesab olunurdu. Təbii olaraq belə bir şəxsin ailəsində böyümək, tərbiyə almaq Ziya Göyälpin gələcəkdə mütəfəkkir kimi formalaşmasına böyük təsir göstərmişdi. Ziya Göyälp təhsilini Diyarbəkir əsgəri rüşdiyyəsində tamamladıqdan sonra fəlsəfi biliklərə yiyələnməyə başladı. Riyazi fəlsəfə, İslam fəlsəfəsi və digər sahələri öyrənməyə xüsusi səy göstərmişdir. Ziya Göyälpin xarici dil öyrənmək istəyi də böyük olmuş, bu istək nəticəsində o, fars, ərəb, fransız, kürd dillərini dərinlən mənimsəmişdir.

Ziya Göyälpin gərgin çalışmaları, idealları uğrunda çarpışmasında qarşıya çıxan qeyri-normal münasibətlər, bunun nəticəsi olaraq əsəbi gərginlik və yorğunluq onun intihar etməsinə səbəb oldu. Lakin başına çaxdığı güllə təsadüfən onun sağ qalması ilə nəticələndi. O, bu hadisədən sonra sanki həyatında heç nə olmamış kimi, yenidən işgüzar fəaliyyətə başladı. İstanbula gedib təhsilini davam etdirdi. Orada bay-

tarlıq məktəbində oxuya-oxuya siyasi fəaliyyətə başladı. Gizli cəmiyyətdə göstərdiyi fəaliyyəti polis aşkara çıxardı və baytarlıq məktəbini qurtarmağa bir il qalmış həbs edildi. Bir ilə yaxın həbsdə qaldıqdan sonra Diyarbəkirə qayıtdı. Diyarbəkirdə o, təqib olunur, ciddi nəzarətdə saxlanılırdı. 1908-ci il hadisələri onun ictimai-siyasi fəaliyyətə yenidən qoşulmasına şərait yaratdı. Ziya Göyalp Diyarbəkirdə "İttihad" və "Tərəqqi" cəmiyyətlərini təsis etdi. 1910-cu ildə Selanikdə konqres oldu və bu konqresdə Ömər Seyfəddin, Ali Cənib kimi millətçi gənclər də iştirak etdilər. 1910-cu il tarixli konqresin Ziya Göyalpın türkcülük ideyalarının geniş fəaliyyət imkanlarının formalaşmasında böyük rolu oldu. Artıq Ziya Göyalp Türkiyədə siyasi fəaliyyət aktivliyinə görə birinci sırada dayanırdı. İstanbul Darülfünununda işləyərkən onun türk gənclərinə böyük təsiri olmuşdur. Birinci dünya müharibəsindən sonra xarici dövlətlərin Türkiyəyə təsiri artdı. Daha doğrusu, onlar Türkiyəyə nəzarəti öz əllərinə aldılar. Demək olar ki, həmin dövlətləri Türkiyədə milli ruhlu gənclərin fəaliyyəti daha çox narahat edirdi. Ona görə də bu cür gənclərin təqibi görünməmiş dərəcədə vüsət aldı. Bu dövrdə Ziya Göyalp ingilislər tərəfindən Maltaya sürgün edildi. 1921-ci ildə o, Maltadan geri döndü, əvvəlcə İstanbula, sonra isə Ankara və Diyarbəkirə getdi. Onun arzuları Türkiyədə milli dövlət qurulduqdan sonra həyata keçdi. Ziya Göyalpın çoxdan formalaşdırdığı türkcülük ideyalarının həyata keçməsi üçün şərait yarandı. O, Böyük Millət Məclisinə üzv seçildi. Turançılıq və türkcülük ideyalarının yorulmaz təbliğatçısı, gözəl şair və filosof Ziya Göyalp 1924-cü ildə İstanbulda vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Ziya Göyalp bütün bədii, elmi, fəlsəfi və publisistik yaradıcılığında türkcülük ideyaları ilə yaşayıb yaradan sənətkardır. Onun nəzərində türkcülük türk millətini yüksəltmək deməkdir. Bu mənada həmin ideyalar onun nəinki yaradıcılığına, həm də ruhuna, mənəviyyətinə hakim kəsilmişdi. Ziya Göyalpın yeni ideyaları eyni zamanda böyük təsir dairəsinə malikdir. O, Türkiyədə yetişməkdə olan sağlam ruhlu gənclərin bir neçə nəslinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Təsədüfi deyildir ki, Atatürk Ziya Göyalpı "fikirlərinin atası" hesab etmişdir.

Ziya Göyalp gözəl şairdir. Onun şeirləri olduqca sadə və anlaşılıqdır. Şair şeirlərində türkçülük ideyalarının ilk şərti və göstəricisi kimi türk dili sevgisini belə ifadə edir:

*Gözəl dil türkcə bizə
Başqa dil gecə bizə
İstanbul konuşması
Ən saf, ən incə bizə.*

Ziya Göyalpın nəzərində dil millətin göstəricisidir. Dil varsa, demək millət də vardır. Bu dili bəyənməmək, digər dillərin ayağına vermək pis niyyət və düşüncədən başqa bir şey deyildir:

*Turanın bir eli var
Və yalnız bir dili var
Başqa dil var deyənin
Başqa bir əməli var.*

Türk dili, bu dilin yeri, işlənmə imkanları barəsində Ziya Göyalpın maraqlı fikirləri vardır. "Türkçülüyn əsasları" kitabında Ziya Göyalp qeyd edir ki, Türkiyənin milli dili İstanbul ləhcəsidir. O, İstanbulda iki türkcənin olduğunu qeyd edir. Yəni birinci türkcəni danışılan, lakin yazılmayan, ikinci türkcəni isə yazılan, lakin danışılmayan dil adlandırır. Əlbəttə, burada kəskin fərqlərin əlamətləri gizli qalmır. Ziya Göyalp ona görə də danışılan İstanbul türkcəsini əsas dil hesab edir və göstərir ki, xalq ədəbiyyatının təməl vəzifəsini yerinə yetirən türk dilini milli dil hesab etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, Ziya Göyalp yaradıcılığında xalq dili əsasında formalaşan milli ədəbi dilə üstünlük verdi və əsərlərinin lazımi keyfiyyətini təmin etdi.

Ziya Göyalp anlamında vətən məfhumu ucsuz-bucaqsızdır. O, nə şairin doğulduğu Diyarbəkirdir, nə vətəndaşı olduğu Türkiyədir. Onun nəzərində vətən türkün hər biri üçün əziz və müqəddəs olan Turandır. Məsələn, "Vətən" şeirində göstərdiyi kimi:

*Vətən nə Türkiyədir türklərə, nə Türküstan,
Vətən böyük və müqəddəs bir ölkədir, Turan!*

Ziya Göyalp Turan ellərinə məhəbbət bəsləmiş, onun daim yaşamaq və ucalmağını arzulamışdır. Şairə görə hər bir insan vətən və millət yolunda hər nəyini qurban verməli, onun sabahını fikirləşməlidir. Ziya Göyalpa görə millət o vaxt millət olur ki, o, yalnız vətəni

düşünür. "Əxlaq" şeirində oxucu bilavasitə şairin aşılacağı bu ideya ilə tanış olur, fikirlərini tam mənada qəbul edir:

*Haqq millətin, şan onun,
Gövdə sənin, can onun,
Sən öl ki, o yaşasın,
Töküləcək qan onun.
Millətə ver canını,
Ocağını şanını.
Bir aşıq olsan belə,
Fəda et cananını.*

Ziya Göyalp həyatının bütün dövrlərində fəaliyyətini millətə xidmətə yönəldən şəxsiyyətdir. Onun yaradıcılığı əslində millətini yüksəltməyin geniş proqramıdır. Bu proqramda görkəmli şəxsiyyət birinci növbədə milli şüur və milli vicdan problemini ön planda saxlayır.

Ziya Göyalp yaradıcılığında millət anlayışı, millətə baxış konsepsiyası da özünün aktuallığı ilə seçilir. O, hər bir milləti dil, din, əxlaq, estetika baxımından bağlılıq münasibətində formalaşmada qəbul edir. Ziya Göyalp millətə bağlı, onu canından da artıq sevən bir şəxs kimi daim mənsub olduğu xalqın inkişafını arzulamışdır. Təbii olaraq bu halın göstəricisi kimi yaradıcılığında müxtəlif konsepsiyaların şahidi olsa da, bu konsepsiyalar arasında digər millətlərlə qarşılıqlı mədəni əlaqə və bağlılığın birinci cərgədə dayandığı diqqəti cəlb edir. Lakin maraqlıdır ki, o dövrdə Türkiyə üçün səciyyəvi olan Qərb meyli və aludəçiliyin sərt tənqid və təkzibi Ziya Göyalp yaradıcılığında özünün birmənalı ifadəsini tapdı. Ziya Göyalp Qərbdən öyrənməyin vacibliyini daim qəbul etsə də, qərbləşməyin, Qərb təqlidçiliyinin əleyhinə olmuşdur. Bu da özlüyündə onun milli dəyərlərə, xalqın tarixi ənənələrinə möhkəm bağlanması və yüksək qiymət verməsindən irəli gəlir, milli keçmişlə gələcəyin bağlılığını təmin edir.

Ziya Göyalp türklərin yaşadığı əraziləri dünyanın ən gözəl guşəsi hesab edir. Onun nəzərində bu guşələr bir də ona görə gözəldir ki, orada türklər yaşayır. Şair türkləri ağıllı, igid, humanist və s. xalq kimi qiymətləndirir. Bu xalq ancaq zəhmətlə məşğuldur, heç kimin haqqını tapdamaz və heç kimin torpağında gözü olmaz.

*Bir ölkə ki, torpağında başqa elin gözü yox,
Hər fərdində məfkurə bir, lisan, adət, din birdir.*

Tarixdən məlumdur ki, türklərin yaşadığı bir çox yerlər XX əsrdə xristian qüvvələri tərəfindən təcavüzə məruz qalmış, nəticədə ərazilərin itirilmə təhlükəsi ortaya çıxmışdır. Bu vəziyyət şairi, böyük millətçi gənci daim narahat etmiş, əsərlərində bunları kədər hissi ilə qələmə almışdır. Daha doğrusu, böyük Turançılıq ideyalarının təbliğatçısı olan Ziya Göyaltı Turan ellərinin müxtəlif dövlətlərin ərazi subyektlərinə çevrilməsinə kəskin etiraz etmiş, bunu məğrur bir xalqın haqqının tapdanması şəklində qiymətləndirmişdir:

*Türk yurdu uyğuda, ey düşmən, sakın!
Uyuyan ölkəyə yapılmaz axın.
Dan yeri ağardı, igidlər, qalxın!*

*Baxın, yurd nə halda, vətən harada?
Gedəyim arayım, yatan harada?*

*Kırım harda qaldı, Qafqaz nə oldu?
Kazandan Tibetə deyən rus doldu,
Kitayda analar saçını yoldu,
Şən yurdlar nə halda, viran harada?
Gedəyim arayım, İran harada?*

Lakin Ziya Göyaltı xalqının, millətinin gücünə, qüvvəsinə, iradəsinə bələd və arxayın olduğu üçün yaradıcılığında qeyd olunan kədər halları olduqca ötəri formadadır. Əksinə, nikbinlik çaları yüksək planda dayanır. Məsələn, "Çobanla bülbül" şeirinin məzmununda deyilən halın şahidi oluruq.

*Çoban qaval çaldı, sordu bülbüldən
Sürülərim hanı, obam harada?
Bülbül sordu boynu bükük bir gülə
Şərqişlərim hanı, yuvam harada?*

Bu parçada ifadə olunan fikir rəmzi səciyyə daşıyır. Şerti ifadə və deyimlərin daşdığı məna yurd, torpaq və vətən narahatçılıqlarının bədii əksidir. Lakin sonrakı parçalarda bu şərtilik daxilində biz nikbin bir ruhun şeirə hakim kəsildiyini görürük:

*Çoban dedi: Sürülərim hep qaçsa
Bir sürüm var, qaçmaz, adı: Türk eli!
Bülbül dedi: Şərqi ölsün, yox təsa
Türkülərim yaşar, söylər xalq dili!*

Ziya Göyalp yaradıcılığında türk dünyasının gələcəyinə olan inam daim öz varlığını qoruyub saxlayır. O, Turan ellərinin bölünməzliyini təbliğ etməklə, əslində bu birliyi simvolik yox, real, praktik şəkildə canlandıra bilir:

Məsələn: Mən, sən yoxuz, biz varız-misrası Ziya Göyalp sənətində deyilən cəhəti şərh etmək baxımından əvəzsiz nümunədir. Ziya Göyalpın türk millətinə bağlılığı, onun sabahına inamı dövrünün bir çox sənətkarlarının diqqətini cəlb etmiş və şair-filosofun həmin keyfiyyəti yüksək elmi-nəzəri qiymətini almışdır. Əhməd Ağaoğlunun bu qəbildən olan aşağıdakı fikirləri daha önəmli səslənir: "Heç bir zaman, heç bir vəziyyətdə Ziyanın ruhunu kədər, ümitsizlik kimi bezginlik bürüməmişdir. Ən çətin, ən qaranlıq zamanlarda o, daim ətrafına inam və ümid saçmışdır. Balkan müharibəsinin zillətləri, dünya müharibəsinin fəlakətləri əsnasında, mən onu gələcəyə dərin ümidlərlə bağlı gördüm. Türkün ölməyəcəyinə onun qədər inanmış bir adama hələ ki, təsadüf etmədim." Təbii olaraq Ziya Göyalpın türkün ölməyəcəyinə, daim qələbə və zəfərlər qazanacağına inamı quru və mücərrəd sevgi anlayışlarının məhsulu deyildi. Ziya Göyalpda bu inam xalqının tarixini, bu tarixlərdə onların keşməkeşlərini, mübarizə əzmini, torpaq sevgisini, yurd istəyini, düşməyə qarşı amansızlığını bildiyi, gördüyü və müşahidə etdiyindən yaranmışdı.

Ziya Göyalpın türkçülük düşüncə və ideyalarının, onun tarixi, elmi və fəlsəfi dəyərlərinin əksi problemlərinə həsr etdiyi əsərlərindən biri də "Türkçülüyn əsasları"dır. Təsadüfi deyildir ki, əsər türkçülüyn tam bir proqramı kimi layiqli qiymətini almış, məsələlərə tarixi, elmi-fəlsəfi, hüquqi-əxlaqi və s. cəhətdən aydınlıq gətirilmişdir. "Türkçülüyn tarixi" və "Türkçülüyn proqramı" şəklində səciyyələnən iki bölümdə türkçülüyn və turançılığın mahiyyəti əsas götürülməklə, onun gələcəyi və qarşısında dayanan məsələlərə də münasibət bildirilmişdir.

Ziya Göyalp "işini bil, aşını bil, eşini bil" bir atalar sözü fonunda "millətini tanı, ümmətini tanı, mədəniyyətini tanı" düsturu formulunda

əsərdə ortaya atdığı məfkurə və konsepsiyanın incəliklərini şərh edir, xalqa, onun mədəniyyətinə, tarixinə, ən başlıcası isə özünə doğru getməyin yollarını göstərir. Və əsər türk ictimai inamının modelini, əsas xəttini göstərmək baxımından daha maraqlıdır. Ziya Göyaltp adı çəkilən əsərdə türk ictimai inamının əsaslarından danışarkən qeyd edir ki, "ictimai inamımızın birinci düsturu bu cümlə olmalıdır: "Türk millətindənəm, islam ümmətindənəm, Qərb mədəniyyətindənəm." Əlbəttə, burada Qərb mədəniyyəti istilahi görkəmli filosof-şairin yuxarıda qeyd olunan və onun əleyhinə olduğu Qərb aludəçiliyi fikirləri ilə ziddiyyət təşkil etmir. Əksinə ona daha da dolğun şərh verməyə, onu tamamlamağa şərait yaradır. Ziya Göyaltp "Qərb mədəniyyətindənəm" formuluunu yaratmaqla dünya mədəniyyətinə daxil olmaq, bu qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə türk millətinin öz yerini müəyyənləşdirmək, dünya xalqları arasında nüfuzunu artırmaq, qoruyub saxlamaq, region məhdudiyyətlərini qırmaq və s. cəhətləri önə çəkirdi. Bu xüsusda Ziya Göyaltpın gətirdiyi misal və istinad etdiyi obyekt də fikrin təsdiq və qəbulu üçün qeyd-şərtsiz fakta çevrilir. "Yaponlar dinlərini və millətlərini qorumaq şərti ilə Qərb mədəniyyətinə girdilər. Bunun nəticəsində də hər cəhətdən Avropalılara çatdılar. Yaponlar bunu etməklə dinlərindən, milli kultürlərindən bir şey itirdilərmə? Qətiyyə! Elə isə biz nə üçün tərəddüd edirik? Biz də türklüyümüzü və müsəlmanlığımızı qoruyub saxlamaq şərti ilə Qərb mədəniyyəti dairəsinə qəti olaraq girə bilmərikmi?" Göründüyü kimi Ziya Göyaltp müəyyən qədər subyektivlik və emosionallıq şəraitində problemlə bağlı düşüncə və mülahizələrini əsaslandırır və fikrinin təsdiqini təmin edir. "Türkçülüyn əsasları" kitabında "türk bir millətin adıdır" deyən müəllif türkçülükdən turançılığa qədər gedən yolun böyüklük və əhəmiyyətindən söhbət açır. Bu məqamda o, İran Xarəzm, Azərbaycan, Türkiyə və s. yerlərdə yaşayan oğuzların birliyi, tarixi-mədəni eyniliyi və s. xüsusiyyətlərini sadalayır, milli birlik ideyasını təbliğ edir. Lakin Ziya Göyaltp həmin birliyi siyasi birlik yox, kültür birliyi səviyyəsində qəbul edir. Düzdür əsərdə və Ziya Göyaltp təlimində türk siyasi birliyinin müəyyən konturları özünü göstərsə də, adı çəkilən konkret məsələdə yalnız kültür birliyindən söhbət gedir: "Türkçülükdən yaxın ölkümüz-məfkurəmiz "Oğuz birliyi", yaxud "Türkmən birliyi" olmalıdır. Bu birlikdən məqsəd nədir? Siyasi

bir birlikmi? Hələlik xeyr! Ancaq bugünkü ölkümüz-məfkurəmiz oğuzların yalnız költürə-harsca birləşməsidir."

Ziya Göyölün türkçülük və turançılıq konsepsiyası təkə görölmüş və görönlərin yox, həm də göröləclərin, qarşıda dayananların mahiyyətini şərh etmək, açıqlamaq baxımından xarakterikdir. Ona görə də "siyasətdə məsləkimiz xalqçılıq və költürdə məsləkimiz türkçülükdür" deyən Ziya Göyöl bu yolda bütün ümid və ağırlıqların sahib və daşıyıcısı olan türk gəncinə üzünü tutaraq belə müraciət edir: "Ey bu günün türk gənci! Bütün bu işlərin görölməsi yüzilliklərdən bəri səni gözləyir."



ÖMƏR SEYFƏDDİN



ÖMƏR SEYFƏDDİN
(1884-1920)

Ömər Seyfəddin keçən əsrin əvvəllərində yeni türk realist ədəbiyyatının inkişafında xidməti olan sənətkarlardan biridir. Ömər Seyfəddin 1884-cü ildə anadan olmuşdur. Öz yaşlılarından fərqli olaraq o, məktəbə 4 yaşında getmiş və məktəbdə fəallığı ilə seçilmişdir. Ailələrinin İstanbula köçməsi səbəbindən Ömər Seyfəddin təhsilini "Məktəbi-Osmaniyyə"də davam etdirmişdir. O, təhsilini Ədirnədə tamamlamışdır. Ömər Seyfəddin daha sonra "Məktəbi-hərbə"də təhsil almış, ədəbiyyata da bu dövrlərdə şeir yazmaqla gəlmişdir. O, hərbi təhsilini Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində

davam etdirmiş, 1906-cı ildə İzmir jandarm məktəbinə müəllim təyin edilmişdir. Ömər Seyfəddin bir neçə müddət Bolqarıstanda müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. Balkanlarda gedən antitürk hərəkatını müşahidə etmiş, onlara qarşı mübarizənin iştirakçısı olmuşdur.

Ömər Seyfəddin 1910-cu ildə əsgərlikdən azad olunmuşdur. Bundan sonra isə "Gənc qələmlər" birliyində çalışmışdır.

Ömər Seyfəddinin ilk mənzuməsi "Məcmuəyi-ədəbiyyə"də nəşr olunsada, əsl ədəbi fəaliyyətə "Gənc qələmlər" məcmuəsində çap etdirdiyi məqalələrlə başlamışdır. Qısa vaxtda o, Ziya Göyalpla birlikdə bu təşkilatın nəzdində "Türkçü Ədəbiyyat Cəbhəsi" yaratmışdır. 1912-ci ildə Balkan müharibəsi başladığı üçün Ömər Seyfəddin yenidən orduya çağırılmışdır. O, Yunanıstanla aparılan döyüşlərin birində əsir düşmüş və Nafliyon qəsəbəsində bir il əsirlik həyatı keçirmişdir. Əsirlik həyatı başa çatdıqdan sonra Ömər Seyfəddin İstanbula qayıtmış və "Türk sözü" məcmuəsində baş mühərrir işləmişdir.

Ömər Seyfəddin mühərrir olduğu məcmuədə Balkan müharibəsində və əsirlikdə şahidi olduğu hadisələri özündə əks etdirən bir çox əsərlər çap etdirmişdir. Görkəmli yazıçı "Türk sözü" məcmuəsində çalışmaqqla yanaşı, eyni zamanda müəllimlik də etmişdir. Onun İstanbul Kişi Müəllim məktəbində müəllimlik fəaliyyəti xüsusi diqqət cəlb edir.

Ömər Seyfəddin yaradıcılığının 1913-cü il dövrü onun sənətinin yeni mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu mərhələdə onun hekayələri ilə yanaşı, həm də sadə dil uğrunda mübarizəsini özündə əks etdirən çoxsaylı yazıları maraqlı doğurur. Ömər Seyfəddinin rəhbərlik etdiyi "Bilgi dərnəyi" adlı ədəbi qurum Türk dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparır, "Sərvəti-fünun"çulara qarşı kəskin etiraz edirdi. Yaranmış ədəbi təşkilat Türk dilini korlayanları, xüsusilə "Sərvəti-fünun"çuları "ədəbiyyat zalımları" adlandırır, bütün sağlam qüvvələri Türk dilinin düşmənləri hesab etdikləri bu "zalımlarla" mübarizəyə səsləyirdi.

Ömər Seyfəddin ömrünün sonlarında qəzetçilik fəaliyyəti ilə daha çox məşğul olmuşdur. O, "Böyük məcmuə" və "Zaman qəzeti" kimi nüfuzlu mətbu orqanlarında çalışmışdır. Ömər Seyfəddin yaradıcılığının ən məhsuldar dövründə amansız xəstəliklə üzləşmiş və 1920-ci ildə 36 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

YARADICILIĞI

Ömər Seyfəddin əsasən türk hekayə janrının yeni tələblər zəminində inkişaf etməsində misilsiz xidmətləri olan sənətkarlardan biridir. Onun hekayələri ictimai-siyasi həyatın əksər cəhətlərini özündə əks etdirmiş, türk milli həyat tərzinin xüsusiyyətlərini göstərə bilmişdir. O da bir həqiqətdir ki, Ömər Seyfəddin yaradıcılığında ictimai həyat gerçəkliklərinə münasibət bildirilərkən tənqid çaları bir qədər ön planda saxlanılmışdır. Heç şübhəsiz, bu hal sənətkarın həyat həqiqətlərinə olan düzgün münasibətindən irəli gəlmiş, onun yaradıcılığının təsir dairəsini xeyli artırmışdır. "Fərman", "İlk cinayət", "Rüşvət", "Hər kəsin içdiyi su", "And", "Kəramət" və s. hekayələri məhz bu mənada diqqəti cəlb etmişdir. Müəllif adı çəkilən hekayələrdə müdaxilə olunan məsələləri reallıq, zərurilik və ictimai-psixoloji baxımdan nəzərə çarpdirmişdir. Ömər Seyfəddin yaradıcılığının ən yüksək keyfiyyətlərindən biri də bu sənətin milli dəyərlərinin ölçüyəgəlməz dərəcədə

yüksək olmasından ibarətdir. Türk birliyinin, sabahkı turançılığın təbliği, türk birliyinin gələcəyinə inam Ömər Seyfəddin yaradıcılığının emblemidir. Ona görə də sadə türk dili ifadəsi ilə adi milli türk məişətindən tutmuş ən yüksək ictimai-siyasi dəyərlərin əks etdirilməsi bu sənətdə özünün birinciliyini təmin edə bilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, onun yaradıcılığının milli məfkurəsi bəzi məqamlarda düzgün dərk edilməmiş, "yaradıcılığının ilk dövrlərində yazdığı "Lüzumsuz zülm" və "Hürriyyət bayraqları" adlı hekayələri şovinst xarakterli" əsərlər kimi qiymətləndirilmişdir.

Ömər Seyfəddin yaradıcılığında tarixilik və müasirlik paralel formada özünü göstərir. Bu səbəbdən Ömər Seyfəddinin əsərlərində tarixi hadisələr bugünkü prosesləri, müasirliyi bir növ özündə əks etdirən mövzuya çevrilir. "Əshabi-Kəhfimiz", "Bomba", "Gizli məbəd", "Əsilzadələr", "Bəyaz lalə", "Başını verməyən şəhid", "Qaç yerindən" və s. hekayələrində Ömər Seyfəddin türk qəhrəmanlığının, milli-mənəvi dəyərlərinin yüksəkliyinin bədii əksini təmin etmişdir. "Bomba", "Bəyaz lalə" əsərlərində milli-əxlaqi xüsusiyyətlər fonunda türk qadın və kişilərinin məişət tərzi, vətən, yurd sevgiləri, təcavüzə qarşı mübarizələri real tərzdə gös-tərilir.

Türkiyəyə qarşı yönələn imperialist təcavüzün ifşası bu yaradıcılıqda önəmli yer tutur. "Çanaqqaladan sonra" adlı əsərində Ömər Seyfəddin Türkiyə əleyhinə fəaliyyət göstərən beynəlxalq qüvvələrə olan nifrətini gizlətmir. Türk xalqına, türk dövlətinə, türk torpağına əskiklik gətirən sazişlərin aradan götürülməsini təbliğ edir.

Ömər Seyfəddin I Dünya müharibəsinin sonuna yaxın yazdığı əsərlərin əksəriyyətində ağır vəziyyətə düşən Türkiyənin problemlərinə toxunur, düşmənlərə nifrət aşılayır, xalqı mübarizəyə səsləyir. "Hürriyyət gecəsi" əsərində Ömər Seyfəddin haqlı olaraq Türkiyənin bu günkü çətinliklərini xalqın geri qalması, bir növ "qəflət yuxusunda" olması ilə əlaqələndirir və konkret olaraq xalqın qarşısında dayanan problemlərdən qurtarmaq yollarını göstərməyə çalışır.

Ömər Seyfəddin yaradıcılığında dövrün sosial problemləri, bu problemlərin doğurduğu mənəvi eybəcərliklər, cəmiyyətdə özünü göstərən ədalətsizliklər yaşadığı həyatın reallıqları kimi diqqəti cəlb edir. Bir realist sənətkar kimi o, bu tipli əsərlərində təkəyə yaşadığı dövrün qüsurlarını göstərmir, onu doğuran səbəbləri aşkarlayır, ictimai

bəla kimi tənqid atəşinə tutur, haqqın, ədalətin hər şeydən üstün olduğunu təsdiqləyə bilir. Bu vəziyyətdə sənətkar elə bir mövqe tutur ki, münasibətləri havadan asılı qalmır, əksinə cəmiyyətin içinə nüfuz edir, nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu oxucu şübhəsiz qəbul edir. "Məqul qərar", "Əcəba nə idi?" əsərləri sadalanan xüsusiyyətləri əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Hər iki əsərin mövzusu eyni cəmiyyətdən götürülmüşdür. Daha doğrusu, müəllif eyni obrazın simasında cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə münasibət bildirir. Əsərin baş qəhrəmanı Cəbi əfəndi ruhi xəstəxanadan çıxdıqdan sonra öz əvvəlki yaşadığı yerə qayıdır. Yaşadığı yerdə zahiri baxımdan hər şey əvvəlki kimidir. Evlər də, küçələr də, bazarlar da, adamlar da və s. Cəbi əfəndinin bir neçə il bundan əvvəl gördükləri təsirindədir. Lakin Cəbi əfəndini heyrətə salan başqa şeydir. O, nəyə yaxınlaşarsa, nəyin qiymətini soruşursa təsəvvür edilməz dərəcədə bahalaşdığının şahidi olur. Bu səbəbdən də heyrət edir və onun heyrəti Cəbini çaşdırır. O, elə düşünür ki, hələ sağalmayıb. Yoxsa cəmiyyətdə bu qədər kəskin dəyişikliklər baş verə bilməz. Ona görə həkimə gedir ki, ya mən sağalmamışam, ya da cəmiyyət xəstədir.

Müəllif cəmiyyətdə mövcud olan eybəcərlikləri göstərmək üçün Cəbini yaşadığı məhəlləyə, ünsiyyətdə olduğu adamların içərisinə gətirir. Cəbi görür ki, uşaqlıqda, məktəbdə oxuyan vaxtı ən fərasətsiz, sonralar oğru, möhtəkir, vətənə xəyanət edən adamlar indi ən məsul vəzifələrdə oturmuş, cəmiyyətin idarə olunmasında aparıcı rol oynayırlar. Cəbi əfəndi indi isə məhəllədə gözünə dəymədiyi namuslu adamlarla maraqlanır. Məlum olur ki, onların bir qismi müharibədə ölüb, bir qismi dolana bilmədikləri üçün başqa şəhərə köçüb, bir qismi xəstələnərək dünyasını dəyişib və s. Sənətkar Cəbidən vasitə kimi istifadə etməklə qarşısına qoyduğu məqsədə nail olur, ən kəskin tənqid yolu seçərək cəmiyyətdə mövcud olan əyinti və ədalətsizlikləri göstərir.

Ömər Seyfəddin folklorə, xalq yaradıcılığına yaxından bələd olan və ona böyük maraq göstərən şəxsiyyətlərdən biridir. Demək olar ki, folklor nümunələri onun yaradıcılığı üçün əsas istifadə mənbəyi olmuşdur. Bu səbəbdəndir ki, türk folklor nümunələri Ömər Seyfəddin sənətinin aparıcı hissəsi olan hekayələrinin bir qismi üçün mövzu obyektinə çevrilmişdir. "Qurumuş ağaclar", "Binecek şey" (miniləcək

şey), "Yuz akı" (üz ağılığı, təmiz üz) və s. hekayələrinin mövzusu folklor nümunələrindən götürülmüşdür.

Ömər Seyfəddin yaradıcılığında roman, dram nümunələri olsa da, o, əsasən hekayə ustası kimi tanınmış və türk hekayə janrının böyük nümayəndəsi kimi şöhrət tapmışdır. Lakin Ömər Seyfəddin həm də şeirlər yazmış, türk poeziya ənənələrinin inkişafında xidmət göstərmişdir. Onun şeir yazmaq həvəsi uşaq vaxtlarına təsadüf edir. Özünün xatırlamalarına görə poeziya ilə ilk tanışlığı evlərində olan divan nümunələrini oxumasından sonra başlamışdır. O, lap əvvəllər qəzəllər yazmış, lakin bu sahədə ustalığını nümayiş etdirə bilmədiyindən qəzəl yazmaqdan imtina etmiş, hətta sonralar həmin qəzəlləri çap etdirməyi də məsləhət bilməmişdir.

Ömər Seyfəddinin ilk şeirləri 1905-ci ildən etibarən "Uşaq baxçası" adlı məcmuədə çap olunmağa başlamışdı. Qeyd olunduğu kimi, şeirlərini ilk əvvəllər divan ədəbiyyatı üslubu və əruz vəznində yazmışdır. Lakin 1914-cü ildən sonra milli şeir vəzni olan heca vəznində yazmağa başlamışdır. Buna ilk növbədə türk ədəbiyyatında gedən proseslərin də təsiri olmuşdur. Yəni "Gənc qələmlər" birliyinin ədəbiyyatı gəlmə, yad, yabançı təsirlərdən qorumaq sahəsində gördüyü işlər və Ömər Seyfəddinin bu hərəkətin başında dayanması məqsədli olaraq sənətkarı bu yola sövq edirdi.

Ömər Seyfəddin milli şeir yolunu əsas hesab etdiyi üçün birinci növbədə xalq şeir şəkillərinə üstünlük verirdi:

*Millətləri oyandırır uyğudan,
Bir atəşdir alovu var, külü yox.
Xainlərin ödü qopar qorxudan
Qurtulunca yayından bu atəş ox.*

*...Məfkurə bu, yoxmu, ey Türk, xəbərin
Bu müqəddəs şeylə yanar içərin.
Aç gözünü artıq oyan, həm gərin,
Burax çıxsın qəlbindən bu atəş, ox.*

Bu parçalar onu deməyə əsas verir ki, Ömər Seyfəddin şeirlərində xalq ruhu, milli şeir ölçüləri əsas yer tutur, onun şeirləri türk poeziyasının yeni ənənələr zəminində inkişafına təsir göstərir.



YƏHYA KAMAL BAYATLI

Böyük ictimai-siyasi xadim, qüdrətli söz ustası Yəhya Kamal 1884-cü ildə Üsküpdə doğulmuşdur. Atası İbrahim Hacı bəy bələdiyyə rəisi olmuş, anası Nakiyə xanım isə dövrünün ziyalı qadınlarından hesab olunurdu. Yəhya Kamal 5 yaşında Üsküpdə yerləşən Yeni məktəb adlı məhəllə məktəbinə getmişdir. Bu məktəbdə şagirdlərə dərsi yalnız şifahi əzbərçilik əsasında öyrədir, onların şifahi danışiq və qavrama qabiliyyətini artırırdılar. Yəhya Kamal 7 yaşında doğulduğu şəhərdə "Məktəbi-ədəb" məktəbinə gedir. Bu məktəbdə dörd il oxumuş və 1895-ci ildə oranı bitirərək, mədrəsə təhsili almağa davam etmişdir. Lakin ailələri Selanikə köçdüyü üçün o, sonrakı təhsili bu şəhərdə almışdır. 1898-ci ildə anası vəfat edir. Atası başqa birisi ilə yeni həyat qurur. Anasının ölümü və atasının yeni həyat qurması Yəhya Kamalı olduqca narahat edir. Bu səbəbdən o, 1902-ci ildə İstanbula gəlir. İstanbul həyatı onun sonrakı həyat və dünyagörüşündə böyük rol oynamışdır. Belə ki, o, bir çox məclislərdə, xüsusilə xalq yaradıcılıq məclislərində iştirak etmiş, bilmədiyi, eşitmədiyi çox şeyləri öyrənmişdir. Şəkib bəy adlı bir gəncə tanışlıq isə ona daha çox təsir etmişdi. Bu şəxs siyasi əqidəsinə görə Parisə sürgün edilmiş, orada yüksək elm və mədəniyyət öyrənmişdi. Buna görə də Şəkib bəyin Fransa, o cümlədən Avropa barədə danışmaları Yəhya Kamalın böyük marağına səbəb olmuş, hətta şairi ailəsindən icazəsiz Parisə getməyə sövq etmişdir. Parisdə olarkən Gənc Türklərlə tanış olmuş, onlarla sıx əlaqələr qurmuşdur. 1903-cü ildə Yəhya Kamal Fransada məktəbə daxil



YƏHYA KAMAL BAYATLI
(1884-1958)

olur və fransız dilini öyrənə bilir. 1904-cü ildə isə məktəbi dəyişərək Parisdə yerləşən siyasi elmlər məktəbində oxuyur. Bu məktəbdə Albert Sorel adlı bir professorun ona böyük təsiri olur. Fransa siyasi həyatı, siyasi böhran, milli münasibətlər və s. barədə Soreldən aldığı məlumatlar Yəhya Kamalın məhz ictimai-siyasi görüşlərinin lazımı səviyyədə formalaşmasına təsir göstərmişdir.

Yəhya Kamal 1912-ci ildə Parisdən İstanbula gəlir. İstanbulda yerləşən məktəblərin birində tarix və ədəbiyyat dərslərini tədris edir, türkçülüyn kökləri, inkişaf xüsusiyyətləri barədə düşüncə və araşdırmalarını genişləndirir. Bu xüsusda Ziya Göyalpla bir çox ziddiyyətlərə getmişdir. Yəhya Kamal 1923-cü ildə Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmişdir. Onun bu dövrdən başlayaraq diplomatik fəaliyyəti xeyli genişlənmişdir. O, 1925-ci ildə Varşavada Türkiyənin elçisi təyin olunur. 1929-cu ildə isə bu missiyanı Madriddə davam etdirir. 1934-1943-cü illərdə yenidən Böyük Millət Məclisinin üzvü olur. Yəhya Kamal 1947-1948-ci illərdə Pakistan dövlətində səlahiyyətli səfir işləyir. Yenice istiqlalını qazanmış Pakistanda bu vəziyyətdə işləməklə iki dövlət arasında siyasi, mədəni əlaqələrin artırılmasına nail olmuşdur. 1949-cu ildə xəstəliyi ilə əlaqədar İstanbula gəlir. Lakin xəstəliyi uzun sürür. Müalicə üçün bir neçə dəfə Fransaya getsə də, sağalması mümkün olmur. Görkəmli sənətkar, böyük şəxsiyyət olan Yəhya Kamal 1958-ci ildə vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Yəhya Kamal XX əsr türk şeiri və nəsrinin inkişafında böyük xidməti olan sənətkardır. Bir sıra nəsr və publisistik əsərlər yazmasına baxmayaraq, sənət aləmində qüdrətli şair kimi tanınmışdır. O, öz şerlərilə türk şeir dilinin saflaşdırılmasına, bu dilin poetik imkanlarının genişləndirilməsinə müvəffəq olmuşdur. Yəhya Kamal poeziyaya lap erkən yaşlarından gəlmişdir. Mənbələrdə yazıldığı kimi, şair 5 yaşında olarkən Rədifə adlı bir qıza aşiq olmuş, bu sevgi onun qəlbində uzun müddət yaşamış və 12 yaşında ikən həmin qızın şərəfinə ilk sevgi şerini yazmışdır. Lakin bu şeir çap olunmadığından əsərlərinə daxil olmamışdır. Şairin əldə olunan ilk şeiri Balkan müharibəsinə həsr etdiyi qitədir. Maraqlıdır ki, bu şeiri o, əruz vəznində yazmış, şeirin ahənginə

xoşu gəldiyi üçün əruzə meyli artmışdır. Yəhya Kamalın ilk çap olunan şeiri isə İstanbulun şərəfinə yazdığı "Xatirə" şeiridir. Maraqlıdır ki, şair bu şeiri İstanbulu görmədən yazsa da, qarşısına qoyduğu məqsədə çatmış və şeir müəllifə böyük şöhrət gətirmişdir. Yəhya Kamalın poeziya aləmində özünəməxsus yer tutmasında tanınmış türk şairləri Tofiq Fikrət və Şəhabəddinin böyük rolu olmuşdur. Yəhya Kamal bu şəxslərlə İstanbulla gəldikdən sonra tanış olmuşdur. Bu şəhərdə olarkən onun digər "Sərvəti-fünun"çularla da əlaqəsi genişlənir. Lakin "Sərvəti-fünun"çulardan fərqli olaraq Yəhya Kamal türk dili ilə avropasayağı şeirlər yazmamışdır. O, türk dili ilə şeirin öz milli dəyərlərinə meydan vermişdir. Buna görə də o, digər şairlərdən daha çox qabağa gedərək milli dil, milli şeir vəhdəti və sintezini yaratmışdır.

Şairin yaradıcılığında doğma dil istəyi xüsusi yer tutur. Yəhya Kamal bu dilin bütün ifadələrini "ağzımda anamın südüdür" formasında yüksək qiymətləndirir.

Yəhya Kamal poeziyası çoxəsrlik türk şeir ənənələrinə sadıq qalaraq vətənə sədaqət hissini ön plana çıxarır. Bu keyfiyyət həm də fərdin problemə şəxsi yanaşma və münasibətindən doğur. Lakin Yəhya Kamal yaradıcılığında vətən məfhumu birtərəfli formada götürülmür, o, "tarixi, coğrafi, ictimai bilgi və həqiqətlərə dayanan, yüksək və realist bir vətən anlayışına" çevrilir. Yəhya Kamalın vətənə münasibəti həm də konkret, mücərrədçilikdən uzaqdır: "Vətən heç bir zaman nəzəriyyə deyil, bir torpaqdır. Torpaq cədlərin məzarıdır. Camilərin qurulduğu yerdir. Vətəndaşları vətən vücuda gətirmişdir. ... Vətən nə bir filosofun fikridir, nə bir şairin duyğusu. Vətən həqiqi və gerçək bir yerdir."

Yəhya Kamalın vətən düşüncələri həm də məna baxımından o qədər genişdir ki, bu genişlikdə bütün fikirlər özünə yer tapır. Şair vətənin hər qarışını sevir, onu müqəddəs hesab edir. O, heç bir fərq qoymadan İstanbulu da, Ankaranı da, Bursanı da, Üsküpu də, Trabzonu da sevir, hətta bir qarış adsız torpağını da vətən adı ilə bağrına basır. Şairin vətəni cahanın kiçik bir parçası olsa da, vətənə olan sevgi, ona müqəddəs baxış Yəhya Kamalı "cahan vətəndən ibarətdir etiqadımca" fikrini deməyə sövq edir. Onun şeirlərində vətənin bir çox şəhərlərinin mədhinə yer verilsə də, bu hal konkret münasibətlə yanaşı, ümumi sə-

ciyyə də bildirir. Daha doğrusu, əgər söhbət İstanbuldan gedirsə İstanbul gözəllikləri timsalında həm də ümumi vətən duyulur.

Yəhya Kamal İstanbulu Türkiyənin gözəli hesab edir. Bu şəhəri milli memarlıq sənətinin şah əsəri adlandırır. "İstanbul fəthi" şeirində İstanbulun fəth olunması tarixi gün və hadisə kimi sevinclə qarşılanır.

*İndi beş yüz sənə keçmiş o böyük xatirədən,
Əlli üç gündə o həngamə görülmüş buradan.
Canlanır levhası halə, bəşər etdikcə xəyal,
O zaman ortada, hər saniyə gerçək bir hal.*

"Süleymaniyədə bayram sabahı" şeirində vətən və millət sevgisi, bu sevginin tarixi aspektdə verilməsi, şair düşüncələrinin romantik tərzdə özünə yer alması diqqət mərkəzindədir. Şeir bir növ tarixi səyahət və mövcud vəziyyəti əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Yəhya Kamal bu əsərdə Türkiyə uğrunda ölənlərin ruhlarına hörmətlə yanaşır. Onların vətən qarşısında haqlarının böyük olduğunu qeyd edir:

*Vətənin həm yaşayan varisi, həm sahibi o,
Görünür xalqa bu günlərdə təsəlli kimi o,
Həm bu torpaqda bu gün, bizdə qalan hər yerdə,
Həm də çoxdan bəri kayb etdiyimiz yerlərdə.*

Yəhya Kamal vətənin bayram dolu bugünündə və sabahında şəhid ruhlarını ən uca məqamda saxlayır, onları keçirilən bayramın layiqli iştirakçısı kimi təqdim edir:

*Ulu məbəddə qarışdım vətənin birliyinə,
Çox şükür tanrıya, gördüm, bu saatlarda yenə,
Yaşayanlarla bərabər bulunan ərvahı.
Doludur könlüm işıqlarla bu bayram sabahı.*

Yəhya Kamal şeirləri sadə dil vahidləri ilə zəngindir. Yəhya Kamal klassik formada yazdığı şeirlərində belə digər dil tərkiblərindən bacardıqca az istifadə etmişdir. Türk ədəbiyyatı tarixlərində deyildiyi kimi, onun ən böyük xidməti "türkcə duyusu türkcə deyiş halına qaldırmasıdır." Məsələn, şairin "Məhluqə Sultan" şeirində biz sadəliyin, sadə ifadə və deyimlərin şahidi oluruq:

*Bu həzin yolçuların ən kiçiyi,
Bir zaman baxdı o viran quyuya.*

*Və, nədən sonra, gümüş bir üzüyü,
Barmağından sıyırıb atdı suya.*

Qeyd etmək lazımdır ki, bu hal şairin əksər şeirlərində özünü göstərən keyfiyyətlərdəndir. "Mahac türküsü", "Ox", "Akınçılar", "Səssiz gəmi", "Rindlərin axşamı", "Rindlərin ölümü", "Üfüqlər", "Səs" və s. şeirlərində sadəliyin hesabına daxili ahəng və musiqilik üstünlük təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, Yəhya Kamal şeirlərinin böyük əksəriyyəti İstanbul ləhcəsi ilə yazılmışdır.

Yəhya Kamal şeirlərində mənsub olduğu xalqın qəhrəmanlıq salnaməsini yazmaq, onun bədii tərənnümünü vermək bacarığını daim nümayiş etdirmişdir. Türklərin Malazgird, Çanaqqala, Səlcuq və s. zəfərləri onun yaradıcılığında özünün layiqli yerini tutur. Bu cür şeirlərdə əsl türk qəhrəmanlığı, türk əsgəri zəfəri milli qürur hadisəsinə çevrilir:

*Ta Malazgird ovasından yüyürən Türkoğlu,
Bu nəfərmidi? Dərin gözləri yaşlarla dolu,
Üzü dünyada igid üzlərinin ən gözəli,
Çox böyük bir işi görməklə yorulmuş beli.
Həm böyük yurdu quran, həm qoruyan qüdrətimiz,
Hər zaman varlığımız, həm qanımız, həm ətimiz.*

Yəhya Kamal klassik şeir ölçülərinin bir çoxundan istifadə etmiş və gözəl nümunələr yaratmışdır. Klassik şeir vəznə olan rübailərin Yəhya Kamal yaradıcılığında özünəməxsus yeri vardır. Dörd misralıq kiçik şeirləri ilə o, ictimai-fəlsəfi fikrin bədii tərənnümünə nail olmuş, janrın tələblərinə cavab vermişdir. Yəhya Kamalın rübailərinin mərkəzində Şərq və Qərb təsəvvüf görüşlərinin sintezi dayanır. Rübai janrı üçün Xəyyamanə tərz hakim olsa da, Yəhya Kamalda Xəyyam kimi tək və sistemli bir inanca bağlılıq yoxdur. Belə demək mümkünsə, şairin rübailəri dəyişik fəlsəfi fikirlər daxilində formalaşır.

*Çepçevrə bahar içində bir yer gördük,
Fərhad ilə Şirini bərabər gördük.
Baxdı gecədən fəcrə qədər, əllərdə
Ulduzlara yüksələn qədəhlər gördük.*

Və ya:

*Bir mərhələdən günəşlə dərya görünür,
Bir mərhələdən hər iki dünya görünür,*

*Son mərhələdə bir fəslə xəzandır ki, sürər,
Keçmiş gələcək cümləsi rəyā görünür.*

Yəhya Kamal yaradıcılığında nəsr əsərləri az, lakin əhəmiyyətli yer tutur. Onun nəsr əsərləri janr baxımından müxtəlifdir. Roman, hekayə, xatirə, məktub və s. şəklində formalaşan nəsr əsərlərində ictimai-siyasi problemlər üstünlük təşkil edir. Yəhya Kamal öz xatirələrində qeyd edir ki, mən roman yazmaq istəsəm də, bundan yan keçmişəm. Şair ona görə bu işdən yan keçib ki, şeirdə qazandığı uğuru romanda qazana bilməyəcəyini hiss etmiş, bu işin ona müvəffəqiyyətsizlik gətirəcəyini yəqin etmişdir. Lakin hekayə sahəsində o, bir sənətkar kimi sözünü demiş, yazdıqlarını "Siyasi hekayələr" adı ilə çap etdirmişdir. Müəllif bu əsərləri "Siyasi hekayələr" adı ilə çap etdirməkdə məqsədi oxucuların burada əks etdirilən ictimai-siyasi motivə diqqətini yönəltmək olmuşdur.



RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİN

Müasir türk realist ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Rəşad Nuri Güntəkin 1889-cu ildə İstanbulda hərbi qulluqçu ailəsində doğulmuşdur. Atası Nuru bəy hərbi həkim vəzifəsində çalışmışdır. Anası Lüt-fiyə xanım Ərzurum valisinin qızı olmuşdur. Atasının işi ilə əlaqədar yaşadığı yeri tez-tez dəyişdiyindən Rəşad Nurinin uşaqlığı müxtəlif şəhərlərdə keçmişdir. Onun İzmir və Çanaqqalada keçirdiyi günlər uşaqlıq xatirəsində silinməz izlər buraxmışdır. O, ilk təhsilini Səlimiyyədə yerləşən məhəllə məktəbində almışdır. Lakin 1900-cü ildə ailələrinin Çanaqqalaya köçməsi nəticəsində o, təhsilini buradakı məktəbdə davam etdirir. Bir neçə müddətdən sonra Qalatasaraya gedərək oradakı məhəllə məktəbində bir il oxumuşdur. Rəşad Nuri orta təhsilini İzmirdə tamamladıqdan sonra İstanbul Darülfünunun ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. Burada ədəbiyyat müəllimi işləyən Mehmed Akif Ərsoy Rəşad Nuridə müəllimliyə olan maraq və rəğbəti artırmışdır. Bu səbəbdən 1912-ci ildə darülfünunu bitirən kimi əvvəlcə İstanbul, sonra isə Bursada ədəbiyyat müəllimi işləmişdir. O, 1916-1917-ci illərdə İstanbul Fateh Vahid məktəbinə müdir təyin edilmişdir. Həmin dövrlərdə Rəşad Nuri daha çox pedaqoji fəaliyyətə üstünlük verir, xalqın maariflənməsində əlindən gələni əsirgəməzdi. O, Fateh məktəbində bir qədər işlədikdən sonra, Vəfa və Ərəngöy məktəblərində türk dili və ədəbiyyatından dərs deyir, pedaqoji fəaliyyət dairəsini genişləndirir. Rəşad Nuri 1924-cü ildə bir qrup türk ziyalısı ilə "Kələbək" adlı satirik qəzetini çıxarmağa nail olur. Bu qə-



RƏŞAD NURİ GÜNTƏKİN
(1889-1956)

zetdə Rəşad Nurini narahət edən ictimai qüsurlar öz əksini tapır, müxtəlif sosial problemlərdən söhbət açılırdı. Rəşad Nurinin qəzetçilik fəaliyyəti təkcə bu orqanla məhdudlaşmır. O, "Ağbaba" adlı digər bir satirik jurnalla da əməkdaşlıq edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Rəşad Nuri bədii yaradıcılığa hekayə yazmaqla başlamışdır. Birinci Dünya müharibəsi illəri onun yaradıcılığının məhsuldar mərhələsi hesab olunur. Gənc yazıçı tamamladığı "Çalı quşu" romanını 1922-ci ildən etibarən hissə-hissə "Vahid" qəzetində çap etdirməyə başlayır. Rəşad Nuri bir müəllim, yazıçı və qəzetçi kimi ölkə miqyasında tanınmağa başlamış, xalq yolunda göstərdiyi xidmətlərinə görə nüfuzu get-gedə artmışdır. O, 1927-ci ildə Maarif Vəkaləti Müfəttişliyinə işə götürülür. Rəşad Nuri haqqında yazılmış əksər kitablarda birmənalı şəkildə göstərilirdiyi kimi, bu vəzifədə olarkən o, Anadolunun şəhər və kəndlərini gəzmiş, güclü müşahidə qabiliyyəti ona xalqın yaşayış tərzini, əxlaq və məişətini öyrənməyə imkan vermişdir. Heç şübhəsiz, Rəşad Nuri yaradıcılığında bu müşahidələrin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Rəşad Nuri təyin olunduğu müfəttiş vəzifəsində 1939-cu ilə qədər çalışmışdır. 1939-cu ildə xalq tərəfindən etimad göstərilərək Böyük Millət Məclisinə deputat seçilmişdir. 1943-cü ildə deputatlıq səlahiyyəti başa çatdığı üçün yenidən Maarif Vəkaləti Müfəttişliyində işlə təmin olunmuşdur. O, 1947-ci ildə İstanbulda çıxan "Məmləkət" qəzetinin baş redaktoru seçilir. Daha sonra Rəşad Nuri Türkiyənin Birləşmiş Millətlər Təşkilatı nəzdində Parisdə yerləşən Kültür Ateşesi vəzifəsinə təyin edilir. 1954-cü ilə qədər Kültür Ateşesi vəzifəsini yerinə yetirən Rəşad Nuri beynəlxalq miqyasda türk milli-mədəni tarixinin təsdiq və təbliğində böyük işlər görmüşdür. Rəşad Nuri 1954-cü ildə yenidən Türkiyəyə qayıdır. İstanbul Şəhər Teatr Ədəbi Heyətində məsul vəzifə tutsa da, səhhətinin pisləşməsi onun əmək fəaliyyətini davam etdirməsinə mane olur. 1956-cı ildə tutulduğu ağ ciyər xəstəliyini müalicə etdirmək üçün Londona gedir. Rəşad Nuri 1956-cı ilin dekabr ayının 7-də Londonda vəfat etmiş, cənazəsi İstanbula gətirilmişdir.

YARADICILIĞI

Türk realist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Rəşad Nuri Gündəkinin ədəbi fəaliyyətə başlaması Birinci dünya müharibəsi illərinə

təsadüf edir. Rəşad Nuri Güntəkin ilk öncə müxtəlif xarakterli məqalələr yazsa da, bədii yaradıcılığa hekayə ilə başlamışdır. Onun 1917-ci ildə yazdığı "Köhnə dost" hekayəsi bu sahədə ilk qələm təcrübəsi hesab olunur. Rəşad Nurinin hekayə yaradıcılığının avropayönlü nəsrin tələblərinə uyğun formalaşmasında Fatma Aliyə xanımın (1864-1924) və Xalid Ziyanın (1865-1945) böyük təsiri olmuşdur. Fatma Aliyə xanımın "Mühacirət" (1892), "Rüfət" (1897), "Udi" (1899) və yarımçıq qalmış "Emin" (1910) romanları yeni realist nəsrin ən mükəmməl nümunələri sayılır. O cümlədən Xalid Ziyanın "Həmidə" (1891), "Bir ölünün dəftəri" (1891), "Mavi və siyah" və "Qırıq həyatlar" irihəcmli nəsr əsərlərində hər şeyin yeni prinsip baxımından özünə yer tapması sənət aləmində bu nümunələrin təsir dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Rəşad Nuri uşaqlıq xatirələrində adları çəkilən hər iki şəxsiyyətin öz yaradıcılığına təsirindən bəhs açmış, qış gecələrində Fatma Aliyə xanımın "Udi" romanından oxunan parçaların rolunu yüksək qiymətləndirmiş, xüsusilə hekayə zövqünün formalaşmasında Xalid Ziyanın sənətini əhəmiyyətli hesab etmişdir.

Rəşad Nurinin hekayələri mövzu baxımından geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bu nümunələrdə cəmiyyətin bir çox reallıqları özünün bədii əksini tapmış, problemin ictimai-siyasi aspektdə həllinə çalışılmışdır. Müəllif "Tanrı müsafiri" (1927), "Sönmüş ulduzlar" (1928), "Leyli və Məcnun" (1928), "Fövqəladə işlər" (1930) adlı hekayələr kitabında daha çox yaşadığı dövrün əyinti və çatışmazlıqlarına tənqidi yanaşmış, açıq surətdə onlara qarşı etiraz səsini ucaltmışdır. Rəşad Nuri "Ümid-sizlik" hekayəsində maraqlı bir məsələyə toxunur. Əslində məişət problemləri zəminində yazılan bu hekayədə yazıçı cəmiyyətin qeyri-normal həyatı baxış və əxlaqlarının ayrı-ayrı insanlara vurduğu zərbəni nəzərə çarpdırır. Söhbət o cəmiyyətdən gedir ki, burada qadınlar ilə kişilərin hüququ eyni deyil. Bu bərabərliyi cəmiyyət mütləq mənada rədd edir. Ona görə də qadınlar sanki tale payları olan məhrumiyyətlərin əzabını yaşayırlar. Müəllif bütün bu fikirlərini yeni qurulmuş bir ailənin timsalında cərəyan etdirir. Kişi cəmiyyətin ona verdiyi hüquqdan istifadə edərək öz xanımının evdən bayıra çıxmasına etiraz edir. Daha doğrusu, onun ictimai fəaliyyətinə qadağalar qoyur. Lakin özü isə kef məclislərində gününü keçirir, pozğun qadınların şərəfinə ziya-

fətlər verir. Günlərin birində həyat yoldaşını görmək üçün bu ziyafətlərdən birinə gələn qadın ərinin məhrumiyyət və işgəncələri ilə üzləşməli olur. Qadının bura gəlməsini bəhanə edən kişi onu əxlaqsızlıqda günahlandıraraq boşayır və bununla onu layiq olmadığı yeni bir mənəvi əzaba düçar edir.

Bir ailənin timsalında cərəyan edən problem müəllifin təsvirlərində ümumiləşmə keyfiyyəti qazanır, cəmiyyətin bütün dairələrinə nüfuz edir.

"Qəmsizin ölümü" hekayəsində sarı tüklü qoca köpəyin timsalında böyük sarsıntı və əzablar içində yaşayanların həyatından bir mənzərə öz əksini tapır. Müəllif hekayədə onun mübariz və fədakar olmasını xüsusi qeyd edir. Lakin məhəllə adamlarının nəzərində o, sərsəri həyat sürən bir canlı qiymətindədir. Buna görə də ona hamı "Qəmsiz" deyə müraciət edir. Hekayə ilə tanışlıq onu göstərir ki, Qəmsiz nə sərsəri həyat yaşayır, nə də hamının fikirləşdiyi kimi qəmsizdir. Bir neçə il əvvəl Qəmsizin həyatında böyük bir faciə baş vermişdir. Onun dörd balası zəhərlənərək ölmüşdür. Ölmüş balalarını bir zibil maşınına qoyub apardıqları üçün o, həmin maşının arxasınca getmiş və xeyli müddət gözdən itmişdir. Hamı elə bilir ki, o da haradasa ölüb. Ancaq Qəmsiz yenidən geri döner və məktəbin ətrafında kədərli halda günlərini keçirir. Məktəb uşaqları bayram etmək üçün qabaqcadan planlaşdırılan yerə gedirlər. Qəmsiz də uşaqlar ilə bərabər gedir. Uşaqlar onun yerə yığılıb qıvrıla-qıvrıla uladığını görür. Birdən o, ayağa qalxır və var gücü ilə qaçmağa başlayır. Yoldakı çayın kənarında oynayan iki uşaq itin sürətlə onlara tərəf gəldiyini gördükdə qorxub qaçırlar. Lakin uşaqlardan biri dərin çaya düşür və boğulmaq təhlükəsi ilə üzləşir. İt bunu görüb geri qayıdır və uşağı sudan çıxarır. Bu mənzərəyə tamaşa edə-edə ölür və axan su onun cəsədini aparır.

Hekayədə böyük əksəriyyət tərəfindən başa düşülməyən, qəbul edilməyən fərdin kədər və faciəsi öz əksini tapır. Qəmsiz ağıllıdır, insanları qoruyur, onların ürəyindən keçənləri başa düşür, dar ayaqda onların həyatlarını təhlükədən xilas edir. Amma əksər adamlar onu sərsəri, həyatda artıq hesab edirlər. Əsərdə Qəmsizin ölüm ayağında insanlardan uzaqlaşmağa cəhd etməsi səhnəsi müəllifin ortaya qoyduğu problemləri geniş müqayisə fonunda açmağa imkan verir, hər şey zahiri görünənlərin mahiyyətində üzə çıxır, aydın şəkildə dərk edilir.

"Əski bir yara", "Bir udum su", "Əsgərlikdən qayıtmaq", "Bir istefa" və s. hekayələrində müharibə fəlakətləri, insanların azad yaşamaq istəyi, əsarətə, zülmə etiraz sədaları yüksək sənətkarlıqla qələmə alınmışdır. "Əski bir yara" hekayəsi üç yaşında anasını itirmiş Xəlilin dilindən danışılır. Xəlilin atası polis məmuru işləmiş, atdan yıxıldığı üçün ayağı şikəst olmuşdur. Buna görə də polisə yararsız şəxs kimi işdən azad edilmişdir. Xəlilin atası daha sonra hərbi qospitalda işləyir. Müharibə dəhşətləri get-gedə artır. Atası uşağı şəhərdə saxlayır, özü isə şəhərdən kənarə yerləşən qospitalda xəstə yaralılara xidmət edir. O, arada vaxt tapıb şəhərə gəlir və oğlu Xəlillə görüşür. Xəlilin atası cəsur döyüşçülərin düşməyə qarşı müqavimətindən danışır, onların qəhrəmanlığını oğlu üçün öyür. Bir dəfə o, yenə igid bir əsgərin üç düşməni öldürməsindən söhbət açır. Döyüşlərin birində həmin igid əsgərin düşmənləri öldürməsinə baxmayaraq, özü də ölümcül yara alır. Ölüm ayağında o, Xəlilin atasına xatirə kimi bir üzük və qanlı meşin dəftər hədiyyə edir. Xəlil atasının ona danışdığı bütün cəbhə xatirələrini şəhərdə yaşayan yabançı uşaqlara danışır. Bir müddətdən sonra şəhər yabançılar tərəfindən işğal olunur. Yabançı uşaqlar Xəlilin sözlərini düşmən zabitinə söyləyirlər. Zabit Xəlilin atasından eşitdiklərini onun üçün danışmağı tələb edir. Xəlil onlara heç nə demir. Son anda Xəlilin atasını həbs edib güllələyirlər.

Müəllif hekayədə tarixi proseslər fonunda düşməyə nifrət hissi aşılayır, xalqın vətənpərvərlik duyğularını yüksəldir.

"Bir istefa" hekayəsinin məzmununu ən xoşbəxt gününü izhar edən şagirdlərin yazıları təşkil edir. Müəllif uşaqların özü üçün xoşbəxt sandığı həmin hadisəni əslində ən böyük faciə kimi qiymətləndirir. Əsərdə uşaq düşüncələri ilə yazıçı münasibətləri arasında böyük bir uyğunsuzluq və təzad vardır. Onu da qeyd edək ki, əsərdə yazıçı münasibətləri olduqca real və sadə ifadə tərzində verilmişdir. Məsələn, cərrahiyyə əməliyyatının ağırlıqlarına məruz qalmış uşaq özünü ona görə xoşbəxt sanır ki, o, xəstəxanada heç olmasa bir parça çörək yemişdir. Həmişə aclıqdan əziyyət çəkən bu zavallı həmin günləri ömrünün xoş günü hesab edir. Digər bir uşaq isə atasının həbs olduğu günü özü üçün xoşbəxtlik sayır. Ona görə ki, gecə-gündüz əzab-əziyyətə qatlaşan atası arabaçı sənəti ilə çörək pulu qazana bilmir,

əvəzində isə hirsini arvad-uşağına töküb onları incidir. Göründüyü kimi, buradakı xoşbəxtlik nisbidir, bir növ mənəvi yox, "fiziki" səciyyə daşıyır. Lakin müəllif uşaq psixologiyasının ortaya qoyduğu mülahizələrdə dövrü kəskin ittiham edir. Müəllif uşaq mülahizələrindən bir vasitə kimi istifadə edərək cəmiyyətin əksər problemlərinə toxunur. Bir növ dövrün sosial gərginliklərinin ümumi mənzərəsini yaradır.

Rəşad Nuri yaradıcılığında dram əsərləri özünəməxsus yerlərdən birini tutur. Qeyd etməliyik ki, onun əksər dram əsərlərinin mövzusu müasir həyatla bağlıdır. Belə demək mümkünsə, müasirlik və reallıq Rəşad Nuri dramaturgiyası üçün başlıca keyfiyyətdir. 1920-ci ildə yazılmış "Xəncər" pyesi Rəşad Nurinin dramaturgiya sahəsində ilk adını hesab olunur. "Əski rəya" (1922), "Daş parçası" (1926), "Babur şahın səccadəsi" (1931), "Yarpaq töküümü" (1943), "Əski şərq" (1951), "Balıqəsir mühasibi" (1953), "Tanrıdağı ziyarəti" (1955) adlı əsərləri Rəşad Nurinin bu sahədə məhsuldar bir yaradıcılıq yolu keçdiyini üzə çıxarır. Bundan başqa o, "Bir gecə faciəsi" (1924), "Ərəbcə deyilmi" (1926), "Cüt kəramət" (1927), "İş adamı" (1932) və s. kimi səhnə əsərlərini təbdil edərək müasir türk dramaturgiyasının yeni ənənələr zəminində inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, Rəşad Nurinin dramalarının mövzu və problemi müasir həyat və onun reallıqlarıdır. "Xəncər" pyesində var-dövlət, pul hərisliyi ucbatından insani keyfiyyətlərini itirən şəxslərin, namuslu insanların uyğunlaşa bilmədiyi qayda-qanun və adət-ənənələrin ifşası əsas yer tutur. Müəllif əsərdə bütün qüsur və eybəcərlikləri Hacı Alinin və həkimin təmsalında cəmləşdirməyə nail olur.

"Yarpaq töküümü" Rəşad Nurinin eyni adlı romanı əsasında formalaşdırdığı dram əsəridir.

Əsərin mövzusunun yad, gəlmə adət-ənənələrin təsiri nəticəsində türk mənəviyyatına dəyən ziyan və milli-ictimai yaraların təsviri təşkil edir. Əsərin qəhrəmanı Əli Rza bəy namuslu bir insandır. O, yüksək vəzifəli məmurdur. Lakin vəzifəsindən sui istifadə etmir. Halal maaşı ilə dolanmağı hər şeydən üstün tutur. O, meşşan həyat tərzinə uyan insanlara acıyır. Bunu mənsub olduğu türk cəmiyyətinin düçar olduğu milli-mənəvi yara hesab edir. İctimai həyatın yabançı təsirlərdən yaxa qurtarmaq gücündə, mənəvi müdafiə sistemi qurmaq təşəbbüsündə ol-

mamasını Əli Rza bəy təəssüf hissi ilə qeyd edir. Və öz övladlarının yabançı təsirlərin toruna düşərək dəyişdikləri üçün qəlbi ağrıyır. Bu mənzərəni milli-mənəvi sahədə yarpaq tökümü şəklində xarakterizə edən müəllif, o zaman türk həyatı üçün səciyyəvi olan cəhəti yüksək tərzdə ifadə edə bilmişdir.

Rəşad Nuri xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə xüsusi hörmət bəsləyən, yaradıcılığında davamlı olaraq bu halı tərənnüm edən sənətkardır. "Əski şərqi" dramı bilavasitə ədibin XX əsrdə formalaşan gəncliyin xarici təsirlərə uyaraq yüksək mənəvi dəyərlərdən uzaq düşməsinə etiraz səsinə ucaltmaq baxımından xarakterikdir. Rəşad Nuri bu dramı 1938-ci ildə yazdığı "Əski xəstəlik" romanının motivləri əsasında qələmə almışdır. Əsərdə əski şərqi anlamı eşq şərqi mənəsinədir. "Əski şərqi" dramı müxtəlif düşüncə tərzinə malik iki gəncin evləndikdən sonrakı ailə həyatından bəhs açır.

Hadisələr Yusif ilə Züleyxa arasında cərəyan edir. Züleyxa hər şeydə duyğu və səmimiyyəti inkar edir. O cümlədən Züleyxa iki sevən şəxsin məhəbbətlərini zahiri hesab edir. Onun nəzərində həyat yoldaşı olmaq heç də bir-birinə ruhunu və könlünü vermək deyildir. Züleyxa bunları vaxtı və "modası keçmiş bir hadisə" kimi qiymətləndirir. Ona görə də əsərdə Züleyxanın ailə həyatı tam təsadüfi xarakter daşıyır. Bu səbəbdən Züleyxa ərindən məhkəmə qərarı ilə ayrılır. Müəllif bu əsərdə eşqin yaxşı mənada "xəstəlik" kimi qəbul edilməsini təbliğ edir. "Eşq xəstəliyini" ailə quran iki şəxsin ruhən bir-birlərinə bağlanması-nın vacib şərti hesab edir.

Rəşad Nuri bir sıra hekayə və pyeslər yazsa da, sənət aləmində romanlar müəllifi kimi məşhurdur. O, "Gizli əl" (1921), "Çalı quşu" (1922), "Damğa" (1924), "Dodaqdan qəlbə" (1925), "Axşam günəşi" (1926), "Yaşıl gecə" (1928), "Acımaq" (1928), "Yarpaq tökümü" (1930), "Göy üzü" (1935), "Əski xəstəlik" (1938), "Dəyirman" (1944), "Qan davası" (1954) və s. romanlarında dövrün ictimai-siyasi problemlərinə toxunmuş, daha çox Türkiyə həyatı üçün xarakterik olan xüsusiyyətləri real formada əks etdirmişdir. Onun romanlarında həyat həqiqətləri çırpacaq şəkildə təqdim olunur. Buna görə də Rəşad Nuri-nin roman yaradıcılığı həyatın acı və şirin, sevinc və kədər və s. cəhətlərinin paralel genişlikdə əks etdirilməsi baxımından xarakterikdir.

Rəşad Nurinin romanları mövzu baxımından məhəbbət və ictimai-siyasi olmaqla iki qrupa bölünür. Ədibin ilk romanı "Xarabaların çiçəyi" əsəridir. Bundan bir neçə il sonra yazılmış "Çalı quşu" romanı isə yazıçının bu sahədə ən uğurlu əsərlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Müəllifə şöhrət gətirən bu əsər həm də XX əsr türk ədəbiyyatında yaranmış boşluğu doldurmaq baxımından xarakterikdir. Qeyd etməliyik ki, müəllif ilk öncə "İstanbul qızı" adlı 4 pərdəli bir pyes qələmə almışdır. Lakin pyesin səhnədə tamaşaya qoyulmaq problemləri, eyni zamanda yazıçının toxunduğu məsələləri daha geniş epik planda göstərmək istəyi Rəşad Nurini "İstanbul qızı" dramının motivləri əsasında "Çalı quşu" romanını yazmağa sövq etdi. "Çalı quşu" romanında hadisələr Anadoluda cərəyan edir. Lakin yazıçı Anadolunun timsalında bütün Türkiyə həyatı üçün xarakterik olan ictimai-siyasi problemləri əks etdirmişdir. Romanın baş qəhrəmanı Fəridədir. Müəllif bütün problemlərə münasibət bildirmək üçün Fəridə obrazından vasitə kimi istifadə edir. Rəşad Nuri Fəridəni olduqca aktiv formada həyata atır. Lakin o, mübarizliyindən çox, dözümlülüyü ilə yadda qalır. Ən ağır günlərində belə sınırmır. Müəllif onun "əлиндən uşaq kimi tutaraq" diyarbədiyar gəzdirir. Fəridənin cəmiyyətdə rastlaşdığı bütün eybəcərlikləri ümumiləşdirmə gücü ilə yaşadığı dövrün ictimai-siyasi panoramı şəklində təqdim edir. Bu səbəbdən də əsərdə hadisələrin təsviri "macəraçılıqdan" çox, "məmləkət mənzərəsi" təsirindədir.

Rəşad Nuri romanda yaşadığı cəmiyyətin qadınlara ögey münasibətini heç cürə qəbul etmir. O, qadınları bütün mənəvi hüquqlardan məhrum etmiş cəmiyyəti ittiham etməkdən və ona nifrət bəsləməkdən çəkinmir. Ona görə də "Çalı quşu" romanı təkcə dövrün ictimai – siyasi mənzərəsini yaratmaq baxımından deyil, həm də bu fonda qadın hüquqsuzluğunu əks etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Rəşad Nuri Fəridənin timsalında təhsil alan və sərbəst yaşamaq istəyən hər bir ağıllı və namuslu qadının üzləşdiyi çətinlikləri göstərə bilmişdir. Yazıçının qeydlərindən bəlli olur ki, ölkədə təhsil alan qadınlara münasibətin pisliyindən onlarla ailə qurmaqdan belə çəkinmişlər. "Çalı quşu" romanının baş qəhrəmanı olan Fəridə də sərbəst yaşamaq arzusunda olan təhsil görmüş bir qızıdır. Əsərdə Kamranın Fəridəyə münasibətinin dəyişməsində bu amilin təsiri də istisna edilmir.

Müəllif bu səbəbdən Kamran Fəridə xəttini yüksək bədii formada əsərin mərkəzində saxlamış, bütün hadisə və əhvalatları bu xətt ətrafında cərəyan etdirmişdir. "Çalı quşu" romanı bir növ Fəridənin xatirə dəftəridir. Fəridə öz xatirələrini yazarkən həyatının əvvəlki dövrlərinə boylanır. Biz onun şən, qəmsiz uşaqlıq həyatının şahidi oluruq. Lakin az sonra hər şey dəyişir. Fəridə öz xoşbəxtliyinə sanki əlvida deyir. Bu mərhələdə Fəridənin həyatı baxışları ilə ictimai mühitin reallıqları arasında ziddiyyət yaranır. Fəridə ilə Kamranın sevgi uğursuzluqları da bu mərhələdə başlayır. Fəridə Münəvvərin Kamranı sevdiyini bildiyi üçün oradan uzaqlaşır. Ayrı-ayrı əyalətlərdə çətin şəraitdə müəllim işləyir. Bu dövrlərdə Fəridə müxtəlif xarakterli insanlarla üzləşsə də, yalnız yaxşı adamların xeyirxahlığı nəticəsində bədbinləşmir, çətin sınaqlardan çıxıb bilər. Müəllif bu cəhəti Xeyrulla bəy və Fəridə xəttində olduqca real əks etdirmişdir. Xeyrulla bəyin Fəridə ilə yalançı nigahı və Fəridənin xatirə dəftərinin onun hesabına Kamrana çatması əsərdə bu insanın xarakterinin açılması və hansı nəcib keyfiyyətlərə malik olması barədə kifayət qədər məlumat verir. Fəridənin Munisə, Rəşid bəy, Əziz bəy, Şeyx Yusif və başqaları ilə münasibətləri bütövlükdə əsərdə qoyulan problemlərə aydınlıq gətirir, obrazların özünəməxsus fərdi keyfiyyətlərini üzə çıxarır.

Romanda Fəridənin maarif nazirliyindən ən ucqar kənd məktəbinə qədər keçdiyi yol, bir növ müəllifin problemə münasibətində seçdiyi taktiki gedişdir. Paytaxtdan kəndə qədər yol gedən, sonralar müxtəlif yerdəyişmələr edən bu qız hər cür rüşvətxorluq, özbaşınalıq və anarxiyanın şahidi olur. Maraqlı odur ki, müəllif bunları yalnız maarif sistemi üçün yox, bütün ölkə həyatı üçün xarakterik hesab edir, cəmiyyət və insan problemləri daxilində ölkənin ictimai həyatının mənzərəsini əks etdirir.

Cəmiyyətin ictimai eyiblərinə qarşı tənqidi münasibət Rəşad Nuri-nin digər romanlarında da özünə yer tapmışdır. "Damğa", "Dodaqdan qəlbə", "Acımaq", "Yarpaq tökümü", "Dəyirman" və digər romanlarında müəllif müxtəlif problemlər daxilində cəmiyyətin qüsur və çatışmazlığını göstərmiş, onları kəskin tənqid hədəfinə çevirmişdir. Adları çəkilən əsərlərdə həyatda yaşamaq istəyi böyük olan namuslu adamların çox ciddi çətinliklərlə üzləşdiyi göstərilir, dövlət aparatında bürokratiyanın, rüşvətxorluğun, məmur özbaşınalığının ifşasına xüsusi yer verilir.

Ümumiyyətlə, Rəşad Nuri romanlarının əksəriyyəti üçün belə bir ideya hakimdir ki, yaramaz cəmiyyətdə namuslu və vicdanlı insanların yaşamağı çox müşküldür. Onlar ya cəmiyyətlə barışıb onun quluna çevrilməli, ya da həyatda məhv olmalıdırlar.

Rəşad Nuri "Damğa" əsərində problemə məhz bu cür yanaşmış, İffət bəyin timsalında namuslu bir şəxsin nəcib arzuları ilə bu arzuların qarşısına sədd çəkən, onu şikəst edən mühiti üz-üzə qoymuşdur. "Damğa" əsərində hadisələr, əsasən 1908-ci il Türkiyə inqilabından sonrakı dövrlərlə bağlıdır. İffət bəy atasının həbsindən sonra əziyyətlərlə üzləşir. Öz namuslu əməyi ilə yaşamağı hər şeydən üstün tutur. Çətinliklə bir tacirin evində iş tapır. Onun uşaqlarına dərs deyərək çörək pulu qazanır. Tacirin arvadı Vədiə xanımın təkidi ilə onunla görüşmək məcburiyyətində qalır. Bu işin üstü açılanda özünü tacirin evinə soxulmuş oğru kimi qələmə verir. Məsələnin əsl həqiqi tərəfini kənara qoyub, oğurluq adını üstünə götürür. Bununla da Vədiənin namusunu ləkədən qoruyur, öz adına isə "oğurluq damğası" yazdırır. Lakin həbsxana dövrü başa çatdıqdan sonra onun həyatının ağır günləri başlayır. Belə demək mümkünsə, əsl zindan həyatını o, azadlıqda olarkən yaşamağa başlayır. İffət artıq cəmiyyətdə oğru kimi tanınır. Ona heç yerdə iş vermirlər, yaxına buraxmırlar. Müəllif bu vəziyyəti özünəməxsus paradoksal xüsusiyyətləri ilə diqqətə çatdırı bilir. Namuslu adamlar yaramaz cəmiyyəti ittiham etməkdənsə, həmin cəmiyyət namuslu adamları ittiham edir, onları həyatda artıq insanlara çevirir.

İffət bəyə dostu Cəlal əlindən gələn köməkliliyi göstərir. Cəlal özü də namuslu adamdır. Son anda hər iki şəxs məcbur qalaraq öz həqiqi yollarını dəyişib, möhtəkirləklə məşğul olurlar. Düzdür, müəllif əsərdə onların son hərəkətlərinə bəraət qazandırmır. Lakin İffət və Cəlala bəraət qazandırmasa da, eyni zamanda onları müqəssir saymır. Yazıçı aləmində müqəssir olan cəmiyyətdir, real ictimai-siyasi həyatdır.

Romantik ruhda yazılmış "Dodaqdan qəlbə" əsərində problemin qoyuluşu özünəməxsusluğu ilə seçilir. Əsərdə hadisələr Kənan və Lamiyənin ətrafında cərəyan edir. Əsərin əvvəlində Kənanın atası, anası, bacısı və digər məsələlər barəsində gedən söhbətlər müəyyən mənada ictimai fonda cərəyan edir. Lakin sonradan əsərdə hər şey daha çox məişət fonunda əks etdirilir. Kənan Avropadan qayıtdıqdan sonra məş-

hur musiqiçi kimi hamının diqqətini cəlb edir. Ondakı yaşamaq həvəsi dünyaya sığmayan dərəcəyə çatır. Müəllif bu vəziyyətin Kənanı yaratdığı dəyişikliyi psixoloji cəhətdən göstərə bilir. 15 yaşında olan Kənan 30 yaşlı adam təsirində idisə, 30 yaşında isə o, 15 yaşlı insan kimi diqqəti cəlb edir. Müəllif Kənanı baş vermiş bu dəyişikliyi bir çox məqamlarda ziddiyyət amili şəklində təcəssüm etdirir. Kənan yarımqıç səadəti xoşlamadığından adi pəncərədə bahalı pərdəni və kobud barmaqda qiymətli üzüyü görəndə dilxor olur. Onun nəzərində hər şey tam olmalıdır.

Buna görə də müəllif "ya tam, ya da heç" fəlsəfəsi daxilində Kənanın həyatı baxışlarında olan ziddiyyətləri bütünlükdə göstərə bilmiş, onun xarakterinin kompleks müəyyənləşdirilməsini təmin etmişdir.

Kənan varlı adamların kölgəsində yatmağı heç cür qəbul etmir. Bu səbəbdən evlərdə dərs deyib pul qazanmağı özü üçün təhqir bilir. Kənan qədəhi axıra qədər içməyi bacarmayanda onu dodağa aparmağı əbəs sayır. Onun sevgiyə münasibəti də bu düşüncələr daxilində formalaşır. Kənanı görə sevginin qəlblə heç bir əlaqəsi yoxdur. Kənan sevginin yaxşı mənada "dodaqdan qəlbə süzülüb onu zəhərləməsinə" qəbul etmir. Bu məntiqin davamı kimi Kənanın Lamiyəyə dediyi aşağıdakı fikri də maraqlı səslənir. Bu fikirdə müqayisələr torpaq və gül ilə əlaqələndirilir. Kənan bildirir ki, torpağın dodaqlarında gül açır. Lakin o, heç vaxt torpağın köksünə girə bilmir. Düşüncələrində sevgiyə münasibətini bu cür qurduğu üçün Kənan Lamiyənin sevgisinə etinasız yanaşır. "Biz bir-birimizi sevmirik, könül əyləndiririk,"- deyərək Lamiyənin qəlbə hakimi kəsilən sevgini cavabsız qoyur. Müəllif Kənanın məhəbbətini əsərdə birtərəfli göstərmir. Daha doğrusu, onun sevgiyə münasibətinin mütləq natamamlıqda olduğunu təsdiqləyir. Kənan sevginin ideal formada insan qəlbə hakimi kəsildiyinin mümkünlüyünü inkar etmir. "Siyah yıldızlar" əfsanəsi əsasında formalaşdırdığı musiqi nömrəsində bunun tam təsdiqini görmək mümkündür. Lakin Kənan "sevginin dodaqdan qəlbə süzülüb" ona hakimi kəsilməsinin mümkünlüyünü həyatda yox, ideyada təsdiqləyir. Hələlik düşüncələrində bu xətti qoruyub saxlayan Kənan, sonralar fikirlərinin əleyhinə çıxaraq, əsl sevgi və məhəbbəti real həyatda görür. Lamiyənin timsalında ideal sevgi anlayışını qəbul edir.

Əsərin əsas qəhrəmanlarından olan Lamiyə öz sevgi "macəraları"nın qurbanına çevrilir. O, əsl məhəbbətini Kənanda tapdığı üçün nişanlısı Nazimi qəlbindən çıxarır. Lakin Kənan onun məhəbbətini qiymətləndirə bilmir. Lamiyənin saf məhəbbət xəyallarını "əyləncə kimi" qiymətləndirərək onu "cavabsız" buraxır. Kənan Lamiyənin ismətinə toxunur. Kənana olan məhəbbətini heç kimə açmayan, qəlbində saxlayan Lamiyə, bu işdə onun günahlarını gizlədərək ismətsizlik damğasını daşımali olur. Həyatı və taleyi korlanmış Lamiyə həyatının çətin günlərini yaşayır. Lakin Lamiyə həyatının bundan sonrakı dövründə öz məhəbbət və ismətini qoruyur. Kənan vaxtilə onun cavabsız qalmış məhəbbətini sonradan qiymətləndirsə də, Lamiyə ondan uzaqlaşır. Namusuna toxunmaq istəyən Rasihi öldürür. Bir həkimlə ailə qurur, vaxtilə görmək istədiyi, arzusunda olduğu namuslu ailə həyatı yaşayır.

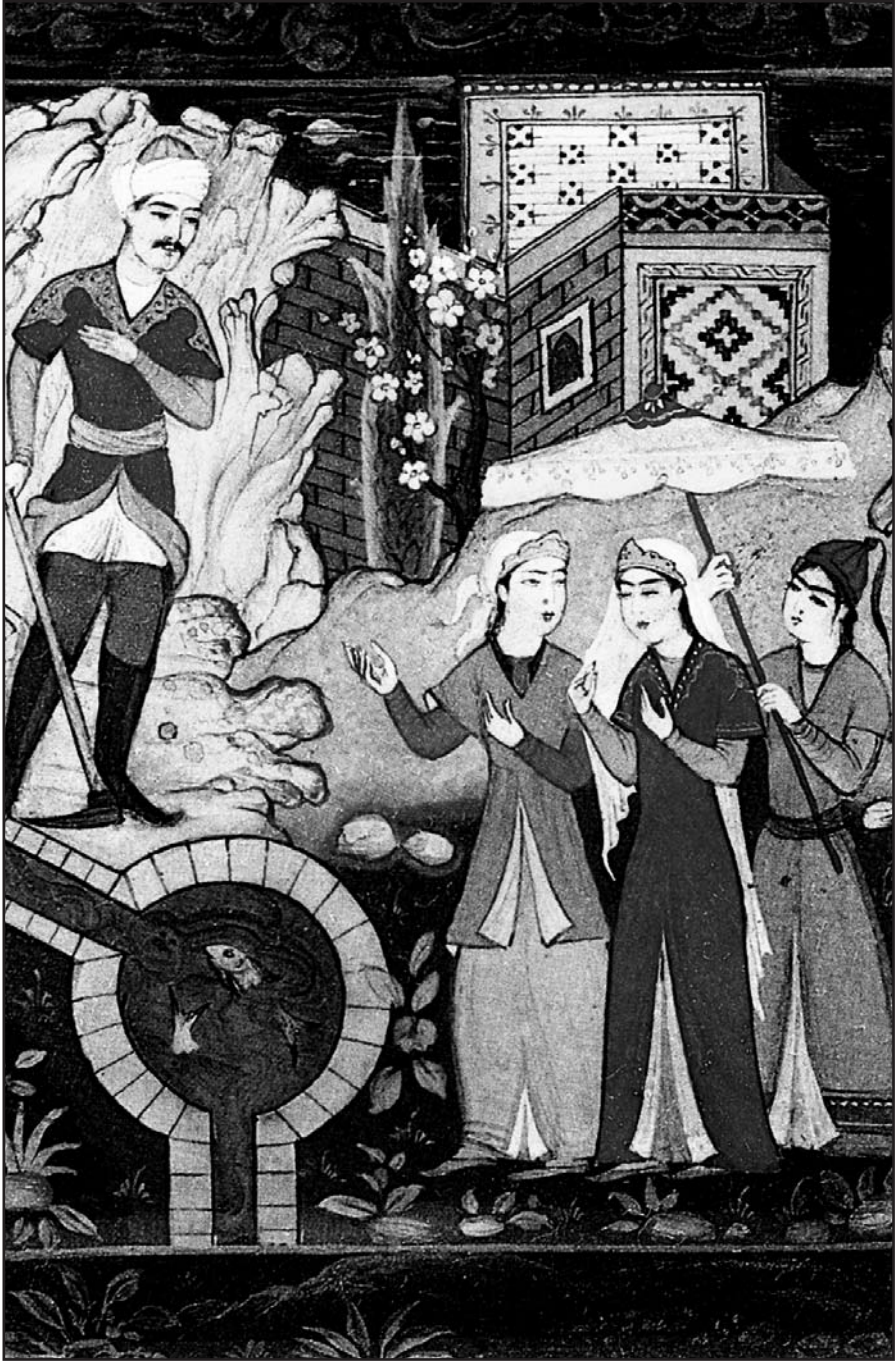
Rəşad Nuri əsərdə Lamiyəni günahı olmayan şəxs kimi təqdim edir. Kənanın onun başına gətirdiyi oyunu Lamiyənin təcrübəsizliyi və saf məhəbbət aludəçiliyi ilə bağlayır. Müəllif ona görə də Lamiyənin acı həyat taleyinə təəssüf edir. Əksinə, Kənanı isə intihar etməklə ucuz ölümün qurbanına çevirir.

Rəşad Nuri əsərdə hadisələri konkret obrazların timsalında müxtəlif məkan genişliyində göstərir. Bu da özlüyündə "Çalı quşu"nda olduğu kimi, ictimai proseslərin ölkənin hər yerində eyni cür cərəyan etdiyinə işarədir. Müəllif məqsədli olaraq əsərdə müxtəlif təbəqəni təmsil edən obrazlar vasitəsilə sosial mühitin bütün gerçəkliklərini təsvir etmiş, daha xarakterik cəhətləri ön planda saxlamışdır. Müxtəlif sənət, peşə sahibləri olan və başqa-başqa düşüncələri özündə əks etdirən Münir bəy, Vəfiq paşa, Saib paşa, Şəmi dədə, Nail, Mələk, Nemət xanım, Nazim, Vədad bəy və digər obrazlar müəllifin əlində cəmiyyətin tipik xarakteristikasını verməkdə vasitəyə çevrilir.

Ümumiyyətlə, Rəşad Nurinin roman yaradıcılığı yaşadığı mövcud həyatın ictimai-siyasi proseslərini, mühit və insan problemlərini, bunların qarşılıqlı əlaqə və təsiri nəticəsində insanların düşüncə tərzini, əxlaqi münasibətlərini göstərmək, eləcə də 20-50-ci illər türk bədii nəsrinin ümumi xarakteristikasını əks etdirmək baxımından səciyyəvidir.



**ÖZBƏK
ƏDƏBİYYATI**



Türkdilli tayfalar arasında özünün tarix və mədəniyyətinin qədimliyinə, zənginliyinə görə seçilən xalqlardan biri də özbəklərdir. Özbək ədəbiyyatı çoxəsrlik bir tarixə malikdir. Özbək ədəbiyyatı tarixən nəinki Orta Asiya məkanında, eyni zamanda Yaxın və Orta Şərqi bir sıra ərazilərində yerləşən xalqların ədəbiyyatına bu və ya digər dərəcədə əhəmiyyətli təsir göstərə bilmişdir.

Orta əsrlərin ilk başlanğıcından özbək ədəbiyyatı həm dil, həm də mövzu baxımından yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Yusif Əmiri, Ətai, Hüseyni, Səkkaki, Lütfi kimi sənət nəhəngləri Əlişir Nəvaiyə qədərki ədəbiyyatı mövzu, janr və dil baxımından zənginləşdirmiş, sonrakı dövrlərdə də ədəbiyyatın inkişafına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərmişlər. Bu ədəbiyyatın sonuncu mərhələsi hesab olunan müasir özbək ədəbiyyatı 80 illik bir dövrü özündə əks etdirir.

Müasir özbək ədəbiyyatı dörd böyük mərhələyə bölünür:

1.1917-1929-cu illər Oktyabr siyasi çevrilişi və vətəndaş müharibəsi dövrləri özbək ədəbiyyatı.

2.1929-1941-ci illər sosialist cəmiyyəti quruculuğu dövrü özbək ədəbiyyatı.

3.1941-1956-cı illər Vətən müharibəsi və müharibədən sonrakı quruculuq illəri özbək ədəbiyyatı.

4.1956-1991-ci illər yeni dövr özbək ədəbiyyatı .

Keçmiş Sovet ölkəsinin digər xalqları kimi özbəklər də 70 il sosialist düşürgəsində yaşamış, özlərinin mədəniyyət və ədəbiyyatını sovet ideologiyasının tələbləri daxilində inkişaf etdirməyə məcbur olmuşlar. Yalnız 1991-ci ilin 31 avqustunda dövlət müstəqilliyi elan olunmuş və sentyabrın 1-i Özbəkistan Respublikasının müstəqillik günü kimi tarixə əbədi həkk olunmuşdur. Ona görə də 1992-ci ildən etibarən

yeni siyasi təfəkkür v  əxlaqi görüşlərə, xəlqi, eyni zamanda müstəqillik ideallarına söykənən v  möhkəm tellərlə baėlı olan  n yeni dövr özbək ədəbiyyatı da formalaşmaėa başlamışdır. Heç şübhəsiz bu dövr, özbək ədəbiyyatının sonuncu mərhələsinin tərkibinə daxildir.

Müasir  zb k ədəbiyyatı irs-varislik ənənəsinə sadiq qalaraq milli, vətənpərvər, eyni zamanda beyn mil l bir yolla inkişaf etmişdir. Bu  d biyyat H.Niyazi, A.Qədiri,  olpan, M.Aybək, Abdulla Q hhar, Ş.Rəşidov, M.Şeyxzadə, Mirtemir, Uyėun, Səid Əhməd, Zülfiyyə, A.Yaqubov, E.Vahidov, A.Arifov, H.Xudayberdiyeva və onlarla digər sənətkarların simasında yüksək yaradıcılıq nümunəsinə  vrilmiş v   vrilm kd  davam edir.



ƏLİŞİR NƏVAİ

XV əsr özbək ədəbiyyatı və ədəbi dilinin yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasında müstəsna xidmətləri olan, elmi-fəlsəfi, siyasi görüşləri baxımından Şərqi ən nəhəng şəxsiyyətləri ilə bir cərgədə dayanan Nizaməddin Mir Əlişir Nəvai özbək xalqının dünya mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi nadir simalardan biridir. Ə.Nəvai 1441-ci ildə Herat şəhərində iri feodal ailəsində dünyaya göz açmışdır. Atasını Qiyasəddin Kiçkinə Əbülqasım Baburun zamanında Səbzəvar hakimi olmuşdur. Qiyasəddin bəy hakim olmaqla yanaşı, həm də



ƏLİŞİR NƏVAİ
(1441-1501)

bir ədəbiyyat həvəskarı və bilicisi kimi tanınmışdır. Ə.Nəvainin ana babası da saray məmuru olmuşdur.* Şairin dayısı Mir Səid gözəl şair və musiqiçi kimi ad qazanmışdır. Ə.Nəvainin uşaqlıq illəri sarayda keçmişdir. Saray həyat tərzi və tərbiyəsinin onun gələcək həyatına böyük təsiri olmuşdur. Möhkəm yaddaşı onu öz həmyaşlarından kəskin şəkildə fərqləndirmişdir. Onun 3-4 yaşlarından etibarən atasının qonaqlıq məclislərində və digər yerlərdə əzbər şeir söyləyərək hamını heyrətə gətirməsi ilə bağlı bir sıra faktlar mövcuddur. Klassik özbək şairi Lütfi (1369-1465) Ə.Nəvai ilə uşaqlıq dövründə rastlaşır və onda

* Firudin bəy Köçərli də Ə.Nəvainin həyatından bəhs edərkən («Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları» Bakı, 1925) onun atasının Herat hakimi Əbu Səid ilə qohumluğu və Əbu Səidin vəziri olması, o cümlədən Nəvainin atasının sarayla bağlılığı barədə məlumatları verir. Lakin şairin atası Qiyasəddinin Əbu Səidin vəziri olması faktı heç bir mənbədə təsdiqlənmir.

olan poetik istedadı yüksək qiymətləndirir. O, kiçik yaşlarında XV əsr Azərbaycan şairi Şah Qasım Ənvarın şeirlərinə də böyük maraq göstərmişdir. Ə.Nəvai “Məcalisün-nəfais” adlı məşhur təzkirəsinin birinci fəslində Şah Qasım Ənvarı böyük hörmətlə yad edir, 3-4 yaşlarında əzizlərinin təklifi ilə Ənvarın aşağıdakı farsca beytini qonaqlıq məclisində əzbər söyləməsi barədə məlumat verir:

*Rindəmü aşiqəmü cəhansuzü camə çak
Ze dövləte qəme to, ze fekre cəhan çə bak*

(*tərcüməsi: Dünyanı odlandıran, paltarını parçalayan bir rindəm, aşiqəm. Sənin qəminin dövləti ilə cəhanın fikrindən qorxmuram. Tərcümə Cənnət Nağıyevaya məxsusdur*).

Ə.Nəvai uşaq yaşlarından etibarən Sədi Şirazinin “Gülüstan” və “Bustan”, F.Əttarın “Məntiqüt-teyr”, o cümlədən Şərfin digər mütəfəkkir filosof və şairlərinin əsərlərini mütaliə etmişdir.

Onun uşaqlıq və qismən də gəncliyi Teymurilər hakimiyyətinin böhranlı dövrünə təsadüf edir. Sarayda siyasi proseslərin gərginləşməsi səbəbindən Ə.Nəvainin atası İraqa getməli olur. Bunun nəticəsində Əlişir Nəvainin həyatının iki ili (1447-1449) bu diyarda keçir. 1450-ci ildə şairin atası ailəsi ilə birlikdə Xorasana qayıdır və Ə.Nəvai təhsilini burada davam etdirir. O, ərəb, fars dillərini bildiyi üçün istər təhsil aldığı illərdə, istərsə də ondan sonrakı dövrlərdə bu dillərdə olan elmi və bədii mənbələrdən sərbəst bəhrələnmə bilmişdir. Nəvai mədrəsə təhsilini tamamladıqdan sonra (1456) Əbülqasım Baburun yanında qulluğa girir. Ə.Nəvainin ilk dəfə şeir yazmağa neçə yaşında başlaması haqqında dəqiq məlumat verilməsə də, onun 15 yaşından etibarən şeirlərinin geniş yayılması və bir şair kimi tanınması barədə fikirlər öz təsdiqini tapmışdır.

1464-cü ildə Ə.Nəvai doğma şəhəri olan Herata qayıdır. Lakin Heratın hakimi Əbu Səid Ə.Nəvaini onun düşmənləri ilə əlaqə qurmaqda günahlandıraraq 1465-ci ildə Səmərqəndə sürgün etdirir. Səmərqənd şəhəri bir elm və mədəniyyət mərkəzi kimi 24 yaşlı Nəvainin elmi-nəzəri səviyyəsinin yüksəlməsində, fəlsəfi mühakimələrinin genişlənməsində mühüm rol oynamışdır. 1469-cu ildə Əbu Səidin ölümündən sonra Heratda hakimiyyət Hüseyn Bayqaranın əlinə keçir.

Əlişir Nəvai Hüseyn Bayqaranın məktəb yoldaşı, həm də dostu idi. Onların uşaqlıqdan başlanan dostluğu ömürlərinin sonuna qədər davam etmiş, hər ikisinin taleyində bu dostluq əhəmiyyətli rol oynamışdır. Hüseyn Bayqara öz hakimiyyəti dövründə (1469-1505) Ə.Nəvaiyə böyük imtiyazlar vermişdir. Hüseyn Bayqara tərəfindən yaradılmış müvafiq mədəni şərait, Ə.Nəvaiyə verilən imtiyaz, ona göstərilən qayğı şairin yaradıcılığına təsirsiz qalmamışdır. Hüseyn Bayqara ilə Əlişir Nəvainin dostluğu, Hüseyn Bayqaranın bir hökmdar kimi Əlişir Nəvaiyə verdiyi imtiyazlar və göstərdiyi qayğının sorağı Heratdan kənarda yerləşən uzaq əyalətlərə belə yayılmış və bunların Əlişir Nəvai yaradıcılığına yüksək təsiri həmin dövrün görkəmli şəxsiyyətləri tərəfindən təsdiqlənmişdir. XV əsr ədəbiyyatımızın görkəmli lirik şairi Kişvərinin aşağıdakı misraları bu baxımdan maraqlıdır:

Kişvəri şeiri Nəvai şeirindən əskik iməs

Bəxtinə düşsəydi bir Sultan Hüseyni Bayqara.

1469-cu ildə Səmərqənddən Herata qayıdan Ə.Nəvai sarayda müxtəlif vəzifələrdə (mülazim və möhürdar) çalışır. 1472-ci ildə Hüseyn Bayqara öz dostuna əmir titulu verərək onu vəzir təyin edir. Ə.Nəvai vəzir işlədiyi müddətdə Heratın abadlaşmasına, elmin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi qayğı göstərmişdir. İlk növbədə onun təşəbbüsü ilə yaradılmış zəngin kitabxana savadlı adamların ixtiyarına verilmişdir. Bu illərdə onun şəxsi vəsaiti ilə Herat və ətraf məskənlərdə 40 karvansara, 17 məscid, 10 sufi xanəgahı, 9 hamam, 9 körpü və s. tikilmişdir. Bu səbəbdən qısa bir vaxtda Herat mədəniyyət və elm mərkəzi kimi daha da irəli gedir. “Herat XV əsrdə iqtisadi və ictimai cəhətdən Şərqi Ən inkişaf etmiş şəhərlərindən biri idi. Dövrün ən qüdrətli alimləri, istedadlı sənətkarlar – şairlər, rəssamlar, xəttatlar və başqaları sultan Hüseyn Bayqara sarayında, daha doğrusu Nəvai ətrafında toplaşmışdılar. Müxtəlif ölkələrlə, o cümlədən Azərbaycanla ədəbi əlaqə genişlənmiş, Herata şairlər gəlmiş, ədəbi məclislərdə sənətkarlıq dərslərinin iştirakçısı olmuşlar. XV əsrdə Sultan Hüseyn Bayqara sarayında, ümumiyyətlə, Xorasan vilayətində elm və incəsənət xadimlərinin hamisi olmaqla bərabər ədəbi aləmin başında Nəvai dururdu. Nəvai öz istedadı, bacarığı və ölməz əsərləri ilə çox yüksəklərə qalxmış, yüksəldikcə təsiri ətrafa yayılmış, özündən sonra ənənələrini

davam etdirən şairlər ordusu, istedadlı şairlər silsiləsi yaranmasına səbəb olmuşdur”¹.

Ə.Nəvai tarixdə şair, alim, ictimai-siyasi xadim olmaqla yanaşı, eyni zamanda bir xeyriyyəçi insan kimi də tanınmışdır. Təsadüfi deyildir ki, mənbələrdə onun 300-ə yaxın xeyriyyə tədbiri keçirməsi barədə məlumatlar öz əksini tapmışdır. Lakin Əlişir Nəvainin saraydakı müvəffəqiyyəti əyanlarda ona qarşı paxıllıq və qısqanclıq hissini gücləndirmişdir. Bu səbəbdən Ə.Nəvai Hüseyn Bayqara ilə dostluq münasibətlərinin korlanmasından ehtiyat edərək öz xahişi ilə vəzirlikdən azad olunur və 1487-ci ildə Astrabad şəhərinin hakimi vəzifəsinə göndərilir. İki ildən sonra H.Bayqara Əlişir Nəvaini yenidən Herata gətirərək onu saray “Müqərrəb”i (hökmdara yaxın şəxs) təyin edir. Bu vəzifədə çalışdığı dövrlərdə də o, dövlət işlərində yaxından iştirak etmiş, elmi və bədii fəaliyyətini geniş şəkildə davam etdirmişdir. Heratdan kənarında baş vermiş çaxnaşmanı yatırmaq üçün Hüseyn Bayqara ordu ilə şəhəri tərk edərkən Ə.Nəvaini öz yerinə təyin etmişdir.

Əlişir Nəvai ömrünün sonuna qədər “Müqərrəb” vəzifəsində çalışmış və 1501-ci ildə 60 yaşında ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Əlişir Nəvai zəngin yaradıcılıq irsinə sahibdir. Onun türkcə yazılmış təxminən 50 min misralıq 4 divanı, həmçinin qəsidələrdən ibarət 10 min misralıq farsca 1 divanı, 25620 beytlik “Xəmsə”si və müxtəlif həcmlərdə olan təxminən 20 digər elmi-fəlsəfi (təzkirə, filoloji, dini-əxlaqi, tarixi və s.) əsərləri 500 ildən çoxdur ki, oxucuları heyretləndirmiş, onların zövqünü oxşaya bilmişdir. Gənc yaşlarından yaradıcılıq şöhrəti tapmış Əlişir Nəvai əsərlərini türk (cığatay) dilində “Nəvai”, fars dilində “Fani” təxəllüsü ilə qələmə almışdır.

Əlişir Nəvai yaradıcılığında lirika əhəmiyyətli yer tutur. Onun lirik əsərləri 5 divan şəklində tərtib olunmuşdur. Onlardan 4-ü türk, 1-i isə fars dilindədir. Türk dilində olan 4 divan “Mənalar xəzinəsi” ümumi adı ilə tanınır. Əlişir Nəvai ilk türk divanını hökmdar Hüseyn Bayqaranın məsləhəti ilə tərtib etmişdir. Şairin yaxın dostu Ə.Cami isə ona

1. Cənnət Nağıyeva. Azərbaycanca Nəvai. Bakı, 2001, səh.4.

türkcə yazdığı şeirlərini 4 divan şəklində tərtib etməyi tövsiyyə etmişdir. Ə.Nəvai “Mizanül-övzan” (“Vəzlərin tərəzisi”) əsərində beytlərinin sayı “25 minə yaxınlaşan türk dilində yazılmış 4 divan”ı haqqında məlumat verir. Bununla yanaşı şairin 1499-cu ildə tamamladığı “Mühəkəmətül-lügəteyn” əsərində türkcə divan yazmasının səbəbləri ilə bağlı fikirləri olduqca maraqlı səslənir: “Çün bu yolda himmətim ali idi, təbim isə qorxu və ürküsüz, bu gülşənin yanından laqeydlə keçməyə qoymadı və tamaşasından doymadı. Və o aləm fəzasına təb qoşunlarım türksayağı yürüşlər etdi, xəyal quşum o göyün ənginliklərinə qanad çaldı və o cəvahir xəzinəsindən könül sərrafım əvəzsiz qiymətə malik ləl və dürləri seçdi. Qəlbimin gülyiğanı o gülşəndən saysız-hesabsız xoş ətirli qızılgül və yasəmən yığdı. Çün bu bəxşişlər ilə sərvətlənmək və bu sərvətlər ilə təminlik mənə müəssər oldu, nəticədə onun gülləri hədsiz miqdarda rüzgar əhlinin üzünə açıldı və ixtiyarsız başlarına saçılmağa başladı”¹.

“Mizanül-övzan” əsərinin türk dilində yazması ilə bağlı Nəvainin aşağıdakı fikirləri bu yolda onun fəxr və qürurunun təsdiqidir: “Türk dili ilə qələm sürdüm. Hər qaydada ki, mənə gözəllərinə zinət və bəzək vermişdilər cığatay sözləri ilə bəzədim. Belə ki, ta bu qeyd olunan, dil və söz binasıdır, heç şairə əl uzatmamışam. Heç yazana bu müəssər olmamışdır.”²

Ə.Nəvai “Ğəraibüs-siğər” (“Uşaqlığın möcüzələri”), “Nəvadirüş-şəbab” (“Gəncliyin qaş-daşları”), “Bədayil-vəsət” (“Orta yaşın qəribəlikləri”) və “Fəvaidül-kibər” (“Qocalığın faydaları”) adlarında türkcə 4 divan tərtib etmişdir ki, “Mühəkəmətül-lügəteyn” əsərində onların xüsusiyyətləri və yaşının hansı dövründə yazılmaları barədə belə bir məlumat verir: “Onlardan biri “Ğəraibüs-siğər” (“Uşaqlığın möcüzələri”) divanıdır ki, kiçik yaşdakı təkririmin və təhririmin yadigarıdır. Orada heyrətamiz mənaları qəribə söz libasına geyindirmişəm və elin könlünü o qəribistan əhlinin odu ilə isindirmişəm.

Biri də “Gəncliyin qaş-daşları” (“Nəvadirüş-şəbab”) divanıdır ki, yeniyetmə yaşlarımda bəyanım qələmindən nümayiş divanına zinət

1. Əlişir Nəvai. Mühəkəmətül-lügəteyn. Bakı, 1999, səh.38

2. Əlişir Nəvai. Mizanül övzan, Bakı, 2006, səh.22

bostanına tökülübdür: o daş-qaş tamaşasında yeniyetməlik mülkünə qovğa salmışam və o mülk cavanlarının könlündən səbrqərarlarını almışam.

“Orta yaşın qəribəlikləri (“Bədayil-vəsət”) divanında isə ömrün çağlarının xəyal qələmi onun bəzəyinə nəqşbəndlik və zinətinə sehr-peyvəndlik verib: o bədii (kəlamlar) vasitəsi ilə şeyda köüllər qarısının eşq daşı ilə döymüşəm və o evi fitnə və afət oduna yaxmışam.

Biri də “Qocalığın faydaları” (“Fəvaidül-kibər”) divanıdır ki, ömrünün sirli çağlarında təxəyyülümün qələmi ilə Çin rəngkarlarının qibtə edəcəyi və cənnət barlarının qısqaqacağı bir bəzək vurub. Onda bu dünyanın hakimlərinə faydalar zülalın içirtmişəm və həvəsləri şöləsinə nəsihət zülalından su vermişəm”¹.

Divanlara daxil olan şeirlərin yazılma tarixləri burada konkret göstərilməsə də qeyd etməliyik ki, şair “Uşaqlığın möcüzələri”ni 17-20 yaşlarında, “Gəncliyin qaş-daşları”ni 20-35 yaşlarında, “Orta yaşın qəribəlikləri”ni 35-45 yaşlarında və “Qocalığın faydaları”ni isə 45-57 yaşlarında yazdığı şeirlər əsasında tərtib etmişdir.

Ə.Nəvai lirikası janr baxımından olduqca rəngarəngdir. Belə ki, o, qəzəl, qəsidə, müxəmməs, müstəzad, rübai, tuyuq və digər şeir şekillərindən istifadə etməklə özbək poeziyasının, bütünlükdə isə türk şeirinin bədii ifadə imkanlarını xeyli genişləndirmiş, türkdilli şeirin Şərqdə şöhrət tapmasını təmin etmişdir. Ə.Nəvainin müxtəlif janrlarda yazdığı şeirlər yalnız rədif, vəzn, məzmun baxımından deyil, həm də bədii ifadə vasitələri baxımından da diqqəti cəlb edir:

*Saqi məni xar-xardan eylə xilas,
Gəl gül üzün aç bahardan eylə xilas.
Ya mey verü intizardan eylə xilas
Ya öldürübən xumardan eylə xilas.*

Ə.Nəvai lirikasının əsasını qəzəllər təşkil edir. O, “orta qəzəl üslubu” ilə sadə və anlayışlı, məna dərinliyi ilə seçilən qəzəllər yaratmışdır. Bu mənada onun “qəzəl mülkünün sultanı” adlandırılması təsadüfi deyildir. Onun qəzəlləri dolğun mənası, rəvan və səlis dilinə görə seçilir:

1. Əlişir Nəvai. Mühakəmətül-lügətəyn. Bakı, 1999, səh.39

*Səbzə gördüm, xətti-səbri-yar düşdü könlümə,
Lalə gördüm, arizi-dildar düşdü könlümə.
Munca misralar qatında bulmuşam mən həmnəşin,
Ol bəzm mirzəyi-bərxordar düşdü könlümə.
Bağ əra nərgiz gətirmiş başığa zərrin qədəh,
Ah kim ol çeşmi-porxumar düşdü könlümə.
Qayda ki, gördüm bənəvşə birlə sünbül bağ əra,
Kakili-şul mişk ənbərbar düşdü könlümə.
Ahu vaveyla ki, buldum möhnət qəmindən həlak,
Ey Nəvayi, ta kim, ol qəmxar düşdü könlümə.*

Əlişir Nəvai ədəbiyyat tarixlərində lirik şairdən çox “Xəmsə” müəllifi kimi tanınır. O, 1483-1485-ci illərdə “Xəmsə” ənənəsinə cavab olaraq 25620 beytdən ibarət beş poema yazmışdır:

- 1) “Heyrətül-əbrar” (1483),
- 2) “Fərhad və Şirin” (1484),
- 3) “Leyli və Məcnun” (1484),
- 4) “Səbə’yi səyyar” (“Yeddi səyyarə”) (1484),
- 5) “Səddi-İsgəndər” (1485).

Qeyd edək ki, Nizami yaradıcılığı Şərqi böyük sənətkarları üçün örnək olmuşdur. Xüsusilə “Xəmsə” ənənəsinə cavab və Nizaminin ayrı-ayrı əsərlərinə nəzirə yazmaq ədəbi yarışa çevrilmişdir. Ə.X.Dəhləvi, Ə.Cami, Əbdi bəy Şirazi, A.Ərdəbili, Marağalı Əşrəf və s. sənətkarlar bu sahədəki qələmlərini sınaqdan çıxarmış, ölməz sənət nümunələri yaratmışdır. Ə.Nəvai də Nizami irsinə yaxından bələd olmuşdur. Bu fakt bir çox mənbələrdə öz təsdiqini tapır. Həmin faktlara əsasən deyə bilərik ki, Nəvai Nizami əlyazmalarını oxumuş Nəvainin nəzarəti altında bu əlyazmaların üzü köçürülmüş və şəxsi kitabxanasında saxlanılmışdır. “Nizaminin 884 hicri (=1479) ilində köçürülmüş mükəmməl və qədim “Xəmsə”si, həmçinin bu əsərin 886-cı hicri (=1481) ilində köçürülmüş ən bəzəkli, 45 miniatürü olan nüsxəsi bir sıra başqa nüsxələr kimi Nəvainin kitabxanasının incilərindəndir”¹. Göründüyü kimi, Nəvai Nizami əsərlərini orijinaldan oxumuş, onun sənət seyrinə düşmüş və “Xəmsə” yazmaq təşəbbüsünə qoşulmuşdur.

1. Cənnət Nağıyeva. Azərbaycanca Nəvai. Bakı, 2001, səh.11

Ə.Nəvainin “Mühakəmətül-lügəteyn” əsərində bu fikir öz təsdiqini belə tapır: “Xəmsə” pəncəsinə pəncə vurmuşam. Əvvəlcə “Möminlərin təşvişi” (“Heyrətül-əbrar”) bağında təbim güllər açıbdır ki, ona “Sirlər xəzinəsi”ndən “Məxzənül-əsrar” Şeyx Nizaminin ruhu başıma dürlər saçıbdır”. O cümlədən, Ə.Nəvai “Xəmsə”yə daxil olan əsərlərində də Nizami qüdrətinin böyüklüyündən, sənətinin ecazkar gücündən danışaraq bir daha Nizamiyə olan məhəbbətini nümayiş etdirmişdir:

*“O Gəncədə yatan böyük Nizami
Gəncədə olsa da aramı onun
Xəznələr üstədir məqamı onun”.*

*“Nizami bir fildir yox bərabəri
Söz incisi ondan aldı dəyəri”.*

Ə.Nəvai “Xəmsə”ni cəmi iki il ərzində (1483-1485) yazıb tamam-lamaqla Şərqdə ilk türkdilli “Xəmsə”nin əsasını qoydu. “Heyrətül-əbrar” Ə.Nəvai “Xəmsə”sinə daxil olan ilk poemadır.

Fəlsəfi-didaktik mövzuda yazılmış bu əsər 64 fəsilə bölünməklə 20 məqalətdən ibarətdir. Poemada misraların sayı 8 mindir. Əsər ənənəvi olaraq Allahın və peyğəmbərin tərfi ilə başlayır. Əsərdə eyni zamanda Nizami, Dəhləvi və Caminin də tərfi öz əksini tapır, onlar söz sənətinin korifeyləri kimi mədh olunur. Poemada sözün və dövrün hakimi Hüseyin Bayqaranın tərifindən sonra Ə.Nəvai özünün ictimai-fəlsəfi görüşlərinə yer verir. Bu sırada dövlət, hakimiyyət, cəmiyyətin ədalətli idarə olunması və s. məsələlər bədii ifadəsini tapır. Fəlsəfi-didaktik formada qələmə alınmış “Heyrətül-əbrar” mövzu və ideya baxımından dahi Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” əsərinə uyğundur.

Ə.Nəvainin “Xəmsə”sinə daxil olan poemalar sırasında “Fərhad və Şirin” “mərkəzi əhəmiyyətə malik bir sənət əsəri” (H.Araslı) kimi diqqəti cəlb edir. Əsərdə Fərhadla Şirinin sevgisi daxilində həyati problemlərin təhlili əsas yer tutur. Poema qələmin tərfi, Nizami və Dəhləvinin xatırlanması ilə başlayır. Bu da səbəbsiz deyil. O, “cismi zəif, dimdiyi şövə”, “fikrin yel qanadlı atı” olan qələmi “mənalar xəzinəsinin” yaradıcısı hesab edir. Bu mənada misilsiz qələm sahibləri kimi Nizami və Dəhləvinin adları hörmətlə yad olunur. Ə.Nəvai Ni-

zami Gəncəviyə nəzirə yazmağın məsuliyyətini dərk etdiyi üçün bu meydanda söz deməyin asan olmadığını dönə-dönə təkrarlayır:

*Bu meydanda sanma asandır durmaq,
Nizamiylə pəncə-pəncəyə vurmaq
Nizamiyə pəncə uzatsa hər kəs,
Qırıqlar pəncəsi murada yetməz
Şir pəncəsi gərək şirlə edə cəng
Bəri şir olmasa, qoy olsun pələng.*

Lakin Ə.Nəvai öz əsərində Nizamidən fərqli olaraq Fərhadı baş qəhrəman səviyyəsinə yüksəltdi, onu şahzadə obrazında öz ideyalarının təmsilçisi kimi təqdim etmişdir. Fərhad hələ uşaqlıqdan həm zahiri görkəmi, həm də ağı və elmi dərrakəsi ilə başqalarından fərqlənir:

*...Üç yaşı olarkən, görkəmi ilə
On yaşdan az vermək olmazdı tiftə.
...Hər hansı dərəcə baxsa bir kərə
Bir də əl vurmazdı o vərəqlərə
Bir dəfə oxusa dərəcini ancaq
Əzbər bilər idi o varaq-varaq.*

Fərhad tək-cə zahiri görkəmi və elmə həvəsi ilə seçilmir. O, hökmdar oğlu olsa da, əməyi sevir və bu sevgi onu Qarindən daş yonmaq sənətini öyrənməyə sövq edir. Ə.Nəvai əsərin əvvəlində Fərhadı bu cür təqdim etməklə onu gələcək hadisələrə hazırlayır, poemada onunla bağlı proseslərin təsadüfiliyinə son qoyur, onların təsir gücünü artırır. Bu səbəbdəndir ki, Fərhadın atasından taxt-tac təklifini qəbul etməməsi, Yunan ölkəsinə səfəri zamanı bütün çətinliklərdən qalib çıxması, İsgəndər tilsimini açması, Ərmən-zəmində qayaları yarıb su arxı çəkməsi və s. əsərdə oxucu tərəfindən təbii qarşılır. Onu da qeyd edək ki, Fərhadın yuxarıda sadalanan hər bir hərəkəti onun müəyyən xarakter keyfiyyətinin açılmasına xidmət göstərir. Müəllif Fərhadı taxt-taca, var-dövlətə hərislikdən uzaq saxlayır. O, bütün əsər boyu igid və cəsur bir qəhrəman təsiri bağışlayır. Onun əjdaha ilə döyüşü və əhriməni öldürməsi səhnələrində əsl sərkərdə, qəhrəmanlıq şücaəti üzə çıxır:

*O əjdaha ilə vuruşan zaman
Qətran tək bir toza batmışdı cahan
İtirmiş əsgərin çoxu huşunu
Huşda olanlarsa görmüşdü onu.*

Fərhadın ədalət və insanpərvərliyi əsərdə daha çox yer tutur. Fərhad həmişə haqsızlığın, pisliliyin, ədalətsizliyin, insanların taleyi ilə oynamağın əleyhinə çıxır. Sadələvhlüyü ucbatından bir fitnəkarın hiyləsinə aldanıb Xosrovun əsirinə çevrilir. Əsirlikdən qaçmağa imkan olsa da, Xosrovun gözətçilərə amansız işgəncə verəcəyini düşünüb fikrindən daşınır:

*Amma söyləmişdi ki: "Ey böyük insan,
Bu yerdən bir addım kənara çıxsan,
Səni zəncirləyib, gözətçiləri
Odda yandıraram mən diri-diri".*

Bütün bunlarla yanaşı Fərhad ilk növbədə qəlbi məhəbbət odu ilə yanan gənc aşıqdır. Belə demək mümkünsə, o, Şirinə olan məhəbbətinin əsiridir. Bu məhəbbət onu taxt-taca, dünya malına göz yummağa məcbur etmiş, yaşadığı ölkədən ayıraraq öz taleyinin ardınca Ərmən-zəminə gətirmişdir. Lakin onların məhəbbətləri qarşısında Xosrov maneəyə çevrilir. Məhəbbətinin Şirin tərəfindən rədd olunduğunu gördükdə Xosrov hökmdar səlahiyyətlərindən sui-istifadə edərək Şirinə sahib olmaq üçün ordunun gücündən istifadə etməkdən və hiyləyə əl atmaqdan belə çəkinmir. Fərhad Xosrov tərəfindən göndərilmiş hiyləgər qarının gətirdiyi Şirinin yalançı ölüm xəbərinə dözməyib özünü öldürür və ölümüylə əbədiyyət qazanır. Xosrov Pərviz tarixi şəxsiyyətdir. O, Sasanilər sülaləsinin 22-ci hökmdarıdır. Lakin Ə.Nəvai "Fərhad və Şirin" poemasında Xosrovu gücə, zora arxalanan, hər cür pisliliklərin rəmzinə çevrilən İran şahı kimi göstərir. Ə.Nəvai onun simasında çətin tərbiyə olunan, zülmkarlığı ilə fərqlənən hökmdarların obrazını yaratmağa cəhd etmişdir. Maraqlıdır ki, Ə.Nəvai Nizamidən fərqli olaraq Xosrovu daha çox mənfi planda təqdim etmişdir. Xosrov ən adi insani dəyərlərdən uzaqdır. Hiylə və zor hər şeyi həll etmək üçün onun əlində yeganə vasitədir. Oxucu Xosrovun Məhinbanu, Şirin və Fərhadla qarşılaşdığı səhnələrdə onun bütün qəddarlıq və amansızlığını müşahidə edə bilər. Məs., "Fərhadın Xosrovun yanına gətirilməsi" səhnəsində Fərhadın ağıl və məntiqi qarşısında Xosrovun verdiyi qərarı bu halın şahidi oluruq:

*Gərəkdir verdirən qətlinə fərman,
Ta ki, ibrət alsın gədalar ondan,*

*Bir də şah yanında duymadan dəhşət
Bir söz danışmağa etməsin cürət.*

Ə.Nəvai Şirin surətini orijinal bir tərzdə qələmə almışdır. Əgər Nizaminin Şirini Xosrova sədaqəti ilə seçilirsə, Nəvaidə isə bunun əksinə olaraq Şirinin Fərhadla olan məhəbbəti ideallaşdırılmışdır. Şirin şan-şöhrətin yox, həqiqi sevginin tərəfdarıdır. O, Fərhadla məhz bu duyğularla bağlanır:

*Öyrənib halını bildi ki, Şirin
Olmuşdur əsiri bir təmiz eşqin
Məhəbbət könlünə atmışdır kəmənd
Sarmış yumaq kimi cismini bənd-bənd.*

Nə Xosrovun təzyiqləri, nə də ona sahib çıxmaqdan ötrü atası Xosrovu öldürən Şiruyənin təklifləri Şirini həqiqi məhəbbət yolundan döndərə bilmir. O, yüksək bir sədaqət nümayiş etdirərək öz məhəbbəti yolunda (Fərhadın cənazəsi olan otaqda) intihar etməkdən belə çəkinmir.

Şapur və Bəhram əsərdə əsl dostluq simvoluna çevrilir. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində Şapur Fərhadın dostu kimi göstərilir, Xosrova Şirin haqqında məlumatı da o verir. Ə.Nəvainin “Fərhad və Şirin” əsərində isə Şapur Xosrovun düşməni rolunda çıxış edir. Fərhadla Şapurun Yəməndən başlayan dostluğu ən çətin sınaqlardan çıxa bilir. O, Fərhadın uğurlarına sevindiği kimi, düşdüyü çətinliklərin həyəcanlarını da onunla birgə yaşayır. Fərhadın ölümü ilə bağlı Şapurun keçirdiyi hisslər əsərdə təsirli bədii deyimlərdə əksini tapır:

*Yıxıldı torpağa Şapur bağıran,
Ağladı göz yaşını tökdü pərişan
...Ağladı, sızladı, Şapur dübarə,
Etdi vücudunu o parə-parə.*

Bəhram Fərhadın uşaqlıq dostudur. Əsərdən məlumdur ki, Fərhadın atası öləndən sonra hökmdar yerini Fərhadın kiçik qardaşı tutmuşdu. Bəhram isə ölkənin sərkərdəsi təyin olunmuşdu. Bəhram uzun müddət Fərhadın xəbər olmadığı üçün narahatçılıq keçirir. Onu ax-tarmaq məqsədilə Çin Türkünstanının hökmdarı olan Fərhadın kiçik qardaşından icazə alaraq böyük ordu ilə Ərmən-zəminə gəlir. Bəhram Ərmən-zəmində Şapurun vasitəsilə Fərhadın ölümündən xəbər tutur, dostunun ölümündən xeyli pərişan olur. O, Şirinin ölümündən sonra

sahibsiz qalmış Ərmən-zəminə Banu nəslindən olan bir nəfəri hökmdar təyin edir. Sonda Bəhram özü ilə gətirdiyi ordunu azad edərək vətənə yola salır, Şapurla Fərhadın məzarına gələrək sonuncu dostluq borcunu yerinə yetirir:

*Fərhadın qəbrinə dönüb dübarə
Girdilər Bəhramla, Şapur məzarə,
Fəna mülkündə can təslim etdilər,
Bəqadə Fərhadı qoşa etdilər.
Şahlıqdan əl çəkib o xakrahlıq,
Tapıbsa bu idi həqiqi şahlıq.*

Ə.Nəvai “Xəmsə”sinə daxil olan “Leyli və Məcnun” (1484) poemasının mövzusu Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərinə uyğundur. Lakin mütəxəssislər bu əsəri həyat tablolarının təsviri baxımından tamamilə milli və hətta məhəlli, eyni zamanda Orta Asiya həyat-məişət tərzinə uyğun hesab edirlər. Çünki burada obrazların psixologiyası, sosial həyat tərzinin təsviri və ifadə tərzini orijinallığı ilə seçilir. Əsərin mövzusunun təməlinə eşq, izzət, vəfa və s. amillər dayanır. Ə.Nəvai Leyli və Məcnunun eşq macərası daxilində əsasən romantik duyğuların tərənnümünü əks etdirmişdir. Özünün dediyi kimi, “mənim bu əbədi eşqi yazmaqda məqsədim əfsanə yazmaq deyildi. Ruhum bu əfsanənin iç aləmində bir yaxınlıq duyurdu”. Müəllif əsərdə Leyli və Məcnun məhəbbətini həqiqi eşq çərçivəsində təsvir edir. Bu səbəbdəndir ki, əsərdə Məcnun və Leylinin qarşılıqlı məhəbbətləri “məişət səviyyəsindən” çıxarılaraq ilahi bir səviyyəyə qaldırılır.

Ə.Nəvainin “Leyli və Məcnun”u məzmun etibarilə N.Gəncəvinin eyni adlı əsərindən fərqlənir. Əsərdə Leylinin xəstəliyə tutulmasından sonra atasının onun sağalması şərəfinə qonaqlıq təşkil etməsi, qonaqlıqda Qeysin huşunun başından çıxması, Nofəlin öz qızını Qeyse təklif etməsi, Qeysin bu təklifi rədd etməsi və s. detallar daha çox Dəhləvinin “Məcnun və Leyli” əsəri ilə səsləşir.

“Yeddi səyyarə” (1484) poeması əxlaqi-didaktik əsərdir və mövzu baxımından N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərinə uyğundur. Poemanın süjet xəttini Sasani hökmdarı Bəhram şaha yeddi qəsdə söylənilən nağıllar təşkil edir. “Yeddi səyyarə” sözün tərifini ilə başlayır. Bəhram şaha söylənilən nağıllara qədər isə nəzmin nəsrədən üstünlüyü, Nizami

və Dəhləvi barədə söhbət açılır. Maraqlıdır ki, nağıllar Bəhram şah müxtəlif saraylarda danışılır. Bəhram şah “Dördüncü səyyahın hekayəti”ni qırmızı, “Beşinci səyyahın hekayəti”ni mavi, “Altıncı səyyahın hekayəti”ni səndəli, “Yeddinci səyyahın hekayəti”ni kafuri və s. saraylarda dinləyir.

Poemada göstərilir ki, Bəhram şah sevdiyi qadın Dilaramla ova çıxır. Dilaram ov zamanı Bəhram şahın sərrast ox atmasını tərif etmir. Bundan qəzəblənən Bəhram şah Dilaramın əl-qolunu sarıtdırıb kimsəsiz düzə atdırır və saraya qayıdır. Lakin sonralar dərdə düşür. Dərdini unudurmaq üçün 7 müxtəlif qəsr tikdirir. Əsərin sonunda Bəhram şah yeddinci səyyahın hekayətini dinləyərkən Dilaramın sağ olduğunu bilir və onu saraya gətizdirir.

Əsərdə şair məqsədi fəlsəfi, sosial, ailə-məişət və s. problemlər daxilində açıqlanır. Hekayətlər müxtəlif qəsrlərdə danışıldığı kimi, müxtəlif ideyaların da təbliğini önə çəkir. Məs., “Dördüncü səyyahın hekayəti”ndə (qırmızı qəsr) ədalət, səxavət, humanizmin tərənnümü (Cəvnə və Məsudun simasında), zülmə, ədalətsizliyə nifrət (Ceysur və Məllövün timsalında), “Beşinci səyyahın hekayəti”ndə (mavi qəsr) azad sevgi və məhəbbət, xoşbəxt tale və s. məsələlər (Süheyli və Mehrin simasında), quldurluq və zülmün ifşası (Cabirin timsalında) özünə yer tapır. Digər beş hekayətdə də müxtəlif ideyaların tərənnümü yüksək bədii ifadə formasında diqqəti cəlb edir.

“Xəmsə”yə daxil olan sonuncu əsər “Səddi-İsgəndər”dir (1485). Poema fəlsəfi-didaktik səciyyə daşıyır. Ə.Nəvai ümumiləşmə apararaq Makedoniyalı İsgəndərin simasında ədalətli hökmdar və idarəçilik problemlərindən danışmışdır. Əsərdə İsgəndər bir tərəfdə dövlət xadimi, digər tərəfdə isə müdrik insan tipi kimi təqdim olunur. Onun uşaqlığı, təhsili, müəllimləri, atası, hakimiyyətə gəlişi Məqribdən tutmuş Hindistana qədərki yürüş və müharibələri haqqında söhbət açılır. Həmçinin İsgəndərin sədd tikdirməsi, dəniz səyahətində olması ilə bağlı verilən bədii səhnələr baş qəhrəmanın həyatı və fəaliyyətinin ikinci mərhələsi haqqında təəssüatları genişləndirir. İsgəndərin əsərdə geniş bədii təqdimi onun xarakterinin açılması və təyin olunmasında böyük rol oynayır. Bu müəyyənləşmədə biz İsgəndərin iki xarakter tipi ilə üz-üzə dayanırıq: hökmdar və müdrik insan-filosof.

Ə.Nəvainin əsərdə İsgəndərin Orta Asiyaya yürüşünü təsvir edərkən bu əyalətdə yerləşən tarixi şəhərlərə (Herat, Səmərqənd) məhəbbətlə yanaşması hiss olunur.

“Nizaminin Bərdədən qürurla söhbət açması təbii olduğu kimi, Nəvainin də Mavərnəhri iftixarla vəsf etməsi təbiidir. Demək, Nizaminin tarixi rəvayətləri, əfsanələri müasirləşdirmək ənənəsini Nəvai inkişaf etdirmişdir”¹.

Ə.Nəvai Sultan Hüseyin Bayqaraya ithaf etdiyi 3500 beytlik “Lisanüt-teyr” əsərini (1498-1499) sufi filosof Fəridəddin Əttarın “Məntiqüt-teyr” əsərinə nəzirə olaraq yazmışdır. Şair insana məhəbbət daxilində sufi ideyaları təbliğ edir və bunun müqabilində insanı saflığa çağırır. “Lisanüt-teyr”ə daxil olan 515 beytlik “Şeyx Sənan” klassik ənənələr zəminində qələmə alınmış müstəqil əsərdir. Ayrı-ayrı təzkiyə və tədqiqatlarda (Sam Mirzə Səfəvinin “Töhfeyi-Sami” və F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları”) “Şeyx Sənan”ın Ə.Nəvai yaradıcılığında ayrıca əsər olması təsdiqlənir.

“Mizanül-övzan” (1492) (“Vəznlərin tərəzisi”) türkdilli əruz vəznli şeirin nəzəri əsaslarını yaratmaq və onun tətbiqini asanlaşdırmaq, əruz vəznli və nəzm şəkillərinə dair sistemli bilgi formalaşdırmaq sahəsində Ə.Nəvainin ən maraqlı əsərlərindən biridir. Ə.Nəvai “Mizanül-övzan” əsərində əruzun təkcə nəzəri düsturunu vermir, türkdilli şeir nümunələrinin tətbiqi yolu ilə fikirlərinin praktik isbatına nail olur. Əsərdə əruzun tarixi, onun yaradıcısı (Xəlil ibn Əhməd) və ifadə etdiyi məna haqqında qısa məlumat verilir. Bu məlumatlardan sonra əruzun nəzəri əsaslarının şərh yolu ilə türk dillərinin əruz qanunlarına cavab verdiyi sübuta yetirilir. Əlişir Nəvai “Mizanül-övzan” əsərini yazmaq üçün türk dillərinə yad olan əruz milliləşdirməyə çalışmış, “türk dillərini fonetik baxımdan, qrafik nöqtəyi-nəzərdən əruzun tələblərinə uyğunlaşdırmaq istəmişdir”². Bu yolla Ə.Nəvai ümumtürk əruzunun qarşısında dayanan problemləri sistemləşdirmək arzusunda olmuş və bunun müəyyən mənada öhdəsindən gəlmişdir.

1. Xəlilov P. Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı, Bakı, 1994, səh. 247.

2. Tərhan Quliyev. Əmir Əlişir Nəvai və onun «Mizanül-övzan» əsəri, Əlişir Nəvai. «Mizanül-övzan» əsərinə yazılmış ön söz. Bakı, 2006, səh.11

Ə.Nəvai Şərqdə türk dilində ilk dəfə “Xəmsə” yazmaq və həmin dildə dörd divan tərtib etmək səbəbindən insanları heyrətə gətirməklə yanaşı, həm də bu dilin bədii imkanlarının intəhasızlığını dünyaya yaydı. “Mühakəmətül-lüğəteyn” (1499) əsərində isə bir alim kimi o, türk dilinin fars dilindən həm ədəbi-bədii, həm də danışq dili kimi üstün olmasını müqayisə və elmi təhlil yolu ilə sübuta yetirdi. Ə.Nəvainin 500 il bundan əvvəl yazılmış, türk təəssübkeşliyi baxımından hal-hazıra qədər əhəmiyyətini itirməyən “Mühakəmətül-lüğəteyn” (“İki dilin mübahisəsi”) əsərində türk dilinin üstünlükləri elmi, tarixi və praktik cəhətdən özünə yer tapmışdır. “Söz və ifadə yaratmaqda türk sərtdən daha mahirdir” - deyən Ə.Nəvai məhz türk dilinin üstünlüyü kimi onun canlı xalq, şifahi danışq və bədii dil ifadə imkanlarının böyüklüyünü nəzərdə tutur, türk xalqlarının söz yaratmaq fəhminin genişliyini təsdiqləyir: “Məlumdur ki, türk sərtdən daha fəhmli və aydın idraklı, xilqəti daha saf və daha pak məxluqdur... Türkün əsli xilqətdə sərtdən incə təbli olduğuna bundan tutarlı tanıq – sübut yoxdur və heç kim bunun müqabilində heç nədən dəm vura bilməz. Əgər sərtdən türk dili qarşısında acizdirlərsə, bunun səbəbi var, çünki türk sözlərini yaradanlar uzun zamanlardan bəri öz nitqlərini daima kamilləşdirmiş və xüsusi anlayışların ifadəsi üçün elə sözlər yaratmışlar ki, bunları təcrübəli adam izah eləməyə başa düşmək olmaz”¹.

Ə.Nəvai regionda türk dilinin mövqeyini, siyasi proseslər nəticəsində bu dilin siyasi və bədii dil imkanlarının genişlənməsini, leksik-frazeoloji mənə kəsb etməkdə üstünlüyünü və s. elmi-tarixi kontekstdə nəzərə çarpdırır. Ə.Nəvai doğru olaraq dilin inkişafında siyasi proseslərin rolunu yüksək qiymətləndirir. Bu mənada o, əsərdə türk əsilzadələrinin hakimiyyətə gəlişini türk dilinin inkişafına təsir göstərən mühüm amil kimi dəyərləndirir: “Elə ki hakimiyyət ərəb və sərtdən sultanlarından türk xanlarının əlinə keçdi, Hülaki xan zamanından, Sahibqıran Sultan Teymur Görəgən zamanından başlamış ta onun fərzəndi-xələfi Şahrux Sultan zamanının axıracan türk dilində yazan şairlər peyda oldular”.

“Mühakəmətül-lüğəteyn” əsəri türk mənəviyyatının, türk təfəkk-

1. Əlişir Nəvai. Mühakəmətül-lüğəteyn. Bakı, 1999, səh.20.

kürünün, bədii-düşüncə tərzinin üstünlüyü, təsdiqi yolunda ən böyük və etibarlı mənbədir. Əsərin son abzasında bu məntiq Ə.Nəvainin dili ilə öz ifadəsini belə tapır: "...Türk ulusunun fəsihlərinə ulu həqiqət sübut elədim ki, öz söz və ibarələrinin həqiqətindən və öz dil və lüğətləri keyfiyyətindən vaqif olsunlar. Fars dillilərin ibarə və söz meydanında tənə etdikləri danlaqdan qurtarsınlar".

Bunlardan başqa Ə.Nəvainin türk dili və ədəbiyyatı, türk fəlsəfi-düşüncə tərzini, ictimai-ədəbi və siyasi-tarixi və s. bağlı elmi-fəlsəfi, estetik, sosioloji araşdırma və ümumiləşdirmələri özündə əks etdirən elmi-ədəbi, elmi-tarixi əsərləri də mövcuddur. Ə.Nəvainin "Mizanül-övzan", "Mühakəmətül-lüğətəyn" kimi "Tarixi ənbiya və hükəma", "Tarixi-mülki Əcəm", "Nəzmül-cəvahir", "Məhbubül-qülüb", "Məcalüsün -nəfaüs", "Münşəati-türki", "Əruzi türki" və s. əsərləri də mühüm elmi-fəlsəfi əhəmiyyət daşıyır.



HƏMZƏ NİYAZI

Müasir özbək ədəbiyyatının əsasını qoyan görkəmli simalardan biri Həməzə Niyazidir. O, mürəkkəb və məhsuldar həyat yolu keçmişdir. Həməzə Niyazi 1889-cu ildə Kokand şəhərində təbib ailəsində anadan olmuşdur. H.Niyazi əvvəlcə əski tipli ibtidai məktəbdə, sonra isə mədrəsədə təhsil almışdır. Mədrəsədə olan təlim-tərbiyə onu qənaətləndirmədiyi üçün o, müstəqil şəkildə mütaliə etmiş və biliyini zənginləşdirmişdir. H.Niyazi Nəvai, Babir, Firqət və digər bu kimi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığına dərinləndən bələd olmuş, onların yaradıcılıq ideyalarından çox şey öyrənmiş və bütün həyatı boyu onları özünə müəllim hesab etmişdir.



HƏMZƏ NİYAZI
(1889-1929)

H.Niyazi əsasən, 1905-ci ildən etibarən ədəbi-bədii yaradıcılığa başlamışdır. Yaradıcılığa qədəm qoyduğu ilk anlardan başlayaraq o, həm klassik, həm də müasir üslubda əsərlər yazmışdır. Lakin onun 1905-1909-cu illərdə yaratdığı əsərlərin böyük əksəriyyəti klassik üslubda olmuşdur. Bu dövr yaradıcılığında onun şeirləri həm forma, həm də mövzu baxımından daha çox klassik özbək ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndələri olan Muqimi və Firqətin şeirlərinə uyğun gəlirdi. Klassik dövrə olan möhkəm bağlılıq və aludəçilik onun sənətində təqlidçilik halına çevrilməmiş, əksinə ideya-estetik baxımından tamamilə orijinal şeirlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. H.Niyazi yaradıcılığının ilk əvvəllərində “Nihon” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır.

1913-cü ildə o, Əfqanıstan, Hindistan, Ərəbistan və Türkiyəyə səfər edir. Eyni zamanda Rusiyanın cənub əyalətlərinin bir çox yerlərində də olur.

Səyahət zamanı ayrı-ayrı ölkələrlə tanışlıq onun sonrakı yaradıcılığına təsirsiz qalmadı. Həmin ölkələrdə əhalinin acınacaqlı həyat tərzini, cəhalət girdabında sürünməsi və digər halları H.Niyazini bir sənətkar kimi narahat edir, şair öz yaradıcılığında bunları təkcə təsvir və tənqid etmir, eyni zamanda vəziyyətdən qurtarmaq üçün çarə yolları axtarırdı. H.Niyazi xalqların zülm və əsarətdən qurtulmasını onların elm və maariflənməsində görürdü. O, 1914-1915-ci illərdə yazdığı “Kitab”, “Qələm”, “Məktəb”, “Doğru söz ola”, “Tısbəgə və Əqrəb”, “Elm öyrən” və digər şeirlərində əsasən, özünün elmi-maarifçi görüşlərini təbliğ edir.

1915-1916-cı illərdə H.Niyazinin ardıcıl olaraq bir neçə kitabı işıq üzünə çıxmışdır. “Ağ gül”, “Sarı gül”, “Yaşıl gül”, “Qızıl gül” və başqa kitablarında onun bu vaxta qədər yazmış olduğu əksər şeirləri çap olunur. Eyni zamanda o, 1915-ci ildə “Elm hidayəti” və “Zəhərli həyat” pyeslərini, “Yeni səadət” adlı nəsr əsərini yazıb çap etdirir.

1905-1916-cı illərdə şairin yaradıcılığı lirik və maarifçi-demokratik istiqamətdə inkişaf etmişdir.

H.Niyazi 1911-1915-ci illərdə geniş pedaqoji fəaliyyətdə olmuşdur. Belə ki, əvvəlcə Kokandda, sonra isə Mərgilanda yeni üsullu məktəb açır, hər iki məktəbdə zəhmətkeş balalarına pulsuz dərs deyir. Hətta bu məktəblər üçün “Oxu kitabı”, “Qiraət kitabı”, “Yeni ədəbiyyat” adında dərsliklər də yazır. Mühafizəkar qüvvələrin hər vaxtları olursa-olsun bu məktəbin bağlanması cəhd göstərmələri H.Niyazinin böyük prinsipiallığı nəticəsində hər dəfə dəf edilmiş və məktəb bir neçə il fəaliyyət göstərərək bilməmişdir.

1917-ci il fevral burjua-demokratik inqilabını şair böyük rəğbətlə qarşılayır. Çünki ona elə gəlir ki, əsrlər boyu xalqın düçar olduğu bəlalara inqilabdan sonra çarə tapılacaq. Çox qısa vaxt keçdikdən sonra H.Niyazi fevral inqilabının əsl mahiyyətini başa düşdü. Ona görə özünün əvvəlki düşüncələrinin əleyhinə gedərək, Müvəqqəti hökuməti tənqid və ifşa edən çoxlu şeirlər yazdı. Öz ideallarını və əsl həqiqəti xalqa çatdırmaq üçün o, 1917-ci ilin mart ayında Kokandda “Kenqaş” (“Məclis”) adlı jurnal çıxarmağa başladı.

1917-ci ildən başlayaraq onun poeziyasında siyasi kəskinlik daha da gücləndi. 1917-ci ilin aprel ayında yazdığı “Belə qalarmı?” və “Biz fəh-

ləyik” adlı şeirləri ilə Türküstanın gələcək istiqlalı yolunda xalqı birliyə çağırır və burjua inqilabının xalqa heç nə vermədiyini bildirdi.

1918-ci ildə H.Niyazinin həyatının yeni dövrü başlayır. O, yeni yaranmış Sovet hökumətinə qəlbən bağlanır. Yeni hökuməti tərənnüm edən şeir və nəğmələr yazır. 1919-1920-ci illərdə Sovet ordusu sıralarında xidmət göstərir. 1920-1929-cu illərdə xalq maarifi, mədəniyyəti və incəsənəti sahələrində fəaliyyət göstərir. H.Niyazi ilk özbək sovet yazıçı və şairi kimi şöhrət tapır. Ona görə H.Niyazi 1926-cı ildə “Özbəkistanın xalq yazıçısı” fəxri adına layiq görülür. O, 1929-cu ildə qırx yaşında ikən Şahimərdan (indiki Həmzəabad) kəndində öldürülmüşdür. Ölümündən sonra onun yaradıcılıq irsinə böyük hörmət bəslənilmişdir. Belə ki, Özbəkistanın Elmlər Akademiyasının ədəbiyyat institutunda H.Niyazinin həyatı və yaradıcılığını öyrənən daimi komitə təşkil edilmişdir. 1964-cü ildə H.Niyazi adına Respublika Dövlət mükafatı təsis edilmişdir. 1988-1989-cu illərdə onun beş cilddən ibarət seçilmiş əsərləri Daşkənd şəhərində çap olunmuşdur.

YARADICILIĞI

H.Niyazi öz yaradıcılığı ilə müasir özbək ədəbiyyatının əsasını qoymuşdur. O, bədii yaradıcılığa 1905-ci ildən başlamışdır. 1905-1909-cu illərdə klassik üslubda olmuşdur. Bu illərdə Şərq ənənəvi motivi kimi o da didaktikaya daha çox yer verirdi. Onun 1909-1913-cü illər yaradıcılığı həm forma, həm də məzmun baxımından fərqləndirməyə başladı. Bu, bilavasitə H.Niyazinin dünyagörüşündə və həyata baxışlarında əmələ gələn dəyişikliklər ilə bağlı idi. Həmin illərdə şairin yaradıcılığında haqqa, ədalətə, mərifətə çağırış meylləri daha da güclənməyə başladı.

H.Niyazi yazmış olduğu təmsillərində janrın imkan və tələbləri daxilində etik-əxlaqi məsələlərə, dostluq, yoldaşlıq, düzgünlük və s. problemlərə geniş müdaxilə edirdi. Məsələn, 1914-cü ildə yazılmış “Tıs- bağa və Əqrəb” təmsili nəsihət və ibrətamiz fikirlərin təbliği baxımından xarakterikdir. Təmsildə əhd-vəfa qılıb tısbağa ilə dostluq edən əqrəb az vaxt keçmədən bu əhdinə xilaf çıxır və çayı keçərkən tısbağanı sancmağa başlayır. Tısbağa bunun səbəbini soruşanda əqrəb cavab verir ki, bu mənim adətimdir, kiminlə dostluq edirəmsə, axırda xəyanət edib zəhərləmək istəyirəm. Ona görə də müəllif öz nəsihətlərini aşağıdakı kimi verir və əsərin də ideyasını buna bağlayır:

*Budur son nəsihət: Gərək heç zaman,
Əqrəblə yoldaşlıq etməsin insan.
Kim öz düşmənilə bağlayır ülfət,
Yaradır özünə böyük fəlakət.*

1914-1915-ci illərdə isə H.Niyazi sənətində etik-əxlaqi məsələlər geniş yer tutmaqla yanaşı, maarifçilik ideyalarının təbliği də xüsusi formada üzə çıxmağa başladı. Demək olar ki, 1917-ci ilə qədər onun yaradıcılığının, əsas leytmotivini ardıcıl olaraq din, islama etiqad, haqqa, ədalətə, mərifətə və maarifləndirməyə çağırış təşkil edirdi.

H.Niyazinin 1915-1916-cı illərdə nəşr olunmuş ayrı-ayrı şeir və nəsr əsərlərində maarifçilik ideyalarına geniş yer verilmişdir. “Ağ gül”, “Qızıl gül”, “Sarı gül” şeir topluları və “Yeni səadət” adlı nəsr əsəri bu baxımdan xarakterikdir.

“Yenə səadət” əsərində müəllif Məryəm və Alimcanın simasında elmin, savadın insan həyatında oynadığı rolu göstərmişdir.

Əsərdə təsvir olunur ki, Qazibəyin ölümündən sonra onun oğlu Abduqəhhər atasından qalan sərvətdən səmərəli istifadə etmir. Ona görə də anası, həyat yoldaşı və övladlarını dolandıra bilmir və onları tərk edib başqa şəhərə gedir. Onun həyat yoldaşı Məryəm üzləşdiyi çətinliklərdən qorxmur. Övladlarını böyüdür və onların təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olur. Ana, oğlu Alimcanı mətin, zəhmətsevər bir adam kimi tərbiyə edir. Alimcan böyüyür və bir müəllimdən təhsil alır. O, bir ziyalı kimi yetişir. Bundan sonra o, Daşkəndin küçələrində ac-yalavac gəzən atasını tapır və Kokanda gətirir. Bütün bunlardan sonra ailə öz bədbəxtliklərini arxada qoyaraq, səadətli günlərinə qovuşur. Müəllif bilavasitə bunları elmin, savadın, maarifin insan həyatında oynadığı rolla bağlayır və demək istəyir ki, Alimcan öz atasından ona görə fərqlənir ki, o, savadlıdır, savadı olduğu üçün də həyatın çətinliklərindən baş çıxarır, öz işini düzgün qurur.

Folklor motivi və ideyaları H.Niyazi şeirində əsas yerlərdən birini tutur. Ümumiyyətlə, şair folklor janrından geniş faydalanmışdır. Onun 30-dan çox şeiri şifahi xalq şeiri əsasında yazılmışdır.

Şairin “Kədərlənirəm” (1916) şeiri Vətən ayrılığı və bunun doğurduğu dərdi, kədəri özündə əks etdirən bir xalq nəğməsinə ithafən yazılmışdır. Şeirdə elindən, obasından, doğmalarından uzaq düşən bir insanın həsrətdən şam kimi yandığının şahidi olur və dərdinin böyüklüyünü duyuruq:

*Nə vaxt üzüm səadətlə işıqlanacaq,
Bu göz yaşım öz elimdə quruyar ancaq.
Fəqət hələ özüm kimi Vətəndən uzaq,
Ürəklərə olub həyan, kədərlənirəm.*

1918-ci ildən başlayaraq onun poeziyasında inqilabi ideyaların tərənnümünə geniş yer verildi. H.Niyazi sözün həqiqi mənasında Sovet hökumətinə bağlı olmuşdur. Ona görə də bu hökumətin tərənnümünə həsr edilmiş şeirlər onun yaradıcılığında silsilə təşkil edir. “Oyanın, fəhlələr”, “Biz fəhləyik”, “Yaşa, şura”, “Yaşasın sovetlər”, “İşçi baba”, “Oyanın” və s. şeirlərində yeni yaranmış cəmiyyətə rəğbət və məhəbbət bildirilir və adamların xoşbəxtliyi bu cəmiyyətlə bağlıdır. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, H.Niyazi 1905-1909-cu illər yaradıcılığında dini, islami əqidələrə yüksək münasibət bildirmişdir. Məsələn, onun “Novruz” şeirində dinin, islami etiqadın inkarı yox, təsdiqi diqqəti cəlb edir. Yaradıcılığının sonrakı dövrlərində isə kommunist ideologiyasına uyduğu üçün dinə qarşı barışmaz mövqeyi özünü göstərməyə başladı.

*Qalx ayağa, unudulmuş insan oğlu,
Nə ətalət, nə yorğunluq gərək deyil!
Qoy rədd olsun əsrlərdən bizə qalan,
O əmmamə, qara çadra – hər zir-zibil!*

H.Niyazi dramaturgiya sahəsində böyük işlər görmüşdür. O, öz dramaları ilə özbək dramaturgiyasının əsasını qoymuşdur. H.Niyazi “Bəy və muzdur”, “Maysaranın işi”, “Muxtariyyat və avtonomiya”, “Kim haqlıdır”, “Daşkəndə səyahət”, “Fərqanə faciəsi”, “İstibdad qurbanları”, “Mart qurbanı Aynisa”, “Torpaq islahatı” və s. kimi 40-a yaxın dram əsəri yazmışdır. Onun dramaturji fəaliyyəti bir çox tədqiqatçılar tərəfindən 1917-ci ildən sonrakı dövrlə bağlansa da, əslində o, 1915-ci ildən etibarən bu sahədə qələmini sınaqdan çıxarmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, o, 1917-ci ilə qədər 4 səhnə əsəri yazmışdır. Bu illər arasında H.Niyazi “Zəhərli həyat və yaxud eşq qurbanları”, “Elm hidayəti”, “Molla Nurməmməd domlanın küfr xətası” və “Ölüm faciələri” adlı pyeslərini qələmə almışdır. H.Niyazi 1915-1917-ci illərdə yazmış olduğu bu əsərlərində xalqın zülm və istismardan tənqə gəldiyini göstərir və qurtuluş yolunun maariflənməsində olduğunu bildirirdi.

H.Niyazi dramaturgiyanın hər üç növündə əsərlər yazmışdır. “Bəy və

muzdur” dramı, “Çadra sirləri” faciəsi və “Maysaranın işi” adlı komediya-sı onun özbək dramaturgiyasının bütün sahələrində xidmətinin böyük-lüyündən xəbər verir. Bunlardan başqa o, “Qara saç” operasının da müəllifidir.

H.Niyazinin dramaturgiyasında əsas və başlıca yerlərdən birini onun 1918-ci ildə yazdığı “Bəy və muzdur” dramı tutur. Əsərin ilk orijinal va-riantı əldə yoxdur. Daha doğrusu, hal-hazırda “Bəy və muzdur” dramının əldə olan nümunəsi 1939-cu ildə K.Yaşın tərəfindən tərtib olunan vari-antıdır. Çünki əsərin orijinalı naməlum səbəblərdən yoxa çıxmış və əsərlə bağlı ayrı-ayrı rəsmi və qeyri-rəsmi materiallar əsasında əsərin yeni vari-antı formalaşdırılmışdır. Tədqiqatçıların və ayrı-ayrı sənət adamlarının rə-yyinə görə əsərin sonrakı variantı əvvəlki variantından kəskin fərqlənmişdir.

“Bəy və muzdur” dramı inqilab ərəfəsində özbək xalqının gərgin hə-yatından bəhs açır. Əsərdə qarşı-qarşıya duran iki böyük qüvvə təsvir olu-nur. Bunlardan biri kəndli zəhmətkeşlədirsə, digəri bəylər və yuxarı zümrənin adamlarıdır. Birinci tərəfi Qafur, ikinci tərəfi Saleh bəy təmsil edir. Əsərdə göstərilir ki, Saleh bəyin bütün göstəriş və tələblərini sözsüz yerinə yetirən Qafur get-gedə bəyin əmrlərinə tabe olmaqdan boyun qaçı-rır. Çünki o, hiss edir ki, bəy ədalətsiz və rəhmsizdir. Qafurun daxili etiraz və narazılıqlarını hiss edən bəy özünəməxsus siyasət yeridir. Guya heç nə olmamış kimi Qafuru özündən tam asılı vəziyyətə gətirir. Ona mənəvi zərbə vurmaq üçün həyat yoldaşı Cəmiləni ələ keçirmək istəyir. Müəyyən vaxtdan sonra padşaha qarşı üsyan etməkdə günahlandırılan Qafur Sibirə sürgün olunur. Bəy onun həyat yoldaşı Cəmiləni özünə arvad etmək fik-rinə düşür. Əvvəlcə onu var-dövlətlə ələ keçirməyi planlaşdırır. Buna nail olmadıqda, zor yoluna əl atır. Lakin Cəmilə öz namusunu qoruyaraq, Qa-fura olan sədaqətini nümayiş etdirərək özünü zəhərləyir. Qafur Sibirdə siyasi cəhətdən xeyli fəallaşır. Sürgündən sonra vətənə qayıdır. Əsərin sonunda Saleh bəy öz cəzasına çatır.

“Bəy və muzdur” dramında Qafur, Cəmilə və Gülbahar müsbət obraz-lardır. Qafur get-gedə fəal mübarizə yolu seçən adama çevrilir. Belə ki, o, əsərin əvvəlində bir cür, sonunda isə başqa cür təsir bağışlayır. Bu fərq onun siyasi fəallığının artması ilə müşahidə olunur.

Qafur yüksək mənəviyyətli adamdır. O, öz sevgilisinə sadıqdır. Xalqın

ağır həyat şəraitinə sonralar ciddi şəkildə etirazını bildirir. Onun əsərdə bir neçə dəfə xalqa müraciət etməsi buna parlaq misaldır.

Əsərdə Saleh bəy, Qədirqul minbaşı, Xanzadə, Qazı və digər bu kimi obrazlar özlərinin mənfur simaları ilə daim nifrət obyektinə çevrilirlər. Baxmayaraq ki, Saleh bəy böyük səlahiyyət və mənsəb sahibidir, o, xalqın artıb-coşan qəzəbi qarşısında dayana bilmir. Məğlubiyyətə düşər olur. Müəllif bunu ona görə verir ki, həyatda nə qədər güclü və dövlətli olsan da, öz zülmünə haqqın, ədalətin qarşısında çox ömür sürməyəcəksən.

“Bəy və muzdur” dramı özbək həyatının tarixi reallıqlarını əks etdirmək və bu tarixin müəyyən həqiqətlərini daha parlaq üzə çıxarmaq baxımından xarakterikdir.

Həmzə Niyazinin 1926-cı ildə yazdığı “Maysaranın işi” komediyası satirik ruhdadır. Folklor materialları əsasında yaradılmış bu satirik komediya mənaviyyət məsələlərindən söhbət açır. Əsərdə vəfadarlıq, sevgi, sədaqət problemləri təbliğ olunur, saf sevgiyə əngəl törədən, məhəbbətə əyləncə gözü ilə baxan, onu oyuncağa çevirən bütün hallara qarşı kəskin etiraz bildirilir. Əsərdə Oyxon və Çöpon vəfa və sədaqət rəmzi olsalar da, əsərin baş qəhrəmanı Maysaradır.

Maysara hər şeydən əvvəl tədbirli və prinsipial obrazdır. Maysara öz ağıllı hərəkətləri və tədbirləri nəticəsində Çöpon və Oyxonun əsl məhəbbətləri arasından sədd çəkən yalançı aşıqları ifşa edir və onları komik vəziyyətdə saxlayır. Belə ki, Maysara gəlini Oyxona göz dikmiş Mollarözi və Hidayət xan kimi şəriət nümayəndələri və mənsəb sahiblərini ifşa etmək üçün hiylə işlədir. Onların hər biri bir-birindən xəbərsiz Oyxonla görüşmək ümidilə Maysaranın evinə gəlir və Çöponun hadisə yerində görünməsi ilə rüsvay olub, biabırcasına buradan gedirlər.

Komediyada xalq yaradıcılığı nümunələrindən geniş istifadə olunmuşdur. Belə ki, komediyada yerli-yerində xalq məsəl və mahnılarından istifadə edilməsi həm obrazların xarakterlərinin açılmasına, həm də əsərin dilinin sadə və təsirliliyinə gətirib çıxartmışdır.

“Maysaranın işi” komediyasının böyük səhnə uğuru olmuşdur. Bəstəkar Süleyman Yudakov bu komediya əsasında “Maysara” adlı operasını yaratmışdır.

Həmzə Niyazi “Çadra sirləri” (1927) faciəsində işə əski adət-ənənələrin təsir və təzyiqləri nəticəsində xoşbəxtlikləri qarşısında sədd çəkilmiş

yeniyyətə qızların faciəsini göstərir. Və bunu əsərin baş qəhrəmanı Töləxanım simasında ümumiləşdirmişdir. O, Rüstəmi bir könüldən min könülə sevsə də, bədxah adamların pis əməlləri nəticəsində çətinliklərlə üzləşir və bəd niyyətlərin qurbanı olur. Yazıçı bütün bunları daha çox Mirzə Kərimlə bağlayır. Eyni zamanda əsərdə Mastura və Gülcan obrazlarından müəllif ifşa etmək istədiyi cəmiyyətin, dövrün iç üzünün açılması və onların ifşa edilməsi naminə məqsədli istifadə etmişdir. H.Niyazinin 1927-ci ilin fevral ayında yazdığı “Özbək qadın və qızlarına” adlı şeirində də köhnə adət və ənənələrin tənqidi və qadın azadlığı problemi öz əksini tapmışdır. Şair şeirdə çadranı ataraq məktəbə getmək tələbi ilə üzünü özbək qadınlarına tutub belə deyir:

*Gül kimi çöhrəni aç, indi nümayan eylə!
O qara pərdəni yırt, xarü pərişan eylə!
Məktəbə, əncümənə get ki, xəyalın açıla,
Bidətin elmi hünərlə cigərin qan eylə!
Gülə dönsün gözəlim, kölgədə solmuş sifətin,
Bəzmi-elmi gəlişin ilə gülüstan eylə!*

Həmzə Niyazi 20-ci illərdə bir-birinin ardınca “Yer islahatı”, “Mart qurbanı Aynisa” və s. kimi kiçik həcmli səhnə əsərləri də yazmışdır. Bu əsərlərdə qadın azadlığı, yeni cəmiyyətin tərənnümü və torpaq islahatı məsələləri ön plana çəkilmişdir. Bu əsərlər daha çox təbliğat xarakterli əsərlərdir. Məsələn, müəllif “Yer islahatı”nda həm yeni cəmiyyətin mahiyyətini, həm də kəndlilərə torpaq verilməsi işinin əhəmiyyətini açıb gös-tərir.

H.Niyazi kommunist ideologiyasına möhkəm bağlı olduğundan, problemlərin həlli yollarını məhz bu konsepsiya daxilində axtarmışdır. Bu da onun sənətində istər-istəməz müəyyən ziddiyyətlərə gətirib çıxarmışdır. Lakin onun yaradıcılığında ziddiyyətlər nə qədər olsa da, xalq həyatı ilə yaxınlıq və xalqın gələcək istək və arzularının tərənnüm meyli olduqca böyükdür.



ABDULLA QƏDİRİ

Abdulla Qədiri özbək ədəbiyyatını yeni ideyalarla zənginləşdirən, müasir özbək ədəbiyyatının bədii səviyyəsini yüksəldən, roman janrının inkişafında xüsusi xidmətləri olan sənətkardır. O, 1894-cü ildə Daşkənddə bağban ailəsində anadan olmuşdur. İlk öncə təhsilini əski tipli məktəbdə almışdır. Sonra isə “rus-özbək” (bunu həm də “rus yerlilər” məktəbi də adlandırırlar) məktəbində oxumuşdur. A.Qədiri bədii yaradıcılığa erkən yaşlarından başlamışdır. O, 1909-cu ildən başlayaraq şeirlər və kiçik hekayələr yazmışdır. A.Qədirinin 1917-ci ilə qədərki yaradıcılığı janr baxımından çoxtərəflidir. Belə ki, o, bu illərdə şeir, dram və hekayələr yazaraq, əsasən köhnə adət-ənənələri və cəhalətin baş alıb getdiyi, bunun nəticəsində adamların acınacaqlı həyat sürdüyü cəmiyyəti tənqid edirdi. “Əhvalımız”, “Millətimiz” şeirləri, “Bəxtsiz nişanlı” (1914), “Qadın düşkünü” (1915) pyesləri, “Düyun” (1915), “Cinlər məkanı” (1916) və digər hekayələri cəmiyyət eyiblərinə etiraz baxımından xarakterikdir.

1915-1917-ci illərdə A.Qədiri mədrəsədə təhsil alır. Burada o, ərəb və fars dillərini öyrənir. Ərəb və fars dillərini bildiyi üçün Şərq ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olur. 1915-ci ildə onun “Bəxtsiz nişanlı” pyesi çapdan çıxır. 1916-cı ildə isə yazığının “Əx-laqsız” hekayəsi işıq üzü görür. Bunlar A.Qədirinin çap olunmuş ilk əsərləri hesab olunur.

1917-ci ildən sonra A.Qədiri jurnalistika sahəsində çalışır. 1923-



ABDULLA QƏDİRİ
(1894-1938)

cü ildə ilk özbək satirik jurnalı olan “Müşüm”də mühərrirlik fəaliyyətinə başlayır. A.Qədiri 1924-cü ildə Moskvaya gedib Dövlət Jurnalistika İnstitutuna daxil olur. Moskva təhsili A.Qədirinin yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir.

Bu illərdə o, rus dilini mükəmməl öyrənir, rus və Avropa mədəniyyəti ilə yaxından tanış olur. Rus dilini mükəmməl bildiyi üçün 1927-1930-cu illərdə rusca-özbəkçə lüğət tərtib edir, rus dilində olan dərslikləri özbək dilinə tərcümə edir. Çexovun, Qoqolun, Mark Tvenin, Emil Zolyanın, Deni Didronun bir neçə əsərini özbək dilinə tərcümə edir. Bu sahədə onun ən böyük xidmətlərindən biri də bu idi ki, A.Qədiri tərcümə etdiyi bir çox əsərləri təhlil edir, bu əsərlərə ədəbiyyatşünas alim kimi qiymət verirdi. Məsələn, 1936-cı ildə yazmış olduğu bir məqaləsində o, Çexov yaradıcılığını təhlil etmiş və bu sənətin üstün cəhətləri barədə qiymətli fikirlər söyləmişdir.

1919-cu idən başlayaraq A.Qədiri “Ötən günlər” romanı üçün material toplayır. 1922-ci ildə həmin romanın birinci hissəsini tamamlayır və hissə-hissə “İnqilab” jurnalında çap etdirməyə başlayır.

“Ötən günlər” romanının ayrıca kitab şəklində birinci hissəsi 1924, ikinci hissəsi 1925, üçüncü hissəsi 1926-cı ildə çapdan çıxmışdır.

1928-ci ildə A.Qədiri özünə böyük hörmət və şöhrət gətirmiş “Mehrab əqrəbi” romanını yazır. Əsər ilk dəfə 1929-cu ildə nəşr olunur. 30-cu illərdən başlayaraq A.Qədiri daha çox müasir həyat problemlərinə yer ayırdı. İstər hekayə, istərsə də romanlarında yeni cəmiyyət quruculuğu və onun üzvləşdiyi problemlər A.Qədirinin bu dövr yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Yazıcının 1934-cü ildə yazdığı “Abid kətmən” romanı və 1935-ci ildə isə qələmə aldığı “Şübhə” hekayəsində kollektivləşdirmə dövründə sinfi ziddiyyətlərin son həddi göstərilir, dövrün real həyat tərzini əks etdirilir.

A.Qədiri demokratik ruhlu sənətkar olmuşdur. Ədib şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün qurbanı olaraq 1938-ci ildə qətlə yetirilmişdir. 1956-cı ilə qədər onun yaradıcılığının öyrənilməsi və təbliği qadağan olunmuşdur. 1956-cı ildə ona bəraət verildiyi üçün sonrakı illərdə yaradıcılığının geniş şəkildə çapına və araşdırılmasına imkan yaranmışdır.

YARADICILIĞI

Abdulla Qədiri qısa ömür yaşamasına baxmayaraq, böyük yaradıcılıq irsi qoyub getmişdir. O, çoxsaylı şeir, hekayə, pyes, povest və romanlarında mənsub olduğu xalqın tarixi keçmiş və bugünkü həyat reallıqlarını əks etdirmiş, öz xalqını xoşbəxt görmək arzusunda olmuşdur. Özbəkistanın məşhur alimi İzzət Sultanov onun yaradıcılığında bu xüsusiyyəti əsas götürərək qeyd edir ki, “Abdulla Qədirinin əsərləri bədii məharət nümunəsidir”. Özbək yazıçısı və alimi Musa Aybək də A.Qədirinin yaradıcılığını “birinci növbədə həyatiliyi ilə seçilən sənət” hesab etmişdir.

A.Qədiri “Bəxtsiz nişanlı” (1914) dramında ictimai həyatın qeyri-bərabərliklərindən doğan ədalətsizliklərini tənqid və ifşa etmişdir. Saleh əsərin əsas obrazıdır. O, adi həyatli tələbatlar girdabında əziyyət çəksə də, gələcəyə böyük ümidlə baxır. Lakin yaşadığı cəmiyyətin dözülməz qayda-qanunları onun arzusunı ürəyində saxlayır. Buna görə də nəticə gənc Salehin faciəsi ilə tamamlanır. Müəllif onun nişanlısının da bədbəxtliyini elə bununla bağlayır. Əsərdə baş vermiş hadisələr təsvir olunan dövrün həyat həqiqətləri səviyyəsində təqdim olunur. A.Qədiri əsərdə təkə tənqid və ifşa yolunu seçmir, eyni zamanda hadisələrin səbəbini də arayır.

“Şübhə” (1935) hekayəsi 30-cu illərdə qışlaq həyatı və sinfi qarşıdurmanı əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Hekayədə obrazlar iki qütbə dayanırlar. Bir qrupu kolxoz həyatını, yeni cəmiyyəti dəstəkləyir, digərləri isə bunlara qarşı barışmazlıq nümayiş etdirirlər.

Ona görə də hər iki qütbün nümayəndələrindən olan Toyçibayev, Zuhurov, Xalıqov və başqaları bütün hallarda inandırıcı və təbii təsir bağışlayırlar.

Özbəkistanda kollektivləşmənin aparılması və ölkə kəndlərində baş vermiş hadisələri əks etdirən digər əsər “Abid Kətmən” povestidir. Müəllif böyük ümumiləşdirmə gücü ilə “Çetan” kolxozunun əhalisinin timsalında bir-birinə güzəştə getmək istəməyən, öz məqsədləri naminə prinsiplilik göstərən qüvvələrin mübarizəsini təsvir etmişdir. Təbii olaraq əsərdə hadisələr ideoloji aspektdən əks etdirilir. Ona görə də əsərdə “kolxoz bərəkətdir, kolxoz yolu düzgün yoldur” ifadələrinin

tez-tez təkrarlanması və ideya şəklində ortaya çıxması bir növ süarçılıq, reklamçılıq təsiri bağışlayır. Heç şübhəsiz, bu, keçmiş sovet quruluşu ideologiyasının tələblərindən irəli gəlirdi. Əsərin qəhrəmanı Abiddir. O, ortabab kəndlidir. Abid zəhmətsevər, təcrübəli, tədbirli bir adamdır. O, kətmən ləqəbi ilə tanınır. Abid kolxoza sidqi-ürəkdən üzv yazılır və kolxozun rəhbərlərindən birinə çevrilir.

Əsərin ən böyük keyfiyyətlərindən biri müəllifin hər bir obraza fərdi yanaşmasıdır. Yəni əsərin əsas obrazlarından olan Berdi tatar, Rafiqov, Osman, Xətib, Möhsin, o cümlədən, Xalmirzə əkə, Sabirov, Sultangül və b. hərəsi öz xarakter, hərəkət, hadisələrə münasibət və rəftarı ilə canlandırılır. Ona görə də diqqəti cəlb edən iki molla obrazı – Xətib və Möhsin din xadimi adı ilə eyni formada tənqid olunmur. Əgər A.Qədiri Möhsinə daha kəskin planda yanaşırsa, Xətib isə nisbətən yumşaq tərzdə tənqid edilir.

A.Qədinin müasir özbək ədəbiyyatında ən böyük xidmətlərindən biri onun roman janrının əsasını qoymasıdır. Ədəbiyyatşünaslar onu təkcə özbək ədəbiyyatında romanın təməlini qoyan sənətkar kimi yox, həm də ümumən Orta Asiyada romanın yüksək formalaşmasında təsiri olan yaradıcı adam kimi qiymətləndirirlər. Məşhur şərqsünas alim Bertels özbək romançılıq məktəbinin yaradılmasında A.Qədinin əlahiddə xidməti olduğunu vurğulamışdır.

Roman sahəsində A.Qədiriyə iki əsəri şöhrət gətirmişdir. Bunlardan biri “Ötən günlər” (1926), ikincisi isə “Mehrab əqrəbi”dir (1928).

“Ötən günlər” romanı XIX əsrin birinci yarısında özbək xalqının acınacaqlı həyatının təsviri, feodalizm dövrünün ictimai ədalətsizliklərinin, mövhumat və cəhalətin tənqidi baxımından səciyyəvidir. Əsər keçmiş sovet birliyində yaşayan bir çox xalqların, o cümlədən Avropa xalqlarının dilinə tərcümə olunmuşdur.

“Ötən günlər” ilk özbək romanından biri kimi 1968-ci ildə alman dilinə tərcümə edilmiş və Berlin şəhərində çap olunmuşdur. Hətta alman ədəbiyyatşünas alimi Niota Tunnin roman haqqında dərc etdiyi elmi məqalə bu əsərin Qərb dairəsində böyük maraq doğurduğundan xəbər verir.

“Ötən günlər” romanının məzmununu qabaqcıl fikirli Atabəy və

onun tərəfdarları ilə onlara əks qüvvələrin arasında baş vermiş ziddiyyət təşkil edir.

Atabəy romanın əsas obrazıdır. O, öz dövrünün bütün eybəcər qayda-qanunlarına qarşı mübarizə aparır. Onun Gümüşlə sevgi sərgüzəşti romanın süjetinin əsasını təşkil edir. Onların bir-birlərinə dərin və səmimi sevgiləri köhnə adətlərə sığmır, qara niyyətli adamların etirazlarına səbəb olur.

Atabəy Gümüşü sevdiyi halda, məcburiyyət ucbatından Zeynəblə də evlənilir. Zeynəb Atabəyin Gümüşə olan dərin məhəbbətini qısqancılıqla qarşılayır, ona görə də Zeynəb Gümüşü zəhərləyib öldürür. Əsərin sonunda nə Atabəy, nə Gümüş, nə də Zeynəb öz məqsədlərinə çata bilmir. Çünki Gümüşün ölümündən sonra Atabəy Zeynəbi evdən qovur, Zeynəb ruhi-psixi vəziyyətə düşür və dəli olur. Atabəy Mərgilana gedir, çar qoşunları ilə gedən döyüşdə dostu ilə birlikdə qəhrəmancasına həlak olur. Müəllif onun ölümünü əsərin sonunda belə təqdim edir: “1227-ci il hicri, payızında Hacı Yusifbəy tanışlarının birindən məktub aldı. O adam yazırdı: “Oğlunuz Atabəy öz dostu ilə bizim qoşunda idi. Alma-Ata yaxınlığında çar qoşunları ilə gedən döyüş zamanı ikisi də qəhrəmanlıqla həlak oldular. Onları öz əlimlə dəfn elədim”. Göründüyü kimi, burada bədiilik o qədər yüksək deyildir. Bu, əslində müəllifin məqsədli gedişidir. Yəni faktı, hadisəni olduğu kimi verməklə A.Qədiri tarixi həqiqətə sadıq qaldığını nümayiş etdirmişdir.

A.Qədirinin tarixi mövzuda yazdığı əsərlərindən biri də “Mehrab əqrəbi”dir. Əsərdə müəllif tarixi hadisələrə sadıq qalmış, Türküstan xanı Xudayar xanın sarayında baş vermiş amansızlıqları qələmə almışdır. A.Qədiri 1928-ci il fevralın 5-də əsərin mövzusu ilə bağlı yazmış olduğu yazısında öz fikrini belə açıqlayır: “Türküstan feodallarının axırıncı nümayəndəsi Xudayar xanın, öz ehtirasları yolunda dehqanların və yoxsul sinfinin mənafeyini qurban verməsi, məmləkətin gəlin-qızlarını öz hərəmxanasının kənzinə çevirməsi, buna qarşı çıxanlara işə amansız divan tutması romanın əsas mövzudur”. Təbii ki, müəllif öz planını həyata keçirərkən dövrün ictimai-siyasi səciyyəsinə qabarıq şəkildə verə bilməmişdir. Bunun üçün birinci növbədə çarpışan, mübarizə aparan qüvvələrin real təsvirinə daha çox yer ayırır və öz qəhrəman-

larını belə xarakterizə edir: “Xudayarın bu yolda birinci istinadgahı olan üləmaları, onların əhval-ruhiyyəsini, əxlaqını, mədrəsə və ailə həyatını, zalımlıqlarını son dərəcə kiçik bir kitabın imkanı daxilində qələmə alıram. Bunlar mənim romanımın mənfə qəhrəmanlarıdır. Bu qara qüvvələrin qarşısında məzlum sinfin nümayəndələri ruhanilərə, xan üsuli-idarəsinə qarşı səsinə ucaldan əxlaqlı və bir-birini müdafiə etməyə hazır olan vicdanlı zəhmət adamları, yoxsullar dayanır”.

Göründüyü kimi, müəllif öz sözləri ilə qarşı-qarşıya dayanan qüvvələrin kimliyi, hansı təbəqəyə mənsubiyyəti haqqında məlumat verir. Əsərin ən üstün keyfiyyətindən biri odur ki, müəllif tam mənada tarixi faktlara sədaqətli olmuş, onları təhrifə yol verməmişdir. Müəllifin öz sözləri ilə desək, “mən heç nəyi şişirtməmişəm”. Çünki “hadisəni şişirtmək düzgün olmaz və kitabın dəyəri aşağı düşər”.

Bu cür münasibət və prinsipiallıq şəraitində yazıçı hər iki sinfin qarşıdurmasında o zamankı həyatın ictimai-siyasi tarixini, adamların məişətini, əxlaq və davranışlarını, bütün etnoqrafik əlamət və şəraitlərini açıb göstərə bilmişdir. Əsərdə tarixiliyə sadiqliyin ən böyük cəhətlərindən biri də zülmə qarşı mübarizənin kortəbii xarakterdə verilməsidir. Doğrudan da, əgər yazıçı bu mübarizəyə hər hansı şüurlu don geydirsə idi özünün dediyi kimi, inandırıcılıq azalar, kitabın dəyəri aşağı düşərdi.

“Mehrab əqrəbi” romanının baş qəhrəmanı Ənvərdir. Əsərdə Ənvərin uşaqlıq dövründən müəyyən haşiyələr çıxılsa da, əsasən onun sarayda işlədiyi dövrlər daha çox diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. O, xeyrixah adamdır. Dostluqda sədaqətlidir. Hələ mədrəsədə oxuyarkən sinif yoldaşı Nəsimi ilə dostluğu və çiçək xəstəliyindən ölən Nəsiminin Ənvərin qəlbində oyatdığı kədər bilavasitə onun səmimi və vəfalılığından xəbər verir. Vaxt elə gətirir ki, o sarayda mirzə, bir müddətdən sonra isə baş mirzə olur. Əslində müəllif burada iki böyük fərqdən, iki böyük əksliklərdən söhbət açır. Bir tərəfdə Xudayar xan və onun tərəfdarları, digər tərəfdə öz əməli ilə bir neçə adamın rəğbətini qazanan xeyrixah Ənvər. Müəllif Ənvərin sarayda baş mirzə təyin olunması ilə heç də demək istəmir ki, Xudayar xan yaxşı, xalq üçün can yandıran adamları sarayda irəli çəkir.

Yazıçı bu fakta olduqca təbii don geyindirir. Onun saraya baş mirzə təyin olunması sarayda işıqlı düşüncə sahiblərinə meydan verilməsinə yox, sadəcə Xudayar xanın idarəçilik aparatının çevik fəaliyyətinə xidmət məqsədi güdüdü. Çünki Xudayar xan Ənvərin iş məsuliyyətini və savadlı fərmanlar yazılmasını nəzərə alıb bu addımı atır. Xanın nəzərində belədir ki, Ənvərdən başqa heç kəs bu işin öhdəsindən gələ bilməz. Demək, xan bu addımı atanda onun xalqa verəcəyi xeyri yox, öz işinin operativliyini nəzərə alır. Ona görə də ilk əvvəllər Ənvər baş mirzə təyin olunmaq barədə söz-söhbətləri eşidəndə öz fikirlərini belə ifadə edir: “Baş mirzə olsam, özüm xalqın iztirabları dəryasına girməli olaram. Axı, mən bütün bu işlərdə iştirak etməyə məcburam. Xana yaranmaq xatirinə mən bir çox işləri onun istədiyi şəkildə təqdim etməli olacağam”.

Ənvər baş mirzə təyin olunduqdan sonra böyük ziddiyyətlərlə qarşılaşır. Əsərin həmin hissəsinə qədər sarayda baş vermiş qanunsuzluqlardan söz açılmaz. Yazıçı Ənvərdən sarayı işıqlandırmaq üçün bir vasitə kimi də istifadə edir. Biz onun yüksək posta təyinatından sonra hakimiyyət ziddiyyətləri ilə, sarayın iyrenc siyasəti ilə tanış oluruq. Ənvər baş mirzə olduqdan sonra da öz əvvəlki dostları olan sadə zəhmət adamları ilə əlaqəsini kəsmir. Məsələn, Bezçi Səfərlə onun davam edən dostluğu buna misal ola bilər. Digər tərəfdən o, şikayətə gələn zəhmətkeş adamlara qayğı ilə yanaşır. Ümumiyyətlə, saray onu dəyişdirir, başqalaşdırır bilmir. Əksinə o, əvvəlki həyat yolu və idealına sadıq qalır.

Müəllif əsərdə hadisələri get-gedə gərginləşdirir. Ənvərin saraya olan nifrəti çoxalmağa başlayır. O, baş mirzə vəzifəsindən uzaqlaşmaq istəyir.

Birinci nöubədə vəzifəyə təyin olunduqdan sonra zəhmətkeşlərin acınacaqlı həyat tərzilə yaxından tanışlığı, sarayda əsassız intriqaların mövcudluğu onu saraydan iyrendirir. Müəllif əsərdə sarayı bir tora bənzədir. Əslində bütün yuxarıdakıları bilib-bilə Ənvərin oradan vaxtında uzaqlaşma bilməməsini yazıçı, onun tora düşməsi kimi xarakterizə edir. Başqalarını saray fitnələrindən qorumaq fikrində olan Ənvər özü bu fitnələrin qurbanı olur. Nişanlısı Rəna bədxahları tərəfindən qadın düşkünü Xudayar xana nişan verilir. Xan təcili olaraq qızın atası Saleh Məxduma elçi göndərir. Saleh Məxdum xan qaynatası olmağı daha üstün hesab edir və qızın rəyini nəzərə almadan razılıq verir. Ənvərin

möhnəti, əzabı, gərginliyi bu hadisədən sonra son həddə çatır. İlk anlarda bu hadisəyə zahirən reaksiya verməyən Ənvər, əslində daxilən sarsıntı keçirir: “Ənvər özünü qərribə aparırdı. Onun üzündə həyəcəndən bir əlamət də yox idi. Sultanəli hər vasitə ilə ona təskinlik verməyə çalışır. Ənvər isə ona qısaca cavab verir, başını tərpedərək sanki onun bütün dedikləri ilə razılaşdığını bildirirdi”.

Heç kimə bu barədə bir söz deməyən Ənvər kin və küdurətini içində boğur. Göründüyü kimi, A.Qədiri burada da təbii və inandırıcı yol seçmişdir. Yəni yazıçı bu hadisədən sonra göstərə bilərdi ki, Ənvər kəskin şəkildə etiraz edir, xana qarşı kəskin ittihamlar irəli sürür. Lakin təsvir olunan dövrdə xanın mütləq ixtiyar sahibi və amansız, qəddar, qaniçənliyi nəzərə çarpdığından Ənvərin etirazları təbiilikdən uzaqda dayanar və əsərin dəyəri aşağı düşərdi.

Biz əsərin sonunda Rənanın Ənvərə qoşulub Sultanəlinin evinə gəldiyini görürük. Sultanəli Xudayar xanın qəzəbinə düçar olur. Ənvərin üzə çıxmıyacağı təzə asılacağı bildirilir. Ənvər buna görə saraya gəlir və dostunu bu bələdən xilas edir. Yazıçı bu hissədə Ənvərin dostluqda sədaqətli olmasını nümayiş etdirir.

“Mehrab əqrəbi” romanında ən maraqlı doğuran yerlərdən biri Ənvərin məcburiyyət ucbatından saraya gəlişini göstərən səhnədir. Biz burada Ənvərin mərd, qorxmaz, ölümün üzünə açıq baxan bir şəxsiyyət olduğunun canlı şahidi oluruq. Son anda Ənvərin qardaşı Kabılbağın köməyi nəticəsində ölümdən xilas olur və öz sevimli Rənası ilə Daşkənd şəhərinə qaçır. A.Qədiri romanı bu sonluqla qurtarır. Lakin romana Mirzə Ənvərin həyatının sonrakı taleyi barədə əlavə olduqca maraqlıdır. Bu hissədə müəllif öz atasının şahidliyini əsas götürərək Mirzə Ənvərin Daşkənddə Rəna ilə evlənməsi, hansı şəraitdə və necə yaşaması barədə maraqlı məlumatlar verir. Hətta atasının Ənvərlə Rənanın kəbin mərasimində iştirak etdiyini də bildirir. Müəllif qeyd edir ki, Ənvər Xudayar xandan əhv aldıqdan sonra Kokanda qayıdır. Elə bu hadisədən sonra A.Qədiri Mirzə Ənvərin həyatı ilə bağlı iki fakta münasibətini bildirir. Bunlardan biri odur ki, guya Xudayar xan Ənvərə yalançı əhv göndərmiş, Kokanda qayıdan kimi onu edam etdirib. Digəri isə ondan ibarətdir ki, Mirzə Ənvər Kokanda gedəndən

sonra uzun müddət yaşayıb və öz əcəli ilə ölüb. A.Qədiri bunları nəzərə alıb Ənvərin həyat sərgüzəştlərini qeyri-müəyyən bitirməyə məcbur olduğunu qeyd edir. Bu özü də yazıçının əsərin əvvəlində dediyi kimi fakt və hadisələrə eynilə yanaşmasından irəli gəlir.

Əsərin digər mərkəzi obrazı Rənadır. Müəllif Rənanın doğulub boya-başa çatdığı ev və mühit haqqında ətraflı məlumat verir. O, Saleh Məxdumun qızıdır. Ailənin ən böyük övladıdır. Buna görə də ev və məişət qaygıları onu daha çox məşğul etmişdir. Əsərdə Rənanın zahiri gözəlliyi ilə daxili gözəlliyi vəhdət təşkil edir. Müəllif onun zahiri gözəlliyini belə ifadə edir: “Rənanın üzündəki zərif tüklər belə qızılı idi. Rənanın saçlarının rəngi kölgədə göyümtül-qara, günəşdə isə açıq-qızılı parıltı saçırdı. Bu parıltı onun gözlərində, o, diqqətlə cizə baxanda da görünürdü. Bu zaman gözlərdəki qaralıq yumşalır və onlardan nur saçılırdı.”

Onun kirpikləri elə sıxdır ki, gözlərinin altına elə bil sürmə çəkilmişdir”. Bütün bunlardan sonra roman müəllifi öz qəhrəmanı haqqında geniş məlumat verir. Və bu məlumatda biz 17 yaşlı qızın kimliyini tam şəkildə öyrənə bilirik.

Rəna 14 yaşında ikən ibtidai məktəbi bitirir. O, təhsilini əsasən atasının məktəbində alır. Rəna dini kitablardan “Quran”ı, “Məsləki müttəqini”, “Sufi Allahyarı”, “Cahar kitabı” və başqalarını oxuyur. Rəna eyni zamanda Füzulini, Hafizi, Sədini, Bedili və bir çox Şərq mütəfəkkir sənətkarlarını oxuyub öyrənir. Rəna şeiri sevməklə yanaşı, özü də şeir yazır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, Rəna həyatı bilən, ayıq, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik qızıdır. Rənanı Ənvərə sevdiren cəhət də elə bunlardır. Öz növbəsində Rəna da Ənvəri dərin məhəbbətlə sevir.

Ümumiyyətlə, Ənvərlə özünün gələcək taleyi onu daim düşündürür. Bu yolda Rəna üzərinə düşən məsuliyyətini hər an hiss edir. Rəna həm də cəsarətlidir. O, çətin məqamda özünü itirmir. Bu baxımdan Rəna “Ötən günlər” romanında olan Gümüşdən kəskin şəkildə fərqlənir. Yəni o, Gümüşdən qat-qat tədbirli, cəsarətli və cürətlidir. Rəna sevdiyi Ənvərlə ən çətin şəraitlərdə qalmağa, vəziyyətdən çıxış xatirinə hər cür hərəkət etməyə hazırdır. Ona görə də Rəna son anda öz məqsədinə çatır.

Romanda müsbət obrazlar sırasında Sultanəli, bezçi Səfər, Rəhim, Şərif, Kabilbayın adları xüsusi çəkilir. Müəllif onların hər birinə fərdi yanaşmış, bu obrazların xarakter xüsusiyyətlərindən bəhs açmışdır. Nəticədə adları çəkilən hər bir şəxsin fəaliyyəti, şəxsiyyəti, həyat məramları tam mənada açıqlanmışdır.

A.Qədiri əsərdə Saleh Məxdum obrazına kompleks yanaşmışdır. Yəni Saleh Məxdum əsərdə birtərəfli təsvir olunmur. Saleh Məxdum müəllimdir. Uşaqlara təhsil verməklə məşğuldur. Məhz onun müəllimliyini nəzərə alıb, yazıçı Saleh Məxdumu kəskin tənqid etməkdən uzaqda dayanır. Yəni tez-tez əsərdə hadisələrə müdaxilə edən yazıçı Saleh Məxdumun çatışmayan cəhətlərindən, qüsurlarından bəhs açdıqdan sonra qeyd edir ki, o, müəllim olduğu üçün, çoxlu adama savad verdiyi üçün onu çox tənqid etmək olmaz. Bundan sonrakı hissələrdə müəllif öz müdaxilələrində verdiyi sözə əməl edir və Saleh Məxdumu tənqid etmir, sadəcə onun həyatını işıqlandırır. Bu prosesdə isə obrazın kimliyi, xarakteri açılır. Oxucu görür ki, o, xəsis olmaqla yanaşı, varedövlət hərəsidir. Pul xatirinə Saleh Məxdum peşəsinə və yaşına yaraşmayan hərəkətlər etməkdən belə çəkinmir.

Oxucu onun qızını xana vermək istəyəndə tamamilə yeni cəhət kəşf edir. Bu haldan sonra Saleh Məxdum xan qaynatası kimi özü haqqında daha yüksək fikirdə olur. Əsərin sonunda müəllif Saleh Məxdumu gülünc vəziyyətdə saxlamaqla insan əqidəsinin eybəcərliklərinə qarşı kəskin etirazını bildirir.

Əsərdə amansızlığı, rəzil və əxlaqsızlığı ilə seçilən obrazlardan ən böyüyü Xudayar xandır. Xudayar Kəkandın hökmdarıdır. Təxminən 1865 -ci ildə üçüncü dəfə taxta çıxan Xudayar xanın zülmü və zorakılığı daha da artmışdı. Təkcə Sır-Dərya kanalının çəkilişi zamanı adamlara edilmiş zülm onun ədalətsiz və zülmkarlığının ən bariz nümunəsinə çevrilir. Kanalın çəkilişi zamanı adamlar çətin iş rejimində, yarıac işlədiklərindən o qədər zəifləyirlər ki, hətta kətməni qaldırmağa gücləri qalmır. Bu vəziyyətdə xanın onlara rəhmi gəlmək, kömək etmək əvəzinə, başqalarına görk olsun deyə günahı oldu-olmadı kimlərisə cəzalandırması, onun qəddarlığından xəbər verir. Xudayar xan daim öz hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi qayğısına

qalır. Bunun üçün o ruhaniləri, tacirləri, bir sözlə yüksək təbəqənin nümayəndələrini öz ətrafına toplayır. Boş olan dövlət xəzinəsini onsuz da ağır həyat keçirən zəhmətkeşlərdən yığılan vergi hesabına doldururdu. Xudayar xanın zülmü o dərəcəyə çatır ki, qara günlərini yaşayan adamlar qorxularından səslərini belə çıxarmırlar. Yazıçı Xudayar xanın hakimiyyət dövrünü əsərdə belə səciyyələndirir: “Xudayar qeyri-məhdud ixtiyar sahibi olub, azad surətdə qamçı oynadır, qılıncını xalqın qızıl qanına boyayırdı”. Digər bir yerdə isə A.Qədiri Xudayar xanın xarakterini bu cür açıqlayır: “Nə xəzinənin boşluğu, nə də görülmək üçün müstəsna dərəcədə çətin olması onu narahat etmirdi”. Müəllif xanın qadın düşkünü olmasına, onun hərəmxanasında çoxsaylı qadınların saxlanılmasına aid haşiyələrə çıxır. Bu xüsusda xanın arvadı Ocağa aimlə Gülzarın söhbəti böyük maraq doğurur. Ocağa adim deyir ki, “hərəmxanada yer yoxdur, dövlət əldən gedir, gərək biz imkan verməyə ki, xan yeni gözəl qızlar və ya kəniylər tapsın”.

Hərəmxana həyatının təsvirini verməklə yazıçı bir çox məsələlərə toxunur və bunları dövrün eybəcərlikləri səviyyəsində tənqid edir. A.Qədiri burada qadın hüquqsuzluğu, məişət pozğunluğu, əxlaqsızlıq və iqtisadi zərər məsələlərinə toxunur.

Xudayar xanın ətrafına toplanan mühafizəkar insanların ən amansızı və rəzili molla Əbdürrəhmandır. O, vəzifə, şan-şöhrət düşkünüdür. Bunun üçün hər şeyə hazırdır. Yazıçı Əbdürrəhmanı əqrəbə bənzədir. Yəni o, Ənvərdən daim yaxşılıq görsə də, ona minnətdarlıq etmək əvəzinə, pislik edir. Əsərdə Əbdürrəhmanın əqrəb xisləti onun canından gəlir. Molla Əbdürrəhmanın iş yoldaşları olan Kolandşah və Şəhadət də eyni yolun yolçularıdır.

Yazıçı bu üç insanın timsalında qəlbi xəyanət və küdurətlə dolan adamların bədii obrazını yaratmış və onlara özünün dərin nifrətini bildirmişdir.

Ümumiyyətlə, “Mehrab əqrəbi” romanı yüksək ideya-məzmunu və bədii xüsusiyyətləri ilə seçilən əsərdir. Əsərdə süjet ardıcılığı və dramatiklik qarşıya qoyulan məqsədin açılma və aşılmasında müstəsna rol oynayır. “Mehrab əqrəbi” romanı özbək ədəbiyyatında ən böyük ədəbi hadisə kimi qeyd olunmuşdur.

ÇOLPAN



ÇOLPAN
(1897-1938)

Müasir özbək ədəbiyyatının ilk böyük nümayəndəsi hesab olunan, böyük şair, istedadlı nasir və dramaturq kimi tanınan sənətkarlardan biri Çolpandır. Əbdülhəmid Süleyman oğlu Çolpan 1897-ci ildə Əndəlican şəhərində anadan olmuşdur. Çolpan onun təxəllüsüdür. Mənası dan ulduzu deməkdir. O, əvvəlcə əski tipli məktəbdə, sonra isə mədrəsədə təhsil almışdır. Onun ictimai-siyasi və elmi dünyagörüşünün formalaşmasında, ədəbiyyata marağının yüksəlməsində şair atası Əbdülhəmid Süleymanın (1874-1929) müstəsna xidməti olmuşdur. Çolpan mükəmməl mədrəsə təhsili aldıqdan sonra bütün Türkünstanda ensiklopedik zəka sahibi kimi tanınmağa başlamışdır. Demək olar ki, o, sərbəst şəkildə ərəb, fars, türk və rus dillərini öyrənmiş və bunun nəticəsində həmin xalqların ədəbiyyat nümunələrini orijinaldan oxumaq imkanı əldə etmişdir. Firdovsi, Hafiz, Sədi, Xəyyam, Rumi, Füzuli, Nəsimi, Tofik Fikrət, Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid, Qabdulla Tukay, Puşkin, Qoqol, Lermontov və onlarla digər sənətkarları orijinaldan oxuması bir sənətkar kimi onun mənəvi oyanış və inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Çolpan bədii yaradıcılığa 1913-cü ildə, yəni 16 yaşında ikən başlamışdır. Bu illərdə Türkünstanda maarifçilik hərəkatı geniş vüsət almışdı. Ona görə də şairin yazdığı şeirlərin böyük əksəriyyəti maarifçi ideyaların təbliği baxımından xüsusi olaraq seçilirdi. Çolpan bu illərdə paralel olaraq hekayə və oçerklər də qələmə almışdır. Yaradıcılığının başlanğıc dövründə yazdığı şeir, hekayə və oçerkləri “Fərqanənin səsi”, “Türkünstanın səsi”, “Türkünstan vilayətinin qəzeti”, “Ayna”, “Şura”

qəzet və jurnallarında çap olunmuşdur.

Çolpan 20 yaşında olanda Oktyabr inqilabı qələbə çaldı. İnqilabdan sonra bir çox yeni qəzetlər çap olundu. Çolpan yeni dərc olunan “Qızıl bayraq”, “Türküstan”, “Buxara xəbərləri” qəzetlərində çalışmağa başladı.

O, istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında xalqın azadlıq, müstəqillik, xoşbəxtlik arzularını ifadə etmiş və buna görə qatı bolşevik əqidəli adamlar tərəfindən təqiblərə məruz qalmışdır.

Çolpanın “Oyanış” (1922), “Bulaqlar” (1924), “Dan sirləri” (1926), “Söz” (1925) adlı şeir kitabları şairin milli düşüncə və təəssübkeşliyini əks etdirmək nöqtəyi-nəzərindən diqqəti daha çox cəlb edir.

Yaradıcılığında milli azadlıq və milli səadət uğrunda mübarizə meyllərinin olduğuna görə Çolpan 1937-ci ilin payızında dustaq edilir. O, 1938-ci il 5 oktyabr tarixli qərarına görə xalq düşməni adı ilə güllələnir. Demək olar ki, kütləvi repressiyalar dövründə onun bütün yaradıcılığına divan tutulmuş, evinin axtarılması zamanı bir çox əsərlərinin əlyazması məhv edilmişdir. Çolpana 1956-cı ildə bəraət verilmiş və bundan sonra onun ədəbi irsinin təbliğ və öyrənilməsi üzərindəki qadağalar götürülmüşdür. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, əqidə baxımından xalqına yaxınlığına görə Çolpan nəinki doğma elində, həmçinin bütün türk dünyasında həmişə hörmətlə yad olunmuşdur. “Təəccüblü deyil ki, Türkiyədə çıxan “Türküstan” dərgisi özünün 1989-cu il tarixli nömrələrinin birində XX əsrdə Türk dünyasının iki böyük şəxsiyyəti eyni vaxtda itirdiyini yana-yana car çəkir. Bu şəxsiyyətlərdən biri Türkiyəni on dörd imperialist dövlətinin qanlı cənaqlarından xilas etməyə nail olmuş, Türkiyə Respublikasının yaradıcısı, dahi sərkərdə Mustafa Kamal Atatürk, digəri bütün Turan dünyasının fəxri sayılan, adı cahan ədəbiyyat tarixinə qızıl hərflərlə yazılmağa layiq Əbdülhəmid Süleyman Çolpandır”¹

Çolpan şair, nasir və dramaturq olmaqla yanaşı, həm də ədəbi-tənqidi məqalələri və orijinal tərcümələri ilə də tanınmış sənətkarlardandır. Onun “Ədəbiyyat nədir”, “Taqor və taqorşünaslıq”, “Mirzə Uluğbəy”, “500 il” və s. kimi elmi-tənqidi və publisistik məqalələri

1. Xəlil Rza Ulutürk. Turan çələngi, Bakı, 1992, - səh.57.

sənətin və ictimai-siyasi həyatın bu və ya digər problemlərini təhlil etmək baxımından xeyli əhəmiyyətlidir. Həmçinin, Çolpan Puşkinin “Dubrovski”, Qoqolun “Müfəttiş”, Qorkinin “Ana”, Şekspirin “Hamlet” və digər sənətkarların ayrı-ayrı əsərlərini özbək dilinə tərcümə etməklə istedadlı bir tərcüməçi olduğunu da nümayiş etdirə bilmişdir.

Öz xalqının və dövlətinin milli müstəqilliyi və milli azadlığı yolunda canını fəda etmiş Çolpan yaradıcılığı hazırda qədirbilən xalq tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Çolpan 1991-ci ildə Nəvai adına Özbəkistan Dövlət mükafatına layiq görülmüş və son illərdə onun əsərləri bir neçə dəfə çapdan çıxmışdır.

YARADICILIĞI

Çolpan geniş və çoxsahəli ədəbi-bədii yaradıcılıq irsinə malikdir. Milli şüurun oyanmasında, milli-mənəvi əqidənin formalaşma və inkişafında Çolpan yaradıcılığının misilsiz əhəmiyyəti vardır. O, yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. 1905-1907-ci illər rus burjua-demokratik inqilabı illərində və ondan sonrakı dövrlərdə maarifçi-demokratik ədəbiyyatın inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoydu.

1913-cü ildə yaradıcılığa başlayan Çolpan şeirlərində əsasən maarifçilik görüşləri üstünlük təşkil edirdi. “Cəhalət qurbanı”, “Doktor Məhəmmədyar” əsərləri şairin köləlik və cəhalətə qarşı mübarizə və barışmazlığını əks etdirir. Oktyabr inqilabının təsiri nəticəsində ölkədə baş vermiş kəskin ictimai-siyasi dəyişikliklər Çolpanın həyata baxış və dünyagörüşünə güclü təsir göstərdi.

Yaradıcılığında mövcud olan maarifçilik ideyaları bundan sonra açıq şəkildə milli azadlıq ideyalarının təbliği ilə əvəz olunmağa başladı. Məs., şairin 1921-ci ildə yazmış olduğu “Pərişan ölkəm” şeiri mənsub olduğu xalqın azadlıq, xoşbəxtlik yoluna qovuşmaq naminə şair narahatçılıqlarının, arzu və istəyinin konkret ifadəsidir. Şeirdə şair Oktyabr inqilabından sonra öz səadət və xoşbəxtliyini tapmayan, nəticədə pərişan, qəmli və kədərli olan ölkəsinə müraciət edir:

Ey dağları göylərə salam verən zor ölkə,

Nədir sənin üstündə o qaranlıq, o kölgə?

Əslində, şair şeirdə səslənən çoxsaylı ritorik suallarla milli hissiy-

yatına, mənliyinə toxunan, müstəqilliyini, dövlətçiliyini pozan, tapdanan qüvvələrə qarşı özünün kəskin nifrət və etirazını bildirmişdir.

*At çapanda tərən kimi şığıyan,
Uçar quşu tutub göydə saxlayan,
Ağ buluddan ağ qanadlar bağlayan,
Dağ duruşlu cəsurların hardadır?
Şahin kimi məğrurların hardadır?
Sənin polad ürəyini əzim-əzim əzənlər,
Başın üstə at oynadıb kürəyində gəzənlər,
Sənin abad torpağını bərbad edən xocalar
Nədən səni bir qul kimi hey qırmanclar, qamçılar?*

Çolpan xalqının, millətinin başı üzərindən bu cür qara qüvvələrin yox olmasını yeganə çıxış yolu hesab edir. Lakin bunun da asan olmadığını, birlik və mübarizə nümayiş etdirmək yolu ilə mümkünlüyü qeyd edir:

*Neçin sənin məğrur sənin “Rədd ol!” demir onlara?
Neçin sənin azad könlün nicat vermir qullara?
Zəncirlərinmi şaqqıldayır yanıq biləklərində?
Ümidlərimi solub gedir sönən bəbəklərində?
Neçin qanlar dənizidir qismətin?
Neçin susur... şahə qalxmır ləyaqətin, cürətin?
Axı neçin gözlərində ildırım yox, Alov yox?
O canavar canilərin gözü acdır, qarnı tox!*

Göründüyü kimi “Pərişan ölkəmə” şeirində şairin milli müstəqillik və azadlıq idealları olmazın dərəcədə yüksəkdir. Paralel surətdə millətinin taleyinə qənim kəsilən “gözü ac, qarnı tox” düşmənlərinə böyük nifrət ifadə olunmuşdur.

“Oktyabr” şeirində isə ictimai-siyasi və tarixi hadisələrə obyektiv münasibət bildirilir. Çolpan bu şeiri ilə Oktyabr inqilabının və onun nəticələrinin əsl mahiyyətini açıb göstərir. Şair haqlı olaraq Oktyabr inqilabını dünyanı öz məhvərindən çıxaran, xalqların milli müstəqillikləri yolunda əngəllərə çevrilən, milli xalqları gəlmə ideologiya girdabına salan saxta hərəkət, hərbi çevriliş və millətlərin üzləşdiyi yeni faciə formasında mənalandırır:

- *Ey, bu gün, ey, bu gün dünyalar sarsıldı!*
Fikirlər, xəyallar, rüyalar sarsıldı!
Ey, bu gün alovlar dünyanı yandırdı,
İnsanlar ac, yeri qan ilə qandırdı.
Ey, bu gün göylərdə günəşlər tutuldu,
Ey, bu gün tufanlar, boranlar qudurdu,
Ey, bu gün cəhənnəm alovlar püskürdü,
Ey, bu gün vulkanlar tüpürdü.
Ey, bu gün şimşəklər çaxdılar, çaxdılar.
Ey, bu gün dalğalar axdılar, axdılar.
Ey, bu gün ağ dolu aləmi yıxan gün!
Ey, bu gün kürrəmiz oxundan çıxan gün!

Ona görə də, şair şeirin son hissəsində inqilabın yalançı mahiyyətini açmaqla, bu siyasi aksiyanı ümidlərin boşa, puça çıxması şəklində səciyləndirir:

Dolunun aləmi yıxması – heçdir,
Kürənin oxundan çıxması – heçdir!

Çolpanın 30-cu illər yaradıcılığında insan və cəmiyyət, həyat və inqilab, mədəniyyət və əxlaq problemlərinə yeni münasibət görünməyə başladı. “Söz” şeirində şair xalq qüdrətinin, xalq əzminin böyüklüyünü nümayiş etdirir. “Xalq” şeirində isə müəllif bir qədər də irəli gedərək insanın cəmiyyətdə tutduğu yeri, onun güc və qüdrətinin düzgün istiqamətləndirilməsini və bunun bilavasitə cəmiyyətə müsbət təsirini müəyyənləşdirə bilmişdir.

Xalq dənizdir, xalq dalğadır, xalq gücdür,
Xalq üsyandır, xalq alovdur, xalq dağdır.

Çolpan sırf milli şairdir. Onun yaradıcılığının əsasən mövzusu Özbəkistandır, baş qəhrəmanı isə özbək xalqıdır. O, əqidə baxımından da milli dəyərlərə bağlı olan və ona sadıq qalan sənətkardır. Düzdür, onun yaradıcılığında milli məzmun və ideya kəsb etməyən şeirlər də mövcuddur. Məs., inqilabi ideya və yeni cəmiyyətin tərənnümünə həsr edilmiş “Qızıl bayraq”, “10 il Leninsiz”, “Azad türk bayramı”, “10 il” və s. şeirləri buna misal ola bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu hal Çolpan yaradıcılığında keçici və öteri xarakter təşkil edir.

Çolpan ictimai-siyasi şeirlərində olduğu kimi, təbiət təsvirli şeirlərində də xalqına, vətəninə olan dərin məhəbbətini nümayiş etdirə bilmişdir. Təbiət mövzusunda məharətlə istifadə yolu seçməklə Çolpan bir çox hallarda gözəl təbiət fonunda xalq və vətən məhəbbətini özünəməxsus ifadə etmişdir. Çolpanın “Baharda”, “Bahara sığındım”, “Bənövşə”, “Bahar gəldi”, “Gözəl” və s. şeirləri təbiət və xalq həyatının təsviri baxımından xarakterikdir.

Çolpan yaradıcılığında nəsrin də xüsusi yeri və əhəmiyyəti vardır. “Kleopatra”, “Aydın gecələrdə”, “Gecə və gündüz” və s. hekayə və romanları onun nəsr sahəsində uğur qazanan əsərlərindəndir.

1935-ci ildə tarixi roman janrında yazılmış “Gecə və gündüz” əsəri Çolpanın yaradıcılığında həcminə görə ən böyük əsəridir. Əsər iki hissədən ibarət olmuşdur. Romanın yalnız birinci hissəsi əldə olunmuş və çap edilmişdir. “Gecə və gündüz” romanı olduqca maraqlı bir mövzuya həsr edilmişdir. Əsərin mövzusu Birinci dünya müharibəsi dövründə Türkünstanda mövcud ictimai-siyasi şərait və baş vermiş faciələrdən götürülmüşdür. Romanda məmləkətdə hökm sürən ədalətsizlik, çarizmin mürtəce siyasəti, məhəlli münaqişə və ziddiyyətlər əsas tənqid və ifşa obyektinə çevrilmişdir. Əsərdə təsvir olunan hadisələr Oktyabr inqilabı ərəfəsinə qədər olan bir dövrü əhatə edir. Çolpan, demək olar ki, konkret zaman və məkan daxilində dövrün ictimai-siyasi ziddiyyətlərini böyük ustalıqla təsvir etmiş və xalqının nicat yolunu göstərməyə çalışmışdır. Roman yarımçıq şəkildə əldə edildiyi üçün biz burada hadisələrin sonluğunun hansı obyektivlikdə başa çatmasını bildirməkdə çətinliklərlə qarşılaşırıq.

Zəbi, Rəzzaq Sofi, Qurban bibi, Miryaqub, Əkbərəli, Nayib Tora, Soltanxan, Valya, Mariya, Səltənət və b. romanın əsas obrazlarıdır. Cəmiyyətin ayrı-ayrı qütblərində dayanan bu obrazlar vasitəsilə müəllif qarşıya qoyduğu məqsədini tam mənada açıqlayır.

Miryaqub və Nayib Tora romanın mənfi qəhrəmanlarıdır. Lakin müəllif əsərdə Miryaqub obrazının xarakter xüsusiyyətinin açılmasına, onun cəmiyyətə, xalqa zidd hərəkətlərinin təsvirinə daha çox diqqət vermişdir. O, bütün mənfi xüsusiyyətləri özündə əks etdirən ümumiləşdirilmiş obrazdır. Müəllif onu iman, dini pul olan, hər şeyi varlan-

maqda görün, insanların fəryadlarına məhəl qoymayan və s. şəkildə səciyyələndirir. Lakin bu xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi, Miryaqub zəif obraz deyildir, o, lazım gəldikdə mübarizə etməyi, arzusuna çatmaq üçün hər cür vasitələrdən istifadə etməyi bacaran obrazdır.

Zəbi romanın mübariz müsbət obrazlarından. O, hüquqsuz bir qızıdır. Onu güclə minbaşı Əkbərliyə arvad edirlər. Sonradan Poşaxanın onu zəhərləmək istəyi boşa çıxır. Çünki zəhəri səhvən Əkbərliyə içir və ölür. Buna görə nahaq olaraq Zəbini 7 il Sibirə sürgün edirlər. Əsərin sonrakı hadisələrində biz bu qəhrəmanın mübarizliyinin, öz ideali naminə hər cür əziyyət və mərhumiyyətlərə qatlaşmasının şahidi oluruq. Onun atası Rəzzaq kişinin, anası Qurban bibinin də həyatlarının təsvirində mənən zəhərlənmiş insanların taleyi dayanır, onların hər ikisinin mənəvi ucalığının böyüklüyündən söhbət açılır.

Çolpan dramaturgiya sahəsində də uğur qazanan sənətkardır. O, qısa zamanda “Çoronun üsyani”, “Çoban sevgisi”, “Hücum”, “Yergünay” və s. kiçik səhnə əsərləri yazmışdır.

Bu pyeslər arasında ən dolğun və ən maraqlısı “Yergünay”dır. Dramın əsas qəhrəmanları kimi igid bağban Polad və gənc qız Yergünay təqdim olunur. Onlar bir-birini sevsələr də, qıza başqası sahib çıxır. Qızın atası Almaz Batır ədalətsizlik edərək onların sevgisi arasında sədd çəkir.

Yergünay əsərdə əvvəldən axıra qədər iştirak edir. Bu vasitə ilə müəllif qadın-qızların hüquqsuz həyat şəraitlərini təsvir etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Çolpan pyesdə demək olar ki, hər bir obraz vasitəsilə müəyyən xüsusiyyət və cəhəti qabartmağa təşəbbüs göstərmişdir. Məs., əsərdə Polad mərdlik, kişilik, insanpərvərlik, Almaz Batır və Bəy obrazları isə insafsızlıq, zülmkarlıq, ədalətsizlik rəmzidirlər.

Ümumiyyətlə, Çolpan müasir özbək ədəbiyyatında şeirin, nəsrin, dramaturgiyanın, ədəbi-tənqidin, publisistikanın gözəl nümunələrini yaratmış, özünün əzəmətli yaradıcılığı ilə qədirbilən xalqın qəlbində əbədi abidəyə çevrilmişdir.



QAFUR QULAM

Qafur Qulam 10 may 1903-cü il tarixində Daşkənd şəhərində anadan olmuşdur. 1912-ci ildə atası Qulam Oripov vəfat etdiyi üçün o, əmisinin himayəsində yaşamışdır. Onun atası ədəbiyyat həvəskarı olmuş, “Mirzə” və “Qulam” təxəllüsləri ilə çoxlu şeirlər yazmışdır. Qafur Qulamın uşaqlıq və gənclik illəri böyük maddi məhrumiyyət içərisində keçmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq o, təhsildən yayınmamış, 1916-cı ildə rus-özbək məktəbinə daxil olmuşdur. Demək olar ki, burada Q.Qulam rus dilini mükəmməl öyrənə bilmiş, rus ədəbiyyatı və incəsənəti ilə birbaşa tanış olmaq imkanı əldə etmişdir. Şair 15 yaşında ikən, yəni 1918-ci ildə anasını itirdiyindən evin böyüyü olduğu üçün ailənin bütün çətinliklərini ödəmək məcburiyyətində qalır. Bundan sonra əmək fəaliyyətinə başlayaraq çətin şəraitdə mətbəə mürəttibi işləyir. Qafur Qulam 1918-ci ildə 8 aylıq ibtidai sinif müəllimi hazırlayan kursa daxil olur. Buranı qurtardığı üçün 1919-cu ildə ibtidai məktəbdə müəllim işləyir. Pedaqoji sahədə xüsusi xidmətləri nəzərə alınaraq Maarif Komissarlığının tapşırığı ilə 1923-cü ildə ona internat məktəbi təşkil etmək həvalə olunur. O, bu tapşırığı ləyaqətlə yerinə yetirir və həmin ildə yeni yaradılmış internat məktəbinə müdir təyin olunur. Qafur Qulamın ilk şeiri də 1923-cü ildə internat məktəbində işlədiyi vaxt yazılmışdır.

Şair 1923-28-ci illər arasında paralel olaraq məktəb-maarif, həm də komсомol sahəsində fəaliyyət göstərmişdir. Bu illər arasında Q.Qulam olduqca məhsuldar yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Demək olar ki, 1930-cu ilə qədər şair 500-dən artıq şeir, hekayə, felyeton, oçerk və poema yazmışdır.



QAFUR QULAM
(1903-1966)

O, 1928-1942-ci illər arasında bir çox qəzet və jurnallarda işləmişdir. Ümumiyyətlə, bir şair kimi mətbuatın onun həyatında rolu böyük olmuşdur. Q.Qulam “Şərq həqiqəti”, “Qızıl Özbəkistan” qəzetləri və “Yer üzü”, “Müştüm” jurnalları ilə daha yaxın əməkdaşlıq etmişdir.

Qafur Qulam klassik özbək ədəbiyyatının dahi sənətkarı Əlişir Nəvai yaradıcılığına yüksək qiymət vermiş, onun haqqında bir neçə məqalə və şeirlər yazmışdır. O, 1939-cu ildə Nəvainin “Fərhad və Şirin” poemasını nəsr şəklinə salaraq çap etdirmişdir.

Q.Qulam 1943-cü ildə Özbəkistan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir. 1963-cü ildə isə Özbəkistanın xalq şairi fəxri adına layiq görülmüşdür. Yaradıcılığı yüksək qiymətləndirilərək 1946-cı ildə Dövlət və 1973-ci ildə Lenin mükafatına layiq görülmüşdür.

Qafur Qulamın tərcüməçilik sahəsində xüsusi xidmətləri vardır. Şairin Azərbaycan, türk, rus və bir sıra Avropa xalqları ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr özünün orijinallığına görə seçilir. O, ayrı-ayrı vaxtlarda S.Vurğundan, Şekspirdən, Qorkidən, Mayakovskidən və başqalarından özbək dilinə tərcümələr etmişdir. Qafur Qulam 1966-cı ildə vəfat etmişdir. 1970-1978-ci illər arasında şairin əsərlərindən ibarət 12 cildliyi çapdan çıxmışdır.

YARADICILIĞI

Qafur Qulam nadir istedad sahibidir. Müasir özbək ədəbiyyatında fəlsəfi şeirin və yeni nəsrin inkişafında xüsusi xidmətləri olan sənətkardır. Onun yaradıcılığında fəlsəfilik, novatorluq, millilik və beynəlmilətçilik, tarixilik və müasirlik yüksək sənətkarlıq göstəricisi kimi şairin poetik üslubunu özündə əks etdirən əsas xüsusiyyətlərdəndir.

Qafur Qulamın çoxlu nəsr əsərləri mövcuddur. Təkcə 20-ci illərin axırı və 30-cu illərin əvvəllərində o, 40-dan çox hekayə yazmışdır. Bu dövr nəsr əsərlərində köhnə həyatın pislilikləri, eybəcərlikləri tənqid və ifşa olunur, yeni həyata çağırış əsas yer tutur. Qafur Qulam sonrakı dövr nəsr yaradıcılığında əsasən vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq hissi aşılayan fikirlərə xüsusi əhəmiyyət verir, real həyatın obyektiv təsvir və təzahürünü canlandırmağa səy göstərirdi.

Lakin bütün bunlarla yanaşı, Qafur Qulam hər şeydən əvvəl dövrünün,

xalqının ən qüdrətli, ən tanınmış şairi idi. Onun poeziyası geniş əhatə dairəsinə görə seçilən və fərqlənən sənətdir.

Qafur Qulam vətənpərvər şairdir. Demək olar ki, o şeirlərinin böyük qisminə doğma ölkəsinin tarixi keçmişinə və bu gününə diqqət və rəğbətini nümayiş etdirmiş, xalqının gələcək səadətini məhz bu torpaqda görmüşdür. “Daşkənd”, “Özbəkistan”, “Şanın mübarəkdir sənin”, “Özbəkistanın ıraqı, almazı Fərqanədir”, “Birinci şeir” və s. əsərləri bu baxımdan xarakterikdir. Məsələn, şair “Özbəkistan” şeirində xalqının minilliklər tarixini, onun gələcək arzularını, zəhmətə, əməyə olan sonsuz məhəbbətini və s. özünəməxsusluqla ifadə edə bilmişdir:

*Mehri-ülfətimdən isinən ocaq,
Azad diyarımsan, Özbəkistanım.
Hüsnün-bədrələnmiş Ay kimi parlaq,
Fəxrım, vüqarımsan, Özbəkistanım!
Min illik tarixin dillər əzbəri,
Fəqət bircə yol da gülməyib üzün.
Ellər şahiddir ki, nə vaxtdan bəri
Azadlıq eşqiylə yol çəkib gözün.*

Məlumdur ki, Q.Qulam ilk şeirini 20-ci illərin əvvəllərində yazmışdır. Özbək ədəbiyyatşünasları şairin 20-ci illərin axırlarına qədər yazdığı şeirləri onun yaradıcılığının təcrübəsiz nümunələri kimi xarakterizə edirlər. Lakin 30-cu illərdə Q.Qulamın poeziyasının siyasi və ictimai kəsəri artmağa başladı. Nəticədə dövrün, ictimai həyatın ən mühüm problemləri qabarıq tərzdə özünün həllini tapmağa doğru istiqamətləndi.

Bu haqda onun şeirlərinin ictimai-ideoloji xüsusiyyəti daha da dərinləşdi, sənayeləşdirmə bir mövzu kimi şairin poeziyasına daxil oldu. Məsələn, “Türksib yollarında” şeirində Türküstan Sibir dəmir yolunun tarixi keçmişi və bu günü arasında olan zaman fasiləsində baş vermiş hadisələr daha çox yeni cəmiyyətin ideoloji konsepsiyasına uyğun qiymətləndirilir. Ona görə də şair proletariyadan başqa Türksib yolundan tarixən keçmiş İsgəndəri, Çingiz xanı, Əmir Teymuru və s. adamları qanıçən adlandırmış, xalqın işıqlı sabahını yeni qurulmuş cəmiyyətlə bağlamışdır.

Qafur Qulam 1942-ci ilin baharında özbək akademiki Həbib Abdullayevin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinin tərkibində Böyük Vətən müharibəsinin ən qızğın döyüş bölgəsində olmuş və əsgərlərlə

görüşmüşdür. Bu görüş şairin yaradıcılığında böyük izlər buraxmış və sırf vətəni müdafiə, düşmənə nifrət ruhlu şeirlərin yaranmasına birbaşa təsir göstərmişdir. “Sən yetim deyilsən”, “Əsl bayram”, “Bizim küçədə böyük bayram olacaq”, “Qaliblər”, “Salam və təbrik” və onlarla digər şeirlərində Q.Qulam istər müharibə dövründə, istərsə də sonrakı dövrlərdə bu qanlı-qadalı illərin çətinliklərini qələmə almış, birmənalı şəkildə qələbəyə olan inamını, düşmənin məğlub olacağını nümayiş etdirmişdi.

“Sən yetim deyilsən” (1942) şeiri müharibə dövründə ata-anasız qalan uşaqlara ithaf şəklində yazılmışdır. Şeir böyük ümumiləşmə gücünə malikdir. Lakin burada konkret olaraq Odessada ata-anasını itirmiş bir uşağın taleyindən söhbət açılır. Məlum olur ki, faşist cəlladları onun anasının döşlərini kəsərək, onu işgəncə ilə öldürmüşlər. Atası isə düşmənə qarşı mərdliklə vuruşmuş və əsir düşməsin deyə son patronu özünə çaxmışdır. Ona görə də şair arxaya köçürülmüş bu uşağı “qeyrətli ananın, qəhrəman atanın övladı” deyə əzizləyir və ona böyük təsəllilər verir:

*Onlar ölsələr də
Qalmanın düzdə.
Sənin Vətən kimi
Bir pənahın var.
Saxlaram mən səni
Gözümün üstə,
Yaşarsan asudə,
Azad, bəxtiyar.*

“Mən yəhudiyəm” şeiri də bilavasitə müharibə dövrünün təəssüratları ilə bağlı yazılsa da, daha çox insanpərvərlik, humanizm və xalqlar dostluğu ideyalarının təbliği baxımından əhəmiyyətlidir. Şeirdə şair öz fikirlərini iki hissədə nəzərə çarpdırır. Hitlerin irqi nəzəriyyəsinə qarşı kəskin ittiham və etirazla çıxış edir.

Xalqlar dostluğu Q.Qulam poeziyasında geniş anlayışdır. Şair irqindən, dinindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün xalqları birliyə çağırmış və kainatı vahid ailə məkanı kimi tərənnüm etmişdir. “Səməd Vurğuna”, “Azərbaycanlı pambıqçı qardaşlara”, “Böyük rus xalqına”, “Qardaş tacik xalqına” və digər şeirlərində Qafur Qulam xalqların birliyini, dostluq və qardaşlığını ön plana çəkir. Məsələn, “Səməd Vurğuna” şeirində şair özbək və Azərbaycan xalqlarının dostluğunun tarixi kökü və

təməlinin qədimliyindən, bu dostluğun sarsılmazlığından bəhs açır.

“Azərbaycanlı pambıqçı qardaşlara” şeiri də bu cür ideyaların aşılması baxımından xarakterikdir:

*Ehey! Min-min illər bundan irəli
Xalqın qəlbi olmuş dostluq təməli,
Bu gün Azərbaycan-özbək mərdləri
Yandırır yeni bir hünər məşəli.*

Qafur Qulam poeziyasında beynəlmiləçilik, beynəlxalq həyatın ictimai-siyasi proseslərinə münasibət özünə müəyyən yer tuta bilmişdir. Bu mövzuda yazılmış “Qızım Cəmiləyə”, “Pol Robsona”, “Livan azad olundu” və başaqa şeirlərində şair müstəmləkə və işgəncə zəncirlərini qırmağa ayağa qalxan xalqın iradə qüdrətini və onun qabağında gedən mətin adamları alqışlayır. Bir daha dünya imperialist siyasətinə lənətlər yağdırır:

*Pol Robson nəğmə deyir, oyadır ellərini,
Yurdunun nicasını verir əvvəldən xəbər.
Bu gün azadlıq tutar qaranlığın yerini,
Sübhün işığı ilə şadlıq edər üfüqlər.*

Qafur Qulam şeirlərinin ictimai-fəlsəfi mahiyyəti olduqca güclüdür. Bu qrup şeirlərində şair insan və cəmiyyət, insan və zaman, zaman və məkan – bir sözlə məzmunun fəlsəfi ümumiləşməsində poetik fikirlərini ifadə edə bilmişdir. “İki şeir”, “Salamın hikməti”, “Alim dostuma”, “Vaxt”, “Ağıl və qələm”, “Ana” və s. şeirləri sırf fəlsəfi ideya və məzmun aşılamaq baxımından xarakterikdir. “Ana” şeiri həyatın acı və şirin həqiqətləri fonunda bir növ tərcümeyi-hal səciyyəsinə daha çox yaxınlaşır. 15 yaşında anasını itirən şair yaşadığı illərin anasız xatirələrini dilə gətirməklə həm bu ağrının böyüklüyünü, həm də ana dünyasının əzəmət və vüqarını sonsuz bir məhəbbətlə tərənnüm edir:

*Sən ən böyük günəşsən,
Nur saçırısan cahana.
Sən ən böyük kitabsan,
Mən – bir varağın, ana!..*

Bu səbəbdəndir ki, anasızlığı özünə böyük dərd hesab edən şair burada bir təbii qanunauyğunluğu dərk etsə də, amma heç cür təsəlli tapa bilmir. Əslində bunu da övladın valideyn qarşısında bir borcu hesab edir:

*Heç kimə, heç nəyə möhtac deyiləm,
Balalar dövrəmdə – hər biri bir şam.
Təkcə sənsizliyin olub mənə qəm,
Bu dərdlə mən səni xatırlayıram.*

Şeir Qulamın həyatının müəyyən bir kədərini əks etdirmək baxımından xarakterik olmaqla yanaşı, həm də ümumi səciyyə daşıyır. Müəllif yüksək sənətkarlıq gücü ilə əsərdə möhtəşəm ana obrazı, ana abidəsi yaratmışdır. Həcmcə kiçik olan şeirdə Q.Qulam öz istedadını nümayiş etdirərək, əslində həyatın və cəmiyyətin əzəli və əbədi səcdə obyektı olan ananın bütövlükdə bədii obrazını canlandıra bilmişdir. Və ana haqqında bütün dediklərini aşağıdakı şəkildə belə ümumiləşdirir:

*Bircə bunu bilirəm –
Sən hamıdan ulusan*

“Vaxt” şeirində həyat hadisələrinin, cəmiyyətdə dəyişmə proseslərinin fəlsəfi mənada izahına xüsusi fikir verilir. “Ağıl və qələm” şeirində də problemə bu cür münasibət bildirilir. “Salamın hikməti” isə didaktik və nəsihətəməz tərzdə yazılmış şeir nümunəsidir. Şeir in olduqca maraqlı məzmunu vardır. Çayxanada oturub dincələn qocalar şirin-şirin söhbət edirlər. Bu vaxt bir sərxoş gənc içəri girib nalayiq sözləri ilə adamların ovqatını təlx edir. Onu güclə çayxanadan qovurlar. Bir azdan sonra içəri başqa bir gənc daxil olur. O, ədəblə hamıya salam verir və əhval tutur. Onun bu hərəkəti ilə adamlar sanki süd gölünə düşürlər, dünyaya yenidən gəlirlər.

İki müxtəlif hadisənin təsirindən öz fikirlərini poetik tərzdə aşılaman şair yaxşıliğin, əxlaqın, diqqət və qayğının insan həyatında oynadığı rolu özünə məxsusluğu ilə diqqət mərkəzinə çəkir:

*Salamın hikmətinə, salamın gücünə bax!
Təzədən od vuruldu sanki sönən tonqala.
Şirin söhbət qızıqdı, yeni mövzu taparaq,
Gənclik həvəsi gəldi gördüm hər ağsaqqala.
İnandım – bir dünyaya bərabərmiş bir salam.*



MUSA AYBƏK

M.Aybək müasir özbək ədəbiyyatının qüdrətli şair və nasiri hesab olunur. O, 1905-ci ilin yanvarın 10-da Daşkənddə zəhmətkeş ailəsində dünyaya gəlmişdir. Musa Aybək ilk təhsilini əski tipli məktəbdə almışdır. Lakin sonradan yeni tipli məktəbdə təhsilini davam etdirib başa vurmuşdur. Ədibin atası Daş-məhəmməd Xumsan və Yenibazar qışlaqlarında baqqallıq etmişdir. Özünün qeydlərindən belə aydın olur ki, onun anası cismən zəif olsa da, ağıllı, zirək və rəhmli qadın olmuşdur. Hətta işinin çox olmasına baxmayaraq, asudə vaxt tapan kimi oxumaqla məşğul olmuşdur.



MUSA AYBƏK
(1905-1968)

M.Aybək 1930-cu ildə Orta Asiya Dövlət darülfünunun ictimai fənlər fakültəsinə daxil olmuşdur. 1935-ci ildə buranı bitirib Dövlət darülfünündə siyasi iqtisaddan dərslər demişdir. O, 1933-1937-ci illərdə Özbəkistan Dil və ədəbiyyat elmi-tədqiqat institutunda elmi işçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1938-1941-ci illərdə isə Özbəkistanın elmi-pedaqoji nəşriyyatında ədəbi tərcüman və mühərrir olmuşdur. Bundan sonra bir neçə illər elmlər akademiyasının ictimai elmlər bölümünə və Özbəkistan yazıçıları birliyinə rəhbərlik etmişdir. M.Aybək uzun illər “Şərq ulduzu” və “Özbək dili və ədəbiyyatı” dərgilərində baş mühərrir kimi fəaliyyət göstərmişdir.

M.Aybək yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. O, ilk şeirini 1922-ci ildə yazmış, həmin şeir “Ərməğan” jurnalında çap olunmuşdur. Onun yaradıcılığında əsas yeri irihəcmli poema və romanları tutur. “İntiqam”, “Baxtigül və Sağındik”, “Əsrin qızı Dilbər”, “Dəmirçi Cura”, “Qız-

lar”, “Zəfər və Zöhrə”, “Həmzə”, “Müqəddəs qan”, “Nəvai” və s. kimi poema və romanları müəllifin sənətdə qazandığı uğurlardan xəbər verir. Bir tərcüməçi kimi M.Aybək Puşkinin “Yevgeni Onegin”, Lermontovun “Maskarad”, “Demon”, H.Heynenin “Lirik şeirlər”ini və s. sənətkarların əsərlərini özbək dilinə tərcümə etmişdir. O, bir ədəbiyyatşünas-alim kimi də böyük tədqiqat işləri aparmışdır. Onun ayrı-ayrı vaxtlarda yazdığı “Lirika haqqında”, “Abdulla Qədirinin yaradıcılıq yolu”, “Özbək klassikləri” və s. elmi əsərləri özbək ədəbiyyatının tədqiqi və araşdırılması baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

M.Aybək xidmətləri qədirbilən xalqı və dövlət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. 1943-cü ildə Özbəkistan Elmlər Akademiyası yaradılmış və M.Aybək akademiya həqiqi üzv seçilmişdir. 1965-ci ildə o, Özbəkistanın xalq yazıçısı fəxri adına layiq görülmüşdür. Qüdrətli yazıçı üç dəfə Lenin ordeni, iki dəfə Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir. M.Aybək “Nəvai” romanı 1946-cı ildə Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür. Tanınmış yazıçı 1968-ci ildə Daşkənd şəhərində vəfat etmişdir. Ölümündən sonra Özbəkistanda onun yaradıcılığının kütləvi nəşri həyata keçirilmiş və 1975-1982-ci illər arasında Daşkənddə onun 19 cildlik seçilmiş əsərləri çap olunmuşdur. 1959-cu ildə M.Aybək “Müqəddəs qan” romanı Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq çapdan çıxmışdır. Bundan başqa ayrı-ayrı illərdə onun bir çox şeir və poemaları da dilimizə tərcümə olunmuş və oxuculara çatdırılmışdır.

YARADICILIĞI

Musa Aybək yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. 20-ci illərin əvvəllərində ilk şeirini yazan şair, qısa vaxt ərzində “Duyğular” (1926), “Könül nəğmələri” (1929), “Məşəl” (1929) və s. kimi kitablarında çap olunmuş çoxsaylı şeirləri ilə əvvəlcədən özünün gələcək poeziya uğurlarının böyüklü-yünü təsdiqləyə bildi. Onu da qeyd edək ki, onun yaradıcılığının başlanğıcı 20-ci illərin ən çətin, qarma-qarışıq dövrlərinə təsadüf edir. Bu dövrdə yazılmış əsərləri ilə M.Aybək zamanın ən mühüm hadisə və əhvalatlarını cavablandırmış, onlara özünün şair münasibətini bildirmişdir.

M.Aybəkin 30-cu illər yaradıcılığı mövzu və ideya baxımından əvvəlki onilliklə eyniyyət təşkil etsə də, problemin ictimai-siyasi kəskinlikdə qoyuluşu bu dövr yaradıcılığının əsas göstəricisinə çevrilir. “Dneprostoy”, “Özbəkistan”, “Qışlaq qızı-student”, “Kolxoz dəmirçisi” və s. şeirlərində yaşanılan dövrün hiss və duyğuları, arzu və istəkləri özünün poetik ifadəsini tapa bilmişdir.

Böyük Vətən müharibəsi M.Aybəkin yaradıcılığında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Müharibə mövzusu 40-cı illərdən başlayaraq ömrünün sonuna qədər onun yaradıcılığında ən aparıcı sahələrdən birinə çevrilmişdir. M.Aybək 1942-ci ildə Özbəkistan mədəniyyət nümayəndələrinin böyük bir qrupu ilə döyüş bölgələrinə yola düşmüşdür. O, dörd ay cəbhə xəttində olmuş, əsgərlərin düşməne qarşı mərdliklə döyüşmələrinin canlı şahidinə çevrilmişdir. Ədibin “Günəş qaralmaz” romanı, “Alovlu illər” şeirlər toplusu və “Cəbhə boyunca” sənədli gündəliyi bilavasitə döyüş meydanlarında canlı şahidi olduğu hadisələri daha doğrusu, ön cəbhədə gördüyü səfər təəssüratlarını əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Şair müharibə dövründə yazdığı “Vətəni sev”, “Günlər gələr ki”, “Zəfər bizimdir”, “İgidlərə”, “Vətən haqqında”, “Leninqrad”, “Əlvida, əsgər” və s. şeirlərində bilavasitə əsgərlərin igidlik və rəşadətlərini, vətənin müdafiəsi naminə göstərdikləri qəhrəmanlıqlarını yüksək tərzdə qələmə almışdır. Məs., “Əlvida əsgər” şeirində böyük şücaətlər göstərmiş döyüşçü əsgərin qəhrəmanlığı aşağıdakı şəkildə mədh edilir:

*Əlvida, ey əsgər! Burdan uzaqdır
Mənim çiçəklənən Özbəkistanım.
Tarixdə əbədi yaşayacaqdır
Cəbhədə yazılan ömür dastanım!*

*Qondarma qəhrəman olmadın sən də,
Hər dəfə girəndə çətin döyüşə.
Əriyib yox oldu duman da, çən də,
Ölüm də gizləndi səndən həmişə.*

M.Aybək sənətində poemaların xüsusi yeri vardır. Hər şeydən əvvəl onun yaradıcılığında poemalar say baxımından çoxluq təşkil edir. “Həmzə” (1947), “Qızlar” (1948), “Zəfər və Zöhrə” (1950),

“Həqiqət söyləyənlər” (1954), “Babam” (1957), “Quli və Nəvai”, “Babur” (1968) və s. poemaları özbək epik janrının inkişafında onun yüksək xidmətlərindən xəbər verir. Ümumiyyətlə, özbək ədəbiyyatşünasları M.Aybək poemalarını mövzu baxımından üç qrupa bölürlər:

1) *Tarixi mövzuda yazılmış poemalar.*

(“Babam”, “Quli və Nəvai”, “Babur” poemaları bu qrupa daxildir).

2) *Müasir mövzulu poemalar.*

(“Qızlar”, “Həmzə” və s. poemalar bura aiddir).

3) *Xarici ölkə xalqlarının həyatına həsr edilmiş poemalar.*

(“Zəfər və Zöhrə”, “Həqiqət söyləyənlər”, “Zamanın ağır yaraları” və s. poemalar bura daxildir).

Müasir mövzulu “Həmzə” poeması lirik-epik xarakterdədir. Əsərdə Özbəkistanın böyük şair və ictimai xadimi Həmzə Niyazinin obrazı yaradılmışdır. Demək olar ki, əsərdə müəyyən tarixilik prinsiplərinə əməl olunaraq Həmzə Niyazinin keçdiyi yol, apardığı mübarizə və s. məsələlər olduqca realist şəkildə əks etdirilmişdir.

M.Aybək 1949-cu ildə rus yazıçısı və şairləri olan N.Tixonov, A.Safronov və görkəmli tacik ədibi M.Tursunzadə ilə birlikdə Pakistanda olmuşdur. Pakistan həyatı ilə tanışlıq şairə ayrı-ayrı əsərlərlə yanaşı, əsasən bir neçə poemanın da mövzusunı vermişdir. Bunlardan biri də “Zəfər və Zöhrə”dir. Poemanın mərkəzi obrazları kasıb kəndli balası Zəfər və həyatı məhrumiyyətlərə düşər olmuş zəhmətkeş qızı Zöhrədir. Poemada iki bəxtsiz cavanın ağır həyatı, arzu və istəkləri özünün bədii əksini tapmışdır. Əsərin mövzusu Pakistan həyatından götürülsə də, insanların azadlıq, sərbəstlik, öz talelərini həll etmək yollarında apardıqları mübarizənin əks etdirilməsi poemanı daha çox ümumbəşəriyyətlə bağlayır. “Zamanın ağır yaraları” poeması ümumbəşəri problemlərə münasibət və yaşadığımız əsrin üzləşdiyi çətinliklərdən çıxış yolu tapmaq baxımından xarakterikdir. M.Aybək bu əsəri 1945-ci ildə Yaponiyanın Xirosima və Naqasaki şəhərlərinə amerikalıların atdığı atom bombasına etiraz əlaməti olaraq qələmə almışdır. Poema həm də dünyamızın üzləşdiyi atom bəlasına qarşı narazılığı əks etdirir, atom bombasını kainatın dağıdıcısı təmsalında təsvir edir. Xirosima və Naqasaki şəhərlərinin yerlə-yeksan olmasını, hadisədən xeyli vaxt keçməsinə baxmayaraq, hələ də bu faciənin əlamətlərinin

təzahürünü gələcəkdə dünyanın fəlakətlə üz-üzə dayanmasının ən bariz nümunəsi kimi səciyyələndirilir. Ona görə də əsərdə əmin-amanlığa, sülhə çağırış əsas yer tutur, yer üzündə yaşayan insanların xoşbəxtliyi yalnız və yalnız dinc yaşamaqda göstərilir.

30-cu illərdən başlayaraq M.Aybək nəsr sahəsində uğurlar qazanmağa başladı. İlk əvvəllər o, bir neçə hekayə və oçerklər yazmış, sonralar isə irihəcmli nəsr əsərləri qələmə almışdır. Yazıçının irihəcmli əsərləri içərisində əsas yerlərdən birini “Müqəddəs qan” romanı tutur. M.Aybək 1936-cı ildə əsəri yazmağa başlamış və romanı 1939-cu ildə tamamlaya bilmişdir. Özünün yazdığı qeydlərindən aydın olur ki, yazıçı bir neçə il əvvəllər roman üçün material topladığına görə qısa vaxt ərzində əsərin tamamlanmasına nail olur.

“Müqəddəs qan” romanının mövzusu XX əsrin əvvəllərində, I Dünya müharibəsi illərində geniş mənada Orta Asiya məkanında baş vermiş hadisələrdən götürülmüşdür. Əsərin baş qəhrəmanı Yolçudur. Müəllif öz qəhrəmanını geniş ictimai planda əks etdirir. Yolçu kənddən şəhərə bir parça çörək pulu qazanmaq üçün gəlir. Bunun üçün anası Xoşruyun doğma dayısı varlı mülkədar Mirzə Kərimə pənah gətirir. Məqsədi də budur ki, öz doğma varlı qohumu ona kömək edər və Yolçu qazandığı pulları kənddəki anasına göndərər.

Əsərdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri hər bir hadisə və əhvalatın təbii axarda verilməsindədir. Bunun nəticəsidir ki, biz hadisələrə yazıçı müdaxiləsinin şahidi olmuruq.

Yolçu bir neçə müddətdən sonra Mirzə Kərimin qəddar, amansız adam olduğunu duymağa başlayır. Get-gedə rastlaşdığı, üzləşdiyi haqsızlıqlara qarşı özünün kəskin etirazını bildirir. Yolçu dostluqda, yoldaşlıqda etibarlı və sədaqətlidir. Onun Orazla, Şahqasımla, Qaratayla, Şəkirlə və b. ilə dostluğu buna misal ola bilər. Əsərlə tanışlıq nəticəsində oxucu Yolçunun az vaxtdan sonra hadisələrin mərkəzində dayandığının şahidi olur. Yolçu şəhərə pul qazanmaq məqsədi ilə gəlsə də o, asan yolla, şərəfsizliklə pul qazanmağı özünə əksiklik bilir.

Baxmayaraq ki, Mirzə Kərimin qızı Nuri ona bir neçə dəfə evlənmək istəyini nümayiş etdirmiş və sonralar ona çoxlu pul təklif etməklə evlərində qulluqçu saxlamaq və arzusunda oldığını bildirmişdisə Yolçu bunlardan imtina etmişdir. Yolçu cəsarətli bir gənkdir. O dəfələrlə ana-

sının dayısı Mirzə Kərimin üzünə ağ olmuş, ona etiraz etmişdir. Mirzə Kərimin oğlanları olan Həkim və Səlim də bu cəhətlərinə görə Yolçudan xoşları gəlmir. Yolçu nökrər Yarmatın qızı Gülnarı sevir. Lakin babası yaşında olmasına baxmayaraq, Mirzə Kərimin öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək Gülnara müştəri çıxması Yolçunun bu arzusunu ürəyində qoyur. Yolçunu bir çox səbəblərə görə qorxulu adam kimi nahaq yerə həbs etdirib Rusiyaya sürgün edirlər. Əsərin sonlarında Yolçu həbsdən qaçaraq doğma şəhərə gəlir. Lakin bu o vaxt idi ki, onun sevimli Gülnarı ələ getdikdən sonra Mirzə Kərimin oğlu tərəfindən zəhərlənib öldürülmüşdü. Yolçu öz doğma bacısı Ünsünü və ən yaxın dostlarını tapır. Şəhərdə hökumət əleyhinə təbliğat aparır. Adamların kütləvi etiraz nümayişində polislər tərəfindən yaralanır və ölür.

Əsərdə diqqəti cəlb edən ikinci ən böyük obraz Mirzə Kərimdir. Demək olar ki, romanda hadisə və əhvalatların böyük əksəriyyəti bu obrazla bu və ya digər dərəcədə əlaqələndirilmişdir.

Mirzə Kərim tipik mülkədar obrazıdır. O, öz məqsədinə çatmaq üçün bütün imkanlardan istifadə edir, daha çox tədbir tökür. Tədbirli olduğu üçün coşub-daşmır, ilk anda sakit və sadə təsir bağışlayır. O, öz oğlanlarını da belə tədbirli olmağa çağırır. Hamını yuxuya verib, öz xeyrinə iş görməyin faydasını daha çox dərk edir. Pul Mirzə Kərim üçün hər şeydən əziz və ucadır. Xeyirxahlıq onun xarakterinə yaddır. Məs., nökrəri Şahqasımı ona görə qovur ki, o, anasız körpəsinin qulluğunu tutur, nökrər kimi işləməyə vaxtı azalır. Və yaxud adamların acınacaqlı həyat şəraitini, onların bir parça çörəyə möhtaclığını nəzərə alıb, onların min bir əziyyətlə hasil etdikləri məhsulları aşağı keyfiyyət adı altında ucuz qiymətə alır. Biləndə ki, Yolçu Gülnarı sevir və onlar gələcəkdə ən xoşbəxt ailə olacaqlar, mənəbindən istifadə etməklə bu məhəbbətin qarşısına sədd çəkir və Gülnarı özünə arvad edir.

“Müqəddəs qan” romanında Yolçu və Mirzə Kərimin simasında iki xarakter, iki düşüncənin qarşı-qarşıya dayanması şəraitində baş vermiş mübarizənin nəticələri özünün bədii əksini tapmışdır. Əsərdə müəyyən tarixi reallıqların təsviri də diqqət mərkəzindədir. Belə ki, Orta Asiya məkanında yeni yaranmağa başlayan kapitalist münasibətlərinin özünəməxsusluğu və mülkədarların bu prosesdə öz xeyirlərinə istifadəsi yüksək tərzdə öz ifadəsini tapmışdır.

Romanda Şahqasım, Qaratay, Şakir, Oraz, Qəmbər, Yarmat, Ünsün, Gülnar zəhmətkeş xalqı təmsil edən obrazlardır. Maraqlı odur ki, onlar əsərdə o qədər də geniş planla təsvir olunmur, lakin yazıçı idealının əsas daşıyıcılarına çevrilirlər. Onların hər birinin ağır, qəribə, həm də faciəli taleyi yazıçının dövrü ittiham etməkdə söykəndiyi, istinad etdiyi nöqtəyə çevrilir.

Eyni zamanda əsərdə Mirzə Kərim bəylə bir cərgədə dayanan Həkim bəy, Səlim bəy, Tanti bəy, Fəzləddin Alimcan və b. özünə-məxsus xarakter səviyyəsindən, təkrarolunmaz dərəcədə orijinal və real təsvir olunmuşlar. Müəllif onlara özünün mənfi münasibətini bildirərkən, hər birinə fərdi yanaşmış, layiq olduqları dərəcədə nifrət obyektinə çevirmişdir.

“Nəvai” (1944) romanı təkcə M.Aybək yaradıcılığında deyil, həm də ümumözbək ədəbiyyatında önəmli yerlərdən birini tutan tarixi əsərdir. Romanda XV əsr özbək ədəbiyyatının böyük sənətkarı və tanınmış ictimai-siyasi xadimi Əlişir Nəvainin obrazı yaradılmış, həmin dövrün ictimai prosesləri əks etdirilmişdir. “Nəvai” əsərinin baş qəhrəmanı olan Əlişir Nəvainin obrazı tarixi-həyatı hadisələr zəminində təsvir olunur. Əsər Nəvai həyatının Səmərqənddən Herata qayıdışı dövründən ölümünə qədər olan illəri əks etdirir.

Ə.Nəvainin həyatı ilə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, o, vətən, xalq təəssübkeşi olmuş, xalqının savadlanmasını, mədəniyyətinin yüksəldilməsini daim arzu etmişdir. Bu mənada romanda şairin həyatının oxşar eyniliklə təsviri həm böyük marağa səbəb olur, həm də tarixi həqiqətə sənətkar sadıqlığını nümayiş etdirir. Nəvainin öz dostlarına üz tutaraq verdiyi nəsihət bu baxımdan xarakterikdir: “Mübarək vətənin, el-ulusun salamatlığı üçün fədakarlıq göstərmək vəzifəmizdir”.

Ə.Nəvai bir şair kimi elinin başını uca etdiyi kimi, bir siyasi xadim kimi də xalqına daim fayda vermişdir. Onun vəzir olduğu illərdə neçə-neçə mədrəsə tikilmiş, abadlıq işləri aparılmışdır. O, bir xeyriyyəçi kimi də tanınmışdır. Həyatından öyrənirik ki, Nəvai xeyriyyə məqsədi ilə 300-dən çox tədbir keçirmişdir. Şair cəhalətə, nadanlığa qarşı həmişə barışmaz olmuşdur.

Romanda Ə.Nəvainin öz doğma özbək dilinə olan sevgisi, bu dilin

qüdrət və əzəməti naminə çalışmaları yüksək bədii deyim və ifadə şəklində öz yerini tapır.

Tarixi roman kimi əsərdə ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarının canlandırılması da böyük maraq doğurur. Hüseyn Bayqaranın, Caminin, Xədicə bəyimin, Mömin Mirzənin və başqalarının obrazları buna misal ola bilər.

“Nəvai” romanında müəllif XV əsr həyatı üçün tipik olan hadisələrə xüsusi yer vermişdir. Məs., saray ziddiyyətləri, saray çəkişmələri və bunun nəticəsində hakimlərin hətta öz doğmalarına da rəhm etməmələri və s. hallar əsərdə özünə yer tapa bilməmişdir. Hüseyn Bayqaranın öz övladları ilə bağlı qətl fərmanı fikrinə düşməsi buna misal ola bilər. Əsərdə tarixi şəxs obrazları ilə yanaşı, bir sıra bədii obrazların da özünə məxsus formada yaradılması yazıçı məqsədinin ifadə və açıqlanmasında böyük rol oynayır. Sultanmurad, Dildar, Arslangül və başqalarının bilavasitə həmin dövrün bir sıra xarakter xüsusiyyətlərinin təsvirində istifadə obyektinə çevrilməsi şəxsizdir.

“Nəvai” romanında kəndli qızı Dildarın başına gələn əhvalatlar və bunun bilavasitə Ə.Nəvai şəxsiyyətinin və xarakterinin sübutu və təsdiqi kimi verilməsi olduqca maraqla səslənir. Dildar Arslangülü dərin məhəbbətlə sevir. Zalım Tüğon bəy onu oğurlayıb Herata gətirir və hiyləgər vəzir Məcididdinə verir. Vəzir də öz növbəsində şah Hüseyn Bayqaranın hörmətini qazanmaq üçün onu şaha hədiyyə edir. Dildar Hüseyn Bayqaranın hərəmxanasından qaçsa da, onu tutub zindana salırlar. Sonradan Əlişir Nəvainin köməyi ilə zindandan qurtulan Dildar öz istəklisi Arslangülə qovuşur. Göründüyü kimi, burada əsasən Ə.Nəvai xeyirxahlığı diqqət mərkəzində saxlanılmışdır və şairin əsl xarakterinin açıqlanmasında böyük rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, yazıçı bütün əhvalatlarda bu məqsədi əsas götürür və Ə.Nəvainin tam mənada obrazını yaradır.



UYĞUN

Uyğun müasir özbək ədəbiyyatında lirik şeirin və dramaturgiyanın inkişafında xüsusi xidmətləri olan sənətkarlardandır. O, 1905-ci ildə Cənubi Qazaxıstanın Mark kəndində anadan olmuşdur. Uyğun onun təxəllüsüdür. Əsl adı və фамилиясы Rəhmətulla Ataqaziyevdir. Elmə olan maraq onu Daşkənd şəhərinə gətirmişdir. O, 1923-1925-ci illərdə K.Marks adına Daşkənd təlim-tərbiyə texnikumunda təhsil almışdır. 1925-1927-ci illərdə isə Daşkənd Pedaqoji Texnikumunu bitirmişdir. Uyğun 1927-ci ildə Səmərqəndə gəlmiş və Səmərqənd Pedaqoji Akademiyasına daxil olmuşdur. Səmərqənd ədəbi və elmi mühiti onun bədii və elmi yaradıcılığının yüksək mənada formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Səmərqənddə o, dövrün ən tanınmış şəxsiyyətlərindən olan Həmid Alimcan, Daşpolad Sədi, Nəsrulla Axundla yaxından tanış olur. Uyğun 1930-cu ildə təhsilini başa vurur və əmək fəaliyyətinə başlayır. O, 1930-1947-ci illərdə Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin rəhbər işçilərindən biri olmuşdur. Uyğun 60-cı illərdən başlayaraq ömrünün sonuna qədər məsul vəzifələrdə işləməyə maraq göstərmiş, bədii yaradıcılıqla ciddi məşğul olmağı üstün tutmuşdur.

Uyğun bədii yaradıcılığa 1925-ci ildə başlamışdır. Şairin “Bahar sevincləri” adlı ilk şeirlər kitabı 1929-cu ildə çapdan çıxmışdır. 1933-cü ildə onun “İkinci kitab” adlı növbəti şeirlər toplusu işıq üzü görmüşdür. Həmin kitab Uyğun yaradıcılığının dönüş nöqtəsi hesab olunur. Az vaxt ərzində Uyğunun “Günəş ölkəsi” (1936), “Uyğun şeirləri” (1936), “Məhəbbət” (1939) və s. adında daha bir neçə kitabı nəşr edilmişdir.



UYĞUN
(1905-1990)

30-cu illərin axırlarından başlayaraq, Uyğun dramaturgiya sahəsində xidmət göstərməyə başlamışdır. O, ömrünün axırına qədər 20-dən çox səhnə əsəri yazmışdır. Uyğunun elmi fəaliyyəti 30-cu illərdən başlayır. Ədəbiyyatşünas kimi onun onlarla elmi- tədqiqat əsəri mövcuddur. Uyğunun tərcüməçilik uğurları da böyükdür. O, ayrı-ayrı illərdə Puşkindən, Lermontovdan, Şevçenkodan, Krilovdan, Şekspirdən, Abaydan, Tukaydan və digər sənətkarlardan özbək dilinə tərcümələr etmişdir.

Bir şair, dramaturq, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, ictimai xadim kimi onun xidmətləri qədərbilən xalqı tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O, 1965-ci ildə xalq şairi fəxri adına layiq görülmüşdür. 1967-ci ildə üç cildlik seçilmiş əsərləri çapdan çıxmış və bu münasibətlə Həməzə adına Dövlət mükafatı almışdır. Uyğun 1974-cü ildə Özbəkistan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmiş, 1985-ci ildə şairə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilmişdir. Uyğun 1990-cı ildə vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Uyğun görkəmli lirik şairdir. Onun “Bahar sevincləri” (1929) adlı ilk şeirlər kitabında toplanan şeirlərində yeni cəmiyyətin ruh və duyğuları əks etdirilmişdir. Uyğunun 30-cu illər poeziyası onun yaradıcılığında dönüş nöqtəsi hesab olunur. Belə ki, şair bu illərdə yazdığı şeirlərində Vətən, azad insan obrazı yaratmağa xüsusi maraq göstərmişdir. Eyni zamanda 30-cu illər yaradıcılığında Uyğun peyzaj, mənzərə nümunələrinin mahir yaradıcısı kimi də tanınmağa başlamışdır. Şairin “Nəzir atanın qəzəbi”, “Briqadir Kərim”, “Günəş ölkəsi” və s. şeirləri ideoloji təbliğat səpkili nümunələr olsa da, bu əsərlərdə fədakarlıq, əməksevərlik, xalqa bağlılıq daha çox diqqəti cəlb edir. Məs., “Nəzir atanın qəzəbi” şeirində görürük ki, Nəzir ata pambıq tarlalarına ziyan verə biləcək yağışın yağmasından çox narahatdır. Buna görə o, göyün üzünü almış qara buluddan qəzəblənir.

*Asta-asta bulud aldı göyləri,
Dumanlandı qaş-qabağı qocanın,
Göyə baxdı, incik-incik deyindi:
“Heç yağışın yeridirmi, sən canın?!”*

*... "Bu lənətə gəlmiş hayandan gəldi,
İş-gücümüz başdan aşan zamanda?!
Əlac tapsam, mərdimazar buludu
Didik-didik didiklərdim bir anda..."*

İlk anda bu parçalar 30-cu illər ədəbiyyatında özünü göstərən reklamçılıq və şüarçılıq təsiri bağışlayır. Lakin dərindən diqqət etdikdə bu hallardan başqa şeirdə əməyə, zəhmətə çağırış və qiymətin poetik ifadəsini də müşahidə etmək mümkündür:

*Ürəyində qeyrət qanı çağladı,
Bu təpərdən işıqlandı baxışı.
Qürur ilə addımladı tarlaya
Hiss etmədi bulud tökən yağışı.*

Uyğun 30-cu illərdə yazdığı poemalarında da yeni həyat, yeni insan, yeni adət və ənənə problemlərinə xüsusi fikir verirdi. "Candəmir", "Ukrayna elləri", "Mart günlərində" və s. poemalarında şair məsələlərə 30-cu illər dövlət siyasətinin tələblərinə uyğun münasibət bildirirdi. Məs., "Candəmir" poemasının qəhrəmanı Candəmirin həyatının keçmiş və indiki dövrlərin timsalında həyatın, dövrün yaxşı mənada dəyişməsinin təsviri bilavasitə dövlət ideologiyasına xidmətlə bağlıdır.

Böyük Vətən müharibəsi dövründə Uyğunun yaradıcılığı məzmun və ideya baxımından yeni keyfiyyətlər kəsb etdi. Bu mövzuda yazılmış əsərlərində o, qəzəb və nifrət, sevgi və məhəbbət problemlərini yüksək sənətkarlıqla əks etdirə bildi. Düşməne nifrət, vətəne sevgi və məhəbbət bildirən şeirləri şairin vətənpərvərlik hisslərinin güclü və böyüklüyündən xəbər verir. Uyğunun müharibə dövründə çap olunmuş və bilavasitə xalqın vətən sevgisini özünə əks etdirən "Zəfər təranələri" (1942), "Qəzəb və məhəbbət" (1943), "Şeirlər" (1949) adlı kitablarında cəmlənən şeir nümunələri bu baxımdan xarakterikdir.

Uyğunun "Döyüşçü dostuma", "Qəhrəman", "Partizanlar", "Qəzəb", "Səni mən tanıyıram", "Salyut", "Zəfər hilalı" və s. şeirləri alman faşistlərinə qarşı xalqın aşıb-daşan qəzəbini ifadə etmək və adamların qələbəyə inamını nümayiş etdirməkdə əhəmiyyətlidir. Məs., "Qisas" şeirində ağ saçlı ananın düşməndən qisas almaq cəhdi, "Vətən haqqında nəğmə" şeirində böyük hörmət və məhəbbətlə yad olunan ana

vətən obrazı təsvir olunmuşdur.

Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı dövrlərdə Uyğun yaradıcılığında müharibə mövzusunda müraciətlə yanaşı, həm də müharibədən sonrakı vaxtlarda adamların həyatı, iş şəraitləri, istək və arzularını özündə əks etdirən əsərlər yaranmağa başladı.

Uyğun 40-70-ci illərdə “Hədiyyə” (1946), “Özbəkistan” (1947), “Həyat eşqi” (1948), “Şeirlər” (1963), “Qəlbimdə bahar” (1965), “Poemalar” (1972), “Əsərlər” (1979) və s. şeir kitablarını çap etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Şair, yaradıcılığında gələcəyə inamı, ümidi böyük olan bir sənətkar təsiri bağışlayır. “Salam, gələcək!” şeiri bu səpkidən olan şeirlərin ən mükəmməli və maraqlısıdır. Şeirdə şairin gələcəyə olan inamı əslində tarixə, bu günə olan hörmətin, etiramın təcəssümüdür. Əsərdə həmçinin bəşəriyyət hissi də özüməxsus tərzdə səciyyələndirilmişdir:

*Salam sənə, ey gələcək! Ey gələcək insanlar!
Salam sizə, ana Vətən! Mənim elim-ulusum!*

*Gələcəyi mən görməsəm, doğma xalqım görəcək,
Qulaqlardan getməz mənim şərqilər, gur səsim!*

Uyğun satirik şeirlər müəllifi kimi də gözəl nümunələr yaratmışdır. O, öz satiralarında paxıllıq, vicdansızlıq, əliyərilik, laqeydlik və s. neqativ hallara qarşı bərkənənlik və etiraz nümayiş etdirmiş, bütün eybəcərliklərin satirik tərzdə ifşasına nail ola bilmişdir.

Uyğun müasir özbək ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatının ustad nümayəndələrindəndir. “İki ana”, “Bağımda gül əkdim”, “Quşlar gəldi”, “Düşərgədə” və s. şeirləri Uyğunun uşaq ədəbiyyatı nümunələrinə daxil olan gözəl şeirlərdəndir. Həmin şeirlərdə vətənə, torpağa bağlılıq, elmə, biliyə həvəs, böyüklərə hörmət və s. hisslər böyük ustalıqla, sadə deyim tərzində uşaqlara aşılınır. “İki ana” Uyğunun uşaq şeir nümunələrinin ən təsirliisidir. Şair ana deməklə həm vətəni, həm də doğma ananı nəzərdə tutur. Bunlardan biri insana süd, o birisi isə çörək verir. Şair bu iki müqəddəs varlığa eyni məhəbbət bildirməklə uşaqların vətən və ana qarşısında olan borclarını bir daha canlandırmış olur:

*Mənim iki anam var,
İkisi də mehriban.*

*Biri mənə süd verdi,
Biri də şirin çörək.*

(Sətri tərcümə)

Uyğun yaradıcılığında 40-cı illərin başlanğıcı yeni bir sahənin yaranması şəklində xarakterizə olunur. Artıq bu illərdən başlayaraq o, ardıcıl olaraq dramaturgiya ilə məşğul olmuşdur. “Əlişir Nəvai” (1941), “Ana” (1942), “Həyat nəğməsi” (1947), “Novbahar” (1949), “Hürriyyət” (1958), “Dostlar” (1961), “Müqəddəs borc” (1965), “Əbu Reyhan Biruni” (1973), “Əbu Əli ibn Sina” (1980) və digər dramları ilə Uyğun özünün səhnə əsərləri yaradıcılığında böyük nüfuz sahibi olmasını təsdiqləyə bildi.

Dramaturqun İzzət Sultanovla birlikdə yazdığı “Əlişir Nəvai”, “Əbu Reyhan Biruni”, “Əbu Əli ibn Sina” əsərləri ayrı-ayrı görkəmli şəxsi-yətlərin həyat və yaradıcılığının təsviri ilə bərabər, həm də xalqların tarixi keçmişinin işıqlandırılmasına xidmət göstərmişdir.

“Əlişir Nəvai” dramında böyük özbək şairi və siyasi xadimi Ə.Nəvainin obrazı canlandırılmışdır. Müəllif dövrün hadisə və əhvalatlarını təsvir etməklə ictimai-siyasi şəraitin mürəkkəb ziddiyyətlərini göstərir, tarixi realist planda adamların həyat tərzinin ağırlığını əks etdirir. Ona görə də dramda Ə.Nəvai şair, mütəfəkkir olmaqdan çox ədalətli dövlət xadimi, zülmə qarşı etirazı ilə seçilən xalq adamı təsiri bağışlayır. Ə.Nəvai əsərdə böyük islahatçı rolunda çıxış edir. O, xalqın azadlıq və xoşbəxtliyini təmin etmək üçün ədalətli şah və mərkəzləşdirilmiş dövlət arzusu ilə yaşayır. Ona görə Ə.Nəvai Hüseyn Bayqaranı dövləti ədalətlə idarə etməyə çağırır.

Pyesdə Ə.Nəvainin şəxsi həyatı da təsvir olunmuşdur. Lakin müəllif Nəvainin şəxsi həyatı fonunda onun ictimai görüşlərinin tərənnümünə yer verir. Əsərdə bütün obrazlar canlı və dinamik təsir bağışlayırlar. Nəvainin sevgilisi Güllü, vəzir Məcidəddin, şair Cami, nökr Turdı, casus Mənsur və b. surətlə, demək olar ki, əksər hadisə və əhvalatların mərkəzində dayanır, müəllif mövqeyinin açılmasında istifadə obyektinə çevrilirlər.

Uyğun bir çox dramlarında müasir həyatın vacib problemlərinə toxunmuşdur. “Hürriyyət” və “Pərvaz” pyeslərinin mövzusu 50-60-cı

illərdə baş vermiş real hadisələrdən götürülmüşdür. Hər iki əsərdə müasir dövrün kənd həyatı, kolxoz təsərrüfatında baş vermiş dəyişikliklər, dövlət və idarəçilik mexanizmi prinsipləri əsas təsvir obyektinə çevrilmişdir.

“Hürriyyət” dramının baş qəhrəmanı çətin və ziddiyyətli bir şəraitdə öz əqidəsini qoruyub saxlayan, mənən ucalan bir adamdır. Baş qəhrəman olan Hürriyyət əsl insan, mahir təşkilatçı, rəhbər şəxs timsalında nümunə kimi təbliğ olunur. “Pərvaz” dramının digər obrazı Mamasaliyev isə cinayətkar bir şəxsdir. O, dövləti və xalqı aldaraq çirkin əməllərlə məşğul olur. Mənəvi-əxlaqi baxımdan şikəst olan bu adam məsul vəzifədə çalışsa da, ifşa olunur, cinayətlərinə görə məsuliyyət daşıyır.

“Pərvanə” dramı isə sırf ailə-məişət mövzusunda. Pyesdə belə bir ideya hökm sürür ki, sevgi, ailə böyük məsuliyyətdir, əyləncə deyildir. Əsərdə hadisələr aspirant qız Nəzakətin kurorta gəlməsi və orada Ötkiri adlı bir nəfərlə rastlaşmasından sonra başlayır. Nəzakət onun yağlı vədlərinə inanıb, onu həqiqətən sevən Muradcandan imtina edir. Onun faciəsi də buradan başlayır. Sonradan məlum olur ki, könlünü verdiyi oğlan Nəzakətə qədər üç başqa qadını da aldatmışdır. Son anda Nəzakət özünü qınayır və “pərvanə kimi odlarda yanmasına” peşiman olur. Muradcan isə sevgisinə sədaqətli olduğundan Nəzakəti bağışlayır. Nəzakətin düzgün həyata qayıtmasında prokuror Ədalətin də xüsusi xidmətləri vardır. “Pərvanə” dramının əxlaqi-tərbiyəvi və estetik əhəmiyyəti olduqca böyükdür.



MAQSUD ŞEYXZADƏ

Maqsud Şeyxzadə müasir özbək ədəbiyyatında fəlsəfi-siyasi şeirin və dramaturgiyanın ən tanınmış nümayəndələrindəndir. O, 1908-ci ildə Azərbaycanın Ağdaş şəhərində həkim ailəsində dünyaya göz açmışdır. Şair 1957-ci ildə yazdığı “Daşkəndnamə” poemasında bu barədə belə yazmışdır:

*Dünyaya gəldim mən Azərbaycanda,
Keçdi uşaqlığım bu gül məkanda.
Nizami vətəni, Gəncə ölkəsi,
Doldurdu sinəmə şeiri, həvəsi.
Anam Kür çayının şirin sədası,
Oyatdı könlümdə yazmaq həvəsi.*



MAQSUD ŞEYXZADƏ
(1908-1967)

M.Şeyxzadə gənc yaşlarından elmə, şeirə böyük həvəs göstərmişdir. Şeyxzadənin on üç yaşında olarkən yazmış olduğu “Qızıl əsgər nəğməsi” şeiri rayon qəzetində çap olunmuşdu. On beş yaşında ikən yazdığı pyes Ağdaş şəhər həvəskar dram dərnəyi tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdur. 1926-1928-ci illərdə “Kommunist” qəzetində Şeyxzadənin “Dağıstan məktubları” adlı silsilə məqalələri, 1927-ci ildə isə “Maarif və mədəniyyət” məcmuəsində şairin “Nəriman haqqında xalq dastanı” əsəri çap olunmuşdur.

M.Şeyxzadə orta təhsilini başa vurduqdan sonra Gəncə darülfünuna daxil olmuşdur.

Bundan sonra isə o, ali təhsilini Bakıda davam etdirmişdir. M.Şeyxzadə ailəsi ilə birlikdə 1928-ci ildə Daşkəndə köçmüş və ömrünün axırına qədər burada yaşamışdır. Demək lazımdır ki, o bura gəlişindən bir məmnunluq duymuş, özbək xalqına daxilən, mənən bağlana bilmişdir. Bu barədə öz yarıdıcılığında xüsusi qeydlər etmişdir:

*Lakin şairliyim burda boy atdı,
Sır-Dərya sahili qəlbimə yatdı.
Həzrət Nəvainin öpdüm əlini,
Bəyəndim, bəslədim onun dilini.
Özbək vadisində atımı sürdüm,
Sənət karvanımı mən burda gördüm.
Mənim taleyimdən yox şikayətim,
Burda çiçəkləndi şeirim,, sənətim.*

M.Şeyxzadə Daşkəndə gəlidiyi ilk illər məktəbdə işləmişdir. Daha sonra jurnalistika sahəsində tanınmağa başlamışdır. O, “Şərq həqiqəti”, “Qızıl Özbəkistan”, “Gənc leninçi” və digər qəzetlərdə əmək fəaliyyətini davam etdirmişdir. Elmə olan böyük marağı onu ali məktəb həyatı ilə daha yaxından bağlaya bilmiş və M.Şeyxzadə uzun müddət Nizami adına Daşkənd Dövlət Pedaqoji İnstitutunda dosent vəzifəsində çalışmışdır.

M.Şeyxzadənin şeirləri 1929-cu ildən özbək mətbuatında çap olunmağa başlamışdır. Şairin “On şeir” adlı birinci şeirlər toplusu 1930-cu ildə çapdan çıxmışdır. M.Şeyxzadənin bundan sonra ardıcıl olaraq “Həmfikirlərim” (1933), “Üçüncü kitab” (1934), “Cümhuriyyət” (1935) şeirlər kitabı çap olunmuşdur.

1941-1945-ci illər Vətən müharibəsi zamanında M.Şeyxzadə döyüş bölgələrinə getmiş və vətən sevgisi, müharibə mövzusunda çoxlu şeirlər yazmışdır.

M.Şeyxzadənin həyatının ən gərgin dövrü 50-ci illərin əvvəllərinə düşür. Belə ki, 1952-ci ilin 31 yanvarında əsassız olaraq onu Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin üzvlüyündən çıxarırlar. Lakin 1956-cı ildə o, yenidən birliyin üzvlüyünə qəbul olunur. 1956-cı il M.Şeyxzadənin yaradıcılığının yeni mərhələsi kimi xarakterizə olunur.

M.Şeyxzadə şair, dramaturq olmaqla yanaşı, həm də bir ədəbiyyatşünas-alim kimi də tanınmışdır. O, Daşkənddə aspiranturanı bitirdikdən sonra elmi fəaliyyətə başlamış, klassik və müasir özbək ədəbiyyatının problemlərindən bəhs edən çoxlu elmi əsərlər yazmışdır. Onun “Dahi şair”, “Nəvainin lirik qəhrəmanı”, “Əlişir Nəvainin poetik məharəti”, “Mayakovski-yeni tip şair” və s. elmi məqalələri bu baxımdan xarakterikdir. M.Şeyxzadənin bir tərcüməçi kimi də böyük xidmətləri olmuşdur. O, Puşkindən, Lermontovdan, Şekspirdən,

T.Şevçenkodan, N.Hikmətdən, Mayakovksidən, N.Tixonovdan və dünya ədəbiyyatının onlarla tanınmış digər sənətkarlarından özbək dilinə tərcümələr etmişdir.

M.Şeyxzadə 1967-ci ildə Daşkənddə vəfat etmişdir. 1968-1973-cü illər arasında Daşkənddə onun əsərlərindən ibarət altı cildliyi çapdan çıxmışdır. Şair və dramaturqun əsələrinin iki cildliyi 1973-cü ildə doğma vətəni olan Azərbaycanda da işıq üzü görmüşdür.

YARADICILIĞI

M.Şeyxzadə zəngin yaradıcılıq irsinə malikdir. Hər şeydən əvvəl M.Şeyxzadə ədəbiyyatda gözəl bir şair kimi tanınmışdır. Onun şeirləri özünün ideya-bədii xüsusiyyətlərinin və estetik əhəmiyyətinin rəngarənglik və dərinliyinə görə xüsusi fərqlənir. Ona görə də Maqsud Şeyxzadəni, Həmid Alimcanın “fikirlər şairi” və M.İbrahimovun “böyük vətənpərvər şair” adlandırması heç də təsadüfi deyildir.

M.Şeyxzadə yaradıcılığının əsaslı mərhələsi 30-cu illər başlanğıcına təsadüf edir. Bu mərhələyə qədər az da olsa, şairin yazmış olduğu “Od haqqında hekayət”, “Simvol”, “Cümhuriyyət”, “Qara taxta”, “Komsomoldan raport” və s. şeirlərində həm dil, qafiyə, vəzn, həm də mövzu və ideya baxımından qüsurlar mövcud idi. Lakin özünün qeyd etdiyi kimi, az vaxt ərzində “Nəvai, Nizami, Füzuli, Puşkin, Nekrasov, Mayakovski və s. sənətkarların yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıqdan sonra sənət sirlərini öyrənmiş və əsl sənət nümunələri yaratmışdır”.

Onun 30-cu illər poeziyasında yeni həyat və xalqlar dostluğunun təbliğ və tərənnümü başlıca yer tutur. “Vətən”, “Nişan”, “Kreml saati”, “Qanun”, “Misranın yaranması” və s. şeirləri yeni zaman, yeni həyat, yeni problemlər haqqında poetik mülahizələri özündə əks etdirmək, şairin vətən sevgisi, yurd məhəbbəti hiss və duyğularının şairanə ifadəsi baxımından səciyyəvidir:

*Vətəndir şairə sevgi bəxş edən,
Söz də, qafiyə də bir bəhanədir.
Qəlbimə nur saçır mənim doğma el,
Hər misra o nurdan bir nişanədir.*

Böyük Vətən müharibəsi illəri M.Şeyxzadənin yaradıcılığının məhsuldar dövrü hesab olunur. Bu illərdə sənətkarın yazdığı əsərlər mövzu və ideya baxımından hərbi-müdafiə, düşmənə nifrət, qəhrəmanlığa çağırış və s. cəhətlərlə daha çox bağlıdır. “Semyoçenko, afərin” (1941), “Kapitan Qastello” (1941), “İki şeir” (1942), “Yox, mən ölməmişəm” (1943), “Məktub” (1944), “Əks-səda” (1945) şeirləri, “Ağsaqqal” (1943), “Onbirlər” (1943), “Jenya” (1943), “Üçüncü oğul” (1944) poemaları və “Cəlaləddin Məncuberdi” (1944) pyesi bilavasitə müharibə dövründə yaranmış əsərlərdir. Bir fakta nəzər salmaq lazımdır ki, bu dövrdə yaranmış əsərlərin böyük əksəriyyəti məhz müharibə dövrü və hadisələrini əks etdirir, döyüşlərdə igidlik göstərən ayrı-ayrı adamların qəhrəman obrazını canlandırırdı. “Kapitan Qastello” və “Semyonçenko, afərin” şeirlərində müəllif öz igidlikləri və vətənə sədaqətlərini nümayiş etdirmiş və tarixin yaddaşlarına həkk olunmuş adamların şücaətlərindən söhbət açır. Məlumdur ki, kapitan Qastellonun qırıcı təyyarəsi göydə vurulduqdan sonra o, tarana getmiş və son anda təyyarəsini texnika və yanacaq dolu düşmən qərargahına istiqamətləndirmişdir. Nəticədə düşmənə çoxsaylı ziyan vurmuşdur. Şair onun qəhrəmanlığını belə mədh edir:

*Yalasa da od onun
Kirpiyini, qaşını
Bir an dayandırmadı
Düşmənlə savaşını
Yerdə hədəf ararkən
Alışan təyyarəsi,
Gözlərinə sataşdı
Bir düşmən düşərgəsi.
...Tez o səmtə yönəltdi
Alışan təyyarəni.*

M.Şeyxzadə “Semyonçenko, afərin” şeirində tank qoşunları ilə alman işğalçıları darmadağın etmiş Sovet İttifaqı Qəhrəmanı general-mayor Kuzma Semyonçenkonun igidliklərindən bəhs açır.

M.Şeyxzadənin yaradıcılığında Vətən mövzusu özünün ictimai-siyasi, fəlsəfi tutumuna görə xeyli rəngarəngdir. Belə şeirlərdə Vətənin

təbii gözəllikləri, onun keçmişi, bu günü və gələcəyi, abadlıq və firavanlığı və s. məsələlər özünəməxsus bədii təsvir və ifadə şəklində təzahür edir. “Solmasın bu güllər”, “Pambıqçı və şair”, “Vətən”, “Bu yer – mənim yerim”, “Yurdum” və s. şeirlərində məmləkətinin əzəmət və qüdrətini əsl şair məharəti ilə qələmə ala bilmişdir.

“İnsan, şeir və şair”, “Əllər”, “Ayrılıq”, “Üfüqlər”, “Dəniz təbiəti”, “Körfəz, yağış və çay” və s. kimi fəlsəfi məzmun daşıyan şeirləri ilə M.Şeyxzadə həyat, cəmiyyət, insan, mühit və digər problemlərə münasibət bildirmiş, yüksək fikrin, ideyanın formalaşmasını təmin etmişdir.

“Ağsaqqal”, “Onbirlər”, “Jenya”, “Üçüncü oğul” poemalarını şair Böyük Vətən müharibəsi illərində yazmışdır. “Ağsaqqal” portret-poemadır. Əsər unudulmaz el ağsaqqalı, xeyirxah və müdrik insan Yoldaşbəy Axunbayevin əziz xatirəsinə ithaf olunmuşdur. Axunbayev poemada işıqlı əməl sahibi kimi uca tutulur. Şair onun ölümünü böyük təəssüf, kədər hissi ilə qələmə alsada, əməllərinin yaşayacağı ümidi ilə təskinlik tapır.

“Onbirlər” poeması müharibə illərində Stalinqrad cəbhəsində düşmən ordusundan strateji əhəmiyyətli təpəni qəhrəmancasına müdafiə edərək, son anda həlak olmuş 11 igid əsgərin xatirəsinə həsr edilmişdir.

Maraqlı haldır ki, tarixin qəhrəmanlıq səhifələrində özünə yer tapmış bu məlum hadisənin əfsanəvi qəhrəmanlarının 9 nəfəri türk oğulları olmuşlar. Poema Vətən sevgisi, mərdlik, qorxmazlıq və s. cəhətlər aşılamaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

“Jenya” poeması da düşmənlərə qarşı mübarizə meydanına atılan və faşistlər tərəfindən öldürülən gənc vətənpərvər Yevgeni Popovun qəhrəmanlıqlarını əks etdirir. Şair 7-ci sinfə yenidən qədəm qoymuş və bu 14 yaşlı məktəblinin düşməne qəzəbinin səbəbini açır, “Vətən” deyərək can verməsi ilə onun xalqına, elinə, torpağına möhkəm bağlılığını göstərmiş olur.

M.Şeyxzadə “Üçüncü oğul” əsərində həm müharibənin ağrı-acılarından, şəhərlərin, kəndlərin xarabazara çevrilməsindən, uşaqların ata-anasız qalmasından və s. söhbət açır, həm də keçmiş Sovet məka-

nında xalqlar dostluğunun böyük əhəmiyyətindən danışıır. Əsərin əsas mərkəzi obrazı Kolyadır. O, faşistlərin Ukraynaya hücumları zamanı anasını itirmiş bir uşaqdır. Müharibə vaxtı kimsəsiz uşaq kimi Özbəkistana gətirilən Kolya Nasir əkənin himayəsinə verilir. Nasir öz iki oğlu ilə bərabər Kolyanın təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olur. Onu öz övladlarından fərqləndirmir. Burada Kolyanı Kamil deyə çağırırlar. O, ailənin üçüncü oğlu kimi böyüyür. Müəllif əsərdə Ukrayna-Özbəkistan qardaşlıq və dostluğunun əbədiliyi və sarsılmazlığından söhbət açarkən, əslində bütün xalqların dostluğunu təbliğ etmişdir.

“Daşkəndnamə” (1957) poeması lirik-fəlsəfi əsərdir. Poema şairin yüksək vətənpərvərlik duyğularını özündə əks etdirən ciddi sənət nümunəsidir. Əsər vahid süjet xətti ətrafında qələmə alınmamışdır. Burada Daşkəndin keçmişi, bu günü, gələcəyi ilə bağlı məsələlər, tərcümeyi-hal faktları, ictimai-siyasi hadisələrə münasibət özünə yer tapmışdır. Lakin təsvir olunanlar əsərin baş qəhrəmanı kimi səciyyələndirilən Daşkənd, daşkəndlilər və şair obrazı ilə müəyyən mənada əlaqələndirilərək, təsvir və tərənnümün asan, həm də bəzi ardıcılığını təmin etmiş olur.

İlk növbədə, M.Şeyxzadə Daşkənd şəhərinin bədii obrazını yaradır, bu şəhəri mədh edir. 18 fəsildən ibarət olan “Daşkəndnamə” poeması bir şəhərin simasında böyük bir xalqın tarixi keçmişinin və bu gününün həqiqətlərini açıb göstərir, şairin vətən qarşısında borcunu, ona qarşı olan sevgisini müəyyənləşdirir:

*Vətən – ürəyimdə yaşayan bir səs,
Vətənin mənası ulu, müqəddəs!..
Ürəklər ulduzdur, vətən kainat,
Vətəndir yaşamaq, vətəndir həyat.*

Ona görə də şair konkret mənada özünün düşüncələrini Daşkəndin simasında belə açıqlayır:

*Daşkənd bir romandır, Daşkənd öz anam,
Mən də bu romanın qəhrəmanıyam.*

Maqsud Şeyxzadə dramaturgiya sahəsində uğurlar qazanmış sənətkarlardandır. Onun “Cəlaləddin Məncuberdi” (1944) və “Mirzə Uluğbəy” (1960) faciələri müasir özbək dramaturgiyasının ən şöhrətli əsərləridir.

“Cəlaləddin Mənzuberdi” dörd pərdəli bir faciədir. Əsərin mövzusu XIII əsrdə baş vermiş tarixi hadisələrdən götürülmüşdür. Düzdür, hadisələr tarixdən götürülsə də, məqsəd tarixi hadisələr fonunda Böyük Vətən müharibəsi illərində xalqları qəhrəmanlığa ruhlandırmaq olmuşdur. Ona görə dramaturq məhz özbək xalqının qəhrəmanlıq dolu tarixinə müraciət etmişdir.

Əsərin baş qəhrəmanı Cəlaləddin Mənzuberdidir. O, Soltan Məhəmməd Əlaəddin Xarəzmşahın oğludur. Faciənin əvvəlində göstərilir ki, Xarəzmşah öz sarayında eys-ışrətlə məşğul olarkən monqol hakimi Çingiz xandan namə alır. Elçinin gətirdiyi namədə ölkənin təslim olması tələb olunur. Xarəzmşah Çingiz xanın elçilərinə rədd cavabı versə də, ölkədə müdafiə işlərini qura bilmir, buna görə oğlu Cəlaləddin ilə aralarında ziddiyyət yaranır. Xarəzmşah öz oğlunu vəliəhdlikdən məhrum edir. Cəlaləddin isə taxt-tac üçün yox, ölkənin müdafiəsi üçün mübarizəyə qalxır. Lakin o, apardığı mübarizədə xəyanətlər məngənəsində daim əzilir. Əzilsə də qürurunu əymir. Bu yolda bacısı Soltanbəyim, Elbars pəhləvan, anası və bir çoxlarının onunla birləşməsi Cəlaləddinin döyüş meydanında etibarlı arxasının olmasından xəbər verir. Buna görə də əsərin sonunda Cəlaləddin canından da artıq sevdiyi vətəninin gələcək zəfəri naminə döyüslərə atılmaq ümidi ilə meydanı tərk edir.

Beş pərdəli “Mirzə Uluğbəy” faciəsi M.Şeyxzadə yaradıcılığının şah əsəridir. Əvvəlki faciə kimi bu əsər də tarixi mövzuya həsr edilmişdir. “Mirzə Uluğbəy” faciəsi XV əsr tarixi həqiqətlərinin bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətlərini göstərməkdə əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Mirzə Uluğbəy faciənin mərkəzi, həm də baş obrazıdır.

Qeyd edək ki, Mirzə Uluğbəy tarixi şəxsiyyətdir. O, Əmir Teymurun nəvəsidir. 1394-cü ildə anadan olmuş və 1450-ci ildə 56 yaşında ikən oğlu tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Mirzə Uluğbəy əvvəlcə Səmərqənd, 1446-1450-ci illərdə isə bütün ətraf əyalətlərin də hakimi olmuşdur. Hakimiyyətdə olduğu vaxt elmin, mədəniyyətin, incəsənətin inkişafına qayğı göstərmiş, Səmərqənd şəhərində mədrəsə və rəsədxanalar tikdirmişdir. Onun tikdirdiyi binaların bir çoxu indi də mövcuddur. Mirzə Uluğbəy XV əsrdə yaşamış ən məşhur özbək ali-

midir. O, yazmış olduğu “Zeyci Uluğbəy” əsərinə görə təkcə Özbəkistanda yox, bütün Şərqi ölkələrində şöhrət qazanmışdır.

M.Şeyxzadə tarixi həqiqətlərə sadıqlıq nümayiş etdirərək “Mirzə Uluğbəy” faciəsində Uluğbəy dövrünün xarakter xüsusiyyətlərini özünəməxsus tərzdə əks etdirməyə nail olmuşdur. Müəllif öz qəhrəmanına iki aspektdən yanaşmışdır. O, həm şair, həm də dövlət başçısı, hakim timsalında göstərilir. O, elmi, sənəti hakimdən, səltənət sahibliyindən üstün tutur. Buna görə də biz əsərdə onu daha çox elm və mədəniyyət işlərinə məşğul olmağa çalışan şəxs kimi görürük. Müəllif faciənin ilk pərdəsindən başlayaraq, keşikçilərin və ölkəyə gəlmiş qonaqların danışıqlarında əyalətin elmi və mədəni baxımından inkişafından söhbət açır. Lakin sonrakı pərdələrdə hadisələr ziddiyyətə doğru inkişaf etməyə başlayır. Belə demək mümkünsə elmi, mədəni proses siyasi proses və gərginliklərin “kölgəsində” qalmağa başlayır.

Faciə iştirakçıları iki qrupda təmsil olunurlar. Mirzə Uluğbəyin tərəfdarları mütərəqqi planda əks etdirilirlər. Əli Quşçu, Səkkaki, Şeyxülislam Bürhanəddin, Firuzə, Ata Murad, mədrəsə tələbələri və s. adamlar bu qrupun təmsilçiləridirlər. Mühafizəkar, hakimiyyət hərisi və mənəbpərəst qrupa isə adları nifrətlə yad olunan Uluğbəyin oğlu Əbdüllətif, Seyid Abid, Abbas, Buraq bəy və b. daxildir. Bu obrazlar öz məqsədlərinə çatmaq üçün ardıcıl, açıq eyni zamanda, amansız mübarizə yolu seçirlər. Demək olar ki, bu cəbhədə birləşənlərin hər biri son ana qədər öz fikrindən dönmür, günahsız, zəhmətkeş adamların qanlarını tökməkdən belə çəkinmirlər. Əsərin sonunda onlar hakimiyyəti ələ keçirənlər də, işıqlı şəxsiyyət olan Mirzə Uluğbəyi öldürənlər də müəllif bu faciənin timsalında ədalətsizliyə, haqsızlığa, zülmə, elmsizliyə qarşı özünün kəskin nifrətini bildirmişdir.

Mirzə Uluğbəy qan tökməmək naminə hakimiyyəti müəyyən şərtlərlə təhvil verməyə məcbur olur. Qeyd etdiyimiz kimi hakimiyyət onun üçün mənəb, var-dövlət mənbəyi yox, xalqa xeyir vermək, dövləti ədalətlə idarə etməkdir. Ona görə də o, hakimiyyəti təhvil verdikdən sonra dostu Ata Murada belə deyir:

*Əgər ki, tac itirdimsə, azadlıq tapdım,
Dedim gəlim, sənə deyim səfər qabağı.*

Və yaxud onun gələcəyə olan yüksək inamının ifadəsi kimi səs-lənən aşağıdakı fikirləri də maraq doğurur:

*Mən gedərəm, qəlbim qalar doğma ölkəmdə,
Xatırlayar neçə oba, neçə kənd məni.
Amma şayəd Səmərqəndi mən görməsəm də,
Deyirəm ki, görər yəqin Səmərqənd məni.*

M.Şeyxzadənin “Mirzə Uluğbəy” faciəsi tarixi olmaqla, həm də fəlsəfi faciədir. Faciə sənətkarlıq baxımından olduqca yüksəkdir. Bu səbəbdəndir ki, əsərdə xüsusi ilə monoloqlar çox canlı və təsirli tərz-dədir. Özbək ədəbiyyatşünasları olan Saydulla Mirzəyev və Səid Şeirməhəmmədov M.Şeyxzadənin “Mirzə Uluğbəy” faciəsini yazarkən Şekspir yaradıcılığından təsirləndiyini qeyd edirlər.



HƏMİD ALİMCAN



HƏMİD ALİMCAN
(1909-1944)

Müasir özbək ədəbiyyatının yaradıcılarından olan Həmid Alımcan 1909-cu ildə Cizzax şəhərində anadan olmuşdur. Həmid Alımcan ilk təhsilini başa vurduqdan sonra Səmərqənd şəhərinə yola düşmüşdür. O, Səmərqənd pedaqoji məktəbində təhsilini davam etdirmiş və 1928-ci ildə buranı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. H.Alımcan 1928-1930-cu illərdə Səmərqənd Pedaqoji Akademiyasının ictimai elmlər bölməsində təhsil almışdır. Özbək ədəbiyyatının tanınmış şəxsiyyətlərindən olan Uyğun, Aydın, Mirtəmir, Cəlal Əkrəmi burada olduğundan

H.Alımcan onlarla tanış olmuş və yaxınlıq etmişdir. Ümumiyyətlə, akademiya mövcud olan elmi-ədəbi mühit onun bir şəxsiyyət və sənətkar kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

H.Alımcan ilk şeirini tələbəlik illərində yazmışdır. Şairin bu dövrdə yazdığı şeirlər kitab halında 1929-cu ildə çapdan çıxmışdır. O, 1930-cu ildə pedaqoji akademiyanı bitirmiş, ilk əvvəllər qəzet və jurnallarda çalışmışdır. Bir qədər sonra isə elmi-tədqiqat institutunda işləmiş, ədəbiyyatın nəzəri məsələlərinə dair tədqiqatlar aparmışdır. Nəvai və Muqumi kimi sənətkarların yaradıcılığını tədqiq edən sənətkar əsərlər yazmışdır.

H.Alımcanın bədii yaradıcılığında milli hisslərin güclü olması, istər-istəməz onun bir sənətkar olaraq müəyyən məhdudiyyətlər ilə üzləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 30-cu illərin ortalarından başlayaraq o, millətçi və burjua ideologiyasının təbliğatçısı kimi təqib olunmuş və 1937-ci ilin noyabrın 2-də Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin

üzvlüyündən kənarlaşdırılmışdır. H.Alimcan qısa müddətdən sonra yenidən birliyə üzv qəbul olunmuş, özünün elmi və bədii yaradıcılığını davam etdirmişdir. O, 1939-cu ildə Özbəkistan Yazıçılar Birliyinə sədr təyin olunmuşdur.

Hələ sağlığında onun əməyinə yüksək qiymət verilmişdir. 1939-cu ildə o, Şöhrət ordeni ilə mükafatlandırılmış, 1943-cü ildə isə Özbəkistan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdir. Həmid Alimcan 1944-cü ildə vəfat etmişdir. O, qısa, lakin şərəfli bir ömür yaşamışdır. Hazırda Özbəkistanın bir çox küçə, meydan, institut, orta məktəb, metro və s. yerləri onun adını daşıyır. 1979-1984-cü ildə ədibin seçilmiş əsərlərinin 10 cildliyi çapdan çıxmışdır.

YARADICILIĞI

H.Alimcan müasir özbək ədəbiyyatının görkəmli şair və dramaturqudur. Özbək ədəbiyyatşünaslığında onun sənəti orijinal yaradıcılığın nümunəsi kimi yüksək qiymətləndirilir. O, yaradıcılığa şeirlə başlamışdır. H.Alimcan yaradıcılığının ilk illərində yeni yaranmış cəmiyyətdə baş vermiş ictimai-siyasi dəyişiklikləri özündə əks etdirən şeirlər yazmışdır. “Qızıl dəniz”, “Şərq”, “Komsomol gəldi”, “Özbəkistan”, “Traktor hazırdır” və s. şeirlər bunlara misal ola bilər. 30-cu illərin ikinci yarısından etibarən onun poeziyasının mövzu dairəsi dəyişməyə başlamışdır. Bu cür şeirlərində şairin vətənə, xalqa bağlılığı və sevgi, məhəbbət duyğuları geniş yer tutur. “Ölkə”, “Ərik çiçəklənəndə”, “Vətən”, “Bəxt” və digər əsərlərində belə məsələlərin mahiranə və maraqlı ifadəsi diqqəti cəlb edir. “Ərik çiçəklənəndə” şeri bir növ şairin həm səmimi, həm də ciddi həyatı münasibətlərini əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Şeirdə həyatın dinamikası, təbiət mənzərəsi fonunda insan hissələrinin adillikləri içərisində böyük amal və düşüncələrinin özünə yer tapması bütün misralarda müşahidə obyektinə çevrilir:

*Budaqlara elə bil göylər ağılıq ələdi,
Pəncərənin önündə bir ərik çiçəklədi...*

*Budaqlara düzüldü düymə-düymə qönçələr,
Naxış-naxış açıldı, çiçək-çiçək ağardı.*

*Bu güllərin ətrini canıyanmış küləklər
Burdan ötüb gedəndə özü ilə apardı.*

*Hər bahar təkrar olur gördüyüm bu mənərə,
Hər bahar güllər açır, ürəyimiz nur içir.
Mən ömrümü-günümü vermərəm hədə yerə,
Ancaq baxıb görürəm yellər aldadıb keçir.*

Həmid Alimcanın Vətən müharibəsi dövrü yaradıcılığı kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yeni mərhələyə qədəm qoydu. Onun müharibə illərində yazmış olduğu əsərlərində müharibəyə, düşməyə nifrət, haqq işinin qələbəsinə inam, igidlik, qəhrəmanlıq, vətənsəvərlik, xalqlar dostluğu və s. məsələlər xüsusi tərzdə təbliğ olunurdu. “Məktub”, “Sevgi”, “İgid”, “Moskva”, “Sənin ad günün”, “Əlinə silah al”, “Şinel” və onlarla digər şeirləri ilə H.Alimcan düşməyə qarşı amansız olmağın, vətən naminə candan keçməyin, vətənin gələcəyinə inam bəsləməyin təsirli ifadələrlə təbliğinə müvəffəq olmuşdur. “Şinel” şeiri şairin müharibə təəssüratlarını əks etdirir. Şeirdə şinel tək cə adı geyim, forma mənasında işlədilmir. Onu geyən igid əsgər vətən yolunda məsuliyyətini dərk edir. Şeirdə biz bu adamın daxili aləmi, onun vətən sevgisinin intəhasızlığı, düşməyə nifrəti ilə yaxından tanış oluruq. Cəsur gəncin nə məqsədlə əyninə şinel geyindiği belə açıqlanır:

*Səni mənim əynimə
Böyük bir qəm geydirdi.
Atam, anam, qardaşım,
Bacım, nənəm geydirdi.*

*Geyinib yola düşdüm
Qanlı döyüşlərə mən.
Oba-oba yüyürdük,
Keçdik neçə dərədən.*

Şeirdə ən maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, şair tək cə indiki nəslin vətənin müdafiəsinə qalxmasından danışmır, həm də gələcək nəsillərin də lazım olduqda vətən naminə mübarizə edəcəklərinə inam bəsləyir:

*Vətənimin üstünü
Əgər bir də alsam qəm,*

*Əsgər şinelim, səni
Oğluma geyindirrəm.*

“Əlinə silah al” şeirində isə H.Alimcan zəhmətin, mübarizənin insan həyatında oynadığı rolun böyüklüyündən danışır. Şairə görə insana həyatda heç nə hazır şəkildə verilmir. Ucalmaq üçün, zirvəyə çatmaq üçün, azadlıq və tərəqqi əldə etmək üçün yalnız mübarizə və əzmkarlıq lazımdır:

*İstəsən dünyada qalmasın gözün,
İstəsən bağında bol olsun üzüm,
İstəsən kamala yetişsin qızın
Qəlbində yurd salsın bir məqsəd, amal
Əlinə silah al!*

*Gərək azadlığa könül verəsən,
Bu geniş dünyada bir gün görəsən.
İstəsən insantək ömür sürəsən,
Olmaq istəməsən düşməne hambal,
Əlinə silah al!*

Şeirdə didaktika, nəsihətamizlik geniş planda özünü göstərə bilir. “Əlinə silah al” şeirində həyat eşqi, yaşamaq eşqi, vətən sevgisi, təəs-sübkeşlik duyğuları olduqca güclüdür.

“Rokzananın göz yaşları” və “Döyüşçü Dursun” balladalarında müharibə illərinin reallıqları əks etdirilmişdir. “Rokzananın göz yaşları” əsərində H.Alimcan Ukrayna vətəndaşlarının Özbəkistana köçürülməsi, köçürülən ərazidə Rokzananın körpə balasının ölümü və özbək xalqının çətin anda Rokzanaya dayaq durması təsvir olunmuşdur. “Döyüşçü Dursun” balladası igid, mərd, qorxmaz Dursunun düşməne nifrətini, ölümdən qorxmamasını, vətən naminə canını oda atmasını əks etdirmək baxımından səciyyəvidir. Əsərdə həmçinin vətənpərvər ana obrazı yaradılmış, oğlunun vətən naminə özünü fəda etməsindən qürur duyan ananın simasında böyük bir şəxsiyyət, tərbiyəçi canlandırılmışdır.

H.Alimcanın yaradıcılığında epik əsərlərinin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. “Şahmərdan”, “İki qızın hekayəsi”, “Zeynəb və Aman”, “Aygül və Bəxtiyar” və s. poemalarında epik janrın imkanlarından is-

tifadə etməklə o, özbək həyatının özünəməxsusluqları şəraitində bütün reallıqlarını canlandıra bilmişdir.

H.Alimcanın poema yaradıcılığının zirvəsi “Zeynəb və Aman” (1938) əsəridir. Əsərin mövzusu olmuş hadisələrdən götürülmüşdür. Poemanın baş qəhrəmanı Zeynəbin prototipi Buxaranın Gicduvan nahiyəsinin vətəndaşı Zeynəb Amanovadır. Poemanı yazmamışdan öncə, H.Alimcan 1936-cı ildə onun haqqında “Zeynəb” adlı oçerkini qələmə almışdır.

Poemada Zeynəbin həyatı, onun Amanla sevgi macəraları təsvir olunur. Poema üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Zeynəbin yeni cəmiyyət quruculuğundakı fəaliyyəti, onun köhnə adətlərə qarşı mübarizəsi, sevgisi, azad ailə və azad sevgi barədə düşüncələri əks etdirilir. İkinci hissədə müəllif əvvələ gediş etməklə Zeynəbin həyatının uşaqlıq dövrünü, onun çəkdiyi əziyyətləri təsvir edir. Üçüncü hissədə isə poemanın digər əsas qəhrəmanı Amanın həyatından, cəmiyyət uğrunda mübarizəsindən söhbət açılır. Poemanın digər obrazlarından olan Sabir və Anar xala da yeni cəmiyyət qaydalarına rəğbəti olan, mühəfizəkarlıqdan uzaq olan adamların tipik nümayəndələridir.

“Aygül və Bəxtiyar” (1937) poeması xalqın güc və iradəsinin yenilməzliyini əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Poemanın baş qəhrəmanı Aygül öz xalqına və ölkəsinə azadlıq bəxş edən igid bir qız timsalında təcəssüm etdirilir. Belə ki zülmə qarşı mübarizə edən qullar, o cümlədən Aygülün atası da öldürülür. Aygül zalım xan tərəfindən zindana atılır. O, Tərən adlı bir qulun köməyi ilə zindandan qaçırılır və düşmənin əlinə keçməsin deyər, sandığa salınıb çaya atılır. Üç aydan sonra onu çayın sahilində tapırlar. Aygül yenidən başqa bir zülmkar şahın əlində əsir olur. Lakin son anda Aygül böyük güc və qüvvət toplayır, Cambil ölkəsinin zalım şahını öldürür və xalqı azadlığa çıxarır. Ölkəyə mərd və igid Tərən başçı təyin olunur. Əsərdə həmçinin Aygüllə çoban Bəxtiyar arasında olan səmimi münasibətlər, bir-birinə rəğbət və məhəbbətlərindən də söhbət açılır. Ümumiyyətlə, poemada Aygül obrazı xalq ideali və arzularının bədii timsalıdır.

H.Alimcanın dramaturji xidmətləri də təqdirəlayiqdir. Ədib ömrünün son illərində bu sahədə xidmət göstərmiş, “Muqanna” (1943) və “Cinayət” (1944) adlı iki dram əsəri yaratmışdır.

“Muqanna” tarixi dramdır. Əsərdə Orta Asiya xalqlarının VIII əsrdə Muqannanın başçılığı ilə ərəb istilacılarına qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsindən danışılır. Dramaturq keçmiş hadisələrə münasibət əsasında hazırda vətənə məhəbbət, işğalçılara nifrət hissi aşılənmiş, azadlıq və müstəqillik ideallarından söhbət açmışdır. Pyesin baş qəhrəmanı Həşim Həkim oğlu Muqannadır. O, yadelli işğalçılara qarşı ayağa qalxan xalqın mübarizəsinə rəhbərlik edir. Döyüşlərdə igidlik göstərir, qəhrəman kimi tanınır. Sonuncu döyüşdə düşməyə əsir düşməsinlər deyə, Muqanna və onun ətrafında olan bütün igidlər özlərini həlak edirlər. Müəllif bu vasitə ilə demək istəyir ki, vətən və xalq yolunda mübarizədə hər bir igid ölümdən belə çəkinməməlidir.



ZÜLFİYYƏ

ZÜLFİYYƏ
(1915)

Zülfıyyə müasir özbək ədəbiyyatının görkəmli şairlərindən biridir. O, 1 mart 1915-ci il tarixində Daşkənd şəhərində dəmirçi ailəsində dünyaya gəlmişdir. Orta məktəbi bitirdikdən sonra qızlar üçün açılmış pedaqoji peşə yönümlü məktəbdə təhsil almışdır. Məqsədi buranı bitirib müəllim işləmək olmuşdur.

Zülfıyyə sonralar A.S.Puşkin adına Dil və Ədəbiyyat elmi-tədqiqat institutunun aspiranturasına daxil olmuşdur. Buranı bitirərək Özbəkistan Dövlət Nəşriyyatında əmək fəaliyyətinə başlamışdır. Daha sonra o, Özbəkistan Yazıçılar Birliyində, ayrı-ayrı qəzet

və jurnallarda çalışmışdır. Zülfıyyənin jurnalistika sahəsində xidmətləri xüsusilə böyükdür. Şairə qadın 1953-1985-ci illərdə Daşkənddə çıxan “Səadət” jurnalında baş redaktor olmuşdur.

Zülfıyyə şeirə erkən yaş dövründə qədəm qoymuşdur. Təxminən 13-14 yaşlarından etibarən kiçik həcmli şeirlər yazmağa başlamışdır. 1930-cu ildə onun ilk şeiri mətbuatda çap olunmuşdur. “Həyat səhifələri” adlı ilk şeirlər kitabı 1932-ci ildə çapdan çıxmışdır. Bu kitabda dərc olunan “Gənc traktorçuya”, “Mexanik Qumru”, “Azad qız”, “Bizlər”, “Məktəb yolunda”, “Zavod yolunda” və s. şeirləri şairin yeni həyat və qadın azadlığı yolunda arzu və istəyini əks etdirirdi.

1930-cu illərin axırlarında şairin iki yeni şeirlər kitabı olan “Şeirlər” və “Qızlar nəğməsi” çap olunmuşdur. 1944-cü ildə şairin həyat yoldaşı Həmid Alimcan vəfat edir. Həyat yoldaşının vaxtsız ölümü şairə olmanın dərəcədə ağır təsir göstərir.

1956-cı ildə Zülfiyyə Asiya və Afrika tərəqqipərvər yazıçılarının Hindistanda keçirilən konfransında iştirak edir. Bu səfər şairə yazmaq üçün çoxlu mövzu verir.

Yaradıcılığındakı xalqlar dostluğu və dünya xalqlarının dinc yaşamaq meylinin gülü təbliğatına görə ona 1968-ci ildə C.Nehru adına Dövlət mükafatı və 1970-ci ildə “Nilufər” mükafatı verilmişdir.

Zülfiyyə bədi oçerk və publisistika sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Belə əsərlərində o, həyatın həll vacib və aktual problemlərinə xüsusi yer ayırmışdır. Zülfiyyə bir şair, publisist olmaqla bərabər, həm də mahir tərcüməçi kimi də tanınmışdır. Şair Nekrasovdan, Mustay Kərimdən, D.Bednıdan, N.Hikmətdən, M.Dilbazıdan və başqalarından bir çox şeirlər doğma özbək dilinə tərcümə etmişdir.

Ədəbiyyat sahəsində göstərdiyi xidmətlərinə görə ona 1965-ci ildə Özbəkistan xalq şairi fəxri adı verilmişdir. O, 1985-ci ildə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. Həmçinin ayrı-ayrı vaxtlarda Zülfiyyə Qırmızı Əmək bayrağı, Xalqlar dostluğu ordeni və Dövlət mükafatları ilə təltif edilmişdir.

1985-1986-cı illərdə Daşkənddə Zülfiyyənin əsərlərinin üç cildliyi çapdan çıxmışdır. Onun bir neçə şeiri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

YARADICILIĞI

Müasir özbək ədəbiyyatında lirik şeirin ən gözəl nümunələrini yaradan sənətkarlardan biri də Zülfiyyədir. Zülfiyyə poeziyası Şərq və Qərb ənənələri zəminində formalaşmış yüksək mərhələyə çatan sənətdir. Özünün qeyd etdiyi kimi, böyük Nəvainin həssas qəzəlləri, Füzulinin poemaları, Puşkinin billur misraları, Bayronun üsyankar şeirləri, Lermontovun təsirli poeziyası, Nekrasovun səmimi və sadə obrazları şairə güclü təsir göstərmiş və yaradıcılığında silinməz izlər buraxmışdır. Şairin ömür-gün yoldaşı, özbək ədəbiyyatının istedadlı və böyük nümayəndəsi Həmid Alımcanın Zülfiyyə sənətinə təsirini də nəzərdən qaçıрмаq qeyri-mümkündür. Zülfiyyə yazır ki, “Həmid Alımcan mənim həyat yoldaşım, övladlarımla atası olmaqla yanaşı, həm də sənət məsləhətçisi idi. Mən şeir yazmağı ondan öyrəndim, onun sənət məktəbində təlim aldım”.

Bütün bunların təsiridir ki, Zülfıyyə yaradıcılığı daim irəliyə doğru formalaşmış, yeni-yeni məzmun və ideya kəsb edə bilmişdir.

Şairin 30-cu illər poeziyası onun yaradıcılığının ilkin mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu dövr yaradıcılığında Zülfıyyə yeni həyat və qadın azadlığı probleminə daha çox nəzər yetirir, baş vermiş ictimai-siyasi dəyişiklikləri o dövrün təlim və tələblərinə uyğun olaraq irəliyə və inkişafa doğru addım kimi qiymətləndirirdi. İstər “Həyat səhifələri” adlı ilk şeirlər kitabında, istərsə də 30-cu illərin axırlarında çapdan çıxmış “Şeirlər” və “Qızlar nəğməsi” kitablarında problemə müdaxilə və münasibət bu aspektdən bildirilirdi. Məs., sonrakı iki şeir kitablarında olan “Sənin məktəbin”, “Həcər”, “Nişanlı qız”, “Bahar”, “Əhd”, “Tələbə qız”, “Bahar gecəsi” və s. şeirlərdə ictimai həyata çağırış, yeni insan, cəhalətə nifrət, elmsevərlik, vətənpərvərlik mövzusu əsas yeri tuturdu.

Böyük vətən müharibəsi illərində Zülfıyyə yaradıcılığı vətən sevgisi, düşməne nifrət, gələcəyə inam ifadə etmək yolunda özünün yeni mərhələsinə qədəm qoydu. Bu illərdə şairin “Ona Fərhad deyirdilər” (1943), “Hicran günlərində” (1944) və s. kitabları çapdan çıxmışdır. Zülfıyyənin “Mənim vətənim”, “İgidlərə”, “Hicran”, “Vəfa”, “İki şeir”, “Hicran günlərində”, “Güllər açılanda” və digər şeirləri bilavasitə çətin günlərin, ağırlı-acılı illərin təəssüratlarını əks etdirmək ilə yanaşı, həm də nikbinlik aşılamaq baxımından yüksək maraq doğurur. Bu cür şeirlərin əksəriyyətində əsasən, qələbəyə inam üstünlük təşkil edir. Demək olar ki, onun müharibə mövzulu şeirlərində olduğu kimi, poemalarında da eyni ideya və eyni ruh hakimdir. Məs., Zülfıyyənin 1943-cü ildə yazdığı “Ona Fərhad deyirdilər” poeması faşizmə qarşı mübarizə aparan, qələbəyə böyük inamı olan qəhrəmanların mübarizəsini əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Əsər lirik-epik səciyyə daşıyır və tarixi-avtobioqrafik materiallara əsaslanmışdır. Əsərin baş qəhrəmanı vətənpərvər özbək döyüşçüsü Qabil Qari Siddiqovdur. Qabil həmçinin tanınmış özbək artistidir. Poemanın əvvəlində göstərilir ki, o, Daşkənd teatrında Fərhad rolunda çıxış edir. Sonra biz onu Ukraynada cəbhədə düşmənlə üz-büz döyüşən bir əsgər kimi görürük. Qabil vətəni hədsiz dərəcədə sevir. Döyüşlərin birində ağır yaralanır. Ölüm ayağında döyüş dostlarına son ana qədər vuruşmağı, vətəni düşmənlərdən azad etməyi vəsiyyət edir. Poemada bir tərəfdən obra-

zın ölümünə təəssüflə yanaşılırsa, digər tərəfdən onun qəhrəmanlığı mədh olunur. Ona görə də əsərdə son anda nikbin ruh, həyatla bağlılıq amilləri aparıcılıq təşkil edir.

“Keçir, qaldım qəflətdə”, “Bahar sənin sorağında”, “Sən qayıdır-san, ürəyim”, “Nə bəlayə etdin mübtələ” və s. şeirləri Zülfüyyənin şəxsi həyat, tale, sevgi və digər məsələlərə münasibətini nümayiş etdirən əsərlərdir. Həmin əsərlər bilvasitə Zülfüyyənin həyat yoldaşı Həmid Alimcanın 1944-cü ildə vəfatından sonra yazılmışdır. Maraqlıdır ki, belə şeirlərində Zülfüyyənin şəxsi tale yönümü ön plana çəkilsə də, ümumi mənada hadisələr şəxsi həyat dairəsindən çıxarılır, ona ictimai don geyindirilir.

“Bahar sənin sorağında” şeirində şair dünyasını vaxtsız dəyişən həyat yoldaşının ölümünü təəssüflə yad edir. Şeirdə baharın gəlişində bir sevinc, bir həyat, yeni bir ruh təbliğ olunsa da, H.Alimcanın həyatda olmaması ilə bu sevincə bir kədər, qəm payı əlavə olunur:

*Yenə bahar gəlib!
Bahar dünyası,
Badam güllərinin süd rəngləriylə.
Quşların pərvazı, yellərin nazı,
Dünyanın müqəddəs çiçəkləriylə.*

*Ömrüm! Sən baharı necə sevərdin,
Öpərdin az qala hər tumurcuğu.
Ərik güllərini gözüre sürtüb
Necə də oxşardın hər körpə zoğu.*

*Budur, canım-gözüm, yaz gəlib yenə
Sənin sorağında gəzir sərsəri,
Qızın yaxasından tutub: “Ver!” - deyir,
O da qan-yaş töküb çəkilir geri .*

Lakin şeirdə H.Alimcanın yoxluğu, ölümü cismani mənada qəbul olunur. Şairə görə H.Alimcan öz sənəti və şəxsiyyəti ilə xalqının qəlbində elə bir yüksəkliyə ucalmışdır ki, ölümündən sonra da yüz illər keçsə belə daimi yaşayacaqdır:

*Sən göz işığımda, ürək odumda,
Necə ki, mən sağam, bil sən də sağsan.*

Gecə yuxumdasan, gündüz yadımda...

Yox... Məndən sonra da yaşayacaqsan!

“Ömrün ötən günləri” şeirində şairin həyatla, tale ilə bağlı görüşləri öz əksini tapmışdır. “Ömrün ötən günləri” avtobiografik şeir nümunəsidir. Burada keçən günlərə nəzər salınır, həyatının kədərli və sevincli anları xatırlanır, nəticə etibarilə həyatın dialektikasının dərki özünə yer tapır:

*Ötən günlərimə nəzər salanda
Gördüm yaşamışam layəqətlə mən.
Ürəkdən sevindim xoşbəxt olanda,
Sevəndə çalışıb sevdim ürəkdən.*

*Ya ipək, yad da çit geydim əynimə,
Heç bunun fərqi nə varan deyildim.*

*Baxtım gətirmədi sevgidə, yenə
Qəlbimi kədərdən qoruya bildim.*

*Eh, ötən günümə, ötən ayıma...
Nə çıxar mənasız üzüntülərdən.
Hörmət də, kədər də düşdü payıma,
Ömrə bunun üçün minnətdaram mən.*

Ümumiyyətlə, Zülfüyyə poeziyasında insan ömrünün, həyatın zahir, cismani və mənəvi qiymətləndirmə paralelində hər iki halın qəbulu dayansa da, əbədi mənəvilikə daha çox yer verilir. Yəni məsələnin dərki belədir ki, şairin poeziyasında yaşamaq, ömür sürmək həyatın ən şirin, ən dadlı neməti kimi qəbul olunur.

Ölüm isə həyatın belə bir şirinliyini insanın əlindən alan dərd şəklində təzahür edir. Lakin şairin fəlsəfi şeir yaradıcılığında ölüm insan həyatının cismani, fiziki mənada sonudur. İnsan bu dünyada cismən ölsə də, mənən yaşayır, başqaları isə ünsiyyətini davam etdirir. Bu sahədə Zülfüyyə birinci növbədə yazıçı və şairlərə, böyük əməl sahiblərinə yer ayırır, yəqinliklə bildirir ki, yaradıcılıqları ilə köüllərə işıq salan, qəlbləri oxşayanlar əbədi yaşamaq hüququ qazana bilərlər. S.Vurğunun ev muzeyinin təəssüratları əsasında qələmə alınmış “Bir dənə papiros” şeiri bu baxımdan səciyyəvidir. Zülfüyyə, S.Vurğunun

ev muzeyində saxlanılan şairin son dəfə çəkdiyi yarımçıq papirosdan təsirlənərək həyat, yaşamaq, ölüm problemləri barədə fikirlərini fəlsəfi aspektdən qələmə alır. S.Vurğunun papirosunun yarımçıq qalması əslində onun ömrünün yarımçıq qalması şəklində ifadə olunur. Lakin ölüm S.Vurğunun ömrünü, həyatını yarımçıq saxlasa da, S.Vurğunun poeziyası ölümə qalib gələrək onu həyatda daim yaşadacaq, yaddaşlardan silinməyə qoymayacaqdır:

*Əriyib bir anda ulduzlar kimi,
Bəlkə də min sözün ölkəri batdı...
Yarımçıq papiros sızır qəlbimi –
Bu nə nişanədi, nə xatiratdı!
Sənin dodağında sönən papiros
Qaraldı əbədi, keçdi əbədi.
Amma dodağında qatarlanan söz
Oldu könuəllərin işıq məbədi.*

Zülfüyyənin poeziyasında Vətənə məhəbbət, Vətən gözəlliklərinin tərənnümü, Vətənə bağlılıq geniş bir sahəni əhatə edir. Bu cür şeirlərində torpaq təəssübkeşliyi, el-obaya məftunluq əsas qayəyə çevrilir. O, “Balxaş axşamı”, “Tacikistan xatirələri”, “Cənub axşamı”, “Ürəyimə yaxın adamlar” və s. şeirlərində həm vətən-təbiət gözəlliklərindən söhbət açır, Vətəni bədii obraz kimi səciyyələndirir, həm də xalqların, ölkələrin dostluq, qardaşlıq şəraitində yaşamağının fayda və əhəmiyyətindən danışır. “Ürəyimə yaxın adamlar” şeiri ənənəvi olaraq keçmiş sovet adamlarının dostluq və qardaşlıq gücünü əks etdirən bir şeir kimi təhlil edilsə də, əslində şairin şəxsən özünün bəşəri ideallardan güc alan xalqların birlik və dostluq şəraitində yaşamaq arzusunun nümayiş etdirir:

*Dostlarımla təmiz eşqi hər axşam-səhər
Mənim ürək mahnım oldu.
Hər evə vardım;
Tapdım orda bu dostluğa qol-qanad verən
Ürəyimə yaxın, doğma adamları mən.
Vətənimin hər yerində, hər bucağında
Çoxdur mənə belə doğma, yaxın adamlar.
Mən bəxtiyar zənn edərdim özümü onda,*

Ürəyində yer versəydi şeirimə onlar.

Zülfıyyə müasir özbək uşaq ədəbiyyatının inkişafında da misilsiz xidmətləri olan şairlərdəndir. Bu növ şeirlərində Zülfıyyə uşaq dünyasının özüməxsusluğu fonunda uşaqların maraqlarına səbəb olacaq məsələlərdən bəhs açır. “Bir bala var, adı Əlişir”, “Qızıl meydanda”, “Mən doğulan gün”, “Sənin şəfəqin” və s. kimi onlarla şeirlərinin toplandığı “Güllərim” (1959) kitabı bilavasitə uşaq şeir nümunələrindən ibarətdir. Kitaba belə bir adın verilməsi təsadüfi deyildir. Çünki Zülfıyyə uşaqlara həmişə “Mənim güllərim” deyər müraciət etmiş və uşaq aləminin qəribəliklərinə nüfuz edə bilmişdir. Məs., “Bir bala var, adı Əlişir” şeirində şair kiçik Əlişirin həyata maraq və baxışlarını uşaq yaş və psixologiyasına uyğunlaşdırır:

*Bizim Fərqanədə, gözəl qışlaqda,
Qəşəng bir binada yaşar Əlişir.
Gözü gah fırçada, gah da varaqda,
Qələmlə, rəng ilə daim əlləşir.*

*Ancaq bir suala tapmayırsən cavab:
“Rəssam, ya jurnalist yeni dünyanın.
Fəal qurucusu ola bilərmisən?”
Tək budur qayğısı rəssam balanın.*

Zülfıyyənin epik yaradıcılığı da olduqca geniş və rəngarəngdir. O, özbək ədəbiyyatında “Ona Fərhad deyirdilər”, “İki yoldaş”, “Müşairə”, “Vadi ulduzları”, “Nəğməli qələm” və digər poemaların müəllifi kimi tanınır. “Müşairə” poeması Asiya və Afrika tərəqqipərvər yazıçılarının 1956-cı ildə Hindistanda keçirilən konfransının təəssüratları əsasında qələm alınmışdır. Poema xalqlar dostluğu, beynəlmilətçilik, insanpərvərlik və s. ideyaların təbliğini özündə əks etdirir. “Nəğməli qələm” poeması isə böyük şair və alim M. Aybək xatirəsinə həsr olunmuş və burada onun ədəbi obrazı yaradılmışdır.

Zülfıyyə müasir özbək ədəbiyyatında məşhur şair olmaqla yanaşı, həm də bir çox libretto, oçerk və publisistik əsərlər müəllifi kimi də şöhrət qazanmışdır.



ŞƏRƏF RƏŞİDOV

Şərəf Rəşidov Özbəkistanın görkəmli şair və yazıçısı, ədəbiyyatşünası, publisisti, ictimai və dövlət xadimi kimi böyük nüfuza malik şəxsiyyətlərindən biridir. O, 1917-ci ildə Cizzax şəhərində anadan olmuşdur. Orta təhsilini doğma şəhərində başa vurduqdan sonra, Səmərqənd Dövlət Universitetinə daxil olmuşdur. Şərəf Rəşidov 1937-1941-ci illərdə universitetdə təhsil almış, 1941-ci ildə ordu sıralarına çağırılmışdır. 1942-ci ildə cəbhədə yaralanmış və doğma Özbəkistana qayıtmışdır. O, 1942-1944-cü illərdə “Lenin yolu” qəzetinin redaktoru olmuşdur.



ŞƏRƏF RƏŞİDOV
(1917-1983)

Ş. Rəşidov bundan sonra daha məsul vəzifələrdə çalışmış, tapşırılan işlərin öhdəsindən ləyaqətlə gəlmişdir. O, 1944-1947-ci illərdə Səmərqənd vilayət firqə komitəsinin katibi vəzifəsinə təyin edilmişdir. 1947-1949-cu illərində isə tanınmış sənətkar “Qızıl Özbəkistan” qəzetinin məsul katibi, 1949-50-ci illərdə Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin rəhbəri olmuşdur.

O, 1950-ci ildə Özbəkistan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri seçilmiş və Özbəkistan Respublikasının ali qanunverici orqanına 1959-cu ilə qədər rəhbərlik etmişdir. 1959-cu ildə Şərəf Rəşidova daha böyük etimad göstərilərək Özbəkistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə təyin edilmişdir. O, ömrünün sonuna qədər, yəni 1983-cü ilədək bu vəzifədə çalışmışdır.

Bir ictimai və siyasi xadim kimi onun əməyinə hələ sağlığında böyük qiymət verilmişdir. O, iki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına layiq görülmüş, bir çox orden və medallarla təltif edilmişdir.

Vaxtilə Sovetlər Birliyi zamanında dövlətin ən nüfuzlu təşkilatı olan Siyasi Büro üzvlüyünə namizəd olmuşdur.

Görkəmli yazıçının 1981-1983-cü illər arasında əsərlərindən ibarət 5 cildliyi işıq üzü görmüşdür.

YARADICILIĞI

Şərəf Rəşidov 30-cu illərin axırlarında ədəbiyyata gəlmişdir. 1945-ci illərə qədər o, əsasən şair kimi tanınmışdır. Görkəmli ədib 40-cı illərin ortalarından başlayaraq ədəbi tənqidlə də məşğul olmuş, bir ədəbiyyatşünas-alim kimi ədəbiyyatın ideya-bədii, estetik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən çoxsaylı məqalələr çap etdirmişdir. Onun yazmış olduğu “Həyat və ədəbiyyatda yeniliklər”, “Bədii və ideya yüksəkliyi üçün”, “Yüksək ideallar yolunda” və s. elmi-nəzəri məqalələri bu baxımdan xarakterikdir.

Lakin ayrı-ayrı sahələrdə qələmini sınaqdan çıxarmasına baxmayaraq, Ş.Rəşidov hər şeydən əvvəl qüdrətli nasir kimi uğur qazanmış və yaddaşlarda mühafizə olunmuşdur. Ədibin “Qalıblar” (1951), “Borandan güclü” (1958), “Güclü dalğa” (1964), “Ürək hökmü” (1982) və s. kimi əsərləri müasir özbək ədəbiyyatının ən layiqli yaradıcılıq nümunələrindəndir. Qeyd edək ki, bu əsərlərdə realist təsvir üsuluna geniş yer verilmişdir.

“Qalıblar” romanı əsrlər boyu susuzluqdan əziyyət çəkən sahələrə su çəkməklə həyat verən qəhrəman adamların əməyinin tərənnümünə həsr edilmişdir. Hadisələrə tarixi-konkret şəraitdə müdaxilə edən sənətkar romanda Altınsay vadisində gedən ictimai həyat proseslərini, Altınsaylıların həyat şəraiti, arzu və istəklərini geniş şəkildə təsvir etmişdir.

Əsərin baş qəhrəmanı Ayqızdır. O, zəhmətkeş, təşəbbüskar, təşkilatçı bir qızıdır. Ayqız daim yaratmaq və qurmaq əzmi ilə yaşayır. Baxmayaraq ki, onun nəcib işləri qarşısında sədd çəkmək istəyənlər var, son anda Ayqız özünün mətinliyi hesabına qalib çıxır. Romanda müəllif yüksək ideallar yolunda qələbə çalıb qalıblərə çevrilənlərin cərgəsində Alimcanı, Curabayevi, Urumzaq atanı, Smirnovu, Bekbutanı və s. saxlamaqla həyatda qurub-yaradan insanların, böyük əməl

sahiblərinin xüsusi bir qrupunu tərənnüm etmiş olur. Bu adamlar müxtəlif yaş qruplarına və müxtəlif iş-xidmət sahəsinə mənsub olsalar da, xeyirxah əməllər uğrunda apardıqları mübarizəyə görə bir sırada dayana bilirlər.

“Qaliblər” romanı maraqlı bir başlanğıca malikdir. Oxucu ilk anda səhərin al-əlvan günəşli bir çağında Ayqız və onun vətəni Altınsayla tanış olur. Romanın qəhrəmanları başda Ayqız olmaqla torpaq adamlarıdır. Torpağın ən böyük həsrəti su olduğundan müəllif öz qəhrəmanlarını bu vacib işin həlli yolunda səfərbər edə bilir. Buna görə də Ş.Rəşidovun obrazları real təsvirdə qeyri-adilikləri ilə seçilirlər. Müəllif bütün hadisə və əhvalatları Ayqızla bağlamağa cəhd göstərir. Ayqızın uşaqlıq dövründən haşiyələr çıxır. Onun dağda qartalla rastlaşmasını Ayqızın ürəyində qorxunun olmaması və qalib gəlmək naminə cəsarətinin böyüklüyü şəklində xarakterizə edir. Müəllif əsərdə Ayqızı əxlaqi-mənəvi baxımdan ən yüksək zirvədə saxlayır. Ayqızın təsəvvüründə xalqa xidmətdən və sədaqətdən başqa heç nə yoxdur. Buna görə də kimliyindən asılı olmayaraq, xalq malına xor baxanlar, xalq maraqlarına zidd gedənlər onun kəskin nifrət və qəzəbi ilə rastlaşırlar. Dayısı Qafurun kolxoz əmlakına xor baxması Ayqızın ona qarşı ittihamları ilə nəticələnir. Əslində müəllif bu halı verməklə Ayqızın xarakter və hərəkətlərinin prinsipial və çevikliyindən daha geniş danışmaq məqsədi güdmüşdür. Buna görə romanda hərəkətləri pərdələnmiş, ilk baxışdan heç bir mənfi keyfiyyəti görünməyən kolxoz sədri Qədirova qarşı mübarizə aparmaq Ayqız üçün asanlaşa bilər. Həmin mübarizədə Ayqız bir çox tərəfdarları ilə yanaşı, sevgilisi Alimcana daha çox arxalanır. Alimcan zəngin mənəvi keyfiyyətlərə malik gənkdir. O, ilk ən böyük imtahanını Vətən müharibəsində vermişdi. Müharibənin çətinliklərinə sinə gərmiş, düşməne qarşı amansız olmuşdur. İnsanlara sonsuz rəğbət və qayğısı onu Ayqızla bir cərgədə birləşdirir. Hər ikisinin gənc olmasına baxmayaraq, onlar xalqın gələcək həyat normalarının müəyyənləşdirilməsində, kolxoz əməkçilərinin tale yüklü məsələlərinin həllində diletantlıq etmirlər, real vəziyyətdən baş çıxarmağı, zamanın nəbzini tutmağı bacarırlar. Ona görə də vadidə səlahiyyətləri üstün olan kolxoz sədri Qədirova qarşı

mübarziyə girməkdən çəkinmirlər, hər kəsin yanlış mövqeyini üzünə deyə bilirlər.

Roman qalib adamların sonda da mübarizədə zəfər çalması, Altınsayın su həsrətinin başa çatması, Qədirov kimi arxayın, biganə, eyni zamanda məsuliyyətsiz adamın ifşa olunması, ən nəhayət əsərin iki mübariz müsbət personajının ailə həyatı qurması ilə nəticələnir. Maraqlı doğuran cəhətlərdən biri də əsərdə görülən işlərin verəcəyi faydanın və adamların gələcək arzularının tərənnümünün bədii əksi ilə bağlıdır. Romanın sonunda bu arzu və istək öz ifadəsini belə tapır: “Altınsaylılar əsrlərlə istidən yanan təşnə torpaqlara su çıxarmışlar. Xam torpaqları əkib-becərir, bəndin tikintisini davam etdirirlər. Tezliklə pambıq məhsulu götürəcəklər. Altınsay dərəsində gələn il böyük su hövzəsi tikiləcək, sonra da hidrostansiyanın işıqları ətrafa yayılacaq”. “Qaliblər” romanının davamı kimi nəzərdə tutulan “Borandan güclü” əsəri əslində yuxarıdakı hiss və arzuların təsvir və tərənnümünü özündə əks etmək məqsədi ilə qələmə alınmışdır. Romanda kəndlilərin pambıq sahələrində çiyid əkmək, yeni abad qışlaqlar tikmək arzuları təsvir olunmuşdur. Romanın mərkəzində qəhrəman, zəhmətkeş xalq obrazı dayanır. Xalqın gücünə, qüdrət və əzəmətinə böyük inam nümayiş etdirilir. Umurzaq atanın dili ilə deyilmiş, “boran güclüdür, amma zəhmətkeşlər ondan da güclüdür” ifadələri xalq əzminin qadirliyinin ucalığına bariz nümunədir. “Borandan güclü” romanında qışlaq həyatında baş vermiş hadisələr aparıcılıq təşkil edir. Əsərdə obkom katibi Abdullayev, rayispalkom Sultanov, kolxoz sədri Qədirov, rayonda məsul vəzifə sahibi Əligül, müxbir Ötkir, cinayət əməlləri ilə tanınan Qafur və başqaları tipik şəraitdə tipik obraz səciyyəsinə saxlanılır. Buna görə əsərin həyatiliyi, reallığı təmin olunur. Əsərdə özünün naqisliyi, eybəcərliyi, vəzifəpərəstliyi ilə diqqəti cəlb edən obrazlardan biri rayispalkom Sultanovdur. Sultanov rüşvətxor, saxta adamların tipik obrazıdır. O, vəzifəyə çatan kimi özünün daxilində gizlətdiyi, bu vaxta qədər çoxlarına aydın olmayan xarakterini nümayiş etdirir. Müəllif bu yolla demək istəyir ki, Sultanov şəxsi mənafeyini hər şeydən üstün tutduğu üçün xalq nəzərində arxa planda dayanır.

Əsərdə müəllif məqsədi ondan ibarətdir ki, nə qədər yüksək mən-

səb və səlahiyyət sahibi olsan da, xalqdan uzaq düşdüyün üçün məğlub olmalısan. Müəllifə görə, xalq böyük qüvvədir, onun nifrətinə düşər olmaq həyatda məhv olmaq deməkdir. Ona görə də “Borandan güclü” romanında obkom katibindən tutmuş ən kiçik dövlət vəzifəsində oturmuş adamların son anda xalq iradəsinə tabe olmaları bir daha bu fikri təsdiqləyir.

“Güclü dalğa” romanında da xalq həyatı əsas qəhrəman timsalında göstərilmişdir. Əgər Ş.Rəşidov “Qaliblər” və “Borandan güclü” romanlarında kənd həyatı və onun problemlərindən danışsasa, “Güclü dalğa” əsərində daha çox qəhrəman fəhlə sinfinə yer ayırır. Romanda Polad əsas aparıcı və mərkəzi obrazdır. Polad özünün zəhmətsevərliyi, vətənpərvərliyi ilə seçilən gənkdir. Faşistlər ölkəyə hücum edəndə, Polad cəbhəyə gedib almanlara qarşı döyüşmək arzusu ilə hərbi komissarlığa müraciət edir. Lakin onu tibbi müayinədən keçirib, cəbhəyə yararsız olduğunu bildirirlər. İlk anlar Polad bu hadisəyə görə mənən sıxıntı keçirir. Dostu Ənvərin məsləhəti ilə Qələbə HES-də işləməyə gedir. Mənsəbpərəst Toraxanov Poladın bu müəssisədə işləməsinə mane olur. Ancaq Şeirmat Qasimovun köməyi ilə o, betonçu işinə qəbul olunur. Öz xidmətləri ilə ölkəyə fayda verir.

Əsərdə təsvir olunan obrazlar içərisində diqqət cəlb edənlərdən biri də Toraxanovdur. O, az vaxt içərisində rayon icraiyyə komitəsinin sədri vəzifəsinə qədər yüksələ bilmişdir. Şəxsi mənafeyini hər şeydən üstün tutmağa, rüşvətxorluğu, hiyləgərliyi ilə tanınan bir adamdır. Əvvəlki iki romanda olduğu kimi, bu əsərdə də göstərilir ki, xalqa söykənmədən, xalqa xidmət etmədən etimad qazanmaq mümkün deyil. Bu məhrumiyyətlər daxilində məğlubiyyət, rüsvayçılıq mütləqdir. Ona görə də əsərdə Toraxanov xalq nümayəndəsi və təmsilçisi Poladla üz-üzə dayanır və məğlubiyyətə düşər olur. “Güclü dalğa” romanında Bahar, Ənvər, Rüstəm, Nikitin, Heydər, Sadıqov və digər obrazlar yazıçı məqsədindən asılı olaraq bu və ya digər xarakterdə səciyyələndirilmişdir.

“Ürək hökmü” (1982) Şərəf Rəşidovun sonuncu əsəri hesab olunur. Əsərdə Böyük Vətən müharibəsinin döyüş mənzərələri öz əksini tapmışdır. Əsərin mövzusu Rusiyanın Berezovka kəndində baş vermiş

əhvalatlardan götürülmüşdür. Yazıçı əsərdə müharibə bölgələrində adamların vətənpərvərlik, mərdlik və döyüşkənliyini tərənnüm etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Ş.Rəşidov məqsədinə tam mənada nail olmuşdur.

Əsərin qəhrəmanları 12-13 yaşlarında olan Seryoja, İrina və Taras adlı üç gəncdir. Hər üç gənc yaşlarının az olmasına baxmayaraq, vətən naminə ölüm-dirim vuruşuna atılmaqdan qorxmurlar. Yazıçı əsərdə maraqlı bir məqama toxunmuşdur. Seryoja və İrinanın ata və babaları döyüşdə şücaətləri ilə fərqlənən, partizan hərəkətində ad çıxaran adamlardır. Lakin Tarasın atası Gerasim vətən xainidir. Tarasın atası vətən xaini olsa da, o da dostları kimi vətəninə sevir, düşməne nifrət bəsləyir. Müəllif Tarasın simasında demək istəyir ki, oğul atasına cavabdeh deyildir. Gerasim vətən xainidirsə, onun oğlu Taras vətənpərvər və qəhrəmandır.

Şərəf Rəşidov müasir özbək ədəbiyyatının elə bir sənətkarıdır ki, əsərlərində insanpərvərlik, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, dostluq və s. mövzular yüksək sənətkarlıq qüdrəti ilə canlandırılmış və böyük maraqla qarşılanmışdır.



ERKİN VAHİDOV

Erkin Vahidov 1936-cı ildə Fərqanə vilayətinin Altıarıq nahiyəsində anadan olmuşdur. Sonralar ailələri Daşkəndə köçdüyündən taleyi bu şəhərlə bağlanmışdır. Orta təhsilini başa vurduqdan sonra Daşkənd Pedaqoji institutuna daxil olmuşdur. E.Vahidov 1960-cı ildə institutun filologiya fakültəsini bitirmişdir. İnstitutu bitirərək o, Q. Qulam adına Ədəbiyyat və sənət nəşriyyatında məsul vəzifələrdə çalışmışdır. Sonra “Gənclik” jurnalının baş redaktoru olmuşdur. 1983-cü ildə “Şərq üfüqləri” toplusuna görə Özbəkistan Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür. E.Vahidov ədəbiyyata 60-cı illərin başlanğıcında gəlmişdir. Özbəkistanın xalq şairi və xalq deputatıdır.



ERKİN VAHİDOV
(1936)

E.Vahidov tərcüməçilik fəaliyyətində də seçilən sənətkardır. O, İbn Sinadan, Hafızdən, Şillərdən, Getədən, Puşkindən, Yesenindən, Blokdan, R.Həməzətovdan bir çox tərcümələr etmişdir. Xüsusilə Getenin “Faust” və Yesenin “İran nəğmələri” əsərlərinin mahiranə tərcüməsi E.Vahidova böyük şöhrət gətirmişdir.

Erkin Vahidov hazırda Özbəkistanın ədəbi və ictimai həyatında fəaliyyətinə görə seçilən və tanınan simalardandır. Onun əsərlərindən ibarət 2 cildliyi 1986-cı ildə Daşkənd şəhərində çapdan çıxmışdır.

YARADICILIĞI

Erkin Vahidovun ədəbiyyata gəlişi 60-cı illərə təsadüf edir. Artıq bu illərdən başlayaraq müasir özbək poeziyasında özünü göstərən vətənpərvərlik motivi bir çox şairlər kimi E.Vahidovun da yaradıcılığında möhkəmlənməyə başladı. “Gözəllik”, “Gənclik divanı”, “Şirin”, “Gəncliyim, gəl” və digər şeirləri yeni mövzu və ideya sahəsində şairin uğurlu axtarışlarının məhsuluna çevrilmişdir.

Erkin Vahidov klassik ədəbiyyata yaxşı bələd olduğu üçün yaradıcılığında həmin ədəbiyyatın təsiri yüksək planda hiss olunur. O, daha çox Nəvai və Füzuli poeziyasından bəhrələnmiş və onların sənətində olduğu kimi, sözün ifadə və işlənmə imkanlarının müxtəlifliyini yaradıcılığında təmin edə bilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, E.Vahidov poeziyasında fəlsəfilik, sadəlik və musiqilik nəzərə çarpan cəhətlərdən biridir.

70-80-cı illərdə Erkin Vahidovun yaradıcılığının ictimai mahiyyəti güclənməyə başlamışdır. Şairin “Nida” (1965), “İndiki gənclər” (1974), “Məhəbbətnamə” (1986), “Sədaqətnamə” (1986) kimi kitablarında toplanan bir çox şeirlərində özbək xalqının əsasən zəhmətsevərliyi, insanpərvərliyi və s. təsvir olunmuşdur. Onun “Qətrələr”, “Ürək və ağıl”, “Şahmat və şeir” adlı parçaları, “Nida” poeması özbək gəncliyinin çağdaş düşüncə tərzini əks etdirir” (X.R.Ulutürk). Demək olar ki, Vahidovun şeirlərində xalq arzularının tərənnümü ön plana keçir. Məs., “İndiki gənclər” şeirində müdrik bir qocanın keçdiyi ömür yoluna baxış fonunda bu günkü həyatın reallıqlarına münasibət əks etdirilir. Bu baxışda arxayınçılıq və qürur duyulmaqla yanaşı, həm də bir narahatçılıq özünü göstərir. Şeirdə şairi ölkənin, xalqın şərəfli gələcəyi düşündürür. Ona görə də müəllif müdrik, dünyagörmüş qocanın fikirlərində indiki gəncliyi gələcək tarixin qoruyucuları və layiqli övladları şəklində təqdim edir. Lakin qoca narahatdır ki, indiki gənclik belə tarixi missiyanın həyata keçirilməsinə hazır deyildir:

*Cavanlar gözümə dəyir bir təhər.
Biz də gənc olmuşuq,
Bilmirəm nədən
Axı belə oldu indiki gənclik.*

Şeir bu günkü gənclərə öyüd-nəsihət vermək baxımından olduqca qiymətlidir. Əsərdə gənclərə vətəni sevmək, elm, mərifət öyrənmək, xalqa bağlı olmaq və s. cəhətlər aşılır. Asan yolla elm, mənəb və vəzifə qazanmaq istəyənlərə tənqidi münasibət bildirilir:

*Ancaq narazıdır o, nəvəsindən,
Qocanın könlünü dərd-qəm alıbdır:
“Uşaq imtahandan kəsilib nədən?
Niyə yaxşı-yaxşı hazırlaşmır o?
Belə imkan yoxdu biz oxuyanda.
Niyə çətinliyə heç qatlaşmır o?
Görən, qeyrət hissi yoxdumu onda?”*

Müdrük qoca mənsub olduğu nəslin uşaqlıq, gənclik, kamillik dövrünün zəhmətə və xalqa bağlılığını indiki gənclərə örnək kimi nümunə gətirir. Lakin əsərdə müasir gəncliyin həyat baxışları və əməlləri tənqid olunsa da, burada düzgün yola, əməyə bağlılığa, gələcəyə layiqli övlad olmağa çağırış olduqca güclüdür. Ona görə də “Özbəyim” şerində zəhmətkeş xalqın obrazını yaratmaqla şair həyatın daha lazımlı örnək ola biləcək xüsusiyyətlərindən danışımdır. Bir sənətkar kimi Erkin Vahidovun poeziyasında səmimi hiss və duyğuların yüksələn xətt boyu inkişafı müşahidə olunur. Belə halda mənəviyyat məsələləri, fəlsəfilik sadə poetik tərz deyimindədir. “İş görürük biz” şerində şair zəhmətin, əməyin istər cəmiyyətdə, istərsə də insan həyatında oynadığı rolun əhəmiyyətindən söhbət açır. Şərdə obyektivlik, hər şeyin düzgün, yerli-yerində dərk və qiymətləndirilməsi ən vacib tələb kimi ortaya atılır. Ona görə də zəhmət adamının əməyini qiymətləndirərkən müxbirin müsahibəsində işlənən bəlağətli ifadələr zəhmətkeş kəndlinin əməyinin həyatı yox, nəzəri aspektdən təhlili kimi səciyyələndirilərək tənqid olunur:

*Bizi vəsf edirsən: “Köhlən çaparlar!”
 “Zəfər mərəsinə gedib çatanlar!”
 Vallah, bu mədhiyyəni yaraşmır bizə,
 Bizim cadar-cadar əllərimizə.*

Şeirdə ağır iş şəraitindən, çətin əməklərindən həm zövq alan, həm də inciyən sadə özbək xalqının arzu və istəyi də məcburiyyət şəklində süni deyilmişlərin poetik ifadəsi deyil, ömrünü torpağa bağlamış insanların, çox işləyib az qazanan adamların mənən zənginliklərinin və yüksək təmənnada olmamalarının əksidir.

*Qonaq-qara gülsə gülər üzümüz,
 Bir toğlu kəsməyə çatar gücümüz,
 Bircə əhdimiz var: dava olmasın,
 Azad nəfəs alsın bu tarla, bu düz.*

“Bir damcı göy yaşı” şeiri isə sırf səmimi duyğuların, insani hissələrin yüksək fəlsəfi tərzdə ifadəsini əks etdirir. Həyatda insanın yerini, mövqeyini, adamların bir-birinə münasibətlərini müəyyənləşdirir:

*Qayadan bir kiçik daş yumalansa,
 Dağlara iz salar – demə neyləyər.
 Gözündən bir damcı yaş yumalansa,
 Könlünü dağlayar, viran eyləyər.*

*Köksümə düşərsə, inanın ki, mən
Qadirem qaldıram dağlar daşını.
Qaldıra bilmərəm kirpiklərimdən
Üzülən bir damcı qayğı yaşını.*

“Şeir və şahmat” və “Alimlər – şairlər” şeirləri Erkin Vahidovun bilavasitə elm-sənət görüşlərinin tərənnümünə daha çox yaxınlaşır. Bu vəziyyətdə şair həm də şeirin məqsəd və vəzifələri, həyat problemləri barədə təsirli fikirlərini oxucu ilə bölüşmək imkanı əldə edir:

*Sənət, mübarizə, gözəllik, cürət,
Şeirdə, şahmatda daim yanaşı.
Min ildən bəridir: köksündə güdrət
Onlar çarpışırlar şahlara qarşı.*

*Sözün meydanında söz gərək olsun,
Şahmat taxtasında zəka şöləsi.
Burda sərrast gərək, düz gərək olsun,
Hər fiqur addımı hər söz zərbəsi.*

“Şeir və şahmat” şeirində irəli atılan ideyalardan biri də budur ki, əsərlərinin gələcəkdə yaşamaq ehtimalı çox olan sənətkarlar xoşbəxtdirlər:

*Bircə əsərimi, bircə şeirimi
Sabaha üzüağ çıxara bilsəm.
Şahmatı yaratmış o hindli kimi,
Mən xoşbəxt sayardım özümü əslən.*

Erkin Vahidov bir çox poemalar müəllifidir. Onun “Arzu çeşməsi”, “Nida”, “Palatkada yazılan dastan”, “Nəğmə diyarı”, “Çıraqban”, “Ruhlar üsyanı” və s. kimi çoxsaylı poemaları istər mövzu, istərsə də ideya baxımından diqqətəlayiqdir.

“Nida” poeması Böyük Vətən müharibəsində həlak olan adamların qəhrəmanlıqlarından, vətənsəvərliklərindən bəhs açır. Onların yollarının övladları tərəfindən davamı böyük fərəh və ümid hissi ilə qeyd olunur.

“Ruhlar üsyanı” poemasının mövzusu Hindistanın inqilabçı şairi Narzul İslamın həyat və fədakarlığının tərənnümü təşkil edir. Əsərin ideyası isə azadlıq, ədalət və həqiqət prinsiplərinə əsaslanır.

Erkin Vahidovun dramaturji fəaliyyəti də təqdirəlayiqdir. Onun “Qızıl divar” (1970) komediyası və “İstanbul faciəsi” (1985) mənzum dram yaradıcılığında ən uğur qazanmış əsərlərindəndir.



TÜRKMƏN
ƏDƏBİYYATI



MƏXTUMQULU FƏRAQİ

Məxtumqulu Fəraqi XVIII əsr türkmən realist ədəbiyyatının banisi, böyük mütəfəkkir şairi, mövzu və formasına görə yeni ədəbiyyatın yaradıcısı kimi şöhrət qazanmışdır. Məxtumqulu Fəraqi 1730-cu ildə şair ailəsində anadan olmuşdur. Məxtumqulu şairin adıdır. Lakin bununla yanaşı şeirləri Məxdumqulu, Maxdımqulu, Maxtımqulu, Məhtimqulu adı ilə də çap olunmuşdur. Fəraqi isə şairin təxəllüsüdür. O, mənşə etibarilə Ətrək bölgəsində yaşayan Gərgəz tayfasına mənsubdur. Şeirlərinin birində səslənən “əslı gərgəz, yurdu Ətrək” ifadələrində Fəraqinin tayfa mənsubiyyətinə tam aydınlıq gəlir. M.Fəraqinin uşaqlığı saf və mənzərəli təbiətə malik Gürgəndə keçmişdir. M.Fəraqi Gürgənin füsunkar təbiətini belə təsvir edir:

*Önündə uca dağ, başında duman,
Dənizdən güc alar yeli Gürgənin
Buludlar oynayar, çaylar kükrəyər,
Axar boz, bulanıq seli Gürgənin.*

Onun atası Dövlətməmməd Azadi (1700-1760) klassik türkmən ədəbiyyatının tanınmış şəxslərindən biri olmuşdur. O, “Behiştnamə” və “Vəzi Azadi” adlı iki məşhur poemasında dini və əxlaqi görüşlərini geniş təbliğ etmişdir. M.Fəraqi ilk olaraq atasının işlədiyi məktəbdə oxumuş və ondan dərs almışdır. O, təhsilini başa vurduqdan sonra təsərrüfat işlərində çalışmışdır. Bir müddət məşğuliyyətini zərgərlik sa-



MƏXTUMQULU FƏRAQİ
(1730 (31) – 1780)

həsində davam etdirmişdir. Lakin M.Fəraqinin oxumağa olan böyük həvəsi onu mədrəsə təhsili almağa sövq etmişdir. O, əvvəlcə Buxara, sonra isə Xivə şəhər mədrəsəsində təhsil almışdır. Bu mədrəsələrdə onun hansı tarixlərdə oxuduğu dəqiq bilinmir. Lakin yaradıcılığından məlumdur ki, o, yüksək təlim-tərbiyə keyfiyyətinə görə seçilən Xivə şəhərinin “Şirqazi” mədrəsəsində üç il oxumuş və təhsilini tamamladıqdan sonra doğma elinə qayıtmışdır.

*Qonaq olub üç il yedim duzunu,
Gedirəm, əlvida, gözəl “Şirqazi”!
Sevdim sərt qışını, gülgün yazını
Gedirəm, əlvida, gözəl “Şirqazi”!*

*Haqqın dərğahına bağlıdır belim,
Səndə təlim aldım, açıldı dilim,
Yolumu gözləyir elatım-elim,
Gedirəm, əlvida, gözəl “Şirqazi”!*

Məxtumqulu Fəraqinin həyatı daha çox mübarizə, kədər və möhnət içində keçmişdir. Onun Mənli adında bir qızı sevməsinə baxmayaraq qızın atası Məxtumqulunun kasıblığına görə bu sevgi qarşısında sədd çəkmiş və qızını varlı bir oğlana vermişdir:

*Ayrıldım gönçə gülümdən
O saçları sünbülümdən
Xoş avazlı bülbülümdən
Şirin göftardan ayrıldım.*

*Dağları var, başı çənli,
Buz bulaqlı, tər çəmənli
Eli-Göklən, adı Mənli
Nazlı dildardan ayrıldım.*

Bundan sonra Fəraqi dul qadınla evlənmiş və bu qadından 2 oğlu olmuşdur. Lakin şairin hər iki oğlu uşaq yaşlarında vəfat etmişdir. Şair oğlanlarının ölümündən təsirlənərək “bəxtini qara”, “ciyərini parapara”, “ürəyini yara” edən bu dərddin ağırlığını və dözülməzliyini şerlərinin birində belə ifadə edir:

*Sorağında gözüm giryan,
Edərəm naleyi-əfqan
Oğul dərdi məni hər an
Sərgərdan, avara etdi.*

Məxtumqulu Fəraqi türkmən tayfalarının birliyi uğrunda mübarizə aparmış, bu məqsədlə danışıqlar aparmaq üçün bir sıra ölkələrə səyahət etmişdir. Onun Hindistana getmək naminə atasından icazə istəməsi, əfqan hökmdarı Əhməd şahla görüşmək arzusu, türkmənlərin görkəmli siyasi xadimi Çovdur xanla danışıqlar aparması bilavasitə türkmən xalqını yadelli təcavüzlərdən qorumaq və xalqın birliyini təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Şairin istər Əhməd şah, istərsə də Çovdur xana ithaf etdiyi şeirlərində xalq birliyi, vətənpərvərlik ideyası əsas yer tutur. M.Fəraqi müxtəlif dövrlərdə Nadir şah (1746) və Xivədə Nurəli xana (1767) qarşı türkmənlərin qaldırdığı üsyanlarda iştirak etmişdir. M.Fəraqinin qardaşları da türkmən xalqının birliyi, azadlığı uğrunda mübarizənin önündə getmiş və canlarını bu yolda fəda etmişlər. Qardaşlarının vaxtsız itkisinin şairdə doğurduğu acı təəssüratlar “Gəlmədi” şeirində öz əksini belə tapmışdır:

*Xəbərsiz, ətərsiz getdi Abdulla,
Hamı gedib–gəldi, bunlar gəlmədi,
Məmmədsəfa getdi köməkləşməyə
Yola salan gəldi, bunlar gəlmədi.*

M.Fəraqinin iranlılara qarşı mübarizə dəstələrində iştirak etməsi və əsir düşməsi bir sıra mənbələrdə təsdiqlənir. Tale elə gətirmişdir ki, M.Fəraqi ölkə daxili siyasi proseslərin gərginliyi ucbatından müəyyən zamanlarda doğma vətənindən kənardə yaşamışdır.

M.Fəraqi 1780-cı ildə vəfat etmiş, Şimali Xorasanın Ağ Toğay ərazisində yerləşən qəbiristanlıqda atası Dövlətməmməd Azadının məzarı yanında dəfn olunmuşdur.

YARADICILIĞI

Xalq və klassik şeir ənənələri zəminində inkişaf edən XVIII əsr türkmən ədəbiyyatı (Dövlətməmməd Azadi və Nurmühəmməd Qərib

Əndəlinin simasında) Məxtumqulu Fəraqi yaradıcılığı ilə yeni tarixi inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Məxtumqulu XVIII əsr klasik türkmən ədəbiyyatında realist şeirin əsasını qoymuşdur. Tədqiqatçılar haqlı olaraq onun sənətinin realist təsvir üsulu və dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə M.P.Vaqif və A.S.Puşkin yaradıcılığı ilə müqayisə edirlər.

Nəticə etibarlı elə demək olar ki, M.P.Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında, A.S.Puşkin rus ədəbiyyatında kimdirsə, müəyyən istisnalar nəzərə alınmazsa Məxtumqulu da türkmən ədəbiyyatında eyni funksionarı yerinə yetirən görkəmli sənətkardır.

M.Fəraqi yaradıcılığı əsasən türkmən həyatı ilə bağlıdır. Bu sənətdə türkmən xalqının həyat tərzi, məişəti, dünyagörüşü və s.cəhətlər öz əksini tapa bilmişdir. Onun sənəti geniş mövzu dairəsi ilə seçilir. M.Fəraqinin ictimai-siyasi, fəlsəfi, məhəbbət, didaktik, tərcümeyi-hal xarakterli və s. şeirlərində türkmən xalqının həyatı və tarixi ilə tanış olmaqla bərabər həm də bu xalqın mənəvi-əxlaqi, psixoloji düşüncəsinin səviyyəsini də müəyyənləşdirmək mümkündür.

M.Fəraqinin həyatı XVIII əsr türkmən ictimai-siyasi proseslərinin ən gərgin və acınacaqlı dövrünə təsadüf edir. Tayfa və feodal çəkişmələrinin, ölkələrarası müharibələrin türkmən xalqının həyatına vurduğu ağır zərbələr bir vətəndaş kimi Məxtumqulunu narahat etmiş, onun qəlbini ağrıtmış, yaradıcılığında bir haray, etiraz motivinə çevrilmişdir. Şairin ictimai-siyasi şeirlərində əsas hədəf və tənqid obyektı zəmanə eybəcərlikləridir.

*Haray, dostlar, ömür-gün
Keçdi, deyib ağlaram.
Ağlım getdi başımdan
Çaşdı, deyib ağlaram.*

*Tərs dövrən etdi zaman,
Gəzir dillərdə yalan,
Zülm, nifaq, ey cahən,
Coşdu, deyib ağlaram.*

Buna görə də şair şərin xeyrə, əyrinin düzə, gücün haqqa qalib gəldiyi cəmiyyətə qarşı barışmaz mövqedə dayanır. Zəmanədə yaxşı ilə pisin bir-birinə qarışmasını heç cürə qəbul etməyən Məxtumqulu bunlara qarşı etiraz səsinə ucaldır:

*Dərd görmüşəm diyarımdan, dövrümdən,
Xeyir hansı, ehsan hansı bilinməz.
Zalımların cəfasından, cövründən
İslam hansı, iman hansı bilinməz.*

*Məxtumqulu, can mehmandır, bədən leş,
Pisə pis ol, mərd igidə de qardaş
Bu əyyamda baş ayaqdır, ayaq baş,
Yaxşı hansı, yaman hansı bilinməz.*

Həyatından məlumdur ki, Məxtumqulu mənsub olduğu doğma xalqının azad, xoşbəxt, müstəqil olması naminə əlinə silah alaraq mübarizə meydanlarına atılmış, vətəninə müdafiə etmiş, qəsbkarlara qarşı ölüm-dirim savaşına girməkdən çəkinməmişdir. Ümumiyyətlə, şairin yaradıcılığında müharibə və daxili çəkişmələr kəskin şəkildə pislənir. Ölkəsinin, xalqının müharibə fəlakəti ilə üzləşməsi nəticəsində kənd və şəhərlərin xarabazara çevrilməsi, insan talelərinin faciələrə düşər olmaları hallarının tənqidi Məxtumqulu lirikasında geniş yer alır. Şair vətənin düşmən tapdığı altında olması, soydaşlarının yurdlarından dərbədən düşməsi ilə bağlı təəssüfləri poetik fikrin ən təsirli ifadəsində özünə yer tapır:

*Mərd igidlər düşdü eldən dərbədən,
Kimə ağız açsın indi bu ellər,
Hanı bizim o gül, çəmən, bülbüllər,
Gözlərimi örtən qana neyləyim?*

*Əsir gördüm qələmi mən, sözü mən,
Gurlayır qul dolu bazar səhərdən.
El namusu hanı? Geyib ruh kəfən
İnlər tənha, gəlib cana, neyləyim?*

Müharibələr, feodal qarşıdurmaları nəticəsində M.Fəraqi də vətəndən didərgin düşmüş və bir müddət vətən həsrəti ilə qürbətdə acınacaqlı həyat yaşamışdır. Şair cəhənnəm əzablı qürbətdə “namərdə, zalıma möhtac olmamaq”, “əslinə qovuşmaq” naminə güc və qüvvət payı almaq üçün tanrıya üz tutur:

*Kərəm eylə, yarəb, qüdrətli sübhan,
Qərib-qəmgin keçən halıma mənim
Özüm peşimanam, aqlım da heyran
Başımdakı qeylü-qalıma mənim.*

M.Fəraqi “Ceyhun ilə bəhri Xəzər” arasında yaşayan, özünün tarix və mədəniyyətini yaradan türkmənlərin bu günkü həyat tərzi, gələcək arzularını özündə əks etdirən silsilə şeirlərində sevgi yanğısı dolu hisslərinin tərənnümü dayanır. Bu şeirlərin bir çoxunda şairin romantik duyğuları diqqəti daha çox cəlb edir. Belə ki, daim müharibə və tayfa davalarından gileyənən, onlara etirazını bildirən Məxtumqulu bu qrup şeirlərində türkmənlərin birliyindən, qardaşlığından, xoş iqbalından, qəhrəmanlığından, yurdunun gözəl mənzərə-lərindən və s. ürək dolusu söhbət açır. Əslində bu cür yanaşmasında şair xalqı ilə bağlı özünün gələcək arzu, istək və ümidlərinin bədii tərənnümünə meydan verir:

*Birləşib, həmrəydir könüllər, başlar,
Qıy vursa, əriyər torpaqlar, daşlar.
Bir süfrəyə gələr çörəklər, aşlar,
Qardaşıqdır xoş iqbalı türkmənin.*

*Qəmdən uzaq olar, qəlbi dağlanmaz,
Yıxar dağı-daşı, yolu bağlanmaz.
Başqa bir elatda könlü saxlanmaz,
Maxdımqulu, susmaz dili türkmənin.*

Məxtumqulu Fəraqi lirikasında tərcümeyi-hal xarakterli nümunələr çoxluq təşkil edir. Bu nümunələr bir tərəfdən şairin həyat və taleyi ilə konkret şəkildə bağlanır, digər tərəfdən də onun həyatının ümumi səciyyəsinə əks etdirir. Əgər birinci halda biz M.Fəraqinin atası, qardaş-

ları, övladları, sevgisi, qürbət həyatı və s. haqqında məlumat əldə ediriksə, həyatının ümumi səciyyəsinə əks etdirən şeirlərində isə tərcümeyi-hal faktı şairin vətənə, dostlarına, türkmən həyatına ümumi bağlılığı kontekstində diqqəti cəlb edir. Məs., şairin həyatından məlumdur ki, onun atası D.Azadi 1760-cı ildə 60 yaşında vəfat etmişdir. M.Fəraqinin “Atamın” adlı şeirində bu hal öz əksini konkret olaraq belə tapmışdır:

*Altmış yaşda novruz günü Lu (balıq) ili
Əcəl gəldi, yolun kəsdi atamın
Bu dünyanın işi beləymiş bəli,
Ömrünün yarpağı əsdi atamın.*

Və yaxud, “Mübtəla etdi” şeirində Məxtumqulu övlad itkisi ilə bağlı kədərini belə izhar edir:

*Dostlar, məni çərxi-fələk
Bir dərdə mübtəla etdi.
Ayırdı əziz balamdan,
Ürəyimi yara etdi.*

Aşağıdakı şeir parçası da tərcümeyi-hal xarakterlidir. Heç şübhəsiz, bu sətirlərdə bəxtindən gileylənən, dostlarından uzaq düşən şair həyatının müəyyən dövrünü əks etdirmişdir. Lakin buradakı ifadələr ümumi səciyyə daşıyır:

*Tayım-tuşum el-obanı dolaşdı
Dostlar getdi, hicran ömrə yol açdı.
İstəyim, muradım qəmlə bulaşdı,
Rəhm edən olmadı, bəxtim qaradır.*

Məhəbbət mövzusu Məxtumqulu yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. Hər şeydən əvvəl şairin şeirlərində məhəbbət real, həyatı və həqiqi duyğuların ifadəsinə çevrilir:

*Ay kimi camalın gördüm,
Nur saçılar, yar üzündən,
Bir məcnunam, dəli oldum
Sənin o xoş avazından.*

Məxtumqulu lirikasında Günəş və Aya bənzədilən və onlarla müqayisə olunan gözəl öz zahiri görkəmi ilə insanları məftun edir, on-

ların aqlını başından çıxarır:

*Göydən günəş kimi yenə nur saçan,
Günəşlə bəhs edən Ay sənsən, gözəl.
Usta Cabbar nəqşi, Səncab paltarı,
İsfahandan gələn pay sənsən, gözəl.
Saçına vurmusan gümüş saç bağı,
Yel əssə dağlar, örtər buxağı
Ağzın abi-həyat, Zənzəm bulağı
Ayna tək əks edən çay sənsən, gözəl.*

Məxtumqulu təqdim etdiyi gözəli adilikdən yüksəkdə saxlayır, dünyanın əşrəfi olan bu gözəl hamını özünə əsir etsə də, özü də zəmanə “əsiridir”. Şairin qəhrəmanı bu halda kiçilmir, əksinə insanlığın, zamanın, gözəlliklərin fəvqünə çıxarılarq əlçatmaz məqamda “yerləşdirilir”. “Əl çatmayan, ün yetməyən” bu məqamda şair onun “halından” xəbər tutan yeganə insandır. Ona görə də şair bu “qabiliyyətinə görə” fərəh hissi keçirməsini gizlətmir, lakin eyni zamanda sevgi “iztirablarından” doğan kədər hissini də oxucularla bölüşür:

*Sən dünyanın əşrəfi, bu can səndən xəbərsiz,
Sən cahana gəlibsən, cahan səndən xəbərsiz.*

*İstər səni dənizlər, sahillər səni gözlər
Sən ümməndə damlasan, ümman səndən xəbərsiz.
Asiman zəmindədir, zəmin də asiman da
Bunlar bəlkə gümandır, güman səndən xəbərsiz.*

*Maxdımqulu, gör, indi aşınalar neyləyir?
Sən canandan xəbərdar, canan səndən xəbərsiz.*

Məxtumqulu xalq şeiri üslubunda yazmasına baxmayaraq göründüyü kimi bir sıra hallarda qəzələ də müraciət etmiş, janrın imkanları daxilində poetik fikrin ən gözəl nümunələrini yarada bilmişdir. O, qəzəl üslubuna uyğun fikri məna “paltarı” ilə bəzəmək, ona zinət verməklə türkmən ədəbiyyatında heç kimin görə bilmədiyini bir işin öhdəsindən gəlmişdir:

Yandı canım, neyləyim, ol yara düşdü gözlərim,

*Zəhr olubdur, bilmədim, bal tək əriyib sözlərim.
Hərlənib çərxi-fələk, tərs günü saldı başıma,
Bir yağışlı-yağmurlu qışa dönübdü yazlarım.*

*Var-dövlətə qaçıb bizdən, bir miskin gəda mənəm
Fəraği der: uçdu laçın, gəldi yesir qazlarım.*

Aşiq-məşuq münasibətlərində müşahidə olunan giley, şikayət motivi klassik ənənəyə uyğun olaraq Məxtumqulunun məhəbbət lirika-sında orijinal obrazlı deyimlərdə əksini tapır. Şairin qəhrəmanı “bəxt atını suya batırsa da” “sonasının ona əl verməməsini” haqlı olaraq özünə dərd edir və məhbubunun bivəfalığından çəkdiyi əzabları belə mənalandırır:

*Könül verdim bir bivəfa məhbuba,
Çıxdı əldən, dağı cana dərd oldu.
Aşiq deyər: ta baxmaram o xuba,
Yol üstündə düşdü gözüm, dörd oldu.*

Şairin eşq qəhrəmanı (aşiq) məhəbbətində sədaqətlidir. Məhəbbət qulu olan bu insanı sevgilisinin vüsal ümidi yaşadır, onu həyata bağ-layır. O, əslində allahın ona verdiyi ömrü yox, əsiri olduğu gözəlin ona bəxş etdiyi “vüsal” ömrünü yaşamaq istəyir. Ona görə də bu ömürdən pay almayanda ayrılıq odu onu tez yandırır kül edir.

*Məxtumqulu, bəy idim, yar camalı qul etdi,
Vüsal ümidim verib, min dilli bülbül etdi,
Ayrılıq oda saldı, gendə durub əl etdi,
Eşqin atəşi artıb, yaxıb məni kül etdi,
Qəm ələyin ələyib, yelə sovurdu məni.*

Məxtumqulu Fəraqi ilk növbədə vətəndaş şairdir. O, vətənə, onun dağına, aranına, suyuna, torpağına – bir sözlə yurdunun bütün varlıqla-rına qəlbən bağlı olan, onu sevən və yaradıcılığında bu gözəllikləri mədh edən sənətkardır. Onun poeziyasında əks olunan təbiət lövhələri ən mahir sənətkar qələmi qüdrəti ilə ərsəyə gələn tablolu xatırladır. Şair bir tərəfdən təbiət lövhəsi yaradır, digər tərəfdən təsirli ifadələrdə yurd sevgisinin təbliğatçısı rolunda çıxış edir. Bunun nəticəsində oxu-cuya elə gəlir ki, “buluddan yapışan qayaları”, marallar mələyən çöllərin

gözəllikləri haqqında məlumatı şeirdən oxumur, sanki öz gözləri ilə görür:

*Çoxlu meşəsi var, qarğı-qamışlı,
Çoxlu gözəli var zərli-gümüşlü,
Sürülü, ilxılı, atlı, camışlı,
Tükənməz dövləti-malı Gürgənin.*

*İgidlər tirmə şal bağlar belinə,
Köhlən minib, tərən alar əlinə,
Ceyranlar döş verər dəniz yelinə,
Mələyəər marallı çölü Gürgənin.*

və yaxud

*Gedək seyrə çıxmaq Nuxa mülkünü
Könlünü oxşayan yaylaqları var.
Dərib qoxulayaq qönçə gülünü
Yaşıl reyhanları, zanbaqları var.*

Qeyd edək ki, “Nuxa mülkü” ifadəsi ilə əlaqədar müəyyən mübahisəli fikirlər mövcuddur. Bu sözü “Nuxa” kimi oxuyan bəzi tədqiqatçılar Məxtumqulunun Azərbaycanca gəlməsini təsdiqləyirlər. Lakin prof. P.Xəlilov bu sözün “Nöhrəstə” olduğunu bildirir, misrada ifadənin “Nuxa” kimi yazılmasını nəşr xətası hesab edir. Onun fikrincə Məxtumqulu Azərbaycanın Nuxa şəhərinə deyil, Türkmənistanın Nohur deyilən ərazisinə getmişdir.

Klassik türkmən poeziyasında fəlsəfi şeir Məxtumqulu Fəraqi sayəsində yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Cəmiyyət hadisələri, insan, həyat, yaşamaq, ölüm və s. problemlər barədə şair düşüncələrinin poetik mənalandırılması Məxtumqulu fəlsəfi şeirinin əsasını təşkil edir. Şairin istər sufiyanə, istərsə də dünyəvi mahiyyət kəsb edən şeirlərində fəlsəfi ifadə tərzini daha üstündür. Ona görə də Məxtumqulu şeirlərində sırf əxlaqi-didaktik və sırf fəlsəfi şeir bölüm standartını tətbiq etmək əhəmiyyətli görünür. Çünki bütün hallarda məsələlər insan və cəmiyyət problemləri daxilində şair baxışlarının

bədii ifadəsində məna qazanır.

*İnsan nədir? – quru olmaz torpaq
Bədəndə can olmasa.
Qara dağın nə qiyməti,
Seli, dumanı olmasa.*

və ya

*İnsan oğlu, ömrə olma həmayıl,
İgidliyin dizə belə mehmandır.
Sən haqqın yolunda gəl tənbel olma,
Atdığın qədəmlər yola mehmandır.*

İbrətəməz nəsihətlər, əxlaqi-didaktika Məxtumqulu şeirində geniş məzmun daşıyır.

Məxtumqulu yaradıcılığında didaktika özündən əvvəlki nəslin – Bayram xanın, Azadının, Qərib Əndəlibin ədəbi ənənələri üzərində boy atmışdır. Lakin Məxtumqulu özünəməxsus formada bu tərzin inkişafına nail olmuşdur. Şair didaktikadan bir növ insanlara müraciət kimi istifadə edir. Bu özünəməxsus müraciətdə insanlar düzlüyə, vətən sevgisinə, böyüklərə hörmət etməyə, təhsilə biganə olmamağa, halal işlərin sahibinə çevrilməyə və s. səslənir.

*Nadan söz oxunu havayı atar,
Qeybət edib, özü günaha batar.
Yamanın ziyanı xalqına çatar
Nakəsin xeyri özünə dəyməz.*

*Bu dünyada olma çirkin
Hər bir yerə çatar əркиn
Evdə asıb, kəsər hər kim,
İgid savaştan tanınar.*

Eyni zamanda yaxşını pisdən ayırmaq, namərdə bel bağlamamaq və digər məsələlər haqqında didaktik kəlamlar təsirli bədii ifadələrlə diqqətə çatdırılır:

*Bədəsilə cəfa çəkmək əbəsdir,
Mis nə qədər döyülsə də zər olmaz*

*Nə qədər çalışsan çəkər əslinə,
Hər qarğadan gözəl kəbutər olmaz.*

*Olmaz müftəxorun imanı, dini,
Dar gündə tabı yox, tərək edər səni.
Kəmfürsətin, müxənnətin on mini
İz salan igidin izinə dəyməz.*

Məxtumqulu Fəraqi özünəqədərki ədəbi ənənələrdən bəhrələnərək xalq danışığı dili əsasında formalaşan, yeni ideya və məzmun kəsb edən orijinal yaradıcılığı ilə türkmən ədəbi-bədii fikrinin inkişafına nail olmuş, onun bənzərsizliyini təmin etmişdir.



QAZAX
ƏDƏBİYYATI



Türklərin çoxmillik siyasi, iqtisadi, elmi-mədəni, ədəbi-bədii fikir və s. inkişaf tarixində hər bir türk tayfasının özünəməxsus rolu və yeri olmuşdur. Bu aspektdə qazaxlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər. Qazaxlar qədim türk təfəkkürünü, xarakterini özündə əks etdirən bir xalqdır. Digər türk xalqları kimi qazaxlar da ümumtürk estetik təfəkkürünün formalaşma və inkişafında müstəsna xidmət göstərmiş, eyni zamanda müasir qazax ədəbi-bədii fikrində varislik ənənələrindən layiqincə bəhrələnmişlər. Ona görə də müasir qazax ədəbiyyatı qədim və eləcə də ümumtürk ədəbiyyatı ilə müəyyən genetik-funksional əlaqədə inkişaf etmiş, XX əsrin 70 illik bolşevizm ideyaları təsirində belə tarixi genetik-funksional vəhdət özünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, milli türk ədəbiyyatlarının formalaşmasında varislik prinsiplərinin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən etibarən bu ədəbiyyat ümumdünya ədəbi prosesinə daxil olmaqla yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur.

Artıq bu mərhələdən sonra hər bir milli türk ədəbiyyatı kimi, qazax ədəbiyyatı da müasir ictimai və milli estetik prinsiplər daxilində inkişaf etmiş, böyük bir ədəbi-bədii epoxanın yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

ABAY KUNANBAYEV



ABAY KUNANBAYEV
(1845-1904)

Abay Kunanbayev XIX əsr qazax yazılı ədəbiyyatının inkişafında, tənqidi realizm prinsipləri daxilində ədəbiyyatın yeni məzmun, yeni forma qazanmasında müstəsna xidmətləri olan sənətkardır. O, 10 avqust 1845-ci ildə Tobıkdı qəbilə başçısı ailəsində dünyaya gəlmişdir. Atası Kunanbay ciddi, həm də sərt xarakterli şəxs olmuşdur. Bu sərtlik sonralar Abay Kunanbayevə də münasibətdə özünü göstərmişdir. Abayın əsl adı İbrahim olmuşdur. Anası Ulcan xatunun onu nəvazişlə Abay (mənası nəzakətli, mehriban deməkdir) deyə əzizlədiyinə görə qəbilədə

hamı ona bu adla müraciət etmişdir. Sonralar o, bu adı özünə təxəllüs seçmişdir. Qeyd edək ki, Abay Kunanbayev sevimli anasını uşaq yaşlarında itirmiş, bu itki haqqında şeirlərindən birində belə yazmışdır:

*İlahi, ilahi, mənə nə qədər
Acı göz yaşını rəva bilmisən?
Hələ körpə ikən, bir aydın səhər
Doğmaca anamı itirmişəm mən.*

Abayın atası nə qədər sərt və qəddar olsa da, oğlunu təhsilli görmək istəmiş və bu arzu ilə 1857-ci ildə onu Semipalatinskdə Əhməd Rza mədrəsəsinə təhsil almağa göndərmişdir. O, mədrəsədə əlavə olaraq fərdi şəkildə ərəb, fars və cığatay dillərinin incəliklərini öyrənməyə başlamışdır. Lakin Abay Kunanbayev mədrəsə təhsilini yarımçıq saxlamış, burada fəaliyyət göstərən rus məktəbinə getmişdir. Heç şübhəsiz, rus təhsili almaq gənc Abayın rus və Avropa mədəniyyəti ilə tanışlığına şərait yaratmış, onun dünyagörüşünə müəyyən təsir

göstərmişdir. Abay Semipalatinskədə 5 il oxuduqdan sonra atasının təkidilə təhsilini yarımçıq qoyub Tobıkdıya qayıdır. Atasının məqsədi oğlunu qəbilə rəhbəri kimi formalaşdırmaq idi. Ata ilə oğul arasında ziddiyyətlər 1873-cü ildə Abay Kunanbayevin atasından ayrılmasına gətirib çıxarır. Bu ziddiyyətlərin kökündə atasının feodal dünyagörüşü, Abayın anasına olan ögey münasibəti, qonşu qəbilələrlə Abayın humanist mövqeyinə qarşı atasının sərt mövqeyi və s. dayanırdı.

A.Kunanbayev müasirləri olan Ç.Vəlixanov, İ.Altınсарı, Şal Kuleke oğlu, Məhəmbət Ötemis, Süyunbay Aran oğlu, C.Cabayev kimi şəxsiyyətlərlə həmsöhbət olmuş, qarşılıqlı təsir qazax ictimai-mədəni fikrinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

A.Kunanbayev yaşadığı qəbilədə mədəni həyatın yüksəlişinə böyük təsir göstərmişdir. O, həm Şərq, həm də Qərb ədəbi və fəlsəfi fikir tarixinin bir çox aparıcı simalarının yaradıcılığı ilə tanış olmuş, bunlardan bəzi nümunələri şifahi və yazılı formada yaya bilmişdir. A.Kunanbayev Şərqi mütəfəkkir sənətkarları olan Firdovsi, Sədi, Nizami, Nəvai, Füzuli və s. şairlərin yaradıcılıqları ilə orijinaldan tanış olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrindən “Leyli və Məcnun” və “Koroğlu” əsərlərini qazaxlar şifahi şəkildə onun sayəsində mənimsəyə bilmişlər. O cümlədən A.Dümanın, Puşkinin, Krılovun, Salıtkov-Şedrinin, L.Tolstoyun və başqalarının əsərlərinin məzmunu haqqında şifahi məlumat həmvətəndaşlarına çatdırılmış və bu yolla XIX əsrin II yarısında qazaxların Şərq və Qərb mədəniyyəti ilə bağlı tanışlığının əsası qoyulmuşdur.

Ancaq onun dünyagörüşü ilə cəmiyyət, idarəçilik qanunları arasında olan ziddiyyət Abaya qarşı kəskin ittihamların və hücumların başlamasına səbəb olmuşdur. Lakin bunlar onu qorxutmamış, öz demokratik, humanist fikirlərini deməkdən çəkinməyən A.Kunanbayev cəmiyyət eyiblərini qamçılayan, bəy və bolısların harınlığını, xalqı talayan siyasətini ifşa etmiş, əsl həqiqətləri xalqa çatdırmışdır. Bir neçə dəfə ona qarşı sui-qəsdlər edilsə də, bunlar nəticəsiz qalmışdır. 1895-ci ildə böyük oğlunu, 1904-cü ildə isə şeir-sənət sahibi kiçik oğlunu vaxtsız itirməsi Abay Kunanbayevin mənəvi sarsıntılarına səbəb olmuş, böyük sənətkar 1904-cü ildə kiçik oğlunun ölümündən 40 gün sonra vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

XIX əsr qazax ictimai-siyasi proseslərini özündə əks etdirən Abay Kunanbayev yaradıcılığı mənsub olduğu xalqın ölməz bədii irsidir. Abay Kunanbayev 200-ə yaxın şeir, 3 poema və 45 nəsr əsərinin müəllifidir. “Dəvə qovan” adlı ilk şeiri 1855-ci ildə 10 yaşında olarkən yazılmışdır. O, öz maarifçi görüşlərini poeziya və nəsrin imkanları daxilində dilə gətirmiş, xalqına mənəvi dəstək olaraq onların həyat tərzini, arzu və istəklərini, çətinliklər girdabında əziyyətlərini realist tərzdə qələmə almışdır. A.Kunanbayevin yaradıcılıq ideyalarının əsasında maarifçi görüşləri dayanır. Bir maarifçi kimi o, cəmiyyətin inkişafını, onun nicatını maariflənmədə görürdü. Çünki A.Kunanbayevin yaşadığı mühit nadanlıq və cəhalətin hökm sürdüyü ən qatı feodal-patriarxal mühiti idi. Ona görə də demokratik ideyalar carçısı olan şair yeganə çarə kimi oxumağa, təhsilə üstünlük vermiş, bunun təbliğini ön plana çəkmişdir:

*Ən böyük sevincimiz uşaqlardır, uşaqlar,
Bildim ki, oxumaqla olacaqlar bəxtiyar.*

*Göndərdim mədrəsəyə, tapsınlar orda şöhrət,
Qazansın el içində onlar biliklə hörmət.*

A.Kunanbayev əsərlərində xalqına məsləhətlər vermiş, öyüd-nəsihətləri ilə onları yaxşı işlər görməyə səsləmişdir. Bu çağırışda o, insanları elm oxumağa, müdriklərdən nümunə götürməyə, zəhmətə qatlaşmağa, təvazökar olmağa səsləyir, haqq yolunun qarısını onlara nişan verir:

*Aylar, illərlə oxu
Alim olarsan bir vaxt
Ağılsıza vida et,
Müdriklər dalınca get...
və yaxud,
Nadan qəlbi daş olar
Mənasız söz boş olar,
Çalış, oxu və öyrən,
Öyrənib öyrət də sən.
Biliklə yaşar insan
Biliklə axar zaman*



Abay oğlanları ilə birlikdə

*Bilikdir qəlbə çıraq
Tələbəsiz müəllim
Sonsuz bir duldur ancaq...*

Lakin cəmiyyətin nadanlıq cəbhəsi A.Kunanbayevi nəinki başa düşməmiş, hətta ona qarşı düşmən mövqedə dayanmaqdan, sui-qəsd etməkdən belə çəkinməmişdir.

*Məni başa düşən yox, çox da ki, hey yazıram
Nə çarə bu dünyadan köçməyə də hazıram? –*

deyən şairin xalq sevgisi, ona xidmət amalının böyüklüyü o qədər güclüdür ki, bu yolda ölümə də hazır olduğunu bildirir. Bu sevginin nəticəsidir ki, A.Kunanbayev həmişə üzünü xalqına tutub onun məh-rumiyyətlərini dilə gətirir, zalımları ifşa etməkdən çəkinmir:

*Ey mənim qazaxlarım, məzlum, zavallı xalqım
...Həqiqət hardadır bəs, nə üçün gülməyirsən,
Onu tapa bilməyir, dərk edə bilməyirsən...
Hakim ola bilmirsən nə üçün öz malına
Həyəcanlı yatırsan, durursan həyəcanlı...*

Şair şeirlərində xalqı bu kökə salan insanları “tör-töküntü” hesab edərək, bu halın bir səbəbini də xalqın mübarizəsizliyində, biganəliyində görür:

*Lovğa, cılız, bir də ki, alçaq tör-töküntülər
Ey xalqım, səni salmış lap eybəcər bir hala.*

*Düzəlməyinə yoxdur ümidim zərrə qədər
Bir halda ki, bu sayaq biganəsən iqbala.*

Tənqidi realizm ədəbiyyatının böyük nümayəndəsi kimi şair şeirlərində azğın və tamahkar bəylərin obrazını yaradarkən onların xarakterinin bütün cəhətlərini açmağa təşəbbüs göstərir. Məhz bəylərin münasibətlərini onların xarakteri ilə bağlayır. “Mal-qaranı qoruyub firavan gün sürür bay”, “Dövlətlinin bir dərdi var...”, “Xoş söz eşitmədim mən”, “Axırı volostnoy seçildim” və s. şeirlərində bu halın poetik ifadə tərzinə rast gəlirik:

*Dövlətlinin bir dərdi var o da mal-qara,
Var yığmağçın aldadır o yaxını, yadı
Öz nəfsinin qara qulu olan bu adam
Kasıbları süfrəsinə yaxın qoymadı.*

və ya

*Xoş söz eşitmədim mən
Nə bolısdan, nə bəydən
Heç harda ömrüm boyu.
Hara baxırsan onlar.
Bu azğınlar, harınlar
Xalqı talayıb, soyur.*

A.Kunanbayev poeziyasının rəngarəng mövzu dairəsi vardır. Hər şeydən əvvəl bu sənət öz ictimai səciyyəsi ilə seçilsə də, lirik duyğuların ifadəsi poeziya keyfiyyəti kimi yaradıcılığında diqqətdən kənarında dayanmır. İstər məhəbbət, istər təbiət, istərsə də avtobioqrafik səciyyə daşıyan şeirlərində poetik hisslərin yüksək tərənnümü özünü göstərir, duyğu, həyəcan, ruh və s. kimi insani keyfiyyətlər ön plana keçir:

*Gözlərimin giləsi,
Ruhun odu, naləsi*

*Qəlbimdə dərd azalmaz
Yaramın yox çarəsi.*

Eşq dərдинin çarəsizliyindən giley edən şair əsl Füzuli “dərдинin” böyüklüyünü sanki bir daha dilə gətirir, eşqi belə xarakterizə edir:

*Eşqin dili sözsüz olur
Dil söz tutur ki, söz deyər?
Eşq baxışla axıdır
Bir ürəkdən, bir ürəyə.*

Ona görə də bu dərd onda sevgilisinə qovuşmaq üçün dəryaları coşdurən, dünyanı məhvərində qoparan, sadə, səmimi, eyni zamanda təsirli vüsəl harayına çevrilir:

*Salam sənə, qaşı yayım,
Bu dünyada yoxdur tayın.
Gözlərimi yaş tutubdur,
Razı olma, mən ağlayım.
Sən hamıdan göyçəyimsən
Yer üzünə bəzəyimsən
Təkçə sənsən məhəbbətim
Əzəl arzum, diləyimsən.*

Abay Kunanbayevin həyatından məlumdur ki, o, iki oğul itirmiş, bu itki onun həyatında sağalmaz yaraya çevrilmişdir. Şair böyük oğlu Əbişin ölümü ilə bağlı kədərli duyğularını bir neçə şeirində ifadə etmiş, bu acı qismətin doğurduğu qəlb harayını aşağıdakı şəkildə qələmə almışdır.

*İlahi, ilahi mənə nə qədər
Acı göz yaşını rəva bilmisən...
Əbədi yaş qurub qəlb otağında
De niyə çox gördün Əbişi mənə?*

*Sinəmdə qövr edən dərdi, kədəri
Qoy açım, söyləyim eşitsin cahan:
Zülmətdə gəzirəm haçandan bəri,
Günəş də əbədi köçüb dünyadan.*

Şair 1895-ci ildə yazdığı “Gəlinim Məhişə başsağlığı” şeirində də Allahın ona ələcsiz dərd verdiyini söyləyir, təsəlli dolu misralarda, gəlinini bu kədərə dözməyə çağırır:

*Ağlama, Məhiş, ağlama
Sən qüvvətli ol kədərdən.
Bu dərdinlə gəl dağlama
Ürəyimi neçə yerdən.
Al çiçəyin soldu vaxtsız
Əritməsin səni bu qəm.*

“İsgəndər” poeması tarixi şəxsiyyət olan Makedoniyalı İsgəndərin adı ilə bağlansa da, onun həyatının müəyyən fraqmentlərini özündə əks etdirsə də, əsərdə qoyulan problem İsgəndərin həyatının və hakimiyyətinin hər hansı dəqiq, konkret faktları ilə bağlanmır, humanizm və insanpərvərliyin təbliği, müharibə dəhşətləri, nahaq qan tökmək, istila, qarət və s. etiraz ümumi səciyyədə poemanın mərkəzində dayanır. Düzdür, əsərin əvvəlində tarixilik müəyyən dərəcədə gözlənilmişdir. Belə ki, müəllif əsərdə İsgəndərin atası şah Filippin ölümü, 21 yaşlı İsgəndərin hakimiyyətə gəlməsi, imperiya yaratması, müəllimi Aristotelin ona məsləhətçi olması və s. halları göstərməklə tarixilik prinsiplərinə əməl etmiş və əsərdəki ideyanı qabartmaqdan ötrü bunlardan ustalıqla istifadə etmişdir. Bu mənada Şərq və Qərbdə məşhur olan İ-

gəndərin obraz kimi seçilməsi də təsadüfi yox, məqsədli xarakter daşıyır. Abay Kunanbayev əsərin əvvəlində İsgəndəri belə xarakterizə edir:

*İsgəndəri heç zaman unutmamış bu dünya
Ona şahlıq tacını verib Makedoniya
Şah Filippin övladı-İsgəndərin şöhrəti
Yayılmış bu cahana, çatıb ulduza, aya.*

*Tutduqca ölkələri, artdı nəfsi, tamahı
Qələbəylə, zəfərlə o açdı hər sabahı
Yaltaqlar onun haqda hər tərəfə yaydılar:
“İsgəndər – şahlar şahı, yer üzünün allahı”.*

Əsərin məzmunu belədir ki, ölkələr fəth edən İsgəndər öz ordusu ilə bir gün zəmiyə, yaşıllığa həsrət susuz bir səhrada susuzluqdan əziyyət çəkir və su arzusu ilə Allaha üz tutur. İsgəndərin atı susuzluqdan ölür. Bu zaman qərribə bir hadisə baş verir. İsgəndərin gözündə işıq seli əmələ gəlir. Həmin sel “şəffaf ləpəli çaya” dönür. Hamı bu sudan doyunca içir. Var-dövlət hərəsi olan İsgəndər yeni sərvətlər ələ keçirmək məqsədi ilə çayın mənbəyinə doğru getməyi əmr edir:

*Mənbəyində bulağın yəqin varlı ölkə var
Ellərini soyarıq, bizə təslim olurlar.
Sərvətini çaparıq, dönərik evimizə,
Qılınclı şöhrətimiz bir də ərzə səs salar.*

Çayın mənbəyinə çatan İsgəndər bu çayın qorxunc dağda yerləşən qızıl qapılı mağaradan axdığını görür. Qapını döyüb: “aç” – desə də, bura “Allah qapısıdır, açmağa cəhd etmə” - deyə ona cavab verirlər. Lakin bunu dərk etməyən İsgəndərin təkəbbürlüyünü, lovğalığını, mənəm-mənəmliyini görəndən sonra qapı arxasından ağ parçaya bükülmüş bir göz çanağını (kəllə sümüyü) pay kimi qabağına atırlar. Tərəzi gətirib bir gözüne qızıl, o biri gözüne sümüyü qoysalar da sümük qızıldan ağır gəlir. Qəzəblənən İsgəndər tərəzinin qızıl gözünü taya hündürlükdə qızılla doldursa da əvvəlki vəziyyət dəyişməz olaraq qalır:

*Heyran qalmış İsgəndər sual verdi alimə
“Görünür çox az qızıl keçirmişəm əlimə”,
Sümük ağırlığında sərvətim yoxdu mənim.*

Nəylə çəkək sümüyü? Bu sirri deyək kimə?"

Aristotel yerdən bir ovuc torpaq götürərək çanağın gözlərini doldurur və tərəzidə olan sümük sanki yüngülləşərək yuxarı qalxır. Əhvalatı bu cür tamamladıqdan sonra müəllif acgözlüyün, mənəmliyin, şöhrət əsiri olmağın və s. acı nəticələrindən danışır və öz ideyalarını qabardaraq insanları vicdan, namus, ləyaqət yoluna səsləyir:

*Ömür elə qısdır, sanki əl edib gedir,
Səadət ildırım tək gəlib yanından ötür.
Vicdanını, namusu mal kimi satmısansa
Sənin işin, şöhrətin nifrət gölündə itir.*

*Sevər-özünü öysün o kəs ki, heç nə qanmaz
Pul ilə heç bir zaman mərifət almaq olmaz.
Öz qədri-qiyətindən nə lazım danışasan?
Varsa münəvvərliyin, işıq zülmətdə qalmaz!*

“Masqud” poeması ibrətamiz və əxlaqi-didaktik görüşlər fonunda ağıl, tale, aqibət və nəfs problemlərinə şairin orijinal baxışlarını özündə əks etdirən maraqlı əsərlərdən biridir. Şair insan idrakını şəxsiyyət, cəmiyyət və məhəbbətin əsası hesab edir, ağılsızlığın ağıla hakimliyini cəmiyyət üçün faciə kimi qiymətləndirir. Poemada hadisələr Harun Rəşidin hakim olduğu Bağdad şəhərində baş verir. Masqud adlı gənc oğlan yolla keçərkən bir quldurun qoca kişini qarət etdiyini görür və ona kömək etmək məqsədilə atını ora sürür. Quldur əlindəki bıçaqla Masqudu yaralayıb qaçır. Qoca kişi (xeyirxah Xıdır) onun sübh çağı qədim bir sərdabənin həyətinə gəlməsini xahiş edir. Masqud ora gəlir və qoca kişi sərdabənin həyətinə üç rəngli – ağ, sarı və qırmızı meyvəsi olan ağacı göstərərək, ona yalnız istədiyi rəngdən olan bir meyvə seçməsinə bildirir. Məlum olur ki, ağ meyvə ağıl, sarı meyvə var-dövləti, qırmızı meyvə isə qadınların məhəbbətini artıracaq sehrli qüvvəyə malikdir. Masqud qırmızı rəngli meyvəni seçir və seçimini belə izah edir:

*Belə isə, seçəndə üç meyvədən birini-
Qadın eşqi deyilmi ən dadlısı, şirini?
Hökm eyləyən qadındır, yarısına dünyanın,
Hansı hədiyyə verər məhəbbətin yerini?*

Masqud qısa müddətdən sonra vəzir təyin olunur. Yuxuda o, qoca

Xıdırı görür. Xıdır ona bildirir ki, zəhərli yağış yağacaq. Kim yağışın qarışdığı suyu içsə dəli olacaq. Ona görə bir həftəlik su ehtiyatı götürmək lazımdır ki, zəhərli su içib aqlını itirməyəsən. Masqud bu yuxunu şaha danışır. Onlar ehtiyat olaraq su götürürlər. Yağış yağır. İnsanlar yağışlı sudan içib ağıllarını itirirlər. Şah və vəzir bazara çıxırlar. Ağılsız insanlar onları dəli adlandırır və öldürmək istəyirlər. Onlar məcburi çarə kimi zəhərli sudan içib dəlilərə qoşulmaq yolunu seçirlər. Bundan sonra dəli cəmiyyət onları müdrək hesab edib qarşılarında səcdə edir.

Müəllif burada üç əsas prinsipin – qüdrət, dövlət və məhəbbətin hansının cəmiyyət üçün vacibliyi məsələsinə toxunur. Və məhəbbət seçiminin bu cür sonluğunu göstərməklə, əslində A.Kunanbayevin problemin kompleks yanaşmada təsdiqinə işarəsini bildirir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, müəllifin konkret yanaşmasında normal cəmiyyətin əsasında normal düşüncənin saxlanması, aqlın təntənəsinin vacibliyi, insanların xoşbəxtliyinin əsasında aqlın dayanması və s. məsələlər özünə yer tapır.

Şərq nağıl motivləri əsasında qələmə alınan “Əzim haqqında nağıl” poeması gənc rəssam Əzimin sərgüzəştləri ilə bağlıdır. Əzim rəssamlığı atası Mustafadan öyrənir. Atasının ölümündən sonra zəhməti ilə pul qazanıb ehtiyaclarını ödəyə bilir:

*Əzim rəssamlığa göstərib həvəs,
Aldı atasından mükəmməl bir dərs.
Mustafa öləndə onun oğlunu
Ehtiyac içində görmədi bir kəs.*

Əzimin öz halal zəhməti ilə məşğul olduğu vaxt ona bir qoca yaxınlaşır. Əzime misi qızıl etməyi öyrədən bu qoca kimyəgərin onu sərxoş edərək oğurlayıb dərya içərisində dinini dəyişmək – atəşpərəst etmək istəyi, əjdaha və cinlərin yerləşdiyi dağda Əzimi ölümə üz-üzə saxlaması hiylə və xəyanətin nəticəsi kimi göstərilir. Müəllif Əzimin simasında zəhmət sevərliyi, insani hissləri, dözümlü, əqidə dönməzliyini, yurd sevgisini və s. bədii boyalarla nümayiş etdirir, bu təqdimatda dərin oxucu məhəbbəti yaratmış olur.



OLJAS SÜLEYMENOV



OLJAS SÜLEYMENOV
(1936)

Müasir qazax ədəbiyyatının dünya şöhrətli nümayəndəsi Oljas Ömər oğlu Süleymenov 18 iyun 1936-cı ildə Alma-Ata şəhərində anadan olmuşdur. O.Süleymenov 1954-1959 -cu illərdə Qazaxıstan Dövlət Universitetinin Geoloji kəşfiyyat fakültəsində təhsil almışdır. O, 1959-cu ildə neft geologiyası mövzusu üzrə diplom müdafiəsi edərək universiteti bitirmişdir. Onun sənətə gəlişi 1955-ci ilə təsadüf edir. O.Süleymenov təhsilini bitirdikdən sonra ixtisası üzrə işləməyə başlamışdır. O, 1961-1962-ci illərdə M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda

təhsil almışdır. Dövrü mətbuatda ilk dəfə məqalə ilə çıxış etmişdir. Onun “Köçərilər və Rus” adlı həmin məqaləsi 1962-ci ildə çap olunmuşdur. 1959-cu ilin iyun ayında Oljas Süleymenovun “Literaturnaya qazeta”da dərc olunan seçilmiş şeirləri şairin mərkəzi mətbuatda çap olunan ilk mətbu əsəri hesab olunur. O, 1962-ci ildə Qazaxıstan Dövlət Universitetinin aspiranturasına daxil olur, elə həmin ildə Yazıçılar İttifaqına üzvlüyə qəbul olunur. Oljas Süleymenov 1962-1971-ci illərdə “Kazaxskaya pravda” qəzetində ədəbiyyat məsələləri üzrə əməkdaş və “Qazaxfilm” kinostudiyasında baş redaktor işləyir. 1972-ci ildən Asiya və Afrika ölkələri yazıçıları ilə Qazaxıstan əlaqə komitəsinin sədri vəzifəsinə təyin olunur. 1975-ci ildə O.Süleymenov “Az-Ya” əsərini yazır. Əsər təkcə filologiya, tarix sahəsində yox, siyasi düşüncəyə təsirinə görə cəmiyyətdə böyük rezonans doğurur. Əsərin ruhu o vaxtkı ideologiyaya zidd olduğu üçün O.Süleymenovun “Az-Ya” kitabı haqqında Qazaxıstan KP MK-nın 17 iyul 1976-cı il tarixli

xüsusi qərarında kitab “ideoloji və metodoloji” baxımdan qüsurlu hesab olunur.

O.Süleymenov 1971-1981-ci illərdə Qazaxıstan Yazıçılar İttifaqının katibi vəzifəsini tutur. 1981-83-cü illərdə isə Qazaxıstan SSR Kinomatoqrafiya Komitəsinə rəhbərlik edir. O, 1983-cü ildə Qazaxıstan Yazıçılar İttifaqının birinci katibi seçilir. O.Süleymenov 1989-cu ildə “Nevada - Semipalatinsk” ictimai hərəkatının əsasını qoyur.

O, 1991-ci ilə qədər bir neçə çağırış Qazaxıstan və SSRİ Ali Sovetinin deputatı olmuşdur. O.Süleymenov 1990-cı ilin 20 yanvar faciəsi ilə əlaqədar doğma türk soydaşlarına başsağlığı vermək üçün Bakıya gəlmiş və Kremlin Qurultaylar sarayında faciənin günahkarı olan ermənipərəst Qorbaçov rejimini tənqid etmişdir. 1991-ci ildə Qazaxstanda milli müstəqillik elan olunduqdan sonra O.Süleymenov ölkənin ictimai-siyasi, mədəni həyatında yaxından iştirak etmiş və etməkdə davam edir. Hazırda YUNESKO-da Qazaxıstanın səlahiyyətli nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərir.

YARADICILIĞI

Yaradıcılığında daha çox milli-estetik normaların dürüst formalarını tətbiq edən, dünya miqyasında tanınan müasir qazax ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri (eyni zamanda deyərdim ki, birincisi) Oljas Süleymenovdur. “Oljas Süleymenov dünyanın bizə məlum olan, bəlkə də yeganə şairidir ki, təfəkkürü eyni zamanda həm zəngin etnoqrafik potensiala, həm də müasir poetik “diplomatiya”ya malikdir – naturalizmlə analitizmin bu cür üzvü vəhdətini verən ikinci bir şairi təsəvvürə gətirmək qeyri-mümkündür...”¹ O.Süleymenov yaradıcılığında bu gündən keçmişə və gələcəyə körpü salan təəssübkeş sənətkardır. Bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, onun “Az-Ya” əsəri türk xalqlarının tarixinə, dilinə, ictimai-siyasi tarixi nüfuzuna orijinal yanaşmasına görə tayı-bərabəri olmayan əsərdir. İki hissədən ibarət olan, bütün məsələlərə elmi-tarixi prinsiplər daxilində obyektiv münasibət bildiren “Az-Ya” kitabı təkcə qədim tarixə malik türklərin deyil, eyni

1. N.Cəfərov. Türk dünyası: Xaos və kosmos. Bakı, 1998, səh.204.

zamanda Avro-Asiya məkanında yaşayan bir çox xalqların mədəni və siyasi tarixini öyrənmək baxımından səciyyəvidir.

Lakin Oljas Süleymenov bir tarixçi alim, etnoqraf olmaqla yanaşı, həm də müasir qazax şeirinin görkəmli, məşhur nümayəndəsidir. Onun poeziya qüdrəti bir neçə cəhətinə görə fərqlənir və seçilir. O.Süleymenov yaradıcılığı həm mövzu, həm də forma baxımından orijinaldır. Ona görə də O.Süleymenov oxucuların nəzərində sovet şairlərinin (bəziləri istisna olunmaqla) ənənəvi mövzu və forma modelini əsasən qəbul etməyən şair “görkəmi” ilə daha çox fərqlənir. Onun poeziyasında sovet rejiminin qadağalar qoyduğu mövzu məhdudiyyətinin olmaması, fərqli düşüncə tərzini və bunun poetik detal, poetik nümunə şəklində özünü büruzə verməsi adi hala çevrilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, O.Süleymenov lirikasında siyasi motiv və çalar ön planda dayanmış, şair idealının əsas göstəricisi kimi diqqəti cəlb etmişdir.

Ölkəm!

Sən də Qazaxıstanla bil,

Ən sınaqmış,

Ən dözümlü oğullarını

Biz tək-cə səni sevirik

Yanırıq,

Tək-cə sənin eşqinə.

Qoruyuruq haqqımızı –

Dişlərimiz kilidlənmiş

Tab eləmir

Qoruyuruq

Çöl genişliyi-nən,

Alatau dağlarının ucalığı-yan

Qışqırmaq haqqımızı!

O.Süleymenov yaradıcılığında tarixi özünüdərkini əhatə dairəsi olduqca böyük görünür. Bu qrup şeirlərində şair narahatçılıqlarını oxucu tam mənada dərk edir, ona şərik çıxır. Şair də öz növbəsində milli-etnik kimlik düşüncə təsirində tarixi səyahətə üstünlük verir: “Mən şəhər oğluyam, çöl-biyabanla döyüşə yollanmalıyam. Nurani qocalar,

bilmək istəyirəm, deyin, mənim şəhərlərim necə məhv olub?” – deyimi ilə tarixi suala cavab axtarır:

*Bəyaz Otrar şəhərim,
Hanı qala divarların?
Yarım ilə alov tutub yandı mı?
Dözmədimi döyüslərə?
İki yüz gün, gecə-gündüz?
Uzun çəkdi mühasirə.
Yeraltı yollar kəsili.
Nə çörək var, nə ət, nə ot.*

Bütün hallarda şairin tarixə “boylanması” mənsub olduğu xalqın minillərdən üzübəri gəlişi və tarixi faciələrlə üzləşməsinin salnaməsini xatırladır. Bu məqamda uzaq və yaxın keçmişin xatırlanması xalqı üçün döyünən həssas bir ürəyin narahatçılıqları təsirindədir:

*El-obalar kül altda,
Hələ çox anmaq olar
Külə dönən o çölü
Ürək istəmir nə sə
Çünki o səsləyir
Qisas almağa!
Necə ovunduraq
Nə cür atlandıraq
Ürəyim səni?*

O.Süleymanov sənətində türkün tarixi dünyasına səyahət və ona həsrət ifadə edən münasibət diqqəti cəlb edən xüsusi haldır. Daha doğrusu o, bu halda “türk çölləri boyu Şərqdən Qərbə çapan bir atlıya bənzəyir” (N.Cəfərov). Qeyd edək ki, şair öz “səyahətində” vətəndaşlıq missiyasını yerinə yetirir:

*Mən yenə üz tutdum
uzaq səfərə.
Beynimdə həkk olub
bir qanun ancaq. (səh.269)*

Diqqətlə izlədikdə şair bu “səyahətində” dünyanı “hədəf” seçir.

Belə geniş masştaba iddialı olan şairin məqsədi tarixin daş yaddaşında türkün izlərini görmək və müəyyənləşdirməkdir. Bu halda O.Süley-
menov haqlı görünür. Gəzdiyi yerlərdə mənsub olduğu xalqın dünə-
nindən və bu gündən söhbət açmağı özünə borc bilir:

*Köç edib gəzirəm bu yer üzünü
qarışbaqarış,
Məsləhət görürlər bir bina qurum.
Mənsə fürsət düşən kimi
Afrikanı,
Fransanı,
Asiyanı dolaşib,
Açıb gözlərini
Hələbdəki ərəbin,
Nyu-Yorkda
dastanlardan söz açıb
geri dönürəm..*

“Dastanlardan söz açıb geri qayıdan” şair nə qalibdir, nə də məğ-
lub. O, bütün görüntülərdə sadəcə vətəndaş və insandır. Ürəyində bə-
şəri duyğuları yaşadan, torpağına qəlbən bağlı olan bir insan və
vətəndaş. Onun insan və vətəndaş hüququ yüksək olduğu üçün sö-
zünün kəsəri daha da artır, haqq sözünü daha da cəsarətli deyir:

*Ölkəm,
Sən Qazaxıstan sınağından
çıxmısan –
Bu yerdə
Xaç əlindən tərpenməyə
yer yoxdur.*

O.Süleymenov bu cür deyimdə inzibati-amirlik və totalitar dövrü-
nün amansızlıqlarını göz önünə gətirir. O dövrün dəhşətlərini xatırla-
yır. Sürgün yeri kimi seçilmiş Qazaxıstanın “milyonlara qəbir evi”
olmasını təəssüflə qeyd edir. Torpağının, ölkəsinin bu işdə günahsız
olduğunu bilsə də, başqalarından üzr istəməyi özünə borc bilir. Əs-
lində şairin üzrxahlığı öz ölkəsinin günahlarından irəli gəlmiş, bu

poetik üsyankarlıqla O.Süleymenov böyük bir rejimi, böyük bir imperiyanı, onun qanunlarını ittiham edir:

*Qazaxıstan!...
Təkcə səndə yerləşir
Bütün yer üzündəki
Paytaxtların türməsi
Sən ucsuz-bucaqsız sürgün yerisən
Kiçik bir xəritədə.*

“Bir çəkməçi vardı bizim aulda” şeirində O.Süleymenov təkcə kəskin deyim və ittihamları ilə diqqəti cəlb etmir, həm də ümumsovet poeziyası üçün xarakterik olmayan bir baryeri aşır, fikirlərində analizmə geniş yer verməklə “inqilabçı” təsiri bağışlayır:

*Hamıya çəkmə tikirdi,
Öz ayağının üstündə.
Ona elə gəlirdi,
Ayrı-seçkilik salmır,
Bərabərləşdirir hamını
bu yolla..*

Konkret məkan və zaman reallıqlarını özünə əks etdirən bu şeirdə mövcud bir rejim, o cümlədən konkret bir “ideoloq” obrazı fikri daha çox məşğul edir. Oxucu bir növ arxada qalan yaxın keçmişin reallıqlarının dəhşətlərini yenidən “yaşayır”.

*Boyu vardı
Bapbalaca
Napoleon sayağı.
O tikdiyi çəkmələrdə
Div boyda adamlara
Gəzmək asan deyildi-
Çəkmə sıxır ayağı.
Hamı elə bilirdi
Çəkməni Allah verib
Verib ki, qoy müsəlman
Dua eləyən zaman*

*Ayaqlarını sıxan
Çəkmələrini çıxartsın.*

“...Oljasın poetik təfəkkürü çox qədim mənbələrdən gəlir – XI-XII əsrlərdən etibarən türk poeziyasında: həm Mərkəzi Asiya, həm Ural – Volqaboyu, həm də Qafqaz – Kiçik Asiya regionunda eyni vaxtda İran motivləri, metaforaları, intonasiyası və s. qüvvətləndi, türk şeiri sərbəstliyini, nəfəs genişliyini itirdi və poetik özünüifadə əruz standartlarına tabe oldu”¹.

Lakin nisbətən sonrakı əsrlərdə müəyyən mənada epos sərbəstliyinə yiyələnən türk şeiri əvvəlki ənənələrə kifayət qədər yaxınlaşa bilmədi. Düzdür, XX əsrdə ümumən türk şeiri milli-ictimai baxımdan nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişafını bərpa edə bildi. Zəngin epos təfəkkür və mədəniyyətinə qayıdıb, onun sənətdə tam bərpası O.Süleymanov yaradıcılığında özünü təsdiqlədi. “Mən səni...”, “Uşaqlıq, bağ, bürkü”, “Akın Smetin son nəğməsi”, “Köçəri” və s. onlarla digər şeirləri məzmun, eyni zamanda forma, quruluş baxımından epos təfəkkürü elementlərinə xeyli yaxındır:

*Vur-tut səkkiz yaşım
olardı yəqin.
Uşaqlıq illəri.
Yay. Arxa cəbhə.
Yastı daxmaların yanından keçən
Köhnə arabaların cırıltı səsi.
Bürkü təntidəndə – yaxınlıqda çay
Bağlar toz içində.*

Bu səbəbdəndir ki, onun istər məhəbbət, istərsə də fəlsəfi lirikası tam mənada orijinal məzmun və ideyaya söykənir. Çünki burada “zamanın tələbi” ilə “sənətkarın sənət tələbi” arasında yeni əlaqə tipi ortaya çıxır:

*Mən səni...
Mən səni salamlayıram,
Şeirtək doğulan düşmənçiliyim.*

1. N.Cəfərov. Türk dünyası: Xaos və kosmos. Bakı, 1998, səh.207.

*Daha çox gərəkdir həmişəkindən
Sevgi şeirləri,
Bəlkə də indi...*

Diqqətlə izlədikdə O.Süleymanovun məhəbbət şeirlərində hər şeydən azad olmuş saf məhəbbətdən söz getmir. Sözü mənəsi ilkin qatda deyil, sonrakı qatlarda diqqətə çatdırılır.

*Su ki girdi qaba
Tələsir almağa
Qabın şəklini
Söz isə –
Elə ki, yatdı ürəyə
Dəyişmir donunu,
Necə var, eləcə salır əksini*

– deyən şair özünün məhəbbət fəlsəfəsini də bu uyğunluqda ifadə etməyə nail olur:

*Yuxun şirin olsun, dədə
Rahat yat, ata.
Halım yaxşıdır.
...Varlı-hallıyam.
Görürəm doğmalaşdığını hər şeyin,
Məni varlı görmək istəmədinmi?*

O.Süleymanovun poetik “mən”i çoxcəhətli aspektdə görünür. “Mən” onun şeirlərində aparıcıdır, təbiidir. Bütün etirafları səmimi təsir bağışlayır. Şairin “mən”i konkret və ümumi dəyərləri özündə ehtiva edə bilir: Bir sözüm iki olmayıb hələ,

*Boş yerə
Əl atmamışam xəncərə.
Tapmışam
Nə itiyim olubsa
Tale verdiyinə
Qane olmuşam.*

Problemə bu cür yanaşma onun şeirlərində insan faktorunu və amilini əsas obyektə çevirir. Hadisələrin mərkəzində dayanan insan şairin etnoqrafik təfəkkürə bağlılığının göstəricisidir. Həmin insan şairin əc-

dadı, özü və müasirləridir. Məhz buna görə də insan obyekt kimi O.Süleymanovda olduqca güclüdür. O, həm də çevik və aparıcıdır. Dünənün acılarına acıyan, keçmişinin uğurlarından qürur duyan, gələcəyə ümidlə baxan şəxsdir:

*Mən səni sevirəm, Fransa
Sənin adınla çağırardılar.
bütün gəlmələri
"firəng" –deyə Mənim əcdadlarım
cəngavərlərini
kəməndlə sürüyüb
saldı yəhərdən.*

İnsanın bir ölkənin deyil, həm də bəşər övladı olması məsələləri O.Süleymanov yaradıcılığında özünü qabarıq göstərir. Əsasən, şairin milli təəssübkeşlik amillərinin güclü olduğu sənətində bəşəri ideyaların da özünəməxsus planda təcəssümü milli-etnik və bəşəri tarixi-təkamül problemlərinin sintezindən doğur. Artıq şairin kəşf etdiyi yeni insan "inqilabçı təfəkküründən" uzaqlaşır, düşüncələrində bəşəri dəyərlərə üstünlük verir:

Demək olar ki, keçən əsrin 80-ci illərinə qədərki yaradıcılığında O.Süleymanov insanı həm milli, həm də bəşəri platformada saxlayırdısa, 80-ci illərdən sonrakı poeziyasında o, insanı əsasən "milli-etnik müəyyənləşmədə" təqdim edir. Sənətində bu ideyanı bayraq kimi dalğalandırmağı vacib sayır.

Əlbəttə, bu nəzərə çarpacaq hal O.Süleymanov yaradıcılığı üçün tam yeni keyfiyyət göstəricisi deyildir. Bunun rüşeym və izləri onun sənətində bütün dövrlərdə bu və ya digər dərəcədə özünü göstərmiş, aktual mövzuya çevrilmişdir. Lakin XX əsrin 80-ci illərdən etibarən insanın etnik məzmunu, onun etnik-psixoloji, etnik-kulturoloji amilləri şairin poeziyasında tarixi proseslər və müasir özünü təsdiq səviyyəsində təqdim olunur:

*Boz örtüklü Monqolustan çölündə,
Yatır
Noqayların,
Bulqarların,*

*Qazaxların
orduları.
Bizi üzü Qərbə dəfn eyləyiblər.
Bizim arxamızda sonuncu dəniz!
Fırlan, Yer kürəmiz!
Bu gün anlayıram daha çox səni.
Ağrın, acıların kaş mənə gələ.
Dolan, Aynalayn, dönüm başına,
Köç edib dönürəm yolların ilə.*

Lirik-fəlsəfi, lirik-psixoloji şeirlərin imkanlarından istifadə məsələləri O.Süleymanovda özünün dolğun və geniş ifadəsini tapa bilir. Şair poetik axtarışlarının nəticəsi olaraq tamamilə yeni fikirlər, yeni ideyalar ortaya atır. Əslində bu cür “yeniləşmə”də poetik detalların orijinallığı da az əhəmiyyət daşımır. Şair bu qrup şeirlərində mövzu və forma imkanlarının genişliyindən tam istifadə edir:

*Harda söz salmaq olar
De, aclıqdan, küləkdən?
Harda hər addım başı
Deşilə bilər, görən
Minillik bir inamın
Kiçik bir qəlpələriylə
Maşınların təkəri?..*

“Az-Ya” O.Süleymanov yaradıcılığında əsas yer tutur. Əsər türk etnik-kulturoloji, etnogenezis məsələlərinin öyrənilməsində, tarixi araşdırmalar nəticəsində türklərin geniş mənada “həyat qrafikinin” tədqiqində əhəmiyyətinə görə seçilir. Müəllif rus dilində yazmış olduğu bu əsərinə maraqlı və orijinal bir ad seçmişdir. “Az-Ya” öz adının orijinallığı baxımından deyil, mahiyyət dərinliyinə, qoyulan problemlərin elmi-analitik şərh baxımından da fərqlənir. “Az” əski slavyancada “mən”, “Ya” isə müasir rus dilində “mən” deməkdir. Yəni “mən və mən”. Eyni zamanda “Az” kiril əlifbasının ilk, “ya” isə son hərfidir. Lakin burada mənə formal “sən və mən” şərtliyində açıqlanır. Və bu şərtlilik daxilində rus ədəbiyyatı (Az) və türk xalqlarının (Ya) tarixi, mədəniyyəti, etnik kimliyi barədə müfəssəl məlumatlar verilir, müqə-

yisəli təhlil aparılır. Bu müqayisədə elmi-tarixi əsaslandırma yolu ilə türk xalqlarının tarix və mədəniyyətinin qədimliyi, üstünlüyü, təsir gücü üzə çıxır. Müəllif türk mədəniyyətinin Şumer mədəniyyətinin varisi olduğunu sübuta yetirir. “İqor polku” dastanında dil, üslub, tarix və ideoloji baxımdan türk təsirinin olması faktlar əsasında təsdiqini tapır. Əsərdə özünə yer tapan türkçülük ideyaları o vaxtkı ideoloji tələblərə uyğun olmadığı üçün rəsmi şəkildə müəllifə qarşı ittihamların irəli sürülməsinə gətirib çıxarmışdır. 1976-cı ildə Elmlər Akademiyasında keçirilən müzakirə və məhkəmə qərarlarının nəticəsi olaraq “Az-Ya” ideologiyaya zərərli, elmi faydası olmayan əsər kimi qadağan olunur.

Qədim türk mədəniyyətinin iki inkişaf zirvəsi olan türk-Şumer və türk-Sibir mərhələlərinin neçə minillik tarixini izləmək, onların dünya mədəniyyətində, dünya sivilizasiyasında rolunu müəyyənləşdirmək, türklərin haqsız qeyri-elmi-tarixi hücumlara məruz qalmaq və s. məsələlər müəllifin obyektiv və haqlı təhlil və tədqiqlərində özünə yer tapır. O. Süleymenov təhlil və tədqiqlərində bir tərəflilikdən uzaq dayanır. Demək olar ki, fikirlərini dünya elmi “kürəsində” bişirir, heç bir xalqın tarixi haqlarını tapdamır. İki əsas hissədən (“Qızılquşlar və Qazlar”, “Şumernamə”) ibarət “Az-Ya” əsəri bir növ türklərin əhatə və əlaqədə olduğu tarixi yer və məkanların əhali, etnik tərkibi, dil və mədəniyyət nümunələri barədə fikir yürütmək baxımından xarakterikdir. Təbii olaraq burada türk inkişaf xətti əsas mərkəzi xətt kimi önəm təşkil edir.

Ona görə də hadisələrə, elmi-mədəni prosesin gedişi və aşkarlanmasına tarixi və müasir prizmadan yanaşma, türklərin tarixdə yeri, onların dünya mədəniyyəti tarixində təsdiqi və inkarı problemlərinə münasibət böyük maraq doğurur: “Qədim türk mədəniyyətinin bu iki inkişaf zirvəsi [kök türk-Şumer və qədim türk-Sibir] arasında neçə minillik bir uçurum var. Tənəzzül uçurumu! Tarix elmində köçərilərin mədəni geriliyi haqqında çox yazılıb. Biz bu təyini inkar etmədən, ona dialektika baxımından daha dəqiq və tutumlu bir söz əlavə edirik – yorğunluq. Nədən mənbələr tarixi qrafikin çox kiçik bir parçasını izləyə biliblər və nədən tarixçi bu bir parçanın əsasında iddia edir ki, guya türklərin inkişaf relyefi həmişə hamar olub. Deməli, türk xalqı

yarandığı gündən bədnam bir vəziyyətdə, - yəni Avropa tarixçisinin hazırda onu gördüyü, daha doğrusu görmək istədiyi Vəhşi Tayfa cildində olub.

Hər bir xalqın tarixinin qrafiki kardiogramı xatırladır. Tibb elmində düz xətt ölümü bildirir. Tarixdə isə xalqın yeni sıçrayış üçün güc yığıdığı zamanı.

Türklərin həyat qrafiki hələ başa çatmayıb.”¹

O.Süleymanov əcnəbi-xristian tədqiqatçılarının türkü köçəri, vəhşi tayfa hesab etmələrinə, köçərilərin isə bu qədər mədəniyyət nümunəsi yaratmaq imkanlarının olmamasına etirazı sözlə yox, fakta və məntiqə söykənir, hind-Avropa mədəniyyətinin zənginləşməsində bu mədəniyyətin baza rolunu xüsusi qeyd edir: “Biz Ön Asiyada yaranmış Sözlün və İşarənin Misir incəsənəti kürəsində bəşəndən sonra Hind-Avropa mədəniyyətinin necə zənginləşdirdiyinin şahidi olduq. Lakin sivilizasiyaların qaynar qazanından hind-Avropalılar da bilavasitə bəhrələndilər.”²

Sitata diqqətlə fikir verdikdə görürük ki, alim türkü qarşı ədalətsiz iddiaları ilə çıxış edən, onun tarixi haqqına və milli hissiyyətinə toxunan əcnəbi tədqiqatçılardan fərqli olaraq obyektiv elmi mühakimələr irəli sürür, hər bir xalqın tarixi-mədəni haqqını düzgün qiymətləndirir: “1791-ci ildə A.İ.Musin-Puşkin Müqəddəs Sinodun ober-prokuroru təyin edildi. Həmin il avqustun 11-də II Yekaterinanın fərmanı ilə Sinoda monastr arxivlərindən və kitabxanalardan rus tarixi üçün dəyərli olan əlyazmaları müsadirə etmək icazəsi verildi.

Bu iş A.İ.Musin-Puşkinə tapşırıldı. Təxminən 1792-ci ildə (dəqiq tarixi müəyyənləşdirilməyib) o, XVI əsrə aid bir məcmuə əldə etdi. “İqor polku dastanı”nın nüsxəsi də oradan tapıldı.

1812-ci il Moskva yanğını zamanı qrafın evi də, kitabxanası da yanıb külə döndü. XVI əsrə aid nüsxə beləcə məhv oldu. Hazırda elm aləmində Musin-Puşkinin nəşrindən və Yekaterina üçün surəti köçürülmüş nüsxədən istifadə edilir.

1. O.Süleymanov. Az-Ya. Bakı, 1993, səh.217.

2. O.Süleymanov. Az-Ya. Bakı, 1993, səh.249.

XVI əsr nüsxəsiylə bağlı bu maraqlı əhvalat elə həmin dövrdə rus alimlərində də, əcnəbi mütəxəssislərdə də dastanın həqiqiliyinə şübhə oyatdı; güman edilirdi ki, əldə olunan nüsxə saxtadır və bundan məqsəd keçmiş dövrlərdən alınmış dəlillərlə Yekaterinanın imperialist siyasətinə haqq qazandırmaqdır. Hətta saxta nüsxənin gümana gələn müəlliflərinin adları çəkilirdi (o cümlədən Musin-Puşkinin).¹

“İqor polku dastanı” tarixinə dair” tədqiqatlarında O.Süleymenovun fikirləri elmi prinsiplərə söykənir. Burada əsas sual kimi səslənən “İqor polku dastanı” həqiqətən olubmu, yoxsa bu XVIII əsrdə düzəldilmiş saxta əlyazmadır?” – sualına cavab tapmaqda O.Süleymenov üst-üstə düşən, kəsişən fikirləri götür-qoy edir, konkret cavaba tələsmir. Məqsəd isə əsl alim təmkinini və obyektivliyi ilə dəqiq faktları üzə çıxarmaq, başqa bir xalqın mədəni tarixinə kölgə salmamaqdır.

Ona görə də müəllif “İqor polku dastanı” ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatçı alimlərin fikir və mülahizələrinə diqqətlə yanaşır, onları süzgəcdən keçirir, qənaətlərini ortaya qoyur². Məlumdur ki, dastanın XII əsrdən başlayaraq ayrı-ayrı əsrlərdə (XVIII əsrə qədər) formalaşdığı iddia edilir. O.Süleymenova görə “heç olmasa bir faktı olduğu kimi qəbul etmək lazımdır. “İqor polku dastanı” ən azı iki zaman kəsiyinin – XII və XVI əsrlərin məhsulu, ədəbi abidəsidir.” Əlbəttə, burada bir incə məqam özünü göstərir. O.Süleymenov bu fikirləri deməklə, heç də nasixlərin (əlyazma nüsxəsini köçürən şəxslərin) dastana etdikləri saxta əlavələrini nəzərdən qaçırır. “O, (nasir nəzərdə tutulur – E.Q.) nəinki dastanın canına bir xristian ab-havası hopdurur, ən kədərli odur ki, öz dövrünün ruhuna uyğun olaraq, bəzi parçalara vətənpərvərlik donu geydirməyə cəhd edirdi”³.

O.Süleymenov “İqor polku dastanı”nın üzü köçürülən üç nüsxəsi və bu nüsxələrin taleyi barədə məlumat verir: "Bu nüsxələrdən birini XVIII əsrdə Musin-Puşkin əldə edir. O biri nüsxə XX əsrdə Peçorada görünüb yox olur. Üçüncüsünü isə Həştərxan bazarından naməlum bir

1. O.Süleymenov. Az-Ya. Bakı, 1993, səh.5.

2. Geniş bax: O.Süleymanov. Az-Ya, Bakı, 1993, səh.5-20.

3. O.Süleymenov. Az-Ya. Bakı, 1993, səh.15.

qazax alıb harasa aparır...”¹

O.Süleymanov “İqor polku dastanı”nı nadir abidə hesab edir. O, əsərdə türkizm məsələsinə xüsusi diqqət yetirir. Türkizmlərin olmasını “İqor polku dastanı”nın XII əsr slavyan dialekti əsasında yaradılmasını sübut edən əsas dəlil kimi qiymətləndirir: “Mənə belə gəlir ki, slavyan-türk tarixinin maraqlı epizodlarından birinə həsr edilmiş “İqor polku dastanı”nın müəllifi də türk dilinin ab-havası, poeziyası hopmuş bir mühitdə yaşayıb-yaratmışdır.

O öz dövrü və zümrəsinin övladı idi və mətndə artıq sıradan çıxmış türkizmlərdən deyil, oxucuların başa düşməyəcəyindən qorxub-çəkinmədən canlı türk terminləri və leksemalarından bol-bol istifadə etmişdir. Çünki o öz əsərini XII yüzilliyin ikidilli oxucusuna hesablamışdı.”² Göründüyü kimi, burada müəllif dastanda türkizmlərin işlənmə və ifadəsinə ehtiyac doğuran mühitin qismən də olsa mənzərəsini verə bilmişdir. Məhz əsər boyu bir çox söz qruplarının etimoloji variantlarının verilməsi, bu sözlərin digər dillərdəki söz yaradıcılığında oynadığı rolun göstərilməsi diqqətdən yayınmır. Məsələn: batır-batur-bootur, boqatur-boqatır və ya buy-biy-bay-bey-boy və s.

Lakin O.Süleymanov təhlil və tədqiqlərində belə bir fikri irəli sürür ki, “bir neçə əsr sonra Rusiyada türk dili öz əhəmiyyətini müəyyən qədər itirdiyindən” türk sözlərinin işlənmə imkanları daralmağa başlayır. Ona görə də XVI əsrdə “İqor polku dastanı”nı köçürən nasix əsərdəki türkizmlərin çoxunu tərcümə etmiş, onları şimal rus şivələrində işlənən sözlərlə əvəzləmişdir. O.Süleymanov bu halı, - yəni türk sözlərinin əvəzlənməsinə təəssüflənir. Amma təsadüf nəticəsində tərcümə edilməyən türk sözlərinin mövcudluğunu isə yüksək qiymətləndirir: “Lakin köçürmələr zamanı möcüzə nəticəsində qalmış türk sözləri dastana xüsusi kolorit və dad verir. Dnepr suyunda həll olunmuş Baskançuk duzu kimi. Yaxud qan kimi. Yaxud göz yaşı kimi.”³

Şumer-türk dili və tarixi əlaqələrinin, Şumer mədəniyyəti izlərinin,

1. O.Süleymanov. Az-Ya. Bakı, 1993, səh.20.

2. Yenə orada., səh.153.

3. Yenə orada., səh.154.

bu mədəniyyətin dünya mədəniyyətinə təsiri məsələlərinin öyrənilməsi O.Süleymenov yaradıcılığında xüsusi yer tutur. “Az-Ya” kitabına daxil olan “Şumernamə” hissəsində müəllif ana türklərin bir zamanlar Mərkəzi Asiyanın “mədəniyyət qazanında “bişmələrini” və “Asiya çöllərinə çəkilərək şumer leksemini də özləriylə aparmalarını” qeyd edir. Burada türk sözləri, onun şumer leksemiylə bağlılığı, şumer dövründə türk dillərinin mövcudluğu tutarlı dəlillərlə sübuta yetirilir. Türk və Şumer kurqanlarının rəmzi atributlarının oxşarlığı ilə bu əlaqələrin təsadüfi olmadığı göstərilir. O.Süleymenov Şumerlərlə bağlı özünə qədərki yazılan saxtılığa qarşı çıxaraq mənbələrə kor-koranə münasibət bəsləmir. Faktlarla sübuta yetirir ki, Şumerlərlə bağlı əksər yazılarda yanlışlığa yol verilib. Həqiqət isə Şumer-Türk bağlılığının göstərilməsindədir. Əlbəttə, Şumer-Türk etnik bağlılığı fikirləri qarşısında hər cür sədd çəkən totalitar rejimin qadağaları dövründə belə bir mövzudan bəhs açmaq olduqca çətin idi. Lakin O.Süleymenovun etnik-tarixi problemlərə təəssübkeş türk qeyrəti ilə müdaxiləsi bütün çətinliklərə sinə gərməsinə gətirib çıxarırdı. Bu barədə O.Süleymenovun fikirlərini xatırlamaq olduqca maraqlı görünür: “Əgər Şumerə görə sənəni ciyərinə çıxarırlarsa, sən onun yolunda Vətən uğrunda döyüşdüyn kimi döyüşməlisən. Onun qarşısında Vətən qarşısında olduğu kimi cavab verməlisən. ...Daha yetər, Şumerlə məşğul olduğum illər ərzində yığılıb qalmış düşüncə və duyğuları kağıza köçürməliyəm.”¹

Qeyd edək ki, müəllifin Şumerlərlə bağlı kağıza köçürdüyü “düşüncə və duyğuları” illərdən bəri araşdırdığı və tədqiq etdiyi arxeoloji tapıntılara, e.ə. aid Çin salnamələrinə, Avropa, rus və Şərq alimlərinin fikirlərinə, Avesta və qədim türk yazılarına və s. söykənir. Nəticədə “Şumer” sözünün etimologiyasından tutmuş, Şumerlərin qədim bir xalq kimi tarix meydanında keçdiyi yolun “hərəkət cədvəlinə” qədər bütün məsələlərə aydınlıq gətirilir.

1. O.Süleymenov. Az-Ya. Bakı, 1993, səh.168.

KRIM-TATAR
ƏDƏBİYYATI



İSMAYIL BƏY QASPIRALI

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində kırım-tatar ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Rusiya müsəlmanlarının lideri, türk millətinin müəllimi, xalq maarifi islahatçısı, “üsuli-cədid” hərəkatının və tatar mətbuatının banisi kimi şöhrət tapmış, “bütün türkçülük hərəkatının mərkəzi siması” (Yusif Akçura) hesab edilən İsmayıl Qaspiralı 1851-ci ildə Baxçasaray yaxınlığında yerləşən Ovçu kəndində (Ovçuköydə) anadan olmuşdur. O, Qafqazın baş valisi knyaz Vorontsovun tərcüməçisi olan atası Mustafa ağanın doğulduğu Qaspiralı kəndinin adını özünə ləqəb götürmüşdür.



İSMAYIL BƏY QASPIRALI
(1851-1914)

Sevastopol müharibəsi ilə əlaqədar Mustafa ağanın ailəsi 1854-cü ildə Baxçasaraya köçür və İsmayıl Qaspiralı 7 il burada yaşayır. O, ilk tərbiyəni düşüncəsi xalq ruhunda köklənmiş Həbibə adlı sadə bir xanımdan almışdır. Hacı İsmayıl əfəndi isə onun ilk ibtidai təhsil müəllimi olmuş, gənc İsmayıl əlifba və oxumağı bu şəxsin sayəsində öyrənmişdir. İsmayıl Qaspiralı 1861-ci ildə Ağməscid gimnaziyasına daxil olur və orada 2 il təhsil alır. Daha sonra o, rus ordusunda zabit olmaq arzusu ilə təhsilini Voronej və Moskva hərbi məktəblərində davam etdirir. Moskva mühiti onun milli türk düşüncəsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu dövrdə “slavyançılığın və rusçuluğun mərkəzi olan” Moskvada, xüsusilə yaxından əlaqədə olduğu “Moskovski vedemosti” qəzetinin redaktoru İvan Katkovun ailəsində, o cümlədən təhsil aldığı hərbi məktəbdə türklərə olan düşmənçilik təbliğatının şahidi olur, bütün bunlar onda təəssübkeşliyi artırır, ruhunda türkçülük ideyalarının oyan-

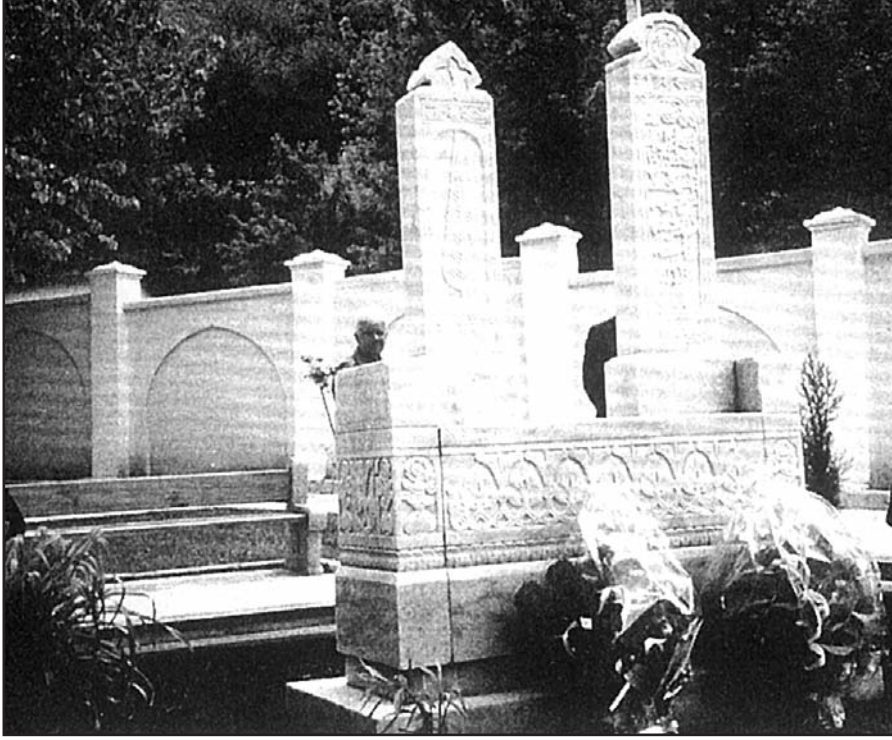
masına təkən verir. Moskva hərbi məktəbində oxuyarkən əslən kırımlı olan, lakin Litvada yaşayan Mustafa Mirzə ilə birlikdə Kritdə türklərə qarşı qiyama qalxmış qüvvələrlə mübarizə aparmaq məqsədi ilə gizli olaraq İstanbula keçmək arzusu pasportunun olmaması səbəbindən baş tutmur. İsmayıl bəy Qaspiralı Türkiyəyə gedə bilməsə də bir daha Moskvaya qayıtmır, 1868-ci ildən başlayaraq Baxçasarayın “Zəncirli” mədrəsəsində rus dili müəllimi işləyir. O, 1869-cu ildə daha yüksək maaşla Yaltanın Dərəkənd məktəbinə müəllim təyin edilsə də, burada iki il işlədikdən sonra, 1871-ci ildə yenidən Baxçasaraya qayıdaraq “Zəncirli” məktəbində rus dili müəllimi kimi fəaliyyətini davam etdirir. Lakin İ.Qaspiralının məktəbdə tələbələrə türk dilində danışmağa həvəsləndirməsi, yeni üsullu tədrisi tətbiq etməsi birmənalı qarşılanmır, müəyyən tənqid və hədələrlə üzləşir. Buna görə də İ.Qaspiralı Türkiyəyə gedərək orada zabıt olmaq qərarına gəlir. Lakin onun hərbi məktəbi tamamlamaması bu istəyi reallaşdırmağa imkan vermir. O, hərbi təhsilini tamamlamaq məqsədilə 1872-ci ildə Parisə gedir. Parisdə fransız dilini mükəmməl öyrənən İ.Qaspiralı qərb mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmaq imkanı qazanır. O, Parisdə əslən tatar olan görkəmli rus ədibi Turgenevlə tanış olur. Bu tanışlıq dostluğa çevrilir, Turgenevin şəxsi mirzəsi kimi əsərlərinin üzünü köçürür və çapa təqdim edir. 1874-cü ildə türk zabiti olmaq arzusu ilə Parisdən İstanbula gələn İ.Qaspiralının ümidləri boşa çıxır. Türk ordusunda zabıt olmaq məqsədilə təxminən bir il müddətində ayrı-ayrı şəxs və təşkilatlara müraciətinə əhəmiyyət verilmədiyini gördükdən sonra o, 1875-ci ildə doğma vətəni Krıma qayıdır. 1875-78-ci illər arasında heç bir rəsmi təşkilatda işləmir. O, 1878-ci ildə Baxçasaray şəhər bələdiyyəsinin sədri seçilir və 1882-ci ilə qədər bu vəzifədə çalışır. Bu müddətdə bələdiyyə sədri kimi onun məktəb və xəstəxanalar açmaq, küçələri təmir etmək, mədəni sosial layihələr həyata keçirmək təklifləri çox böyük maneələrlə üzləşir. O, eyni zamanda 1879-cu ildə qəzet çıxarmaq məqsədilə hökumətə ərizə ilə müraciət edir. Lakin çar hökuməti bu müraciəti rədd edir. İ.Qaspiralı 1882-ci ildə Kazanın məşhur Akçuralar nəslindən olan İsfəndiyar bəyin qızı Zöhrə xanımla Baxçasarayda tanış olur. Onu da qeyd edək ki, Yusif Akçura Zöhrə xanımın qardaşı Həsən bəyin oğlu idi. Zöhrə xanım əmisi İbrahim bəylə Krıma müalicəyə

gəlsə də İ.Qaspiralının onunla evlənmək təklifini qəbul edir. İ.Qaspiralı 1882-ci ilin sonlarında Zöhrə xanımla evlənmək niyyəti ilə Simbirski vilayətinə gedir. Zöhrə xanımın atası İsfəndiyar bəy varlı zavod sahibi, zəngin əsilzadə olduğu üçün qızını şəhər bələdiyyə sədrinə verməyi özünə əksiklik bilir və İ.Qaspiralını evdən qovur. Lakin İ.Qaspiralı Zöhrə xanımla qaçıraraq onunla kəbin kəsdirir. Bundan sonra çarəsiz qalan Zöhrə xanımın atası Simbirskidə onlara toy edir və Baxçasarayya yola salır. Rusiyada Krımın II Yekaterina tərəfindən işğal edilməsinin (1783) 100 illik bayram tədbirlərinin keçirildiyi 1883-cü ildə İ.Qaspiralıya “Tərcüman” qəzetini nəşr etməyə icazə verilir. Lakin qəzeti çap etmək üçün maliyyə vəsaiti olmadığından İ.Qaspiralı bu mətbu orqanının ilk nömrəsini çox əziyyətlə çap etməyə müvəffəq oldu. Krım əsilzadələrindən birinin qızı olan anası Fatimə xanımın, həyat yoldaşı Zöhrə xanımın qiymətli əşyalarını satmaqla əldə etdiyi vəsaitin, Kazan və Nijni-Novqoroda gedərək şəxsən özünün topladığı pulların hesabına 10 aprel 1883-cü il tarixində “Tərcüman” qəzetinin ilk sayı işıq üzü görür. Beləliklə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Rusiyada yaşayan 14 milyonluq türk müsəlmanlarına 34 il müddətində xidmət göstərən “Tərcüman” qəzetinin əsası qoyulur. “Tərcüman” qəzeti 32 il İsmayıl Qaspiralının baş redaktorluğu ilə çap olunmuşdur. İsmayıl Qaspiralının ölümündən sonra (1914) “Tərcüman”ın sonrakı iki illik fəaliyyəti dövründə qəzetə Həsən Səbri bəy Ayvazov redaktorluq etmişdir. “Tərcüman” təkcə Rusiyada yaşayan türklər arasında deyil, İran, Türkiyə, Türkiстан, Çin, Misir və s. Şərqi ölkələrində geniş şəkildə yayılırdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qəzetdə türk-islam dünyası ilə bağlı yazılar əsas yer tuturdu, “dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyası əsas xətt kimi qorunurdu. Qəzetin bilavasitə irəli sürdüyü ideyaya uyğun olaraq 1884-cü ildə Baxçasarayın Qayıtmazağa məhəlləsində “üsuli-cədid” məktəbi açılır. İsmayıl Qaspiralının yazdığı “Xocayi-sübyan” dərslisi yeni üsullu məktəbdə əlifba kimi istifadə edilirdi. 1890-cı ildə Firudin bəy Köçərli, Səfərəli bəy Vəlibəyovla birlikdə İ.Qaspiralı ilə görüşmək üçün Baxçasarayya gedir və 10 gün onun qonağı olurlar. 1901-ci ildə İ.Qaspiralı Qafqaz səyahəti zamanı Şəkidə olur. 1903-cü ildə İ.Qaspiralı Bakıya gəlir. 1903-cü ildə İ.Qaspiralı ilə “Şərqi-rus” qəzetinin redaktoru M.Şah-

taxtlı arasında (ərəb və latın əlifbası ilə bağlı) ixtilaf baş verir. İş o yerə çatır ki, İ.Qaspiralı M.Şahtaxtlını məhkəməyə verir. M.Şahtaxtlının İ.Qaspiralıya yazdığı məktubdan sonra məhkəmə münaqişəsi başa çatır. 1903-cü ildə Zöhrə xanım vəfat edir. İ.Qaspiralı onun bacısı Xurşid xanımla evlənir. Zöhrə xanım (Rifat, Şəfiqə, Behiyə, Leyla, Daniyal, Nigar, Mənsur, Heydər) 8 övlad dünyaya gətirmiş, qızlarından Şəfiqə xanım Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin tanınmış nümayəndəsi Nəsim bəy Yusifbəyovun həyat yoldaşı olmuşdur.

İ.Qaspiralının bilavasitə təşəbbüsü ilə başlayan və qısa zaman fasiləsində Rusiyanın əksər türk bölgələrində geniş yayılan “üsuli-cədid” hərəkatı bu bölgələrdə yeni tipli məktəblərin açılmasında və qərb mədəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamışdır. “Üsuli-cədid” hərəkatının miqyasını genişləndirmək məqsədi ilə İ.Qaspiralı 1912-ci ildə Hindistana səfər edir. Təxminən iki ay ərzində Bombay şəhərində yeni tipli “Üsuli-səvtiyyə” müsəlman məktəbinin açılmasına nail olur və məktəbin 2 aylıq xərcini “Tərcüman” qəzetinin vəsaiti hesabına ödəyir.

İ.Qaspiralı 1907-ci ilin sentyabr ayında Qahirə toplantısında müsəlmanlar konqresinin keçirilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir. 1906-cı ildə İ.Qaspiralı “dil, fikir, iş birliyinə xidmət naminə” “Millət” qəzetini çap etdirir. Və bu qəzetin fəaliyyəti barədə 27 sentyabr 1906-cı ildə “Tərcüman”da məlumat dərc edilir. Maraqlıdır ki, İ.Qaspiralı bu illərdə digər məcmuələrin də nəşrinə nail olur. Belə ki, 1906-cı ilin mart ayında “Aləmi-nisvan” (“Xanımlar dünyası”) məcmuəsinin, elə həmin ilin aprel ayında isə “Xa-xa-xa” qəzetinin nəşri Qaspiralının mətbuat sahəsində uğurlu fəaliyyətini təsdiqləyirdi. İ.Qaspiralı 1906-cı ildə vahid ədəbi dil yaratmaq məqsədi ilə Ə.Hüseynzadəyə müraciət edir. O, 1908-ci ildə Türkiyəyə səfəri zamanı Bakıda olur, Xəzər dənizi vasitəsilə Türkiyəyə keçir. İ.Qaspiralı 1911-ci ildə Ə.Hüseynzadə ilə birlikdə İttihad və Tərəqqi Partiyası Baş məclisinə üzv seçilir. 1911-ci ildə bronxit xəstəliyindən əziyyət çəkən İ.Qaspiralı həkimlərin məsləhəti ilə qəzetçilik fəaliyyətini dayandırır oğlu Rifat bəyin nəşriyyəti ilə “Zaman” qəzetinin nəşrini planlaşdırır. Lakin “Zaman” qəzetinin nəşri mümkün olmadığına görə o, “Tərcüman” qəzetinin



İsmayıl bəy Qaspiralının məzarı (Bağçasaray)

fəaliyyətini bərpa edir. İ.Qaspiralı 1913-cü ildə Moskvaya gedir. 1914-cü ildə İ.Qaspiralı Rusiyada müsəlman fraksiyasını dirçəltmək məqsədi ilə Peterburq səfərinə çıxır. Səfər zamanı onun bərk soyuqlaması xəstəliyinin şiddətlənməsinə səbəb olur. Ölümündən düz iki ay əvvəl oğlanları Rifat və Heydərə, qızları Şəfiqə və Nigara, kürəkəni Nəsibə və Cəfər Seyidəhməd Kırımlıya öləcəyi təqdirdə “Tərcüman” qəzetinin nəşri, özünün harada dəfn olunması, yas mərasiminin hansı şəkildə keçirilməsi barədə vəsiyyət edir. İsmayıl bəy Qaspiralı 1914-cü il sentyabrın 11-də saat 830 dəqiqədə 63 yaşında dünyasını dəyişmişdir. Onun cənazəsi sentyabrın 12-də Baxçasaraydakı “Zincirli” mədrəsəsinin həyətində yerləşən Mənlı Gərəyxan həzrətləri türbəsinin yanında dəfn edilmişdir. İsmayıl Qaspiralının ölümündən 14 gün sonra

“Tərcüman”ın 1914-cü il 25 sentyabr tarixli 195-ci sayında bu barədə belə bir xəbər dərc olunur: “Tərcüman”ın təsisçisi böyük İsmayıl bəy Qaspirinski həzrətləri düçar olduqları xəstəlikdən sentyabrın 11-də saat 830-da ruhunu təslim etmişdir. Sentyabrın 12-də cümə günü saat 2-də cənazə namazı qılınıb dəfn edilmişdir.

32 yaşından sonra babasını itirmiş “Tərcüman” bütün sevgili oxucularına bəyani təziyə ilə yas və ələmdə iştiraklarından dolayı ərzi-təşəkkür eylər”.

YARADICILIĞI

İsmayıl bəy Qaspiralı yaradıcılığının şah əsəri olan “Tərcüman” mənsub olduğu türk xalqının ictimai-siyasi və mədəni həyatında dirçəliş rolunu oynamaqla yanaşı, görkəmli şəxsiyyətin irəli sürdüyü “dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyalarının reallaşmasında güclü təsir vasitəsinə çevrilmişdir. Böyük ideyalar carçısı İ.Qaspiralı mütərəqqi fikirlərin həyata keçməsində heç şübhəsiz, bədii ədəbiyyat və publisistikanı daha əhəmiyyətli hesab edirdi. İ.Qaspiralıya görə hər bir milləti millət kimi tanımaqda din və ədəbiyyatın rolu əvəz olunmazdır. Bu mənada İ.Qaspiralının ədəbiyyatsız xalqları “vəhşi tayfa” adlandırması təsadüfi görünür. “O, belə hesab edirdi ki, bədii əsər hər şeydən əvvəl geniş xalq kütləsinin arzu və istəklərinin ifadəçisi və düşüncələrinin tərcümanı olmalıdır” (Xeyrulla Məmmədov).

İsmayıl Qaspiralı türk dünyasının böyük şəxsiyyəti, ideoloqu olmaqla yanaşı, ilk növbədə nasir və publisist kimi məşhurdur. Onun yaradıcılığında roman və hekayələri mühüm yer tutur.

İsmayıl Qaspiralı Avropa və Afrika ölkələrini səyahət edən eyni bir qəhrəmanın macərələri əsasında silsilə romanlar yazmış, bunları “Tərcüman” qəzetində çap etdirmişdir. “Firəngistan məktubları”, “Darürrahat müsəlmanları”, “Sudan məktubları”, “Qadınlar ölkəsi” və “Molla Abbas Fransıya təsadüf: Gül Baba ziyarəti” əsərləri eyni qəhrəmanın - Molla Abbasın iştirak etdiyi müxtəlif romanlar silsiləsidir. Silsiləyə daxil olan ilk əsər “Firəngistan məktubları”dır. Roman 1887-1889-cu illərdə “Tərcüman” qəzetində “Molla Abbas” imzasıyla dərc edilmiş, az vaxt keçmədən ayrıca kitab halında çap olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi “Firəngistan məktubları” əsərinin baş qəhrəmanı

Daşkəndli Molla Abbasdır. Onun vətəninə Fransaya gəlməsi, oradan İspaniyaya getməsi, başına gələn əhvalatları hekayə etməsi əsərin məzmununu təşkil edir. Əsərdəki hadisələr bilavasitə Molla Abbasın dili ilə nəql olunur. Əsərin əvvəlində Molla Abbas özü və səfərinin məqsədi haqqında belə məlumat verir: “Daşkənddən səfərə çıxanda iyirmi iki yaşında idim. Atamdan qalmış mal və sərvətlə nə qədər dolasam da yetərli idi. Özüm harda, vətən və yurd orda olacaq kimi tək başına bir gənc idim. Səyahət, elm və bilik üçün nə qədər uzaqlarda olsam da ardımca baxıb qalacaq yox idi. Orenburqdan keçib Moskvaya gəldim. Burada gördüklərim və Kazanlı tanışlarımdan anladığım məlumata görə Firəngistan qayət könlümə düşdü, bu ölkələri görməyə həvəs etdim. Bir də ki, əski kitabda Avropada zamani ərəb və türkdən qalmış əzizlər və ziyarətlər olduğunu bilib, bunları ziyarət etməyə murad etdim. Bu halda Ades (Odessa) şəhərinə gəldim”. Molla Abbasın səfər zamanı məqsədinə uyğun olaraq Macarıstanda “Gül Baba” (Macarıstanda XVI əsrdə Osmanlı türklərindən qalmış bir bəktəşi şeyxinin türbəsi), Fransada “Qırx əzizlər” adlı (732-ci ildə islam ordusunun Fransadan geri çəkilərkən şəhid olmuş əsgərləri üçün tikilmiş məqbərə. Hazırda onun mövcud olub-olmaması məlum deyil.) müqəddəs ocaqları ziyarət etməsi barədə əsərdə məlumat verilir. Romanda Molla Abbasın Odessada teatr tamaşasına baxarkən firəng qızı Jozefin ilə tanışlığı və ondan Fransa haqqında məlumatlar alması bilavasitə baş qəhrəmanda hələ Avropanı görmədən Avropa təəssüratlarının yaranmasına, onun Avropaya olan meylinin artmasına xidmət rolunu oynayır. Molla Abbasda şərq yox, Avropa marağının güclənmə səbəbi də əsərdə bu tanışlıqla əlaqələndirilir: “Bir həftə keçdi. Bu günləri həp firəng qızı ilə keçirdim. Firənglər və Firəngistan haqqında mənə məlum etdiyi əhvalatlara görə firəng qövminin diqqətəlayiq və təəccüblü olduğuna şübhəm qalmadı. Belə ki, Jozefinlə tanış-biliş olunca islam ölkələrini ziyarət etməzdən əvvəl yabançı ölkələri gəzib, görüb, anlamağa qayət həvəsli oldum”. Göründüyü kimi, Molla Abbasın bir tərəfdən Kazanlı tanışlarından, digər tərəfdən də firəng qızından Avropa haqqında eşitdikləri onun bu diyara getmək həvəsini nəinki artırmış, eyni zamanda “firəngin diqqətəlayiq və təəccüblü” cəhətlərinə meylini gücləndirmişdir.

Hadisələrin inkişafı zamanı biz Molla Abbasın Jozefinlə nigah bağladığının şahidi oluruq. Molla Abbas dünyaya gələcək övladlarının müsəlman kimi tanınmasını vacib şərt hesab edir. Bu şərti müəllif əsərdə bir məqsəd kimi işlədir. Lakin əsas məqsəd Molla Abbasın Avropaya doğru səyahəti zamanı keçdiyi ölkələrdə gördüyü hadisələr və onlara münasibətində açıqlanır.

Rusiya, Ukrayna, Polşa, Qalitsiya, Almaniya, Macarıstan torpaqlarından keçərkən Molla Abbasın keçirdiyi hisslər, bu ölkələr haqqında onda yaranan təəssüratlar olduqca orijinal təsirə malikdir. Xüsusən alman və macar elm, təhsil, mədəniyyəti onda heyrət doğurur. Zəngin kitabxanaların, modern təhsil sisteminin olmasını müəllif qəhrəmanının dili ilə cəmiyyətin inkişaf təməli kimi səciyyələndirir. İ.Qaspiralıya görə “elm, mərifət günəş işığı kimidir. Cümlə aləmə aydınlıq və qüvvət verir.” Əslində bu fikirlərdə öz maarifçi görüşlərini əks etdirən İ.Qaspiralı xalqların tərəqqisini elm və təhsildə görərək millətinin də bu yolu tutmasını arzulayır. Əsərdə Molla Abbasın Vyana şəhərində görkəmli türko loq Vamberi ilə görüşü maraqlı tərzdə təqdim olunur. Müəllif Vamberinin Türkistanda tarixi abidələrin tədqiq etmək marağını ora gəlişinin bir səbəbini də məhz onun özünün və mənsub olduğu macar xalqının türk əsilli olması ilə bağlayır. Düzdür, əsərdə Vamberinin Türkiстана getməsinin başqa bir səbəbi də açıqlanır: “Rəvayətə görə Vamberi dərviş qiyafəsinə girib Türkiстанı dil kəşfi üçün dolaşmamış. Bu adamı bu tərəfə ingilis hökuməti yollamışdır. Bu səyahət zamanı ruslar Ağməscid və Evliyata qalalarını alıb Kokand və Daşkənd tərəfə gəlməkdə imişlər. İngilislər qısqanclıq və daha ziyadəsi Hindistanda malik olduqları ölkələrdən qorxub Rusiyanın Türkiстанına irəliləməsindən xoşlanmayıb. Türkiстан durumunu anlamaq istəmişlər. Bir türlü şübhə olmamaq üçün ingilis casusu yollamayıb, venqriyalı Vamberini yollamışlar. Vamberi İrandan, Xivədən keçib Buxaraya yetmişdir.” Əsərdə səslənən bu fikirlərdə müəyyən tarixi faktların sadələnməsi ilə yanaşı, türk, mənəvi-mədəni tarixinin qədimliyinin təsdiqi də dayanır. Bir qədər əvvəldə adlarını sadələdiyimiz Avropa ölkələrində Molla Abbasın türk tarixi abidələrini axtarması, həmsöhbət olduğu şəxslərdən bu günkü qərb mədəniyyətinin əsasında dayanan bir

sıra islam mənəvi dəyərlərinin mövcudluğu ilə əlaqədar məlumatlar eşitməsi türk-müsəlman təsirinin tək cə Şər qə yox, həm də Qərbə nüfuzundan xəbər verir. Əsərdə Molla Abbas çox hadisələrlə üzləşir. O, Parisə gəldikdən sonra Jozefini boşayır. Müsyo Şalon adlı tanınmış bir şəxslə tanış olur. Onun qızı Marqaritaya fars və türk dillərindən dərs keçir. Avropa mədəniyyəti, təhsil sistemi, əxlaq, ailə və məişət tərzi barədə bu şəxslərlə söhbətlərində Molla Abbas Şərqin nə qədər geri qaldığını açıq-aşkar duya bilir.

Molla Abbas Marqaritaya türk və fars dillərini öyrətdiyi kimi, özü də fransız dilini öyrənmək üçün məktəbə gedir. O, Marqaritaya olan sevgi hissələrini cilovlaya bilmir. Əslində onların məhəbbəti qarşılıqlı məhəbbət əsasında qurulur. Parisdə demək olar ki, 8 ay problemsiz yaşayan Molla Abbas bir yaşlı qadının qətlinə günahlandırılıb həbs edilir. O, azadlıqda olarkən tez-tez elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində Qərb ilə Türkiyənin fərqi müqayisə etdiyi kimi, həbsxanada da Avropa həbsxanalarının Şərq həbsxanalarından fərqləndiyini görür və bunun timsalında Fransa məhəbbətlərini cəza yeri yox, islah məktəbi kimi qiymətləndirir. Əslində, obrazın geniş müqayisələrində İ. Qaspiralı özünün islahatçılıq görüşlərini oxucuya təqdim edir. Molla Abbas 16 gün həbsxanada saxlanıldıqdan sonra məhkəməyə gətirilir. O, məhkəmədə qadının öldürülməsindən xəbərsiz olduğunu, nahaqdan tutulduğunu bildirsə də, heç bir fakt, dəlil gətirmədiyini üçün məhkəməni inandıra bilmir. Hətta onun vəkili də hüquqlarını qoruduğu insanı müdafiə etməkdə aciz qalır. Əsərlə tanışlıq zamanı görürük ki, qətl törənən zaman Molla Abbas şəhərdən uzaqda yerləşən bir məkanda Marqarita ilə gizli şəkildə görüşdə imiş. Molla Abbas bilirdi ki, əgər bu dəlili məhkəmənin nəzərinə çatdırsa, onu günahsız kimi buraxacaqlar. Lakin başa düşür ki, Marqarita ilə olan gizli görüşlərinin sirri açılarsa tək cə bir qızın yox, həm də bir şərəfli ailənin namusuna ləkə yaxılacaqdır. Necə deyərlər, öz başını qurtarmaqla başqa bir başı bəlaya salacaqdır. Məhkəmənin gedişi zamanı salona üzləri və başları tamamilə örtülmüş, sifətləri görünməz olan iki qadın daxil olur. Məlum olur ki, onların biri şahid qismindədir. Digəri isə şahid olacaq qadının halı pis olduğundan onu məhkəmə binasına gətirməyə yardımçı olmuşdur. Şahid qadın adını, kimliyini məhkəməyə bildirmədən

ifadə vermək istəyir. Çünki qadın bilir ki, kimliyi aşkar olsa ailə namuslarına xələl gələcək, günah sahibi kimi qınaq obyektinə olacaqdır. Lakin hakim ifadə verən şəxsin kimliyinin bilinməsinin vacibliyini tələb etdiyinə görə çarşablı qadın örtüyünü başından götürərək Marqarita olduğunu söyləyir.

Marqarita yaşlı qadının qətl olunduğunu gün Molla Abbasla şəhərdən 2-3 saatlıq kənardə olduğunu, ayrı-ayrı günlərdə isə hotellərdə öz adlarını gizlədərək, başqa ad altında gün keçirdiklərini bildirir. Marqaritanın atası Müsyo Şalon bu sözləri eşitdikdə halı pisləşir və bir qrup adam onu zaldan kənara çıxarır. Lakin Müsyo Şalon beyninə qan sızmasından vəfat edir.

Marqaritanın çıxışı Molla Abbasın günahsız olduğunu sübuta yetirir. Onu azadlığa buraxırlar. Marqarita atasının ölümündən bir müddət xəbər tutmur. Müsyo Şalonun guya ticarət məqsədi ilə Moskvaya getdiyini Marqaritaya bildirib onu sakitləşdirənlər də, az vaxtdan sonra qız atasının ölümündən xəbər tutur. O, Molla Abbasa olan məhəbbətinin atasının ölümünə səbəb olduğundan günahını əfv etmək xatirinə dərvişanə ömür sürməyə qərar verir. Elə bu səbəbdən də Molla Abbasa olan məhəbbət və ünsiyyəti üzərindən xətt çəkir.

Molla Abbas Pale Royal bazarında Şeyx Cəlal adlı fransız, ingilis, ispan dillərini öz ana dili kimi bilən bir ərəbə rast gəlir. Şeyx Cəlal 15 il Avropa məmləkətlərində ticarətlə məşğul olduğundan bu yerləri yaxşı tanıyır. Onun Avropa barəsindəki fikirləri Molla Abbasda müəyyən maraq doğurur. İ.Qaspiralı bir növ özünün ictimai-siyasi, elmi-mədəni, əxlaqi və s. görüşlərini bu yolla oxucusuna çatdırmağı daha məqsədəuyğun hesab edir. İ.Qaspiralı haqqın, ədalətin təntənəsində və bunların mövcudluğunda insan səadətini dayandığını bəyan etmişdir. Əks təqdirdə mərifətə, ağıla, tərbiyəyə qalib gələn eqoizmin, nəfsin cəmiyyət üçün ziyanlarından bəhs açaraq əsl həqiqət yoluna çatmağın mümkünliyini belə görürdü: “Malın çoxluğu, artıqlığı insanları səadətli etməz. İnsan səadətini çəsməsi birdir və bu da haqq və ədalətdir. Elm, təhsil və tərbiyə haqqın və ədalətin yayılmasına xidmət etmədikcə növi-bəşər səadətdən uzaq qalacaqdır”. Bu fikirlər İ.Qaspiralının ictimai-sosial və maarifçi görüşlərinin əsasında dayanan fikirlərdən biridir. İ.Qaspiralı dünyanı gözdikcə, millətlərin halı ilə

tanış olduqca belə bir qəti fikrə gəlir ki, türk millətinin gələcək səadət yolu təhsil və elmdədir. O, məktəblərin açılmasını bu yolda vacib addım hesab edir.

“Firəngistan məktubları” romanının baş qəhrəmanı Molla Abbasın bir sıra Avropa ölkələrinə səyahəti fonunda müəllifin elm və maarifi təbliğ obyektini kimi ön planda saxlaması da bu zərurətdən irəli gəlmişdir. “Firəngistan məktubları” əsəri Şeyx Cəlalın məsləhəti ilə Molla Abbasın “müsəlmanların əvvəlki zamanlarda qazandığı şərəf və mədəniyyətini öyrənmək üçün Əndəlisə”^{*} getməsi ilə başa çatır.

Molla Abbasın İspaniyaya səyahəti və burada başına gələn əhvalatlar “Dərürrahat müsəlmanları” əsərinin mövzunu təşkil edir. Əsər “Tərcüman” qəzetindən əlavə, müəllifin sağlığında iki dəfə kitab şəklində (1891, 1906) çap olunmuşdur.

Qeyd edək ki, “Dərürrahat müsəlmanları” “Firəngistan məktubları”nın davamıdır. “İdareyi-tərcüman” imzası ilə əsərə yazılmış ön sözdə bu fikir öz təsdiqini belə tapır: “Daşkəndli Molla Abbasın-Fransaya səyahətindən ötrü fransalı ad almış əfəndinin Fransada gördükləri “Firəngistan məktubları” başlığıyla “Tərcüman”da çap edilmişdir. Bu məktublarnın ikinci qismi Əndəlisə səyahəti və indiyə qədər naməlum bir cəmiyyəti - İslamiyyənin hal və vücudundan xəbər verir. “Firəngistan məktubları”nın bu ikinci qismi ayrıca bir əhəmiyyətə layiq olub bəxtiyarənə bir surəti-məişətə yetişmiş cəmiyyəti-müslimindən bəhs etdiyinə görə ... “Dərürrahat müsəlmanları” başlığı ilə risalə (kitabça) şəklində çap edildi və qəzetimizin cümlə müştərilərinə acizənə hədiyyə olaraq göndərildi.”

Əsərdə bəzi kənara çıxmaları nəzərə almasaq, hadisələr əsasən Dərürrahatda - xəyali İslam ölkəsində cərəyan edir. Molla Abbasın “gizli bir vadidə yaşayan müsəlmanlar” arasında görüb yaşadıkları “Dərürrahat müsəlmanları” əsərinin mövzunu təşkil edir.

Əsər maraqlı mövzünü üzərində qurulmuşdur. Fransa ilə vidalaşan

* Əndəlis – İspaniyanın cənubunda yerləşən tarixi vilayətin adı olmuşdur. VIII əsrin əvvəllərində İspaniya ərazilərini işğal edən ərəblər buranı Əndəlis adlandırmışlar. Əndəlis ərəb mütəfəkkirlərindən İbn Tüfeyl, İbn Rüşd, İbn Əbd Rəbbihi, Əbu Hamid əl-Qəznati və başqalarının vətəni hesab edilir.

Molla Abbas 43 saatdan sonra İspaniya sərhəddinə çatır. İlk öncə bu ölkədə gömrük məmuru ilə rastlaşan Molla Abbas məmura İspaniyanı ziyarət etmək məqsədi ilə gəldiyini bəyan edir. Sonra İspaniyanın tarixi haqqında məlumatlar diqqəti cəlb edir. Məğrib valisi Musa ibn Nusayr və Tarik ibn Ziyad tərəfindən bir çox Qərb əyalətlərinin, o cümlədən İspaniyanın fəth olunması faktları əsərdə tarixi-xronoloji ardıcılıqda yer alır. “Darürrahat müsəlmanları” əsərində göstərilir ki, İspaniyaya İslamın gəlişi özü ilə mədəniyyət gətirdi. Şəhərlər, məktəblər, yollar tikildi, fabriklər işə düşdü, su boruları çəkildi və s.

Yazıçı İslamın Əndəlisdə qurub-yaratdıqlarının saysız həddə olduğunu nəzərə çatdırır. Bu məqsədlə müəllif ərəb tarixlərindən götürdüyü faktlara istinad etməklə ispan müsəlmanlığı dövründə mövcud olan şəhər, cami, mədrəsə, xəstəxana, hamam və s. sayları haqqında məlumatı əsərə daxil edir. Ərazidə İslamın zəfər çalması, “əhli - islamın” çoxalması inkişafın əsas səbəbi kimi təqdim edilir: “Əhaliyi-islamiyyənin çoxalması və tərəqqisi, günbəgün məsud olması Əndəlis qitəsini cənnət misallı bir mahal etmişdir...”

Lakin 800 ildən sonra İspaniyadan İslam ordusu geri çəkilməyə məcbur olur, Ferdinandın rəhbərlik etdiyi ispan əsgəri qələbə çalır, İslamdan qalmış bütün abidələr dağıdılır və əhaliyə divan tutulur: “Dağlar arasındakı Darürrahat namı verdiyimiz mahalın cəmiyyəti-islamiyyəsi baba Seyid Musanın əqraba və dostlarından hasil olan xalqdır. Əndəlisü tamam istila edib, güc və qüvvət aldıqdan sonra ispanlar əhli-islama aman və mərhəmət etməyib, ...camilərdə namaz və azan oxutmayıb, məktəblərdə təhsil və tərbiyəni yasaqlayıb. İslamın əlini-qanadını kəsməyə başlamışlar”. Əsərdə Şeyx Cəlalla Molla Abbasın mükəlliməsi fonunda istər Avropa, istərsə də Türkistan tarixi, mədəniyyəti haqqında fikirlərə, millət və cəmiyyətin formalaşmasında elmin, təhsilin rolu məsələlərinə geniş yer verilir.

Əsərdə Əndəlisün məşhur sərdarı mərhum Seydi Musanın dost və əqrabalarına ünvanladığı, yazıldığından 700 il sonra (miladi 2076-cı ildə) açılması vəsiyyətlə olunan möhürlü məktub haqqında məlumatın verilməsi ilk baxışdan qəribə görünə bilər, müəyyən mənada ölkə və millətin gələcəyi barədə oxucunu düşündürməyə vadar edir. Amma Seydi

Musanın vəsiyyətinin dəqiq mətninin nədən ibarət olması təbii olaraq əsərdə açıqlanmasa da, obrazların ehtimallarında burada xalq və millət problemindən, digər millətlər ilə müsəlmanların münasibətlərindən bəhs edilməsi güman edilir.

Əsərin sonunda Molla Abbas Parisdən bir məktub alır. Məktubu Molla Abbasa Marqarita yazmışdır. Məktubdan məlum olur ki, Sudanda Mehdi Məhəmməd Əhməd adlı bir vətənpərvər igid Misiri tutmuş ingilislərin əleyhinə müharibəyə hazırlaşır. Bəzi vətənpərvərlər Mehdi ordusuna kömək məqsədilə Sudana gedirlər. Marqaritanın yazdığına görə bu məqsədlə Avropada pul toplanır və şəxsən özü buna görə 25000 frank yardım etmişdir. Marqarita Molla Abbasın ərəb dilini bildiyi üçün Sudana gedən fransızlara qoşulacağına ümid etdiyini bildirir və bunu arzulayır. Molla Abbas Marqaritaya Parisə gəlib onunla görüşəcəyi və bundan sonra Sudana gedib-getməyəcəyi qərarını verəcəyi barədə məktub yazır.

Əsər bu sonluqla başa çatır. Əslində sonluğun bu cür verilməsi ilə müəllif yeni hadisələrə keçid alır. Daha doğrusu, oxucu qabaqcadan anlayır ki, sonrakı hadisələr Sudanda cərəyan edəcəkdir. Məhz bu ölkə ilə bağlı cərəyan edən hadisələr “Sudan məktubları” əsərinin mövzusunun təşkil edir. “Sudan məktubları”nın ilk nəşri “Tərcüman” qəzetinin 1889-cu il tarixli 35-46-cı saylarında dərc olunmuşdur.

Əsərin məzmunu belədir: “Darürrahatdan Parisə gələn Molla Abbas Marqarita ilə görüşür. Marqarita ona atasının ölümündən sonra atasının ticarət işlərini davam etdirdiyi, Bombey, Bağdad, Təbriz və s. yerlərə məktub yazıb bu şəhərlərin tacirləri ilə ticarət əlaqələri qurmaq niyyəti barədə məlumat verir. Marqarita həmçinin İslam ölkələri ilə Fransa ticarət əlaqələrindən də söhbət açır. Lakin o, İngiltərənin Misirə girməsindən sonra fransız-Misir ticarəti arasında böyük əngəllərin yaranmasını narahatçılıqla qeyd edir. Marqarita bildirir ki, Sudan ölkəsində ingilislərə qarşı Şeyx Məhəmməd Əhməd* mühari-

* Şeyx Məhəmməd Əhməd (1843-1895) Sudan təriqət şeyxidir. İngilislərə qarşı müharibədə xüsusi fərqlənmişdir. Bəzi mənbələrdə qeyd olunur ki, o, türklərin qatı əleyhdarı olmuş, hətta onları kafir adlandırmışdır. İ.Qaspiralı buna görə əsəri tam olaraq işləməkdən vaz keçmişdir. (Qaspiralı. Seçilmiş əsərləri, İstanbul, 2003, səh.285)

bəyə başlayıb. Ancaq onların balta, ox, qılınc və s. ilə ingilis topunun qarşısında duruş gətirməsi müşküldür. Buna görə sudanlılara top atmağı öyrətmək, əsgəri hərbi təlim keçmək üçün köməyə getmək lazımdır. Marqaritanın məsləhəti ilə Molla Abbas, Müsyo Marten, Müsyo Mark və Müsyo Jan özlərini Dağıstan çərkəzləri kimi qələmə verərək Sudana yola düşürlər. Şeyx Şamilin Şərqdəki nüfuzuna və Sudanda heç kimin çərkəz dilini bilməməsinə görə onlar özlərini çərkəz adlandırırlar. Əks təqdirdə ərəb məmləkətində onları avropalı bilib qətlə yetirə bilərdilər. Sudana gedən şəxslərin hərəsi bir sahənin mütəxəssisi – Müsyo Marten top məmuru, Müsyo Mark hərbi mühəndis, Müsyo Jan isə həkim idi. Molla Abbas özü kimi bu üç şəxsin də adını dəyişir. Müsyo Marten Əli Özden, Müsyo Mark Noqay Timur, Müsyo Jan isə sənətinə uyğun olaraq Loğman adını qəbul edir.

Şeyx Abbas Dağıstani (Molla Abbas) – Cəzayir ərəblərinin yaşadığı yerə gəlir. Onlara Şeyx Şamilin ruslara qarşı mübarizəsindən danışıq. Səhrayi-Kəbir (Böyük Səhra) və Sudan haqqında məlumatlar öyrənir, oraya getməyin yollarını arayır. Molla Abbasa anladılar ki, Sudana gedən ən rahat yol “Divanələr ölkəsi”ndən və “Qadınlar ölkəsi”ndən keçir. Abdulla Dari adlı bir şəxs onlara bələdçilik etmək arzusunda olduğunu bildirir: “Loğman dostlarına bildirir ki, qorxuram bu insan bizə xəyanət edər”. Molla Abbas və mühəndis isə Abdulla Daridən xəyanət gözləmədiklərini bildirirlər. Lakin əsərin sonunda hər kəs özlüyündə belə fikirləşir ki, əgər o, xəyanət edib bizi təslim edərsə, divanələrə yox, qadınlara əsir düşməyimiz daha yaxşı olar. Maraqlıdır ki, İ.Qaspiralı əsərin sonunda “davamı irəlidə” (yəni “ardı var”) yazsa da “Tərcüman”ın sonrakı saylarında bu əsərin çapına rast gəlinməmişdir. Lakin qəzetin növbəti saylarında “Qadınlar ölkəsi” əsəri dərc olunmuşdur.

Məzmunundan da görüldüyü kimi, “Sudan məktubları”nda hadisələr Avropadan Afrikaya köçülür. Qarşısına Daşkənddən İstanbula gəlib, oradan da Hicaza yollanmaq məqsədi qoyan Molla Abbas taleyin qisməti ilə Firəngistana, oradan da Afrikaya - Sudana gəlməli olur. Müəllif Molla Abbası az qala dünyanın böyük bir qisminə gəzdirməkdə məqsədi Avropa, Asiya və Afrika xalqlarının həyatı üzərində

apardığı müşahidələri və bunlardan hasil olan nəticələri oxucu ilə bölüşməkdir. “Sudan məktubları”nda XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Avropa imperializminin Şərqi istilasını, Şərqi milli-azadlıq hərəkatının güclənməsi, xalqların öz müqəddəratlarını həll etmək uğrunda mübarizəsi və digər məsələlər əksini tapır. Lakin İ.Qaspiralı maarif və tərbiyəni bütün məsələlərin mərkəzində saxlayır. Ona görə də “Sudan məktubları”nda öz idealına uyğun olaraq yeri gəldikcə tərbiyə və mədəniyyət məsələsinə də toxunur və Molla Abbasın baxışları timsalında fikirlərini ortaya qoyur. Heç şübhəsiz, qadına münasibət və cəmiyyətdə qadının rolu İ.Qaspiralını daim düşündürmüşdür. Çünki yaşadığı müsəlman mühiti, üzvü olduğu cəmiyyət qadına İslam ehkamları münasibətləri daxilində baxmağı tələb edirdi. Ona görə də bu mühiddə qadının bütün fəaliyyət dairəsi təkcə yaşadığı mənzil divarları arasında məhdudlaşmır, həm də haqları tapdanır.

İ.Qaspiralı “Sudan məktubları” əsərində İslam ölkələrinin qadınları ilə Avropa qadınlarını müqayisə etməklə fərqləri sadalayır və qadını cəmiyyətin aparıcı insanı kimi görmək istəyir: “İslam və frenk qadınları arasında hal və tərbiyədə fərq çoxdur. Frenklərin haqqı inkar olunmaz: Çocuğa baxmaq, tərbiyə vermək, təbiblik etmək qadınlarının hünəridir. Bunlar ədəbli və pak olsalar dünyanın ən iyi qadınları olurlar. Frenk hünəri ilə İslam ədəbi bir yerə gəlsə daha gözəl olur”.

“Sudan məktubları” əsərində bəşəriyyətin bütün nizamını kitab, məktəb və tərbiyə ilə bağlayan müəllif bu sahədə avropalıları başqalarına nümunə göstərir, bütün bunları müsəlman həyatı üçün vacib hesab edir: “Firənglərin hər işi kitablara görədir. Hər işi məktəblərdə kitablardan öyrənirlər”.

“Sudan məktubları”nın bir növ davamı olan “Qadınlar ölkəsi” əsərində Molla Abbasın macəraları sona çatır. “Qadınlar ölkəsi” 10 avqust 1890-cı ildən 2 iyul 1891-ci ilədək “Tərcüman”ın müxtəlif saylarında dərc edilmişdir. Bu əsərdə Molla Abbasın və onunla bərabər üç fransız gəncin, Şeyx Məhəmməd Əhmədə kömək üçün getdiyi zaman Qadınlar ölkəsində əsir olmaları və çətinliklə də olsa əsirlikdən qurtulmaları və s. hadisələr öz əksini tapır. Molla Abbas Cəzayir şəhərindən ayrılıb 18 gün yol getdikdən sonra Səhrayı-Kəbirə çatır. Sudanlı zənci Ab-

dulla Dari onlara bələdçilik edir. Abdulla Darinin xəyanəti nəticəsində yolda onları Qadınlar ölkəsinin əsgərləri əsir edirlər. Buna görə bu ölkənin Malikəsi (kraliçası) Abdulla Dariyə qızıl bağışlayır. Bu ölkə qəribəlikləri ilə diqqəti cəlb edir. Burada qadınlar ixtiyar sahibləridirlər. Ölkəni onlar idarə edir. Çöl işlərini onlar görür, müharibəyə gedir. Qadınlar üzləri açıq gəzir və s.

Əksinə kişilər ev işləri görür, uşaqları böyüdür, yemək bişirir, paltar yuyur, qadınlara qulluq edirlər. Digər bir fərqli cəhət də o idi ki, bu ölkədə qadınlar çox kişi alırdılar.

Ölkənin kraliçası Molla Abbasdan Avropa və müsəlman ölkələrində qadınların vəziyyəti ilə əlaqədar məlumatlara qulaq asdıqca bu adətlərə nifrət və ikrah hissi ilə münasibət bildirir. Bütün bunlar real həyatı əks etdirmir. İ.Qaspiralı belə bir fantaziya ilə diqqəti fanatik İslam cəmiyyətinə yönəldir. Qadına münasibətin dözülməzliyini etirazı başqa bir formada təqdim edir. O, Qadınlar ölkəsində kişilərin bu halının təsviri ilə insanları təəccübləndirir. Yazıçı bununla demək istəyir ki, müsəlman mühitində də qadınlara münasibət belədir. Bu təkcə təəccüblü yox, həm də dözülməzdir.

Üç fransız ilə Molla Abbas gənc kraliçanın karvan qarətinə getdiyindən istifadə edib qaçırırlar. Onlar qarət olunacaq karvana çatıb onları bu işdən xəbərdar edirlər və birlikdə Qadınlar ölkəsinin əsgərlərini məğlub edərək Tunisə yol alırlar. Otuz yeddi gündən sonra Tunisə yetişirlər. Molla Abbas Tunisdə Şeyx Məhəmməd Əhmədin vəfat etdiyi Sudanda qıtlıq düşdüyü xəbərini eşidir. Buna görə onlar Sudana getməkdən imtina edirlər. Üç fransız gənc Tunisdən Fransaya, Molla Abbas isə İstanbula yola düşür. Molla Abbas uzun illərin həsrətinə son qoymaq üçün tezliklə Daşkəndə qayıtmaq fikrini qətiləşdirir.

“Tərcüman” qəzetində oxuculara “Divanələr ölkəsi” və “İstanbul məktubları” adı ilə Molla Abbas “məktub”larının yayımlanması vəd olunsa da, bu əsərlər haqqında indiyə qədər məlumat əldə edilməmişdir. Lakin İ.Qaspiralının Molla Abbasın şagirdinin Macarıstanda yerləşən Gül Baba piri ziyarəti zamanı müəllimi ilə görüşməsinə və aralarındakı danışıqlarını əks etdirən “Molla Abbas Fransalıya təsadüf” adlı əsəri 1908-ci ildə “Tərcüman”ın ayrı-ayrı saylarında bütöv halda dərc olunmuşdur.

Əsərdən məlum olur ki, Molla Abbasın şagirdi öz müəllimi ilə 4-cü sinifdə oxuduğu zaman tanış olmuşdur. Lakin Molla Abbası məktəbdə ona müəllim kimi dərs dediyinə görə yox, onun “Firəngistan məktubları”nı oxuduğu üçün özünə müəllim hesab edir. Əsərdə əsas hadisələr Macarıstanda baş verir. Molla Abbas öz şagirdi ilə bu ölkədə görüşür. Gül Baba ziyarəti zamanı Molla Abbas bu ziyarətgahın tarixi haqqında şagirdinə belə məlumat verir: “Gül Baba iranlıdır. Türklərin Macarıstana gəlişindən əvvəl bu ölkəyə səyahət edib və burada vəfat etmişdir.” (Lakin bundan fərqli olaraq prof.Yavuz Akpınar “Firəngistan məktubları” əsərinə verdiyi izahatda Gül Babanı Bəktəşi şeyxi hesab edir, bu ziyarətgahı Macarıstanda Osmanlılardan qalmış XVI əsr dini abidəsi kimi göstərir). Macarların rəvayətinə görə Gül Baba Budin şəhərində xəstələnir. Şəhər əhli ona xidmət göstərir. Bu zaman bir gənc dərviş zühur edir. O, canını təslim edən Gül babanı dəfn etdikdən sonra qeyb olur. Şəhər əhalisinin gözləri qarşısında baş vermiş bu hadisədən sonra insanlar onun məzarını ziyarətgaha çevirirlər. Türklərin Macarıstana gəlişi ilə bu məzarın üstündə sərdabə tikilir. Türklərin macar elindən gedişindən sonra da bura ziyarətgah olaraq qalmışdır. Əsərdə Rəşid əfəndi ilə tanışlıq və onun haqqında verilən məlumat hissələri də oxucu marağından kənarda dayanmır. Rəşid əfəndi Şərq siyasi durumunu, rus, ingilis, İslam və türk dünyası münasibətlərini yaxşı bilən türk mütəxəssisi kimi təqdim olunur. Onun 75 yaşı olsa da, 60 yaşlı insan kimi görünür. Şərq ictimai-siyasi, mədəni həyat tərzini ingiliscə yazaraq avropalılara çatdırır. Lakin onun bütün danışığ və müqayisələrində bir türk təəssübkeşliyi var. Əsərin sonunda özünün dediyi kimi: “Avropaya və ələlxüsus ingilislərə türkləri, aləmi-islamı tanıtdırmaqda, sezdirməkdə xidmətlərimlə iftixar duyuram. Türklərin düşmənləri məni sevməzlər, mən də onları sevməm.”

Bu sevgidəndir ki, o müsəlman dünyasını, onun aparıcı qüvvəsi olan türk millətini daim dünya xalqları içərisində mədəni cəhətdən öndə görmək istəyir. Lakin hazırkı məqamda avropalılardan müsəlmanların geri qalması onu mütəəssir edir, bu geriliyin səbəbini o, ilk növbədə cəhalətdə görür:

“Müsəlmanlar harada bulunurlarsa bulunsunlar, nasıl yaşayırlarsa,

yaşasınlar avropalılara nisbətən hər cəhətdən geridirlər. Əcabə bunun səbəbi nə?...

— Cəhalətdir, əfəndim, cəhalət.”

İ.Qaspiralının əsəri bu sonluqla bitirməsi tək-cə onun millət sevgisini göstərmir. Eyni zamanda türk millətinin geriliyinin səbəbləri tərəqqi inkişaf xətti barədə oxucuda kompleks düşüncə yaradır. İsmayıl Qaspiralının eyni qəhrəmanın iştirakı ilə hadisələrin müxtəlif ölkə, əyalət və şəhərlərdə davam edən 5 roman – epopeya – “Firəngistan məktubları”, “Darürrahat müsəlmanları”, “Sudan məktubları”, “Qadınlar ölkəsi” və “Molla Abbas Fransalıya təsadüf” silsiləsi ilə yanaşı digər nəsr əsərləri də mövcuddur. “Aslan qız” qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış əsərdir. Əsərin mövzusu tarixi hadisələri özündə əks etdirir. Şərqi Türkistan bölgəsinin Üçturfan şəhərini Çi Linq adında zalım sərkərdənin başçılığı altında 30 min çinli əsgərin və 10 min kalmık büt-pərəstinin mühasirəyə alması və onlara qarşı Gülcamal adlı cəsur bir türk qızının başçılığı ilə xalq mübarizəsinin təsviri əsərin mövzusunun təşkil edir. Üçturfan şəhəri ilə Kaşqar arasında rəbitəni kəsən Çi Linq şəhər əhalisinə təslim olmaq üçün bir gün vaxt verir. Əks təqdirdə bütün insanları qılıncdan keçirəcəyi ilə hədələyir. Bölgə mühafizi Alaca bəylə Şeyx İzzət Ata çinlilərin məktubunu müzakirə edib təslim olmamağı qərarlaşdırsalar da əksər məmurlar təslim olmağa tərəfdar çıxırlar. Lakin pərdə arxasında məclisin qərarını dinləyən Şeyx İzzətin qızı Gülcamal məclisə gəlir və təslim qərarını verən məmurlara öz etirazını bildirir. O, hamının qarşısında bıçaqla saçlarını kəsib Kaşqara gedəcəyinə, onlarla əlaqə yaradacağına söz verir. Lakin həm Üçturfan şəhərində, həm də Kaşqarda çinlilərin yerli əhalidən satın alınmış casusları olduğu üçün şəhərdən çıxmaq çətin idi. Gülcamal onun gedişindən casuslar xəbər tutmasın deyə atının ayaqlarına keçə bağlayır ki, atın ayaq səsləri eşidilməsin. Gülcamal Kaşqara gəlir, kaşqarlılara gəlişinin məqsədini açıqlayır və onlardan kömək istəyir. Lakin şəhərin hakimləri ona kömək etməkdən imtina edirlər. Az vaxt keçəndən sonra onun qız olduğu bilinir. İgidliyinə görə hamı ona Aslan qız deyə müraciət edir. Daşdəmir bəy Kaşqar hakimiliyindən uzaqlaşdırıldıqdan sonra o, Süleyman bəy ilə birlikdə tədbir hazırlayıb yeni şəhəri çinlilərdən azad edir. Döyüş zamanı 1000 türk

igidi şəhid olur. Bundan sonra Kaşqar əsgərlərinin Üçturfan şəhərini müdafiə etmək üçün yol düşməsinə qərar verilir. Gülcamal bir qədər tez gəlir. Onun qurduğu plan əsasında Çin sərdarı Çi Linq Üçturfan şəhərini mühasirə edən qoşunlarını geri çəkərək Çinə qayıdır. Düşməni Aslan qız – Gülcamal şəhərdən belə qovur.

Bu əsərdə biz Gülcamalın simasında əsl vətənpərvər bir qızın obrazını görürük. Müəllif onun simasında bir çox qəhrəmanlıq keyfiyyətlərini cəmləşdirə bilmişdir. O, ilk növbədə namuslu türk qızıdır. Başa düşür ki, düşmən şəhəri alarsa, ilk növbədə qadınlar cariyəyə çevriləcək, onların isməti tapdanacaqdır. Gülcamal şərəfsiz, namusu tapdana-tapdana yaşamaqdansa, vətən uğrunda “fədayi-can” olmağı şərəf bilir: “Əlimiz ilə əsarəti boynumuza salıb, vücudumuzu düşmən üçün hifz etməkdənsə, canımızı fəda edərək şöhrət və rahat kəsb etmək daha əfsəldir” fikirləri onun hansı əqidə sahibi olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Gülcamal min illər boyu döyüşlərdə türk ərənləri ilə çiyin-çiyinə vuruşub ad qazanan, idarəçilikdə xidmət göstərən türk qadınlarının layiqli nümayəndəsi kimi təqdim olunur. Onun amalı vətənin istiqlalı və insanların xoşbəxtliyidir. O, vətəni canından, sevgisindən üstün tutur. Buna görə də vətən darda olanda həyatı üçün ən təhlükəli məqamı belə nəzərə almadan addım atmağı qərarlaşdırır.

Gülcamal tədbirli sərkərdə rolunu oynayan obraz kimi də yaddaqalandır. Onun Kaşqarda, Yenişəhərdə, Üçturfanda ordu qüvvələri cəm etmək, döyüş taktikası həyata keçirmək tədbirləri fikrin təsdiqinə əsas verir.

Müəllif bu əsərində vətən müqəddəsliyinin kimliyindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların son damla qanına qədər vətən cəbhəsində müdafiəyə hazır olmalarının, qeyrət nümayiş etdirmələrinin və s. əhəmiyyət və vacibliyindən söz açır, yadelli ölkələrin müstəmləkə cəhdlərini tənqid edir.

Avtobioqrafik səciyyə daşıyan “Gündoğdu” romanı İ.Qaspiralının həyat və fəaliyyətinin müəyyən cəhətlərini əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Roman 1905-ci ildə “Tərcüman” qəzetinin 4, 1906-cı ildə isə 3 sayında dərc olunmuşdur. Lakin müəllif romanı tamamlaya bilməmiş, əsərdə təsvir olunan hadisələr yarımçıq qalmışdır. Əsərin

baş qəhrəmanı kırımlı gənc Daniyal bəydir. İ.Qaspiralı əslində Daniyal bəyin prototipidir. Həyatından məlumdur ki, İ.Qaspiralı daim millətin tərəqqisini arzu etmiş, bütün varlığını şam kimi bu yolda əritmişdir. O, doğma Kırımı qarış-qarış gəzərək xalqın adət-ənənə, məişət və yaşayış tərzlərini öyrənmiş, bu səyahətlərin nəticəsi kimi millətin cəhəllət qaranlığında kor olduğunu görmüş, çarə yolları axtarmışdır. Daniyal obrazının simasında biz bu halın şahidi oluruq. Daniyal bəydə millət sevgisi yüksəkdir. Lakin o, “millətin halına aşına olmadıqca millətə xidmətin mümkün olmayacağını” başa düşür və buna görə millət haqqında “məlumatını artırmaq qərarı verib millət arasına atılır.” Bu zaman biz Daniyal bəyin toylarda, məclislərdə, ağalar ziyafətində, mədrəsə bölmələrində iştirak edərək “əməli dərslər” aldığıın şahidi oluruq. Bütün əsər boyu Daniyal millət fədaisi rolunda çıxış edir. O, millətə daha yaxından kömək olmaq üçün kənddən vilayət mərkəzinə köçüb advokatlıq etməyə başlayır. Daniyal millətin vəkili kimi az vaxt içində şöhrət tapır. Lakin bu şöhrət onu arxayın salmır. Millətin geriliyi onu ciddi narahat edir, daim düşündürür: “Nə etməli, millət uyumuş isə nə ilə oyandırılmalı, xəstə isə nə ilə sağaltılmalı, yaralanmış isə yarasını nə ilə bağlamalı, sehirlənmişə sehri nə ilə pozmalı, canını və vücudunu nə ilə hərəkətə gətirməli?” Göründüyü kimi “nə etməli?” suallar narahatçılığı əhatəsində Daniyal əzilib-yorulsa da, çarənin müşkül olduğunu anlasa da millət sevgisi onun qüvvət və ümidlərinə güc verir. Eyni zamanda yazıçı əsərdə millət sevgisini Daniyalın ümid və qüvvətini artıran yeganə səbəb hesab etmir: “Daniyal bəyin ümidinə daha bir səbəb var idi. Hər nə qədər müsəlmanlara vaxtı keçmiş bir millət, hətta ölü bir millət demək adət olmuş isə də, Daniyal bəy bu qənaətdə deyildi, ...millətin diri olduğuna ancaq dərin yuxuda bulduğuna inanmışdı.”

Bu səbəbdən Daniyal millət yolunda çalışmaqdan çəkinmir. Başa düşür ki, millət ölü deyilsə, yatmışsa onun oyanması mümkündür. Əgər oyanarsa, ayağa qalxacaq, ayağa qalxacaqsa başqa millətlər kimi irəli gedəcək. Bu cəhət əsərin ideyasını təşkil edir. Ümumiyyətlə, “Gündoğdu” romanı maarifçilik ideyalarının təbliği və təntənəsi baxımından İ.Qaspiralı yaradıcılığında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Əlbəttə, bu səbəbsiz deyildir. Tanınmış ədəbiyyatşünas alim, İ.Qas-

piralı yaradıcılığının görkəmli tədqiqatçısı prof. Xeyrulla Məmmədov bu halı belə qiymətləndirir: “O (İsmayıl Qaspiralı-E.Q.) belə hesab edirdi ki, zəmanə dəyişmiş, orta əsrlərdə dəbdə olan istilalar və fəthlər dövrü artıq arxada qalmışdır. Müasir şəraitdə xalqın vaxtilə nail olduğu möhtəşəm şöhrəti indi maariflənmək yolu ilə geriyə qaytarmaq olar.”¹

İ.Qaspiralının “İvan və Süleyman” hekayəsində tərəqqi və inkişaf maarifçi ideyalarla birbaşa əlaqələndirilir. Bu ideya eyni məhəllədə yaşayan, eyni yaşda, eyni qabiliyyətdə olan iki oğlan uşağının həyatı fonunda təqdim olunur. Müəllif bu eyniliklər içərisində məqsədli olaraq fərqləri də nəzərdən qaçırmır. İdeya məhz bu fərq müstəvisində açıqlanır. İki məhəllə uşağı İvan və Süleyman 8 yaşında məktəbə gedirlər. İvan rus, Süleyman isə müsəlman məktəbində oxuyur. Dörd il oxuduqdan sonra İvan oxuyub-yazmaq, hesab öyrənir, İncili başa çıxır. Süleyman isə bir il əlifba keçdikdən, üç il isə təkrar 3 dəfə Quranı başa çıxdıqdan sonra məktəbdən çıxarıldı. Amma nə yazı-pozu, nə də hesab bilmir. Misirdən Müsyo Bardo adlı bir tacir gəlir. O, hər iki uşağı Misirə oxumağa göndərmək istəyir. İvanın anası Mariya, oğlunun təhsil almağa getməsinə icazə versə də, Süleymanın anası Həlimə xanım bu işə razılıq vermir. İvan oxumağa gedir. Süleyman isə məhəllədə qəhvə satmaqla gün keçirməyə başlayır. Onun qazancı olmadığı üçün anası aclıqdan əziyyət çəkir və dünyasını dəyişir. Süleyman anasının ölümündən sonra evlənsə də ailəsini dolandırmaqda çətinlik çəkir, yenə də maddi sıxıntı içində boğulur, İvan isə oxuyub ticarət sahibi olur və anasına vaxtılı-vaxtında pul göndərir. Bir gün İvan doğma şəhərinə gəlir. Süleymanın ağır vəziyyətini görüb onu özü ilə Misirə aparmaq istəyir. Lakin Süleymanın həyat yoldaşı və onun qohumları bu gedişə mane olurlar. İvan dostuna bir qədər pul verib, təəssüf hissi ilə ondan ayrılır.

Müəllif Süleymanın düşdüyü vəziyyəti bilavasitə fanatik müsəlman baxışları və mollaxana təhsil sistemi ilə bağlayır. Çünki Süleyman da İvan kimi tərbiyəli, ağıllı, təhsilə maraqlı, zəhmətkeşdir. Lakin

1. X.Məmmədov. «Tərcüman»da Azərbaycan ədəbiyyatı, «Ədəbiyyat qəzeti», 17 noyabr, 2000-ci il.

İvandan fərqli olaraq Süleyman heç bir yazı-pozu öyrədə bilməyən məhəllə məktəbini bitirir. Müəllif bunu Süleymanın həyatının sonrakı dövrünün çətinliyi üçün səbəb hesab etsə də, Müsyö Bordonun gəlişi ilə onun həyatını yaxşı mənada dəyişmək imkanlarının mümkünlüyünə yer saxlayır. Qeyd etdiyimiz kimi, mühitin cəhalət, təfəkkür və baxışları yaranmış bu imkanın da üstündən xətt çəkir. Çünki müəllifə görə nə qədər ki, müsəlman mühiti maarif və məktəbdən uzaqdır, insanlar bir o qədər də cəhalət qaranlığında həyata kor baxacaq, tərəqqidən uzaq olacaqlar. İ.Qaspiralı maarif və məktəbi cəhalətə, nadanlığa son qoya biləcək yeganə varlıq hesab edir. O, hər bir insanın, hər bir millətin gələcəyini yüksək maariflənmədə görürdü.

İ.Qaspiralı roman və hekayələri ilə Türk və Şərq dünyasında modern ədəbiyyatın yaranmasına nail olmuş, istər bədii, istərsə də publisistik yaradıcılığında türkçülük ideyalarını geniş şəkildə təbliğ etmişdir.



XEYRULLA MƏMMƏDOV

“Tərcüman”, “Dildə, Fikirdə, İşdə Birlik”
 (“Ədəbiyyat” qəzeti, 27 iyul 2001-ci il, №29).*

İsmayıl bəy Qasprinski “Azərbaycan türklərinin şeir və şairləri”ni “türk cinsinə mənsub xalqların cümləsindən” ona görə “irəlidə” hesab edirdi ki, onlar milli mündəricəyə və milli ruha malik idi. Mühərririn fikrincə, Azərbaycan şeirinin milli və xalqilik keyfiyyətini təmin edən başlıca amil onun sadə dildə yazılmasında və millətin əhval-ruhiyyəsini real surətdə əks etməsində idi. İ.Qasprinski yazırdı: “Osmanlıda “sənətli” şairlər çox olmuşdur. Lakin Azərbaycanın Seyid Əzimi, Vaqifi, Zakiri kimi “təbii-milli” şairləri bizə məlum deyildir... şeiri-Azərbaycani olduqca açıq türki olaraq, dadlı və nazik qəzəliyyat, acı və zəhərli həcvlərdən ibarət olub, millətin hissiyyat və xəyalatının tamamilə rəsmidir”.

İ.Qasprinski Azərbaycan şeirinin qüdrətini onda estetik gözəlliyin dərin mündəricə və işfəedici tənqidi pafosla vəhdətdə, həyatla sıx əlaqədə olmasında, ölkə əhalisinin əsas kütləsini təşkil edən əliqabarı məzlumların mənafeyi mövqeyindən imtiyazlı təbəqələri tənqidi hədəfinə çevirə bilmək bacarığında və cəsarətində görürdü. O yazırdı: “Mərhum Seyid Əzimin şeir və qəzəlləri nə mərtəbə nazik və lətafətli isə həcv və gülgüləri dəxi şu nisbətdə ağı və ötkündü, ya ki, tatlı bir zəhərdir. Riyakarlığı, rüşvətçiliyi, sərənliyi, mənfəqanlıyi qılınc doğrar, kəsər kimi əbyat və təmsilləri ilə yaxıb-yandırmışdır”.

* İ.Qaspralı irsinin tədqiqatçısı, görkəmli ədəbiyyatşünas alim prof.Xeyrulla Məmmədovun «Ədəbiyyat qəzeti»ndə dərc olunmuş bu məqaləsini əhəmiyyətli hesab edərək kitaba daxil etməyi lazım bildik.

İ.Qasprinski XIX əsrdə, XX əsrin birinci on illiyində Rusiya müsəlmanları mühitində yetişən bütün millət xadimləri – pedaqoqlar: mühərrirlər, nəşirlər, yazıçılar, alimlər kimi maarifçi məfkurəyə malik idi. O, Qərbdə və Şərqdə yaşayan bütün maarifçi sələfləri və müasirlərlə müştərək mövqedən çıxış edərək insanların dünyagörüşünün yeni mütərəqqi istiqamət almasında, əxlaqi baxışlarının formalaşmasında bədii sözün təsir qüvvəsinə böyük inam və dərin ümid bəsləyirdi. Bədii ədəbiyyatın təbliğedici və təşviqedici roluna etiqad bəsləyib, ona xüsusi əhəmiyyət verən İsmayıl bəy ondan fəaliyyətinin inzibati, pedaqoji və mühərrirlik mərhələlərində hissə və ağıla çevik təsir göstərən qüdrətli vasitə kimi istifadə etmişdir. Buna görə də o, rusiyalı həmvətənlərinin müasir tərəqqisinə, siyasi dirçəlişinə, mədəni yüksəlişə nail olmaq üçün iş türk dilində onların ədəbiyyatlarını inkişaf etdirməkdən başlamağı vacib və məqsədəuyğun sayırdı. Buradan irəli gələrək Rusiyanın müsəlman xalqlarının ədəbiyyatlarını inkişaf etdirmək İ.Qasprinskiyə jurnalistik fəaliyyətinin baş məqsədlərindən birini təşkil edirdi.

Nəşirlik, redaktorluq və yazıçılıq etdiyi 34 il ərzində Rusiyada yaşayan müsəlman-türkdilli xalqların milli ədəbiyyatlarının inkişafı məsələsi həmişə İsmayıl bəyin diqqət mərkəzində olmuş və “Tərcüman”ın baş məqsədlərindən birinə çevrilmişdir. Nəşir-mühərrir bu istiqamətdə qənaətlərini bircə cümlədə ümumiləşdirmişdir: “Ədəbiyyati-milliyəyə bir böyük əhəmiyyət veriyoruz”. Şübhəsiz, bu sözlər gəlişi gözəl deyilməmiş bir kəlam, ötəri bir arzunu ifadə edən fikir deyildi. Bu ədibin rusiyalı müsəlmanların həyatı üzərində apardığı ardıcıl müşahidələrdən doğan aydın qənaət idi.

O, yazıların birində Rusiya müsəlmanlarının yeni müasir mündəricəli ədəbiyyatının ləng inkişafından doğan narahatlıq hissələrini ifadə edərək yazırdı: “Çox təəssüf olunur ki, nəşriyyatı-islamiyyə haqqında xoş xəbərlər verməyörüz. Rəvac və tərəqqi görülməyir. Yeni əsərlər, yeni tərcümələr, fənnli kitablar nəşr edilməyir. Dünyada elm, fənn, hünnər, yeni fikirlər bizlərə artıq gərək şeylər qalmamış kimi bu halımız pəy ayancidir. Lisanımız “Boz igid” hekayəsi, “Təbirnamə”dən qeyri əsərlərə layiq deyilmi? Bu halda səbəbi məlumdur. Qafqazyalı iki-üç

mühərrirdən maidə oxumuş... qospodii müsəlmanlardan yazı yazan yoxdur". Digər bir yazıda mühərrir Rusiya müsəlmanlarının ədəbi mühitində müşahidə olunan irəliləyişi sevinclə alqışlayır, yazıçıları daha səylə işləməyə həvəsləndirərək yazırdı: "Ədəbiyyatımız yavaş-yavaş olsa da tərəqqi etməkdə olduğu inkar olunmaz. Bu sənə, iki-üç il ərzində bir xeyli yeni əsərlər daha züthur edib, bunları bir xeylisi idarəmizə təqdim edilib. Təkrarbatəkrar yazmış idik: Ədəbiyyati-qövmiyyəmizə xidmət edənlər obrozovanni, yəni ziyalı müsəlmanlar olmayıb, əksəriyi sadə xalq arasında züthur və öz həvəsi və qeyrəti ilə kəsbi-mələumat edən əhli-həmiyyətəndir".

İsmayıl bəy milli yazıçılar ordusu yetişdirmək, fəaliyyətlərinə faydalı istiqamət vermək, ədəbiyyatı həyata yaxınlaşdırıb, xalqın arzu və istəklərinin tərcümanına çevirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi. O, Rusiya imperiyasının müxtəlif regionlarında – Qafqazda, Volqaboyunda, Sibirdə, Orta Asiyada yaşayan yazıçılarla sıx əlaqə saxlayıb, onların yaradıcılıq laboratoriyalarından xəbər tutur və aldığı informasiyaları vaxtaşırı qəzet səhifələrində işıqlandırır. XIX əsrin 80-ci illərindən başlanaraq rusiyalı müsəlmanların ədəbi mühitində elə bir hadisə yoxdur ki, o ilk dəfə "Tərcüman" səhifələrində əks olunmamış olsun.

Şuşa şeir məclislərinin fəal iştirakçısı Həsənəli ağa Xan Qaradaği XIX əsrin 80-ci illərində A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyovun sifarişi ilə "Vətən dili" dərsliyi üçün orijinal şeirlər yazmaq və rus ədəbiyyatından tərcümələr etməklə epiqonçuluq girdabına düşən Qarabağ ədəbi mühitində yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdu. H.X.Qaradağinin ədəbi islahatından ilk dəfə Qasprinski xəbər tutmuş, onu "Tərcüman"da işıqlandırmış və ədəbi xidmətini yüksək dəyərləndirmişdi: "Şuşadan bizə yazıyorki, məhəllin şairi izzətli Əli ağa Xan Qaradağski gözəl türki sibyanə məxsus şeirlər qələmə alıb və məşhur Krilovun mənzum əmsallarını ruscadan tərcümə edib yaxınlarda nəşr edəcəkmiz. Müxbirimizin yazdığına görə Əli ağa (Həsənəli ağa – X.M.) qələmi əski şairlərin qələmi kimi gül ilə bülbül və ya ki, minacatdan ibarət olmayıb, təzə əfkar üzrə yazılıb. Üsuli-şeyrdə təzə yol, təzə zaman başlayacaqdır".

N.V.Qoqolun “Müfəttiş” komediyasının N.Nərimanov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcüməsi haqqında ilk məlumatı da Qasprinski vermişdir. O, M.H.Əfəndiyevin “Bakıdan məktub” yazısı ilə əlaqədar redaksiyanın qeydində yazırdı: “Ziyalı və məlumatlı yaşların əfkarı və gedişi və bəradaranə məclislərilə ana lisanlarına tərcümələr etdikləri şayani-afərinlər. Bunlardan biri Qoqol məşhur “Revizor”, yəni “Müfəttiş” nam əsərini ruscadan etdiyi məlum olub, baisi-məmmuniyyət olmuşdur”.

Müfti Hüseyn əfəndi Qayıbovun “Qafqaziya əhalisinin beynində ayıtılmaqda olan cümlə zərb-misalı, şeir və bilməcələri cəm edib dəftər etdikləri”, Əhməd bəy Cavanşirin “Məcmuəyi-milliyə tərtib etdiyi, gözəl şeir ilə rus əxyatlarının tərcümə etdiyi” haqda məlumatda ilk dəfə “Tərcüman”dan eşidilmişdi. (haqqında məlumat verilən əsərlərdən bəzilərinin bu gün əldə olmadığını (“Müfəttiş”, “Qönçə xanım”), bəzilərinin yaranma tarixinin naməlum olduğunu (Ə.Cavanşirin şeirlər məcmuəsi) nəzərə alsaq, demək olar , indi bu məqamda “Tərcüman” etibarlı mənbə rolunu oynayır).

İsmayıl bəyin gənc ədəbi qüvvələrlə əlaqəsi müxtəlif çeşidli məqsədlərə xidmət edirdi. Lakin o, bir qayda olaraq, haqlarında informasiyalar dərc etməklə gənc yazıçıları yaradıcılıq zəhmətinə, yeni ədəbiyyat uğrunda mübarizəyə həvəsləndirmişdir. Buradan irəli gələrək onun mülahizələrində təşviqedic, təbliğedic notlar qabarıq şəkildə eşidilirdi. Bu baxımdan nəşir-mühərririn Bakıda S.M.Qənizadə və N.Nərimanov, İrəvanda F.Köçərli, Naxçıvanda M.T.Sidqi, Şuşada H.Vəzirov və H.X.Qaradaği, Qoridə A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyov, Tiflisdə M.H.Qayıbov və Ə.Axundzadə, Teymurxanşurada M.Ə.Talıbov, Peterburqda Ə.Haqverdiyev və b. yaradıcılıq əlaqələri diqqəti cəlb edir. Bu əliqəmləli ziyalılar böyük millət xadiminin ardıcıl əlaqə saxladığı, yaradıcılıq nailiyyətləri haqqında məlumatı vaxtaşırı “Tərcüman” səhifələrinə çıxarıb, geniş oxucu auditoriyasına çatdırdığı ədəbi qüvvələr idi. Milli yazıçıların ədəbi uğurlarını “Tərcüman”da işıqlandıran baş redaktor bir qayda olaraq, diqqəti onların yeni qələmə aldıkları əsərlərə cəlb edir, məziyyətlərini nişan verir, kəmkəsirini

göstərir, beləliklə, onları təzə əsərlər yazmağa həvəsləndirirdi. O, 1894-cü ilin mayında S.M.Qənizadənin “Tülkü və Çaqçaqbəy” uşaq mənzuməsinin nəşri münasibətilə dərc etdiyi xəbərdə yazırdı: “Bakı cavanlarına afərin! Başlarında fikir, içlərində həmiyyət olduğuna şübhə qalmayıb. Bu gün biri qiraətxana təsis ediyor, ertəyə digəri kitab tərtib və nəşr ediyor. Daha biri tələbi-elm və hünər ianələr cüyüb tərğibdə bulunur. Milli xocalardan Məcid əfəndi Qənizadə bu dəfə sib-yana məxsus nəzm ilə yazılmış “Tülkü və Çaqçaqbəy” hekayəsi nəşr etdi ki, ufaq şagirdlər okub-okub ləzzət alacaqları şübhəsizdir”.

Başqa bir yazıda Lev Tolstoyun “Əvvəlinci şərəbçi” komediyasının S.M.Qənizadə tərəfindən “mərifətlə Azərbaycan türküsinə tərcümə olunub, tüccari-mötəbərəndən Hacı Zeynalabdin Tağıyevin himməti ilə nəşr olunub” əhaliyə pulsuz paylanacağını xəbər edən “Tərcüman” belə bir xeyirxah addımı alqışlayaraq yazırdı: “Bərəkəllah! Maarif-pərvərvanı təbrik edirik. Böylə lazımdır”.

Ədib N.Nərimanovun “Müəllimsiz rusca təhsil üçün” tərtib və nəşr etdiyi kitab haqqında dərc etdiyi rəydə yazırdı: “Gənc tatarlardan Nərimanov və Məcid bəy Qənizadə Bakıya rəvnəq verməkdədirlər. Hər ikisinin bir xeyli əsər və tərcümələr təb və nəşr olunub, ana dilimizə və maarifə ciddi xidmət etdikləri aşkardır. Bizcə burası şayani-diqqətdir”.

Azərbaycanın ədəbi gəncliyinə müəllimlik edib, fikirlərinin inkişafına düzgün elmi-nəzəri istiqamət vermək baxımından İsmayıl bəy Qasprinskinin F.Köçərli ilə əlaqələri də faydalı olmuşdu. 1892-ci ilin 25 sentyabrında “Tərcüman” qəzetində F.Köçərlinin Haşım bəy Vəzirovun “Evlənmək su içmək deyil” komediyası haqqında resenziyası dərc olunmuşdu. Bu gənc Köçərlinin ilk ədəbi tənqidi məqaləsi idi. Mövzusu ailə-məişətdən götürülmüş pyesdə universitetin hüquq fakültəsini bitirib, vətənə dönən və xalqa xidmət etmək arzusu ilə yaşayan Behbud bəyin anası Gülpəri və qulluqçu qadın Pərzadın təhriki ilə tanımadığı və görmədiyi, zahirən çirkin, ağıldan kəm, qartımuş Dilarə xanıma evlənməsi və onun acı nəticələri təsvir olunurdu. Əsər maarifçi realist komediyalara məxsus qüsurlardan azad deyildi. Ən başlıcası məzhəkədə universitet bitirən, böyük ideallarla yaşayan bir gəncin anası və

qulluqçunun təhriki ilə tanımadığı bir qızla ailə həyatı qurmağa razılıq verməsi psixoloji cəhətdən əsaslandırılmamışdı. Kifayət qədər nəzəri hazırlığı və bədii əsəri təhlil etmək təcrübəsi olmayan gənc F.Köçərli bunu görməmişdi. Cavan tənqidçi imkanlarını ancaq pyesin məzmununu nağıl etmək, qadın tiplərinin yaxşı işlənməsi, toy adətlərinin real təsvir olunması barədə mühakimələrlə məhdudlaşdırmışdı. Beləliklə, əsərin ideya-estetik xüsusiyyətləri, ən başlıcası, müəllifin qüsurları açıqlanmamış qalmışdı. Məqalənin bu cəhəti İ.Qasprinskini təmin etməmişdi. Tənqidçinin təcrübəsizliyini nəzərə alana mühərrir onun gələcək fəaliyyətini daha faydalı etmək, növbəti məqalələrinin elmi-nəzəri mündəricəsini qüvvətləndirmək, professionallıq səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə bəzi tövsiyələr verirdi. İsmayıl bəy belə hesab edirdi ki, Gülpəri xanımın göz yaşları və xidmətçi qadının bəlağətli nitqləri universitet bitirmiş bir gəncin çirkin və ağıldan kəm Dilarə xanıma evlənməsi üçün əsas ola bilməz. O, bundan ötrü psixoloji cəhətdən əsaslandırılmış əlavə, daha real motivlərin zəruri olduğunu nəzərə çatdırırdı. Naşir-tənqidçi psixoloji həqiqəti və reallığı hər bir əsərin başlıca ləyaqəti hesab edirdi. Lakin H.Vəzirovun “Evlənmək su içmək deyil” komediyasında bu cəhət gözlənilməmişdi. Ədib F.Köçərlinin diqqətini pyesin bu qəbil qüsurlarına cəlb edir və gələcəkdə əsər üzərində təhlil aparanda bunları nəzərə almağı məsləhət görürdü.

İ.Qasprinski yazırdı: “Gənc müəllifin əsərinə bir irad tutmağı faydalı hesab edirik. Əsərdə nə qədər psixoloji həqiqət və reallığa riayət edilsə, onun ləyaqəti bir o qədər yüksək olar. Bu baxımdan yaxşı olardı, əgər Behbud bəyin Dilarə xanıma evlənməsi üçün anasının göz yaşları və xidmətçi Pərzadın fəsahtətli nitqlərindən başqa, heç olmasa, əlavə motiv axtarıla idi. Universitet qurtaran, məlum görüşləri mənimsəyən, qarşısına ictimai ideallar qoyan ağıldan kəm, hələ gözəlliyi olmayan Dilarə xanımla evlənməyə çətin ki, razılıq versin. Bu halda Behbud bəy tip deyil, istisnadır”.

İsmayıl bəyin qeydləri yerində və obyektiv idi. Bunlar Firidun bəyin gələcək fəaliyyəti üçün faydalı olmuşdu.

İsmayıl bəy Qasprinski bir sıra hallarda bədii əsərlər haqqında

resenziyalardan siyasi-ictimai ideallarının və ədəbi estetik görüşlərinin təbliğindən ötrü istifadə edirdi. Bu cəhətdən mühərririn azərbaycanlı müəlliflərin əsərləri haqqında yazdığı mikroresenziyalarda Rusiya müsəlmanlarının dilində, fikrində, işində birlik yaratmaq niyyətini həyata keçirmək cəhdləri daha qabarıq surətdə nəzərə çarpır. S.M.Qənizadənin 1898-ci ildə nəşr olunmuş “Müəllimlər iftixarı” hekayəsini “tərbiyə və təhsil babından bahiss, nazik bir hekayəyi-milli” adlandıran İ.Qasprinski onun başlıca məziyyətini “askidən bəri adətlər və zairə aralaş gəlmiş bəzi nöqsanları ədibanə mütalidə” etməsində görürdü. Naşirin fikrincə, bir yazıçı kimi S.M. Qənizadənin məharəti onun “gözəl yazı” yazmasında və “oxucuların hal və idrakını” bilməsində təzahür etmişdir. Bununla yanaşı mühərrir əsərin “vilayət şivəsi olan Azərbaycani ilə” yazılmasını məqbul saymırdı. O belə hesab edirdi ki, yazıçı “sair türklərin istifadəsini” nəzərə alıb, “ümumi olan lügət və əlfaz qullanmış isə daha gözəl olurdu. Bu halda “Məktubət” Kırım, Qazan və sair vilayətlər dəxi xoşlanıb oxurlardı. Çünki əsər in-tişara layiq və şayandır”.

Ə.Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” faciəsini səhnə əsəri kimi uğurlu sayan İsmayıl bəy onun ideyasının əhəmiyyətini fəna əxlaqi qüsurların əmələ gətirdiyi fəlakətləri məharətlə təsvir etməsində görürdü: “Bu risalədə kağız oyununa mal və mülkünü vermiş bir bəyzadənin əhvalı ilə qocasını bu bəla və həvəsdən geri almaya müqtədər olmayan gözəl təbiətli, lakin... acizə bir xanım göstərilmişdir”.

“Dağılan tifaq”ın səhnədə uğur qazanacağına zəmanət verən İsmayıl bəy bunu onun ibrətli məzmunu, hadisələrin təsvirində emosionallığın üstünlük təşkil etməsi ilə izah edirdi. O yazırdı: “Komediya teatr üçün uyğundur. Çünki qumarbazlıq ilə... hala gəlmiş bəyzadə və acizanəliyi ilə vərəm olmuş bir bəyzadə qızı gözəl təsvir olunmuşdur”. Lakin S.M.Qənizadənin “Müəllimlər iftixarı” hekayəsi kimi, “Dağılan tifaq”ın da dili İsmayıl bəyi qane etməmişdi. O, dramaturq Ə.Haqverdiyevi ədəbi dil normalarından uzaqlaşmaqda ittiham edirdi. Ədəbi dil isə tənqidçinin uğrunda mübarizə apardığı ümumi türk dilindən ibarət idi. Naşir yazırdı: “Komediya Azərbaycanın köylü şivəsində yazılmış-

dır. Mühərrir daha ədəbi, daha gözəl lisan qullana bilir idi”.

Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsəri haqqında rəyində İsmayıl bəy Rusiya müsəlmanlarının ümumi ədəbiyyat tarixini yaratmaq ideyasını təbliğ edirdi. “Zaqafqaziya müsəlmanları arasında zübur etmiş şairlərin və ədiblərin əsərlərindən xəbər verən bu risaləni” tənqidçi “hər kəscə oxumaya şayan” hesab edirdi. Lakin o əsəri “Azərbaycan ədəbiyyatı” yox, “Tarixi-ədəbiyyati-türki” adlandırmağı məsləhət görürdü. Naşirin fikrincə, bu ad altında “Qazan, Türkünstan müsəlmanlarının meydana-ədəbisində səy və kuşışləri görülmüş mövcud ədibləri ilə əsərləri xüsusunda məlumat cəm olunub qoşularsa, müfid bir kitab hasil olmuş olurdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, İsmayıl bəyin Rusiya türkləri üçün ortaq dil, ümumi ədəbiyyat tarixi yaratmaq ideyası və cəhdləri azərbaycanlı yazıçıların fikrini məşğul etməmişdi. Daha doğrusu, fərdi azərbaycançılıq keyfiyyətlərinin qorunub saxlanmasına üstünlük verən Azərbaycan mühərrirləri, ədib və şairləri bu məsələlərdə İsmayıl bəyin səsinə səs vermişdilər. Bu baxımdan İsmayıl bəyin “Dağılan tifaq” əsərinin dili ilə əlaqədar mülahizələrin doğurduğu qıcıq azərbaycanlı ziyalıların mövqeyinə aydınlıq gətirir. O zaman M.T.Sidqi Qasprinski haqqında söz gedən tənqidi qeydləri haqqında Peterburqda yaşayan Sultan Vəli Vəlixana məlumat vermişdi. O isə Q.Şərifova göndərdiyi 28 mart 1899-cu il tarixli cavab məktubunda Haqverdiyevin İsmayıl bəyin tənqidinə münasibəti barədə yazırdı:

“Sərkər Sidqinin kağızını Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevə göstərdim. Onun kitabı barəsində yazılan sözləri oxuyandan sonra cavabı oldu ki: “Qoy Qasprinski hər nə yazacaq yazsın, mən əvvəla, köylü dilində yazmamışam, ancaq sadə dildə yazmışam və bir də əgər lap köylü dilində yazılıbsa da, əlbəttə, lazım belədir ki, yazılıb, çünki biz yazanda avam üçün yazırıq, əhli-elman nəsihətə ehtiyacı yoxdur”. XX əsrin 10-cu illərində dil məsələsi yenidən müzakirəyə qoyularkən mühərrirlərin bir qrupu ayrı-ayrı türk ləhcələrinin müstəqilliyi ideyasını müdafiə edib, İsmayıl bəyin ümumi türk dili yaratmaq, bütün türklərin bir dildə yazmaq və danışmaq siyasətinə qəti etiraz etdilər.

Firidun bəy Köçərlini Rusiya müsəlmanlarının ümumi ədəbiyyat

tarixini yaratmaq işinə cəlb edə bilməyən İsmayıl bəy ideyasını özü həyata keçirməyə təşəbbüs göstərdi. O, 1906-cı ildə “Tərcüman” qəzetində “Ağ gül dəstəsi, yaxud ədəbiyyati-cədidə xidmətləri” başlığı altında M.F.Axundov və Qəyyum Nasirovdan sonra Rusiya müsəlmanları içində yetişən yazıçılar haqqında silsilə məqalələr dərc etməyə başladı. Ş.Mərcani, Xeyrulla Əfəndi, Sultan Məcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov, Axund Yusif Talıbzadə haqqında portret oçerklər bu ümumi ədəbiyyat tarixinin ayrı-ayrı fəsillərini təşkil edirdi. Bu, İsmayıl bəy Qasprinskinin yaranmasını arzu etdiyi “ümumtürk ədəbiyyatı tarixi”nin ilk nümunəsi idi.



QIRĜIZ
ƏDƏBİYYATI



ÇİNGİZ AYTMATOV

Milli qırğız ədəbiyyatının yeni məzmun və yeni ideyalarla zənginləşməsində böyük xidmətləri olan müasir qırğız ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Çingiz Torequl oğlu Aytmatov 12 dekabr 1928-ci ildə Qırğızıstan Respublikası Talas vilayətinin Şəkər kəndində anadan olmuşdur. Atasını Qırğızıstanda Kommunist partiyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olmuş, 1937-ci ildə həbs olunaraq bir il sonra güllələnmişdir. Milliyyətçə tatar olan anası Naimə Həzi qızı teatr aktrisası kimi tanınmışdır. Uşaq yaşlarında Çingiz Aytmatovun tərbiyəsi ilə nənəsi məşğul olmuşdur. Çingiz Aytmatov Böyük Vətən müharibəsinin birinci ili kənd çətinliyinə görə orta məktəbin 6-cı sinfini bitirdikdən sonra kənd sovetinin katibi vəzifəsində işləmişdir. O, təxminən 2 il ərzində bu vəzifədən başqa vergi agent, uçotçu və digər işlərdə də çalışmışdır. O, 1943-cü ildə orta məktəbdə 8 illik təhsilini başa vurduqdan sonra Cambul Zoobaytarlıq texnikumuna daxil olmuşdur. Texnikumu fərqlənmə diplomu ilə bitirdiyinə görə Ç.Aytmatov 1948-ci ildə Qırğızıstan Kənd Təsərrüfatı İnstitutuna imtahansız qəbul olunur. İlk əsəri 1952-ci ildə dövrü mətbuatda dərc olunmuşdur. O, 1953-cü ildə ali məktəbi bitirmiş, üç il ixtisası üzrə heyvandarlıq təsərrüfatında çalışmışdır. Ç.Aytmatov 1956-1958-ci illərdə Moskvada Qorki adına Ali Ədəbiyyat İnstitutunda təhsil almışdır. 1958-ci ildə Moskvada "Oktyabr" jurnalında onun "Üzbəüz" əsəri çap olunmuşdur. 1958-ci ildən başlayaraq ədəbin hekayə və povestləri "Noviy mir" jurnalında dərc olunmağa başlayır, həmçinin Ç.Aytmatova dünya şö-



ÇİNGİZ AYTMATOV
(1928-2008)

rəti gətirən əsərlərindən birincisi “Cəmilə” povesti də ilk dəfə 1958-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Təsadüfi deyildir ki, Lui Araqon əsəri fransızcaya tərcümə edərək onu geniş müqəddimə ilə çap etdirmişdir.

Ç.Aytmatov 1958-ci ildə Moskvada Ali Ədəbiyyat İnstitutunu bitirdikdən sonra Qırğızıstana qayıdaraq “Literaturniy Kirqizstan” jurnalının baş redaktoru olmuş və 5 il Qırğızıstanda yerli “Pravda” qəzetinin xüsusi müxbiri işləmişdir. O, “Dağlar və çöllər povestləri” silsiləsinə daxil olan əsərlərinə görə (“Cəmilə”, “Köşək gözü”, “İlk müəllim”, “Qırmızı yaylıqlı qovağım mənim”, “Ana tarla”) 1963-cü ildə Lenin mükafatına layiq görülmüşdür. Görkəmli ədib 1965-ci ilə qədər əsasən qırğız dilində yazmışdır. 1965-ci ildən etibarən əsərlərini rus dilində yazmağa başlamışdır. Ç.Aytmatovun 1965-ci ildə yazdığı “Əlvida, Gülsarı” əsəri (ilk adı “Yorğa atın ölümü”) onun yaradıcılığına ilk rusdillə povest kimi daxildir. XX əsrin 70-ci illəri Ç.Aytmatov yaradıcılığında povest ənənəsinin davamı kimi xarakterikdir. Ədibin qələmə aldığı “Ağ gəmi” (1970), “Erkən durnalar” (1975), “Dəniz kənarıyla qaçan Alabaş” (1977) povestləri professional nəsr nümunələri kimi diqqəti cəlb edir.

“Gün var əsrə bərabər” (1980) romanı ilə görkəmli nasir yaradıcılığında povestdən romana keçidin əsasını qoydu. Yazıcının 1986-cı ildə yazdığı “Cəllad kötüyü” romanı nəsr təfəkkürünün yeni nümunəsi kimi uğur qazandı. “Gün var əsrə bərabər” romanına əlavə olaraq yazılmış “Çingiz xanın ağ buludu” povesti ədibin 90-cı illər məhsuldar bədii yaradıcılığında əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Ç.Aytmatovun zəngin yaradıcılıq irsi yüksək qiymətləndirilərək üç dəfə Dövlət mükafatına (1968, 1977, 1983) və Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adına (1978) layiq görülmüşdür. Bundan başqa o, geniş ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə tanınan şəxsiyyətlərdən biridir. Ç.Aytmatov dəfələrlə SSRİ və Qırğızıstan Ali Sovetinin deputatı seçilmiş, Asiya və Afrika ölkələri ilə Sovet həmrəylik komitəsinin rəhbərlərindən biri olmuş, “İssıkkul” Beynəlxalq ictimai hərəkatının əsasını qoymuşdur və s. O, 1990-1994-cü illərdə Benilüks ölkələrində səfir işləmişdir. Ç.Aytmatov Belçika, NATO və Avropa İttifaqında Qırğızıstanın səlahiyyətli səfiri vəzifələrində ölkəsinin ləyaqətli təmsilçisi olmuşdur. O, Azərbaycan və

qırğız xalqları arasında qarşılıqlı dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsində xidmətlərinə görə 25 fevral 2008-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə “Dostluq” ordeni ilə təltif edilmişdir. Türk dünyasının böyük oğlu Çingiz Aytmatov 10 iyun 2008-ci il tarixində vəfat etmişdir.

YARADICILIĞI

Türk tarixi-mədəni inkişaf xəttinin layiqli davamçısı olan, əsərlərində mənsub olduğu xalqın keçmiş və bu gününün reallıqlarını əks etdirən sənətkarlardan biri də dünya şöhrətli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatovdur.

Çingiz Aytmatov yaradıcılığı mənsub olduğu xalqa bağlılıq və sədaqəti nisbətində onun “təpədən dırnağa qədər qırğız” (B.Vahabzadə) hesab olunması, əslində yazıçının ümumtürk və dünya ədəbiyyatı xəttində yerinin məhdudlaşmasından çox, elə bu xəttə sənətkarın adının əbədiləşdirilməsinin təsdiqinə çevrilir. Çünki Ç.Aytmatov dünyaya ərəzisi və əhalisi kiçik, lakin tarixi və mədəniyyətinin qədimliyinə görə haqqı böyük olan qırğız elindən baxmaqla bir xalqın timsalında dünya ədəbi-bədii fikrinin zirvəyə yüksəlməsini təmin etmişdir. Ona görə də böyük qələm sahibinin mövzu və ideyasından asılı olmayaraq, hər bir əsəri dünya ədəbiyyatında yeni bir ədəbi hadisəyə çevrilir. Ç.Aytmatovun Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Lenin və SSRİ Dövlət mükafatı laureatı və s. fəxri adlara layiq görülməsi onun daxilən qəbul etmədiyi və xidmət göstərə bilmədiyi o vaxtkı ideologiya və siyasətin başında duranların məhdud sərhədləri aşmış dünyəvi ədəbi-bədii fikir tarixində özünə layiqli yer tutan sənətkar istedadının məcburi və danışsız qiymətləndirilməsindən irəli gəlirdi. Ç.Aytmatov yaradıcılığı dünya ədəbiyyatında ümumi səciyyə daşısa da, bu sənət özünün spesifikasiyasına, fərdiliyinə və s. xüsusiyyətlərinə görə daha çox fərqlənir. Yazıçının sənəti sadədir. Adi həyat hadisələrinə, bu hadisələrin sadəliklərinə fəlsəfi münasibət, zirvədən müşahidə etmək və daxilən enmək bacarığı Aytmatov sənəti üçün xarakterikdir. Ç.Aytmatov sənət və xalq qarşısında həmişə məsuliyyəti ilə seçilir. Bu da təsadüfi deyildir. Yazılarının birində bunun səbəblərini o, belə açıqlayır: “İnsanlar mənə onların adından danışmaq hüququ veriblər, mən də bütün həyatım

boyu sübut etməliyəm ki, onlar yanılmayıblar”. Yazıçı istər tarixi, istərsə də müasir mövzulu əsərlərində insan taleyinə, insan maraqlarına geniş yer verir. Və bu maraqları daha çox bəşəri ideallara uyğunlaşdırır, diqqəti qeyri-insani, qeyri-bəşəri ehtiraslarla, əsl insan maraqlarının üz-üzə dayanması və toqquşmasına yönəldir, bu situasiyada mənanı açıqlayır. Onun yaradıcılığı üçün məqbul və səciyyəvi olan bu vəziyyətdə təsvir olunan hər hansı adi bir şey kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə dəyişməyə məruz qalır. Müəllif öz ideali olan obrazların, aşılmaq istədiyi ideyaların həm faciəsini, həm qələbəsini bu durumda çatdırır.

“Cəmilə” (1958) povesti böyük ədəbiyyata böyük sənətkarın gəlişini təsdiq etdi. Yazılması ilə ədəbi aləmdə “partlayışa” səbəb olan bu əsərin mərkəzində o vaxtkı ədəbi-tənqidi məqalələrdə qeyd olunduğu kimi ailə-məişət qanunlarına zidd, qeyri-etik normaların təbliği dayanmırdı. Əksinə, “Cəmilə” povesti Lui Araqonun təbirincə desək “məhəbbət haqqında yazılmış ən gözəl əsər” kimi dünyanı heyran qoydu. Povestdə təhkiyəni 15 yaşlı yeniyetmə aparır. Onun təhkiyəsində oxucu Cəmilənin kimliyi, həyata baxışı, Daniyarla olan münasibətləri və s. haqqında məlumat əldə edir. Əsər boyu bütün digər hadisə və əhvalatlar, başqa obrazların xarakteri də bu təhkiyələrdə açıqlanır.

Cəmilə dağların qoynuna sığınmış Bakair ailində yaşayan ilxıçı ailəsinin yeganə qızıdır. Baharda cıdır yarışında Cəmilə Sadıqa qalib gəlmiş, Sadıq da bu “məğlubiyətinin” heyfini çıxmaq məqsədi ilə onu qaçırmışdı. Sadıq müharibəyə getdiyindən cəmi 4 ay birgə yaşamışdılar. Əsərdə onun Sadıqla sonrakı əlaqəsi ancaq cəbhə məktubları “üzərində qurulur.” Povestdə təhkiyə vasitəsilə biz onun tək-cə həyatı yox, həm də xarakteri haqqında da ətraflı məlumat əldə edirik. Cəmilə ilk növbədə səmimi və ədalətli olması ilə tanınır. O, böyüklərə hörmətlə yanaşır. Ürəyindəki sözü açıq deməyi daha çox xoşlayır. Mahnı oxumağı sevdiyi üçün, hətta evdə böyüklərin də yanında mahnı zümzümə etməkdən çəkinmir. Lakin onun açıq-saçıq danışması, yeri gəldi-gəlmədi ucadan gülməsi, həyətdə hoppanıb gəzişməsi, qayınata və qayınanasını birdən-birə öpməyə başlaması və s. xasiyyətləri qayınanasının ürəyindən deyildi. Ancaq müəllif bu cür “etiraz və bərkəməzlilik” qayınana ilə gəlin arasında konfliktə çevirmir. Yazıçı Cə-

miləni təqdim olunan xasiyyəti ilə “ailədən kənara çıxarır.”

Cəmilənin Daniyarla ilk tanışılığında tutmuş, öz səadətlərinə qovuşmaq arzusu ilə bir-birinin əlindən tutub Kurkurey çayını keçənə qədərki “həyatı” əsərin mərkəzi xəttində dayanır. Daniyarın həyat tarixçəsi ürək açan deyildir. Uşaqlıqdan yetim qalmış Daniyarı tale “oyuncaq topu kimi bu başdan o başa atmışdır”. O, müharibə zamanı yaralanıb şikəst halda qırğız elinə qayıtmışdı. Onun at arabasında stansiyaya Cəmilə ilə birlikdə yük daşımağa başlaması həyatının “yeni dövrü”nü təşkil edir. Daniyar onun ərköyün danışiq və rəftarında özünə qarşı məhəbbət hiss edir. Bu məhəbbətdən Cəmilə də öz payını “hissə-hissə” götürür. Kəntdə demək olar ki, heç kimin “diqqətini çəkməyən”, heç kimin bəyənmədiyi Daniyarla Cəmilə arasında heç kimin və ilk əvvəllər isə özlərinin də xəbəri olmadan sevgi münasibətləri başlayır. Cəmiləni əksər kənd adamlarının nəzərində “bir şineli, bir də yırtıq çəkmələri olan”, “əsl-nəcabəti olmayan”, “avara Daniyara” bağlayan hisslər isə əsl insani və saf sevgi duyğularıdır. Yazıçı bu düşüncə və yanaşma fərqi ilə Cəmiləni yaşadığı mühitin, arasında olduğu insanların fəvqündə saxlayır. Və Cəmilənin Daniyara qoşulub getməsi ilə məhəbbətin müqəddəs gücünü ilahiləşdirir, bu qərarında ona haqq qazandırır: “Sən, Cəmiləm, arxana baxmadan geniş çöllə getdin. Bəlkə sən yorulmusan, bəlkə özünə inamı itirmisən? Daniyara sığın! Qoy o, sevgi haqqında, torpaq haqqında, həyat haqqındakı mahnısını sənə oxusun. Qoy çöllər rəngdən-rəngə düşsün, dalğalansın! Qoy o avqust gecəsi yadına düşsün! Get, Cəmilə peşman olma, sən öz çətin səadətini tapmışsan”.

“Əlvida, Gülsarı” povesti 60-cı illər Ç.Aytmatov yaradıcılığının ən kamil nümunəsidir. Əsərdə insan və şəxsiyyət amili onun bütün milli özünəməxsusluğu ilə cəmiyyət müstəvisinə çıxarılmışdır. Ona görə də povestdə istər obrazlara, istərsə də hadisələrə münasibətdə sosial-psixoloji tərzin aparıcılığı üstünlük təşkil edir. “Əlvida, Gülsarı”nın bütün uğuru yazıçının hadisələrə insan və zaman kontekstində yanaşmasında üzə çıxır.

Əsər Tanabayla Gülsarının yoxuşa doğru gedişi ilə başlayır. Bu gedişdə müəllif obrazların baxışlarında, üz cizgilərində bir yorğunluq, bir inciklik, bir narazılıq əks etdirir. Yazıçı ilk dəqiqədən oxucunu təsvir etdiyi səhnənin təsirinə salır. Oxucu obrazların düşdüyü vəziyyətin

səbəbi ilə maraqlanır. Əslində təsvir olunan səhnə əsərin son hissəsidir. Yazıçı povestə bir növ sondan başlayır, daha doğrusu Ç.Aytmatov əsərdəki bütün hadisələrə Tanabayın yorğun-yorğun qalxdığı “yoxuşdan baxır”. Bu “baxışda” hər şey simvolik və realist təsvirdə əks etdirilir, bəzən paralellik, çox hallarda isə ikincinin üstünlüyü təsvir komponentlərində dərinləşir.

Povestdə Tanabay və Gülsarı (at) obrazları bərabər hüquqlu qəhrəman tipi kimi düşünülmüşdür. Müharibədən qayıtdıqdan sonra dəmirçilik edən Tanabay kolxoz sədri işləyən dostu Çoronun məsləhəti ilə ilxıçı təyin olunur. O, ilk dəfə Gülsarını da burada görür. Yazıçı Gülsarı obrazının simasında Tanabayın taleyinin “dərinliyinə” enə bilir, insan taleyinin bütöv mənzərəsini yaradır. Çünki Gülsarıdan danışılanda da insan taleyi əksini tapır. Ona görə də oxucu belə bir suala cavab tapmaqda çətinlik çəkmir. Əgər yazıçı əsərə Gülsarı obrazını əlavə etməsəydi Tanabay surətinin bədii gücü və xarakter zənginliyi indiki səviyyədə ola bilərdimi? Cavab sadə və aydındır: Əlbəttə ki, yox. “Yazıçı sanki bizə sözsüz şəkildə deyir ki, mənim təsvir etdiyim at insan kimi görür, eşidir, hiss edir”¹.

Oxucu ona görə də Gülsarının taleyini Tanabayın taleyi bilir. Tanabayın fikirlərinə qulaq asdığı kimi onun da ürəyini oxumağa maraq göstərir. Hiss və həyəcanlarına şərik olmağı özünə borc bilir. Kolxoz sədrinin minik atına çevrildiyi və axtalandığı zaman “sınmış qürurunu onun gözlərindən oxuyur”. Ç.Aytmatov bu paralellikdə hər şeyi təfərrüatına qədər çatdırmağı bacarır.

Tanabayın ilxıçı işləməsi, onun qoyun fermasına göndərilməsi, partiya sıralarından çıxarılması və s. məsələlər təfərrüatların iç xəttində dayanır. Heç şübhəsiz, Tanabay Gülsarı paralelində Tanabay bir qədər öndə dayanır. Ç.Aytmatov Tanabayı bütün keyfiyyətləri ilə verməyə çalışır və buna nail olur. Tanabay hazırda üzvü olduğu, yaşadığı sosializm cəmiyyətini bir növ “özü qurub”. O, bu cəmiyyətin ideallarına inanıb və hətta qardaşının bu ideallardan kənar “hərəkətlərinə” güzəşt etməyib.

1. Mətləb Nağı. Yaşamaq istəyirdim. Bakı, 2007, səh.144.

Lakin əsərdə hadisələr inkişaf etdikcə biz Tanabayın içində “öz idealına şübhə yaradan” sual görürük: “Yaşamaq haçana qədər belə pis olacaq?” Ona görə də adamlardan ancaq “işləyin, plan doldurun əmrini eşidən”, “vəziyyətin yaxşılığını yalnız nitqlərdən dinləyən” Tanabayın daxili narahatçılığının təqdimində cəmiyyətin ictimai-siyasi mənzərəsinin əks olunması heç kimdə şübhə doğurmur.

Yazıçı öz qəhrəmanını “problemlər içində” batırmır. Əslində Tanabayın iradəsi, dözümlülüyü hər şeyi həll edir. Siyasi düşüncə çevikliyi olmasa da, Tanabayın özünəməxsus təmkinini ona yardımçı olur. Onun Gülsarıdan başqa dostu Çoro, arvadı Çaydar, gənc çoban Bektay, komsomol komitəsinin katibi Kərimbəyov, I katib Kaşkatayev, prokuror və s. ilə qarşılıqlı münasibətində bütün daxili aləmi açılır, arzu və istəkləri təsvir olunur. Bütün sərt təzyiq və təsirlər qarşısında Tanabayın dəyişməməsi əsərdə inandırıcı şəkildə verilir. Onun fermada prokurorla sərt rəftarına görə raykomun bürosunda partiyadan çıxarılması səhnəsində oxucu Tanabayın mənəvi-psixoloji dünyası ilə üz-üzə dayanır və nəticə çıxarır.

Əsərdə müşahidə olunan folklor qatı povestnin janr imkanlarını və təsir gücünü artırmağa xidmət göstərir. “Dəvənin mahnısı” adlı folklor nümunəsi bu baxımdan səciyyəvidir. Ağ dəvə çöllərə düşüb gecəgündüz qara gözlü balasını axtarır. Bu deyim o vaxta təsadüf edir ki, artıq Gülsarı ölmüşdü. Ç.Aytmatov povestdə Tanabay-Ağ dəvə tale oxşarlığının şərti mənalandırılmasında insan taleyinin tarix, zaman, hadisə və s. ilə qırılmaz əlaqəsini göstərmiş, konkret-tarixi şəraitdə obrazını milli-mənəvi bütövlükdə təqdim etmişdir.

Ç.Aytmatov sənəti bir çox hallarda reallıqla mifikliyin sintezində yaranır. Düzdür, onun sırf ailə-məişət problemlərilə bağlı əsərlərində daha çox real əhvalat və təsəvvürlər özünə yer tapır. Lakin belə əsərlərdə də (məs., “Cəmilə” povestində) “rənglər silsiləsi”nin qəhrəmanların (Cəmilə və Daniyar) bu günkü və gələcək həyatlarında özünü göstərə biləcək rəmzlərə çevrilməsi müəyyən məcaziliyə uyğun gəlir. Ancaq sırf mifik anlamda qəbul edilmir.

“Əlvida, Gülsarı”, “Ağ gəmi”, “Gün var əsrə bərabər” və s. bu kimi əsərlərdə də reallıqla mifiklik paralelləşir, bəzən birincinin, bəzən də ikincinin müəllif məqsədinə xidmət göstərmək baxımından aparıcı ol-

duğu nəzərə çarpır. Ona görə də istər “Əlvida, Gülsarı” (Tanabay, Gülsarı, Vəhşi qaz, Ağ dəvə), istər “Ağ gəmi” əsərində (Mömin baba, Ana maral) istərsə də digər əsərlərində Ç.Aytmatov obrazlara daha çox “fenomenoloji şərh verir”, onlarda “həyat əlaməti axtarır” (N.Cəfərov). Bu kəşfin, bu yeniliyin uğuru kimi biz Tanabay, Gülsarı, Mömin baba, Ana maral və s. eyniliyindən tam mənada danışa bilirik. Məsələn üçün, “Ağ gəmi” əsərində olduğu kimi, Mömin baba və Ana maral paralelliyi. “Ağ gəmi”də yazıçı 7 yaşlı uşağın iki nağılının olması faktı ilə sonrakı hadisələrə keçid alır. Qeyd edək ki, bu nağıllarda təfərrüat şərtlikdə ehtiva olunur. Nağılların biri Ana maral, digəri Ağ gəmi haqqındadır. Bu nağıllar müəyyən mənada keçmiş və gələcəyin simvollarıdır. Hər iki simvolda inam və ümid yaşayır. Ona görə də 7 yaşlı uşağın balıq olub özünün ümid rəmzi Ağ gəmiyə çatmaq istəyi böyükdür. Maraqlıdır ki, əsərdə hadisələrin çətin və gərgin məqamlarında bu rəmzlər daha çox yada düşür, müqəddəs varlıq kimi onlardan kömək istənilir. Məs., Mömin babanın diləyi, “Buynuzlu ana maral, sən kömək elə, qoyma tir ilişə, qoyma at yığıla” və 7 yaşlı uşağın yalvarışları, “Buynuzlu ana maral, Bekey xalaya buynuzunda beşik gətir! Səndən çox xahiş edirəm, ona beşik gətir. Qoy onların uşağı olsun” şəklində ifadə olunan sözlərində Buynuzlu ana maralın – ümid obyektinin müqəddəsliyi təsdiqlənir. Bu mənada “Ağ gəmi”də Orozqulun bu günkü fiziki və mənəvi işgəncələrinə məruz qalan Mömin babanın, 7 yaşlı oğlanın və Bekey xalanın haqqın əbədiyyətinə inamı itmir. Əsərdə səslənən son sözlər insan idealının əbədiyyətinin təsdiqinə çevrilir: “İndi mən yalnız bunu deyə bilərəm, - uşaq qəlbinin barışa bilmədiklərini sən rədd etdin. Təsəllim də elə budur. Sən şimşək kimi yaşadın – bircə dəfə çaxdın və söndün. Şimşəyi çaxdıran göydür. Göy isə əbədidir. Bu da mənim təsəllimdir. Bir də təsəllim budur ki, insanda uşaq vicdanı – toxumun rüşeymi kimidir, rüşeymsiz dən cücərməz.

Bizi dünyada nələr gözləyir, gözləsin... Haqq əbədi olaraq yaşayacaqdır...”

Əsərin sonunda Mömin babanın öz ideali olan Ana maralı məcburiyyət qarşısında qalaraq öldürməsi də, hələ də totalitar maraqların insan maraqlarına güc gəlməsi şəklində qəbul olunur, lakin idealın insan qəlbindən çıxarılmasına, onun yaşamasına mane olmaqda totalitar maraqla-

rın insan maraqları qarşısında acizliyi yüksək məntiqin gücünə çevrilir.

Ç.Aytmatov bir sənətkar kimi məsuliyyətlidir. Maraqlıdır ki, yazıcının məsuliyyəti daha çox tarixi xarakter daşıyır. O, bütün məqamlarda mənsub olduğu xalqın – qırğızların tarixinə, onun günümüzə qədər keçdiyi şərəfli yola, milli maraqlarına, ideallarına sədaqətli olmuş, bütün milli-mənəvi dəyərlərə əsl vətəndaş – yazıçı mövqeyindən yanaşmışdır. Digər əsərlərində bu məsələnin müəyyən ştrixlərinə rast gəlsək də, “Ağ gəmi” və “Gün var əsrə bərabər” əsərində bunun geniş təzahürü üzə çıxır. “Gün var əsrə bərabər” əsərində müəllif əvvəlki əsərlərində olduğu kimi, mif və əfsanələrə istinad edir, lakin yaradıcılığında ilk dəfə fantastik süjetlər yaradır. Ç.Aytmatov fantastikanı reallığa uyğunlaşdırır, nəticədə hadisələr həqiqət təsiri bağışlayır. Təsadüfi deyildir ki, ədib bu barədə fikirlərini oxucularla belə bölüşür: “Mən (Ç.Aytmatov – E.Q.) bu əsərimdə də, əvvəllər olduğu kimi, yenə də həyatın, yaşayış tərzinin təcrübəsi kimi qiymətləndirilən keçmiş nəsillərdən bizə miras qalmış miflərə, əfsanələrə istinad etmişəm. Bununla yanaşı yazıçılıq təcrübəmdə ilk dəfə olaraq fantastik süjetə müraciət etmişəm. Lakin nə bu, nə də o biri mənim üçün əsas məqsəd daşımır, bu ancaq təfəkkür metodu, real gerçəkliyi öyrənmə və yozum vasitəsidir”. Ona görə də əsər boyu yazıcının “kosmik əhvalatları” öyrənmə və yozumunda əsas məqsədi “yer kürəsində yaşayan adamların gələcəkdə baş verə biləcək fəlakətinin potensial gücünü tam aydınlığı ilə təsvir etmək”dir.

“Gün var əsrə bərabər” Ç.Aytmatov yaradıcılığında fantastik süjetlər əsasında yazılmış ilk romandır. Əsərdə fantastika həyatı daha geniş dairədə görmək və dərk etmək üçün işlədilən metaforadır. Onu da qeyd edək ki, Ç.Aytmatov müsahibələrinin birində Azərbaycan dilinə tərcümədə əsərin adının bu şəkildə olması ilə razılaşmadığını bildirmişdir. Belə ki, romanın rus dilindəki adında (“İ dolşe veka dlitsa den”) “gün” (den) sözünün ehtiva etdiyi məna müsbət anlamda işlədilməmişdir. Əsərdə “əsrədən bərabər”, “başa çatması əsr qədər davam edən”, “başa çatıb qurtarmayan, əsrə bərabər bezdirici, yorucu və sitəmli gündən” söhbət gedir.

Boranlı Yedigey əsərin baş qəhrəmanıdır. “Hər günü bir əsrə bə-

rabər” olan bu müdrək insan xalq ruhunun ifadəçisidir. Yedigey zəhmətsevər insandır. Onun düşüncələrində əsas yeri mənəviyata, insanlığa zidd olan problemləri həll etmək tutur. Müəllif bu problemləri həll etməkdə öz qəhrəmanının mənəvi gücünə inanır, eyni zamanda ona etibar edir, bir növ onun simasında özünü görür. Ç. Aytmatovun öz sözləri ilə desək “Yedigey, necə deyərlər, dünyanın yükünü çiyində saxlayan adamlardandır. Mənim anlayışıma görə o, öz dövrünün adamıdır. Öz dövrünə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Onun qiyməti də məhz elə bundadır ki, öz dövrünün oğludur.

Romanda qarşıya qoyulan problemlərə bu keçmiş cəbhəçi, hazırda dəmiryol fəhləsi olan şəxsin taleyinin prizmasından baxmağa, bu problemləri onun anlayışı, onun gözü ilə həll etməyə çalışmışam. O, məhz bu keyfiyyətlərinə görə də mənə vacib olmuşdur. Mən bu işi öz anlayışım səviyyəsində həll etməyə çalışmışam”.

Ç.Aytmatov Yedigeyin zəhmətkeş və həyatsevərliyini bütünlükdə insanın mənəvi aləminin zənginliyi, eyni zamanda şəxsiyyət amili ilə sıx bağlayır. Ona görə də əsərdə Yedigeyin “zəhmət adamı” obrazı onun “təsərrüfat adamı” olmasında açıqlanmır, mənəvi aləminin zənginliyində üzə çıxır. “Boranlı Yedigey təkcə öz təbiəti və məşğuliyyət tərzinə görə zəhmət adamı olaraq qalmır. O, ruhən zəhmətkeşdir. Ruhən zəhmətkeş adam isə həmişə düşünür, özünə suallar verir” (Ç.Aytmatov).

Məs., Sarı-Özək kosmodromundan göyə qalxan kosmik raketin məhz niyə gecə vaxtı uçuşa başlaması, onun içində neçə nəfər heyətin olması, indiyə qədər belə uçuşdan nəyə görə müşahidə edə bilməməsi və s. barədə Yedigeyin özü-özünə verdiyi suallar əsərdə səslənən çoxsaylı sualların yalnız cüzi bir hissəsini təşkil edir. Maraqlıdır ki, oxucu onun xarakterini özü üçün bir növ bu cür “suallar dünyasında” kəşf edir. “Gün var əsrə bərabər” romanında Yer kürəsinin dərinliklərindən tutmuş kainatın ənginliklərinə qədər uzanan, onu idarə etmək iqtidarında olan insan zəkasının şər işlərə, müharibələrə “qida verməsi” pislənir. Müəllif əsərdə öz məqsədini “Lesnoy qrud” planetindən yerdəki “şər işləri” müşahidə edən kosmonavtların fikirləri əsasında təqdim edir. İki müxtəlif dövlət və müxtəlif ideologiya təfəkkürünə malik kosmonavtlar (Sovet-Amerika) başqa planetdə düşüncə, əqidə

birliyi nümayiş etdirirlər. Onlar göydə yerdəki kimi düşünməzlər. “Lesnoy qrud” planeti sakinlərinin bəşəri düşüncə tərzi onlarda fikir dəyişikliyinə səbəb olur. Çünki səma planetinin adamları yerdəki insanların ərazi, sərvət uğrundakı müharibələrinə təəssüf edirlər. Romanda hər cür ədaləti və rəqabəti yer üzərindən yox etmək arzusu və onunla bağlı suallar bəşəriyyətin maraqları səviyyəsindən təqdim olunur. Bu cəhət müəllifin əsərlə bağlı fikirlərində də əksini tapır: “Bu gün ən progressiv fikir, ancaq beynəlxalq gərginliyin azaldılması fikri ola bilər. Bu gün bundan daha məsul bir vəzifə yoxdur. Bəşəriyyət sülh şəraitində yaşamağı öyrənə bilməsə, məhv olub gedəcək”.

Ç. Aytmatov bəşəriyyətin gələcək taleyində insan zəkasının rolundan danışarkən, onun milli-mənəvi etnik təfəkkür formasının bu tələdəki təsir roluna da böyük diqqət yetirir. Bu mənada manqurdlaşma – yaddaşı itirmə prosesi ilə bağlı əsərdə səslənən əfsanədə bir xalqı bağlı olduğu tarixdən, milli-mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşdırmaq siyasəti tənqid edilməklə, millətin həyatındakı faciə göstərilməklə yanaşı, həm də bəşəriyyəti müstəmləkəyə, işğala sürükləyən məhkumlar ordusu yaratmaqla onları istismar edən qüvvələr ittiham edilir. Çünki əsərdə juan-juanların işğal etdikləri ərazidəki gənclərin başına dəri keçirib onların beyinlərini sıxmaqla yaddaşdan məhrum etmək planları kökündən, tarixindən ayrılmış bir xalqın timsalında istismara məhkumluğunun göstəricisidir. Müəllif əsərə yazdığı müqəddimədə bu fikri belə təsdiqləyir: “Ta qədimlərdən bu günə kimi insanı fərdi keyfiyyətlərdən məhrum etmək imperiya, imperialistlər və hegemonçuluq iddiasında olanların məqsədi olmuşdur.

Keçmişini unudan adam dünyada öz yerini, mövqeyini təzədən müəyyən etmək zərurəti qarşısında qalır. Öz xalqının və başqa xalqların əldə etdiyi tarixi təcrübədən məhrum edilmiş adam tarixi perspektivdən kənar qalır, yalnız bu günün qayğısı ilə yaşamağa qabil olur”.

Əsərdə tarixin yaddaşı, milli yaddaş heykəli – Nayman Ana ilə manqurdlaşmış oğlu Joloman arasında gedən söhbət milli faciənin ən yüksək nöqtəsi kimi təqdim olunur. Milli yaddaşsızlıq – manqurdlaşma nəticəsində Joloman nə anasını, nə atasını, nə tayfasını, nə də özünü tanıyır. Buna görə də sual kimi səslənən ananın etirazlarında bir milli harayın sədaları eşidilir: “Torpağı almaq olar, malı-dövləti almaq olar,

lap adamın həyatını da almaq olar, - deyə ana söylədi, - ancaq adamın hafizəsinə kim qəsd eyləyə bilər, bunu kim fikirləşib tapıb?! Pərvərdigara, varsansa bunu insanların beyninə necə salmışan?! Məgər dünyada zülm-şər azdır?!”

Müəllif Nayman-Ananın oğlu tərəfindən oxla vurulub öldürülməsini əsərdə milli maraqla totalitar maraqların toqquşması kimi dünyanın ən böyük “zülm-şəri” hesab edir. Nayman-Ananın basdırıldığı Ana-Beyit (Ana məskəni) qəbiristanlığının dağıdılmasına Yedigeyin etiraz və harayı da mahiyyət etibarını ilə bu toqquşmanın davamını xatırladır. Müəllif yaşadığımız əsrin ən böyük faciəvi ziddiyyətini də totalitar maraqların sahiblərinin əməlləri ilə bağlayır. Əsərdə manqurdlaşmış Sabitcan, Taksınbayev və s. obrazlar bu əməlləri həyata keçirən icraçılardır. Ç.Aytmatov romanda Yedigey və Sabitcanı qarşı-qarşıya qoymaqla dünya ziddiyyətlərinin mənzərəsi fonunda milli mənəviyyətə imperia- list maraqların təcavüzünü əks etdirmişdir. Və əslində müəllif əsər boyu maraqlı gedişlə ümumiləşmədən fərdiliyə və əksinə fərdiləşmədən ümumiləşməyə keçidi təmin etmiş, hadisələrin təsir gücünü artırmışdır. Bu əsərdə də müəllif imperiya və hegemonçuluq şəraitində milli unutkanlıq faciələri ilə üz-üzə dayanan adamların həyat problemlərini ön plana çəkir. Buna görə də əslində dünyanın heç bir yerində olmayan Sarı-Özək və Nevada kosmodromları həyatın iki tərəfinin qəbul edilmiş şərti anlamındadır. “Gün var əsrə bərabər” romanında tarixilik, tarixi dəyərlər ictimai mövcudluğun şərti kimi verilir¹. Yazıçı bu şərtlilik daxilində Yer kürəsinin gələcək taleyi üçün zəhmət adamının daşdığı məsuliyyəti onun özünə xatırlatmaq istəyir. Əsərdə səslənən “biz hara gedirik, bu yol bizi hara aparıb çıxaracaq?” sözləri müəyyən mətləblərə aydınlıq gətirmək baxımından səciyyəvidir.

Ç.Aytmatov xalqına qəlbən bağlı olan, onun keçmişinə, bu gününə və gələcəyinə biganə qalmayan görkəmli şəxsiyyətdir.



1. N.Cəfərov. Türk dünyası: Xaos və Kosmos. Bakı, 1998, səh.201.

QƏDİM TÜRK EPOS
NÜMUNÜLƏRİ



DÜNYANIN YARANMASI HAQQINDA

...Bir zamanlar yalnız Tanrı Qara xan və su vardı. Qara xandan başqa görünən, sudan başqa görünən yox idi. Ağ ana göründü. O, Qara xana “yarat” deyib yenidən suya daldı. Bunu eşidən Qara xan bir kişi yaratdı. Qara xanla kişi intəhasız suyun üstü ilə iki qara qaz kimi uçurdular. Lakin halından məmnun olmayan kişi, Qara xandan daha yüksəkdə uçmaq istəyirdi. Onun istədiyini bilən Qara xan kişidən uçmaq qabiliyyətini aldı. Kişi dibsiz suya yuvarlandı. Boğulurdu. Elədiyinə peşman olub Qara xandan bağışlanmasını xahiş etdi.

Tanrı Qara xanın göstərişi ilə sudan bir ulduz çıxdı. Kişi həmin ulduzun üstünə çıxıb xilas oldusa da, Qara xan onun bir daha uça bilməyəcəyini nəzərə alıb dünyanı yaratmaq qərarına gəldi. Kişiyə buyurdu ki, suyun dibinə dalaraq torpaq çıxarsın. Şər düşüncədən əl çəkməmiş kişi torpaq gətirərkən fikirləşdi ki, özü üçün gizli bir dünya da yaratsın, ona görə də torpağın bir hissəsini ağzında saxladı. Elə ki ovcundakı torpağı su üzərinə səpdi, Tanrı Qara xan torpağa “böyü” deyərək buyurdu. Torpaq böyüyüb dünya oldu. Lakin kişinin ağzında saxladığı torpaq da böyüyüb onu boğmağa başladı. Qara xan ona “tüpür!” deməsəydi, boğulub öləcəkdi.

Tanrı Qara xan dümdüz bir dünya yaratmışdı, lakin kişi tüpürəndə ağzından çıxan torpaq bataqlıqlar, təpələr əmələ gətirdi. Hırslanmış Qara xan itaətsiz kişiyə “Erlük” (şeytan) adını verib, özünün işıqlı dünyasından qovdu.

Sonra yerə doqquz budaqlı bir ağac bitirdi, hər budağın altında bir adam yaratdı ki, bunlar doqquz insan irqinin ataları oldular. Erlük insanların gözəlliyini, xoş həyatını görüb Tanrı Qara xandan xahiş etdi ki, həmin insanları onun ixtiyarına versin. Qara xan vermədi. Lakin Erlük istəyindən dönmədi, insanları öz tərəfinə çəkməyə başladı. Qara xan insanların azgınlığını, Erliyə aldanmalarını görəndə acıqlandı, onları öz başlarına buraxdı. Erliyi yer altındakı qaranlıq dünyanın üçüncü qatına qovdu. Özü isə göyün on yeddinci qatını yaradıb oraya çəkildi. Mələklərindən birini insanları

qorumaq üçün yer üzərinə göndərdi.

Erlik Tanrı Qara xanın qərar tutduğu gözəl göyü görüb, ondan icazə istədi ki, özü üçün bir göy yaratsın. İcazə alıb yaratdı və aldatdığı şər ruhları öz göyündə yerləşdirdi. Lakin Qara xan görəndə ki, Erliyin təbəəsi onunkundan daha yaxşı yaşayır, mələklərindən birini göndərərək həmin göyü dağıtdı. Göy yıxılıb dünyaya düşdü, dağlar, dərələr, ormanlar meydana gəldi. Və acıqlanmış Tanrı Qara xan Erliyi yerin ən aşağı qatına sürdü. Buyurdu ki, günəşsiz, aysız, ulduzsuz yerdə dünyanın sonuna qədər qalsın.

Tanrı xan göyün on yeddinci qatında oturub, kainatı idarə etməkdədir. Ondən bir qat aşağıda Batı Ölgün Altun dağda qızıl bir taxt üstündə oturub. Göyün yeddinci qatında Gün ana, altıncı qatında Ay ata oturmuşlar.

TÜRKLƏRİN TÖRƏYİŞİ HAQQINDA

(Boz Qurd dastanları)

I variant

Qədim hunların soyundan gələn Göytürklər Aşina adlı bir ailədən törəmiş, ayrı-ayrı oymaqlar halında yaşamağa başlamışlar. Lin adlı bir xalq tərəfindən məğlub edilib qırıldılar. Yalnız on yaşında bir uşaq qaldı. Düşmən onun zəif olduğunu nəzərə alıb öldürmədi, qıçlarını kəsib bataqlığa atdılar. Orada peyda olan bir dişi qurd uşağı ətlə bəsləyib böyütdü, onunla ər-arvad kimi yaşamağa başladı. Və hamilə oldu. Gəncin yaşadığını bilən düşmən onu tapıb öldürdü. Qurd isə qaçır dağlara getdi. Ətrafı yaşıl çöl olan bir mağaraya sığınır orada on oğlan uşağı doğdu. Oğlanlar böyüdükdən sonra kənardan gətirdikləri qızlarla evləndilər. Hər birindən bir soy törədi. Aşina da həmin soylardan biri idi. Çoxalır yüz ailə olduqdan sonra yaşadıkları yerə sığmayır mağaradan çıxdılar. Altay dağlarının ətəklərində məskunlaşdılar.

II variant

Göytürklər Hun ölkəsinin Şimalındakı Sou diyarından çıxmışlar. Onların başında A Panqpu dururdu. Onun on yeddi qardaşı vardı. Qardaşları düşmən hücumu nəticəsində öldürüldü. Yalnız Qurddan doğulmuş, yağışa-küləyə hökm edən İci Nisu Tu qaldı. Onun biri Yaz, digəri Qış tanrının qızları olan iki arvadı vardı. Bunlardan dörd uşağı oldu. Uşaqlardan

biri ağ leyləyə çevrildi. İkincisi Çıqu ilə üçüncüsü Çucin hərə bir məskən tutub yaşamağa başladılar. Ən böyükləri olan dördüncüsü Na Tuliu isə ulu babası A Panqpunun törəmələrinin məskunlaşdığı Şin dağlarına çəkildi. Burada məskunlaşmış xalq soyuqdan çox əziyyət çəkirdi. Na Tuliu od tapıb onların canını qurtardı. İnsanlar rahat yaşamağa başladılar. Bunu gören qardaşları onu başçı seçib adını Türk qoydular. Na Tuliu – Türkün on arvadı vardı. Onun oğlanları soyadlarını analarından alırdılar.

Türk öləndən sonra oğlanları bir böyük ağacın altına topladılar. Ən yüksəyə hoppananı başçı seçmək qərarına gəldilər. Türkün ən cavan arvadı Aşinanın oğlu ən gənc olsa da ən yüksək hoppandığına görə başçı oldu. Aşına soyu buradan törədi.

III variant

Qədim Kun yabqularından birinin o qədər gözəl iki qızı vardı ki, o, Tanrının bunları insan övladı ilə evlənmək üçün yaratdığına heç cür inanmırdı. Düşünürdü ki, həmin qızlar yalnız Tanrıyla evlənə bilərlər. Bu məqsədlə ölkəsinin Şimal ucqarlarında yüksək bir qala tikdirdi. Qızlarını oraya köçürdü. Və Tanrıya yalvardı ki, onun qızlarını arvadlığa qəbul etsin.

Qalanın ətrafında qoca bir Qurd gecə-gündüz dolaşmağa başladı. Qorxunc bir səslə ulayan Qurd qalanı qoruyurdu. Nəhayət, qalanın dibində özünə bir yuva düzəltdi. Uzun zaman onları qoruyan Qurdun məhz Tanrının özü olduğunu, atalarının diləyi ilə gəldiyini anlayan kiçik qız bacısına başa saldı ki, aşağı enmək lazımdır.

Bu evlənmədən doğulan Doqquz Oğuzların səsi Qurd səsini xatırladır. Və nəgmə oxuyarkən sanki Qurd ulamasını təqlid edirlər.



OĞUZ KAĞAN DASTANI

...Ay kağan günlərin bir günü hamilə olub bir oğlan uşağı doğur. Gözləri ala, saçları, qaşları qara bu gözəl oğlan anasının ilk südünü əmib daha əmmir, dil açıb çiy ət, bişmiş yemək, şərab istəyir. Qırx günə böyüyür. Ayağı öküz ayağına, beli qurd belinə, köksü ayı köksünə oxşayır. Bədəni başdan-başa tüklə örtülü imiş.

İlxıya baxır, at minir, xalqa əziyyət verən vəhşi heyvanları ovlayırdı. Yenilməz bir igid idi.

Oğuz bir gün tanrıya yalvararkən göydən bir işıq düşdü. Yüyürüb gördü ki, işığın ortasında gözəl bir qız oturub. Qızı sevib aldı. Günlər, gecələr keçdikdən sonra qızın Oğuzdan üç övladı oldu: birinə Gün, ikincisinə Ay, üçüncüsünə Ulduz adı qoydular.

Yenə günlərin birində Oğuz ova getdi. Göl ortasında bir ağac gördü. Ağacın koğuşunda gözəl bir qız oturmuşdu. Oğuz onu görəndə ağlı başından getdi. Qızı aldı. Günlər, gecələr keçəndən sonra o da üç oğlan doğdu: birinin adını Göy, ikincininkini Dağ, üçüncüsününkünü Dəniz qoydular.

Oğuz xalqı başına yığıb, yemək-içmək verdi. Məclisin sonunda dedi:

*Mən sinlərqə boldum kağan,
Alalınq ya, takı qalqan.
Tamqa bizqə bolsun buran,
Kök börü bolsun qıl uran.
Təmir çidalar bol orman,
Av yirdə yirisin qulan.
Takı taluy, takı müren,
Kün tuq bolqıl, kök qurıqan.*

Sonra hər tərəfə elçi göndərib xəbər çatdırdı ki, mən hər yerin, hamının hökmdarı, kağanı oldum. Yəni Tanrı özü məni kağan seçdi. Kim mənə baş əysə, hədiyyələrini qəbul edib, onu özümə dost sayar.

ram; kim itaət etməsə, düşməndir, üstünə qoşun çəkərəm.

Sağ tərəfdə hökmdarlıq edən Altun kağan baş əydi, itaət elədi, sol tərəfdə hökmdarlıq edən Urum kağan boyun qaçırdı. Oğuz kağan hirs-lənib onun üzərinə yeridi.

Qoşun Buz dağının ətəyində dayandı. Səhər açılarda Oğuz kağan-nın çadırına bir işıq düşdü. İçindən böyük erkək Göy Qurd (Boz Qurd) çıxıb “Ey Oğuz, mənim arxamca gəl” dedi. Oğuz kağan qoşunu ilə qurdun arxasınca getdi, İtil çayına çatdı. Urum kağan ilə vuruşub qoşu-nunu yendi, kağan qaçdı. Oğuz kağan onun ölkəsini ələ keçirdi.

Oğuz kağan yoluna davam etdi. Göy Qurd yenədə öndə gedib yol göstərirdi. Kağan Hind, Tanqut, Suriya və.s ölkələri döyüşlə aldı, bir sıra yerlərə, igidlərə ad verdi. Uluğ Türük adlı bir ağıllı qocanı özünə baş vəzir elədi.

Uluğ Türük bir gün yuxuda bir qızıl yay, üç gümüş ox gördü. Yay gündoğandan günbatana uzanmışdı, üç gümüş oxsa şimala doğru uçur-du.

Uluğ Türük yuxusunu Oğuz kağana danışib “Tanrı bütün dünyanı sənin törəmələrinə bağışlasın” deyir. Oğuz kağan baş vəzirin sözünü bəyənir. Üç oğlunu gündoğana, üçünü də günbatana göndərir. Böyük oğullar bir qızıl yay, kiçik oğullar üç gümüş ox gətirirlər... Oğuz kağan yayı böyük oğlanlarına, oxları da kiçik oğlanlarına verir.

Qurultay çağırıb xalqla yeyib-içib məsləhətləşdikdən sonra ölkə-sini oğulları arasında bölüşdüdü.

Və onlara:

Ay oğullar, köp mən aşdum,

Uruşqular köp mən gördüm.

Çıda bilə oğ köp mən atdum,

Ayğır birlə köp yürüdüm,

Düşmanlarımı ıqla qurdum,

Dostlarımı mən kültürdüm

Kök tenqriqə mən ötədim...

Sənlərqə birə mən yurdum, - dedi.



SİYENPİ DASTANI

Molo Neu adında bir Siyenpi Kunların ordusunda üç il əsgərlik edir. Bu müddət ərzində arvadı bir oğlan doğaraq adını Tanşe Hoay qoyur. Molo Neu yurduna qayıdıb uşağı görəndə qəzəblənir, arvadını da, uşağı da öldürmək istəyir. Qadın bu işin onun iradəsi ilə baş vermədiyini, bir gün möhkəm göy gurultusundan qorxaraq yuxarı baxdıqda ağzına bir dolu dənəsi düşdüyünü, bundan hamilə olub on aya uşağı doğduğunu söyləyir.

Molo Heu arvadına inanır, lakin uşaqdan imtina edir. Anası öz övladını gizlicə böyüdür. Uşaq yeniyetmə yaşlarına çatanda onların sürülərini yağmalamağa gələn quldurlarla elə qəhrəmancasına döyüşür ki, böyük şöhrət qazanır. Başına çoxlu igidlər toplanır...



ALP ƏR TONQA DASTANI

Turan hökümdarı Beşəng bir gün türk ulularını başına yığıb söylədi ki, iranlılar bizə çox zülmələr vermişlər, türkün öc almaq zamanı gəlib çıxmışdır, nə deyirsiniz?.. Hökümdarın oğlu, köksü aslan köksü kimi möhkəmlənmiş Alp Ər Tonqa irəli yeriyib: “Baba, öc almağa, izn ver, mən gedim”- dedi. Beşəng rüsxət verdi.

Alp Ər Tonqanın başçılığı altında türk-Turan ordusu yazda İrana girdi. Düşmənin ordusunu pozub Dehistan qalasını aldılar. Hökmdar əsir düşdü. Alp Ər Tonqanın qardaşı Alp Aruz satqınlıq etdi. Alp Ər Tonqa onu öldürdü.

İrana tabe olan Kabul ölkəsinin padşahı Zal iranlılara köməyə gələrək türk-Turan ölkəsinə böyük ziyan vurdu. Alp Ər Tonqa bundan acıqlanıb dustaq saxladığı İrana hökümdarını öldürdü.

İran taxtına Zev keçdi. İranla Turan arasında savaş yenidən başladı. Qıtlıq oldu. İnsanlar qırılmasın deyərək sülh bağladılar. İran torpaqlarının Şimal hissəsi Turana qatıldı.

Zev öldükdən sonra türk-Turan ordusu yenidən İrana girdi. Lakin bu dəfə Zəlin oğlu Rüstəm onların qarşısına çıxdı. Alp Ər Tonqanın ordusunu dağıtdı. Alp Ər Tonqanı da yenəcəkdə, lakin türk bahadırları onu qurtardılar. Rüstəm Keyqubadı taxta çıxardı. Sülh bağlandı və Alp Ər Tonqa vətənə döndü.

İran taxtına Keykavus çıxanda türk-Turan ordusu yenidən İrana girdi, ancaq bu dəfə də yardıma gələn Zal onları məğlub edib İrandan çıxardı.

Keykavusun əyləncələrlə məşğul olduğunu bilən Alp Ər Tonqa yenidən İran üzərinə yeridi. Keykavus oğlu Siyavuş ilə Rüstəmi onun qarşısına göndərdi. Qara qayğılı yuxu görənlər Alp Ər Tonqa sülh bağladı. Buxara, Səmərqənd və Çaçı düşməyə verib Qanq şəhərinə çəkildi. Həmin sülhdən razı qalmayan Keykavus Siyavuşla Rüstəmə qəzəbləndi. Rüstəm acıqlanıb, öz ölkəsinə getdi. Siyavuş isə Alp Ər Tonqaya sığınıb əvvəl türk qəhrəmanlarından birinin qızı ilə, sonra isə Alp Ər Tonqanın gözəl qızı Firəngizlə evləndi. Birinci qadından bir oğlu oldu, adını Keyxosrov qoydular.

Siyavuşu sevməyənlər onu Alp Ər Tonqaya çuğulladılar. Siyavuş

öldürüldü. Alp Ər Tonqa ordusuyla öc almaq üçün yeridisə də, məğlub olub Çin dənizinə qədər qaçdı. Turan yığılıb yaxıldı.

Alp Ər Tonqa Turanın yığılıb yaxıldığına, ordunun dağıldığına çox ağladı, öc almağa and içdi. Nəhayət, ordu toplayıb İrana yeridi, ölkəni darmadağın etdi.

Keykavus taxtı nəvəsi Keyxosrova verdi. Keyxosrov türk-Turan ordusunu da dağıdıb dünyanın yarından çoxunu tutdu. Lakin onun əsas məqsədi Alp Ər Tonqanı məhv etmək idi. Ona görə də Turanın paytaxtı Qanqda-qalada yaşayan ixtiyar Alp Ər Tonqanın üzərinə yeridi. İran ordusu Turan ordusunu yenib qalaya girsə də, Alp Ər Tonqa iki yüz bəyi ilə qaçıb Çin padşahının yanına getdi. Keyxosrov Turan hökmdarının ardınca düşdü. Qonşular üz-üzə dayandılar. Alp Ər Tonqa Keyxosrova məktub yazıb təklif etdi ki, onun seçdiyi kənar bir yerdə təkbətək döyüşsünlər. Keykavus təklifi qəbul etmədi. Ordular vuruşası oldular. Düşmən hiylə işlədib türk-Turan ordusunu yendisə də, Alp Ər Tonqa imkan tapıb yenə düşməndən qurtardı. Ordusunun dağılması, Çin hökmdarının ondan üz döndərməsi Alp Ər Tonqaya ağır təsir etdi, onu sarsıtdı.

Öz ölkəsinə qayıdıb dağda-daşda ac-yalavac dolaşan Alp Ər Tonqa bir mağarada acı günlər yaşayır, taleyinə yana-yana öz-özünə, tapdalanmış vətəninə ağı deyirdi. Türkcə danışdığını görüb onun kim olduğunu anladılar və tutmaq istədilər. Ancaq qaçıb suya atıldı. Keyxosrov məsələdən agah oldu. Alp Ər Tonqanı hiylə ilə sudan çıxarıb öldürdülər.

Turan hökmdarının ölümü türklər-turanlılar arasında böyük həyəcana səbəb oldu, onun ölümünə ağı deyib ağladılar, qan-yaş tökdülər:

*Alp Ər Tonqa öldümü,
İssiz əjun qaldımı,
Ödlək öcün aldımı,
İmdi yürek yırtulur.*

*Ödlək yaraq gözətti,
Oğru tuzaq uzatdı,
Bəglər bəgin azatdı,
Qaçsa, kalı qurtulur?*

*Ulaşıb ərən börləyü,
Yırtıb yaka urlayu,
Sıkıbünü yurlayu,
Sığtab gözü örtülür...*

ŞU DASTANI

İsgəndər Səmərqəndi keçib türk torpaqlarına girəndə türklərin hökmdarı Şu adlı bir gənc idi. Balasaqunda Şu qalasında böyük bir ordu ilə oturmuşdu. Kimsədən xəbərsiz bir dəstə göndərmişdi ki, İsgəndər ordusunun hərəkətlərinə nəzarət etsin.

Şunun bir gümüş hovuzu vardı. İçərisində qazlar, ördəklər üzürdülər. Gənc hökmdar isə onları seyr edib dincəlirdi. Ondan soruşanda ki, “İsgəndər gəlir, nə edək? Döyüşək, yoxsa?..” cavabında dedi: “Bu qazlara, ördəklərə baxın, görün necə gözəl üzürlər”.

Xalq gördü ki, dünya hökmdarın vecinə deyil, nə döyüşə hazırlaşır, nə də bir yana qaçmaq fikri var. Şunun göndərdiyi öncüllər gəlib xəbər gətirdilər ki, İsgəndərin qoşunları yaxınlaşır. Hökmdar gecə ilə yürüş əmrini verdi. Hazırlıqsız xalq əlinə nə keçdisə minib Şunun arxasınca getdi, minik tapa bilməyən 22 kişi ailəsi ilə yurdda qaldı. Onlar “nə edək?” deyə düşünərkən daha iki kişi ailələri ilə oraya yaxınlaşdı. Dedilər ki, bu hərif (İsgəndər) gəldi-gedərdi, necə olsa çıxıb gedəcək, yurdumuzu tərk etməyə. Həmin iki kişiye “qalaç” dedilər, onların övladları indii “qalac” (kalaç / xalaç) adlanır.

İsgəndər qoşunu ilə gəlib haqqında söhbət gedən 22 kişini gördü. Onların üzərindəki əlamətlərə baxıb, kimsədək soruşmadan “türk manənd” dedi (yəni “türkə bənzəyirlər”). İsgəndərin həmin sözü ilə bu kişilərin adı “türkmən” olaraq qaldı. Türkmənlər 24 boydur. 2 boy qalaçlardır ki, onlar 22 boy əsl türkmənlərdən fərqlənirlər.

Türklərin hökmdarı Şuya gəlincə, o, Çinə keçdi. İsgəndər də onun ardınca düşdü. Uyğurda Şu İsgəndərin önünə gəncərdən ibarət bir qoşun göndərdi. Onlar İsgəndərin öncüllərinə gecə basqını edib, onları məğlub etdilər.

Sonra İsgəndər Uyğurda şəhərlər saldı. Bir müddət oralarda qaldıqdan sonra çəkildi getdi. İsgəndər gedəndən sonra Şu geriye döndü. Balasaquna gəlib Şu şəhərini saldı. Oraya tilsim qoydurdu. İndiyə qədər leyləklər o şəhərin önünə gəlir, ancaq o yana keçə bilmirlər. Tilsim öz qüvvəsini bu günə qədər saxlayır.

ƏRGƏNƏKON DASTANI

Moğol elinə Oğuz xan soyundan olan İl xan hökmdarlıq edirdi. O, tatarların da başında duran Sevinc xanla vuruşur, həmişə qalib gəlirdi. Sevinc xan hədiyyələr göndərərək Qırğız xanını öz tərəfinə çəkdi. Moğollar bütün döyüslərdə üstün olduqlarına görə digər türk boylarının onlarda qisası vardı. Ona görə də Sevinc xanın ətrafında toplaşib moğolların üzərinə yeridilər.

Moğollar möhkəm dayanmışdılar. Sevinc xan qoşunun məğlub olacağını görüb hiyləyə əl atdı. Xan və bəyləri toplayıb geri çəkilmək, gedərkən lazımsız malları buraxmaq buyruğunu verdi. Moğollar elə bildilər ki, düşmən yenilib qaçır. Möhkəmləndirilmiş ordugahlarından çıxıb, onların ardınca düşdülər. Tatarlar geri dönüb vuruşmağa başladılar, moğolların böyüklərini qırdılar, kiçiklərini isə dustaq elədilər. Dustaq olanlar yiyələrinin soy adını aldılar. Və moğollardan dünyada əsər-əlamət qalmadı.

Moğol hökmdarı İl xanın oğlu Qiyanla qardaşı oğlu Nüküz də dustaq olmuşdular. Hər ikisi təzəcə evlənmişdi. İmkan olan kimi qadınları ilə birlikdə qaçıb yurdlarına gəldilər. Döyüşdən on gün keçmişdi. Gördülər ki, bəzi heyvanlar da düşməndən qaçıb yurda dönüb. Onları da götürüb dar dağ cığırı ilə əlçatmaz, ünyetməz bir yerə gəldilər. Bu yer çox gözəl idi: Axar çaylar, bulaqlar, çayır-çəmənlər, meyvəli ağaclar, cürbəcür ov heyvanları... Tanrıya şükür elədilər. Qışda mallarının ətinə yeyir, dərilərini geyir, yazda südünü içirdilər. Bu yerin adını Ərgənəkon qoydular, yəni ("hündür dağ yamacı").

Qiyanla Nüküzün övladları oldu, mal-heyvanları artıb çoxaldı. Böyük bir xalq əmələ gəldi. O qədər də artdılar ki, Ərgənəkon onlara darlıq elədi. Buraya gəlişlərindən dörd yüz il keçmişdi.

Bir gün toplaşib söhbət elədilər. Babalarımız deyərdi ki, Ərgənəkondan kənarında gözəl, geniş bir ölkə var, xalqımızı tatar qırmış, ölkə-

mizi yağmalamış-deyə söylədilər. -İndi gərək dədə-baba yurdumuza qayıdaq.

Ancaq dədə-babaların buraya qaçıb gəldikləri dar cığırı heç kim xatırlamırdı. Ona görə də Ərgənəkondan çıxış üçün yol aradılar. Lakin tapmadılar. Bir dəmirçi gəlib dedi ki, burada bir dəmir mədəni var, onu əritsək yol açılar.

Camaat kimi kömür, kimi odun gətirdi. Bir sıra odun, bir sıra kömür düzdülər. Dəridən yetmiş körük düzəldilər. Od vurub körüklərin hamısını birdən körüklədilər. Tanrının köməyi ilə dəmir əriyib yüklü bir dəvə keçəcək qədər yol açıldı. Ərgənəkondan çıxdıqları həmin günü moğollar həmişə bayram edirlər. Bir dəmiri qızarana qədər odda saxlar, sonra onu çəkilə döyərlər. Bu gün “zindandan çıxıb baba yurdumuza gəldiyimiz gündür”- deyərlər.

Ərgənəkondan çıxıb öz ölkələrinə dönəndə moğolların hökmdarı qiyan soyundan olan Börtə Çinə idi. Bütün boyalara xəbər göndərdi ki, biz Ərgənəkondan çıxıb geriye-ölkəmizə qayıtdıq. Bəziləri sevindilər, bəziləri kədərləndilər. Tatarlar onların üzərinə gəldi. Böyük bir döyüş oldu. Moğollar düşməni yendilər, böyüklərini qılıncdan keçirdilər, kiçiklərini dustaq etdilər. Mallarını yağmaladılar. Beləcə dörd yüz ildən sonra tatarlardan qanlarını aldılar.



KÖÇ DASTANI

Çin variantı

Uyğur elinde Hulun adında bir dağ vardı. Bu dağdan Tuğla və Selengə çayları başlardı. Gecələrin birində oradakı ağacın üzərinə göydən ilahi bir işıq düşür. İki çay arasında yaşayan xalq bununla maraqlanır. Görürlər ki, ağac qadın kimi hamilə olur. İşıq isə doqquz ay doqquz gün həmin ağacın üzərində parlamaqda davam edir. Ağac yarılr, onun gövdəsindən beş uşaq çıxır. Xalq onları götürüb böyüdür.

Uşaqların ən kiçiyi Buğu Xan böyüdükdən sonra hamını özünə tabe edərək hökmdar olur. Xeyli zaman keçdikdən sonra Yulun tiqin hökmdarlıq etməyə başlayır. Çinlə bir çox müharibələr aparır. Nəhayət, gərginliyə son qoymaq məqsədilə oğlu Qalı tiqinin Çin hökmdarının ailəsindən Kiü Lien adlı bir qızla evləndirmək istəyir.

Tarı dağının yaxınlığındakı Xatun dağında saray qurulur. Ətrafda Kutlu dağ adında bir böyük qaya varmış. Çin elçiləri buraya gələndə özləri ilə baxıcılar da gətirirlər. Onlar məsləhət görürülər ki, uyğurların hakimiyyətini sarsıtmaq üçün həmin qayanı yox etmək lazımdır. Çin heyəti tiqinə bildirir ki, qızı o zaman verəcəklər ki, əvəzində Kutlu dağı onlara bağışlasın. Tigin razılaşıır.

Çinlilər qayanın ətrafına odun yığıb böyük bir tonqal qalayaraq onu möhkəm qızdırırlar. Üzərinə sirkə töküb parçaladıqdan sonra Çinə aparırlar.

Ətrafdakı bütün quşlar, heyvanlar öz dillərində qayanın getməsinə ağı deyib ağlaşırlar. Ölkə bir-birinə dəyir. Yeddi gündən sonra Yulun tigin ölür. Xalq heç zaman rahatlıq üzü görmür. Yulun tigindən sonra

ölkəyə başçılıq edənlər də dünyadan vaxtsız köçürlər. Bunu görənlər hökmdarlar paytaxtlarını Hoçuya köçürməyə məcbur olur, hakimiyyətlərini oradan Beş Başlığa qədər uzadırlar.

İran variantı

Qaynağını Karakorumdan alan Tuğla və Selengə çaylarının birləşdiyi Kumlançuda bir fındıq, bir qayın ağacı vardı. Bunların arasında bir dağ peyda oldu. Gecələrin birində həmin dağın üzərinə göydən işıq düşdü. Dağ gündən-günə böyüməyə başladı. Uyğurlar mat-məəttəl qaldılar. Dağa yaxınlaşanda ondan gözəl musiqi səslərinin gəldiyini eşitdilər. Dağın özü isə işığa qərq olmuşdu.

Nəhayət, doğum saati yetişdi. Dağdan bir qapı açıldı. İçəridə ağızları bərabərində əmzilər asılmış beş uşaq vardı. Xalq onları əzizlədi. Böyükdən kiçiyə doğru adları Sunqur tigin, Kutur tigin, Tükək tigin, Ür tigin, Buku tigin idi.

Uşaqların Tanrı tərəfindən gəldiyini duyan uyğurlar onlardan birini xaqan eləmək qərarına gəldilər. Buku tigin ağıl, ehtiyatlılıq və gözəlliyinə görə daha üstün olduğundan onun üzərində dayandılar. Böyük bir təntənə ilə onu taxta oturdular.

Tanrı ona üç qarğa göndərmişdi. Qarğalar ölkədə olub-bitənləri Buku xana çatdırırdılar. Gecələrin birində Buku xan otağında yatarkən pəncərəsindən bir qız girdi. Xan qorxdu, ancaq səsini çıxarmadı. İkinci gecə qız yenə gəldi. Xan yenə qorxdu, ancaq yenə də səsini çıxartmadı. Üçüncü gecə vəzirinin məsləhəti ilə qızla görüşdü. Hər gecə birlikdə Ağ dağa gedər, orada söhbət edərdilər.

Bir gecə Buku xanın yuxusuna ağ saqqalı, ağ dəyənəkli bir qoca girib ona fıstıq şəklində bir daş verdi. Dedi ki, bu daşı saxladığı müddətdə onun soyunun hakimiyyəti dünyanın dörd tərəfinə uzanacaq. Neçə illərdən sonra Buku xanın övladlarından biri naxələf çıxdı. Daşı

itirdi. Onda gördülər ki, bütün heyvanlar, quşlar “köç!.. köç!..” deyər qışqırırlar. Xalq həyəcana gəlib qaçmağa başladı. Harada dayanıb yurd salmaq istədilərsə, həmin səslər gəldi... İndi Beş Balığın olduğu yerə çatdıqda həmin səslər kəsildi. Və burda həmin şəhəri salıb yerləşdilər.



QƏDİM TÜRK ŞEİR
NÜMUNƏLƏRİ



DÖYÜŞ TÜRKÜSÜ

*Budrac yemə qudurdu,
Alpağutun adırdı,
Süsin yana qadırdı,
Kəlgəli met irkəşur.*

*Usıtqan kuyaş kapsadı,
Umuncluğ adaş tepsədi,
Ertiş suvun keçsədi,
Budun anın ürküşür.*

*Ertiş suvı, Yeməgi,
Sıtqar tutar biləgi,
Kür met anınq yürəgi,
Kəlgəli met irkişür.*

*Kəlsə apanq tərkenim,
İtilgə met türkünim,
Yadılmaqay terkinim,
Emdi çəriq çərgəşür.*

*Bıçqaş bitiq qılurlar,
And key yemə birürlər,
Xandan basut tilərlər,
Basmıl, Çomul tirkəşür.*

*Basmıl süsin komıttı,
Barça kəlip yumuttı,
Arslan tapa emitti,
Qorkup başı teziginür.*

*Tünlə bilə köçəlim,
Yamar suvun keçəlim,
Ternqük suvun içəlim,
Yuvka yağı ovulsun.*

*Tanq ata yortalım,
Budruç qanın irtəlim,
Basmıl bəgin örtəlim,
Emdi yigit yuvulsun.*

*Qıkrıp atıǵ kemşəlim,
Qalkan, süngün çumşalım,
Qaynar yana yumşalım,
Qatǵı yağı yovulsun.*

*Teqrə alıp egrəlim,
Attın tüşüp yügrəlim,
Arslanlayı kükrəlim,
Küçi anıñ kəvilsün.*

Tərcüməsi:*

*Budraç da qudurdu,
Alplarını ayırdı,
Ordusunu yenə (üzü bəri) döndərdi,
(Üstümüzə) gəlmək üçün toplaşurlar.*

*Qanlı günəş basdı,
Umduğumuz dost (bizi) qısqandı,
İrtiş çayını keçmək istədi,
Xalq ona görə hürkür.*

*İrtiş çayı, Yiməyi,
Sığayrlar biləyi,
Coşub onun ürəyi,
(Hücuma) gəlmək üçün yığışurlar.*

* Mətnlərdəki bütün tərcümələr prof. Nizami Cəfərova məxsusdur.

*Xaqanın əgər gəlsə,
Birliyim möhkəm olar,
El obam dağılmaz,
İndi ordu düzülür.*

*Vuruş yazısı yazırlar,
Bağlılıq andı verirlər,
Xandan yardım diləyirlər,
Basmıl, Çomul yığılır.*

*Basmıl ordusunu coşdurudu,
Hamısı gəlib toplaşdı,
Arslana sarı yeridi,
Qorxudan başları fırlanır.*

*(Gəlin) gecəynən köçək,
Yamar çayını keçək,
Bulaq suyunu içək,
Azğın düşmən dağılsın.*

*Dan üzü hücumu keçək,
Budruç xanını istəyək,
Basmıl bəyinə od vurub yandıraq,
Haydı, igidlər toplansın.*

*Hayqırıb atı surək,
Qalxan, süngü ilə cumaq,
Qaynayıb yenə yumşalaq,
Sərt düşmən əzilsin.*

*Mühasirəyə salıb əhatə edək,
Atdan düşüb yüyürək,
Aslan kimi kükrəyək,
Onun (düşmənin) gücü tükənsin.*



ALP ƏR TONQANIN ÖLÜMÜNƏ AĞI

*Alp Ər Tonqa öldümü,
İsiz əjun qaldımu,
Ödlək öçin aldımu?!.
Emdi yürək yırtılır.*

*Ödlək yaraq közətti,
Öğru tuzak uzattı,
Bəglər bəgin azıttı,
Qaçsa kalı qurtulur?*

*Ulşıp ərən börləyü,
Yırtıp yaka urlayu,
Sıkırıp üni yurlayu
Sığtap közi örtülür.*

*Bəglər atın arqurup,
Kadqu anı turqurup,
Mənqzi-yüzi sarqarıp,
Körküm anqar türtülür.*

*Ödlək arıq kəvrədi,
Yunçıq, yavuz tavradı,
Ərdəm yemə savradı,
Ajun bəgi çərilür.*

*Ödlək küni tavratur,
Yalnquk küçin kəvrətür,
Ərdin əjun sevritür,
Qaçsa takı ertlilür.*

*Bilgə bögü yunçıdı,
Ajun atı yençidi,
Ərdəm əti tınçıdı,
Yerqə təgip sürtülür.*

*Ögrəyikü mundağ oq,
Munda adın tıldağ oq,
Atsa ajun uğrap oq,
Tağlar başı kərtilür.*

*Könqlüm için örtədi,
Yatmış başığ kartadı,
Keçmiş ödüğ irtədi,
Tün-kün keçip irtəlür.*

Tərcüməsi:

*Alp Ər Tonqa öldümü,
Dünya yiyəsiz qaldımı,
Tale öcün aldımı?!.
Arıq ürək yırtılır.*

*Fələk fürsət gözlədi,
Gizlicə tələ qurdu,
Bəylər bəyini apardı,
Qaçsa necə qurtulacaqdı?*

*İgidlər qurd kimi uladı,
Yaxa yırtıb hiçqırdılar,
Ağı deyib sızladılar,
Yaşdan gözləri örtülür.*

*Bəylər atların yordular,
Dərd onları üzüb,
Bət-bənizləri saralıb,
(Sanki) zəfəran sürtülüb.*

*Zəmanə təmiz pozuldu,
Zəif, tənbel hərəkətə gəldi,
Ərdəmlik də sovuldu,
Dünyanın ağası yerə gömülür.*

*Fələk günləri dolandırır,
Məxluqların gücünü əlindən alır,
Dünyanı igiddən boşaldır,
(Nə qədər) qaçsa da igid ölür.*

*Bilikli müdrik yoxsul oldu,
Dünyanın atı azğınlaşdı,
Ərdəmin vücudu çürüdü,
Yerə dəyib sürtülür.*

*(Onun) adəti belədir,
Bundan başqası bəhanədir,
Tale gəlib ox atsa,
Dağların başı hamarlanır.
Könlümün içini yandırdı,
Sağalmış yarımı qopardı,
Keçmiş günləri aradı,
Gecə - gündüz keçmişlər aranar.*



AĞI

*İrdi aşın tatırqan,
Yavlaq yağlıq katarqan,
Boynun tutup kadırqan,
Bastı ölüm aqtaru.*

*İrdi aşın tatırqan,
Yavlaq yağlıq kaçıraqan,
Oğraq süsin kaytarqan,
Bastı ölüm aqtaru.*

*Yağı otın öçürqən,
Toydan anı köçürqən,
İşlər üzüp keçirqən,
Təgdi oqı öldürü.*

*Turqan uluq ıslaka,
Tırqi urup aşılaka,
Tumluğ kadır kışlaka,
Kodtı əriq umduru.*

Tərcüməsi:

*Yemək verən idi,
Azğın düşməni dəf edən (idi),
Boynunu tutub qanıran (idi),
Ölüm basıb yerə çaldı.*

*Yemək verən idi,
Azğın düşməni qaçıran (idi),*

*Oğraq qoşununu (geri) qaytaran (idi),
Ölüm basıb yerə çaldı.
Düşmən odunu söndürən,
Döyüş mərkəzindən onu qovan,
İş bacaran (idi),
(Taleyin) oxu dəyib öldürdü.
Böyük işlər (görməyə) qalxırdı,
Yemək süfrəsi açırdı
Sərt soyuq qışlarda (da),
İgidləri umudsuz qoydu.*



OV TÜRKÜSÜ

*Yiitləriq işlatu,
Yıqaç, Yemiş ırğartu,
Kulan, keyik avlatu
Badram kılıp avnalım.*

*Tosun münüp səgirtsün,
Esizligin amurtsun,
İtka keyik kaytarsun,
Tutmuş sanıp umnalım.*

*Çağrı birip kuşlatu.
Tayqan ıdıp tışlatu,
Tilki, tonquz taşlatu,
Ərdəm bilə ödləlim.*

*Küqlər kamuğ tüzüldi,
İvrık, idiş tizildi,
Sənsiz özüm özəldi,
Kəlgil amul oynalım.*

*İvrık başı kazlayu,
Sağrak tolu közləyü,
Sakinç kodı kizləyü,
Tün-kün bilə sövnəlim.*

*Ottuz içip kıkralım,
Yokar kopup sərgəlim,
Arslanlayu kükrəlim,
Kaçtı sakınç sevnəlim.*

Tərcüməsi:

*Gəncləri çalışdırıb,
Meyvə, yemək topladıb,
Qulan, keyik ovladıb
Bayram edib əylənək.*

*Dayça minib səyirtsin,
Öfkəsi atlansın,
İtə keyik qaytarsın,
Tutduğuna ümid edək.*

*Şahin buraxıb quş ovlayaq,
Tazı buraxıb (ov) qapdıraq,
Tülkü, donuz vuraq,
İgidliklə öyünək.*

*Nəğmələrin hamısı səsləndi,
Badə qədəh düzüldü,
Sənsiz könlüm üzüldü,
Gəl astadan oynayaq.*

*Qədəh başı qaz kimi,
Badə dolu göz kimi,
Gizləyib dərdi- səri,
Gecə-gündüz sevinək.*

*Üç-üç içib hayqıraq,
Yuxarı tullanıb qaçaq,
Aslan kimi kükrəyək,
Dərd-sər gedib sevinək.*



SEVGİ TÜRKÜSÜ

*Bunlar məni ulas köz,
Kara mənqiz, kızıl yüz,
Andan tamar tükəl tüz,
Bunlar yana ol kaçar.*

*Yığılap udu artadım,
Bağrım başın qartadım,
Kaçmış kutuğ irtədim,
Yağmur kimi qan saçar.*

*Avlap məni koymanqız,
Ayık ayıp kaymanqız,
Akar közüm uş tenqiz,
Teqrə yerə kuş uçar.*

*Yüknüp manqa imlədi,
Közüm yaşın yamladı,
Bağrım başın emlədi,
Elkin bolup ol keçər.*

Tərcüməsi:

*Yandırar məni xumar göz,
Qara xal, gözəl üz,
Ondan gözəllik damar,
O (məni) yandırıb qaçar.*

*Ağlaya- ağlaya haldan düşdüm,
Bağrımın yarasını qopartdım,*

*Qaçmış bəxtimi aradım,
(Gözüm) yağış kimi qan saçar.
Məni ovlayıb, qoymayın,
Söz verib, (sonra) qaçmayın,
Gözüm yaşı dəniz kimidir,
Ətrafında quşlar uçar.*

*Əyilib mənə göz etdi,
Gözümün yaşı getdi,
Ürəyimin yarasını sağaltdı,
Yol adamıdır, o (gəlib) gedər.*



İLAHİ

*Tenqri yaruk, küçlüq, bilqeke yalvarar biz,
Ötünür biz Kün, Ay Tenqrike.
Yaşın Tenqri, nom kutı
Mar Mani firiştilarka!*

*Kut kolur biz Tenqrime!
Etüzümüzni küzedinq,
Üzütümüzni boşunq!*

*Kıv kolur biz yaruk Tenqrilerke,
Adasızın turalım,
Ögrünçligin erəlim!..*

Tərcüməsi:

*İşıqlı, güclü, hikmət sahibi Tanrıya yalvarırıq,
Gün, Ay Tanrılarından diləyirik!
Şimşək Tanrısı, ilahi səadəti
Mar Maniyə, mələklərə (yalvarırıq)!*

*Səadət umuruq, ey Tanrım!
Vücudumuzu saxlayın,
Ruhumuzu azad edin!*

*Xoşbəxtlik umurum işıqlı Tanrılardan!
Təhlükələrdən uzaq duraq,
Sevinc tapaq!..*



APRINÇUR TİĞİN (İlahi)

*(Bizninq Tenqrimiz ed) qüsi reredi tiyür,
 (Bizninq Tenqrimiz ed) qüsi reredi tiyür.
 (Redni)də yig meninq edqü (tenq (rim,alpım,bekrəkim!
 Rednidə yig meninq Tenqrim, alpım, bekrəkim!*

*Biləgüsüz yiti vaj (ır ti) yür,
 Biləgüsüz yiti vaji (r tiyür).
 Vajırda övti biliqliqim, tüzünüm, yazukum,
 Vajırda övti biliqliqim, bilgəm, yanqam!*

*Kün Tenqri yarukın teq köküzlüqüm , bilgəm,
 Kün Tenqri yarukın teq köküzlüqüm , bilgəm.
 Körtlə, tüzün Tenqrim , külüqüm, küzünsüm!
 Körtlə, tüzün Tenqrim, burkanım, bulunçsuzum!*

Tərcüməsi:

*Bizim Tanrımızın yaxşılığı cövhərdir deyirlər,
 Bizim Tanrımızın yaxşılığı cövhərdir deyirlər.
 Cövhərdən daha üstün gözəl Tanrım, igidim, qüdrətlim!
 Cövhərdən daha üstün gözəl Tanrım, igidim, qüdrətlim!
 Bilinmədən kəsər almaz deyirlər,
 Bilinmədən kəsər almaz deyirlər.*

*Almazdan daha kəskindir mənim hikmət sahibim, əsillim, işiğim,
 almazdan daha kəskindir mənim hikmət sahibim, müdrikim, filim!*

*Mənim, Gün Tanrının işığı kimi, köküslüm, müdrikim,
 Mənim, Gün Tanrı işığı kimi, köküslüm, müdrikim.
 Gözəl , əsil Tanrım, şöhrətlim, qoruyucum!
 Gözəl , əsil Tanrım , bürhanım, bulnmazım!*

QƏDİM TÜRK NƏSR
NÜMUNƏLƏRİ



GÖYTÜRK NƏSRİ

Tonikuk kitabəsi

Bilqə Tonikuk bən özüm Tabtaç ilinqə kılıntım. Türk bodun Tabğaçka körür erti.

Türk bodun kanın bolmayın Tabğaçda adırılı, kanlantı. Kanın kodın Tabğaçka yana içikdi. Tenqri ança timis erinç: kan bertim, kanın kodın içikdin. İçikdük üçün tenqri öl temis erinç. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk sir bodun yerintə bod kalmadı. İda, taşda kalmısı kobranın yeti yüz boltı. İki ülüqi atlığ erti, bir ülüqi yadağ erti. Yeti yüz kisiq udızığma ulığı şad erti. Yağıl, - tidi. Yağmısı bən ertim – Bilqə Tonyukuk. Kağan mu kısayın, - tidim. Sakıntım: turuk bukalı, səmiz bukalı arkada bilsər, səmiz buka, turuk buka tiyin bilməz ermis tiyin ança sakıntım. Anta kisrə tenqri biliq bertük üçün özüm ök kağan kısdım. Bilqə Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan birlə, İltəris kağan bolayın. Bəriyə Tabğaçığ, önqrə Kıtanığ, yıraya Oğuzığ ükü ölürti. Biliq esi, çab esi bən körtüm. Çuğay Kuzın, Kara Kumuğ olurur ertimiz.

Keyik yiyü, tabısğan yiyü olurur ertimiz. Bodun boğazı tok erti. Yağımız teqirə uçuk təq erti, biz şeq ertimiz. Ança olurur erikli Oğuzdantan körüq kəlti. Körüq sabı antağ: Tokuz oğuz bodun üzə kağan olurtı (tir) Tabğaçğaru Kunı Sənqüq idmıs, Kıtanğaru Tonqra Səmiq idmıs. Sab ança idmıs: azkıya türk bodun yoriyur ermis. Kağanı alp ermis, ayğuşı bilqə ermis. Ol eki kisi bar ersər, sini, Tabğaçığ ölür-təçi, tirmən, önqrə Kıtanığ ölür-təçi, tirmən, bini oğuzuğ ölür-təçi ök, tirmən. Tabğaç, bəridənyən təq! Kıtan, önqdənyən təq! Ben yırdantayan təqəyin! Türk sir bodun yerintə idi yorımazun! Usar, idi yokkısalım tirmən. Ol sabığ esidin tün udısıkım kəlmədi, küntüz olursıkım kəlmədi. Anta ötrü kağanıma ötüntüm, ança ötüntüm: Tabğaç, oğuz, kıtan (bu üçəqü kabısır, kaltaçı biz, öz içi, tasın tutmıs

təq biz. Yuyka eriqliq tonlağalu uçuz ermiş, yinçqə erikliq üzqəli uçuz. Yuyka kalın bolsar, toplağuluk alp ermiş, yinçqə yoğun bolsar, üzqülük alp ermiş. Önqrə kıtında, bəriyə tabğaçda, kuruya kurdanta, yıraya Oğuzda, eki-üç binq sümüz, kəltəçimiz bar, mu nə? (Anta ötüntüm.

Kağanım, bən özüm bilqə Tonikuk ötüntük ötünçümin esidü berti. Könqlünçə udız, -tidi. Kök Öncüq yuğaru Ötükən yısğaru udıztım. İnqək – kölükin Toğlada oğuz kəlti. Süsi altı binq ermiş. Biz eki binq ertimiz. Sünqüsdimiz. Tenqri yarlıkadu... yaydımız, üqüzükə tüşdi. Yayaduk yolta yəmə ölti kük. Anta ötrü oğuz kopın kelti. Kelürtim ök türk bodunğ Ötükən yerke bən özüm bilqə Tonyukuk. Ötükən yeri q kopmis (teyin esidip bəriyəki bodun, kurıyakı, yıryakı, önqrəki bodun kəlti.

Eki binq ertimiz, biz eki sü boltı. Türk bodın olurğalı, türk kağan olurğalı Santunq balıkka, taluy-üqüzükə təqmıs yok ermiş. Kağanıma ötünip sülətdim. Santunq balıkka, taluy-üqüzükə təqürtüm. Üç otuz balık sıdı. Usın Buntatu yurtda yatu kalur erti. Tabğaç kağan yağımız erti, On ok kağanı yağımız erti. Artukı kırkız küçliq kağan yağımız boltı. Ol üç kağan öqləsip: Altun yış üzə kabısalım timis – ança öqləsmıs, önqrə türk kağanğaru süləlim, timis, anqaru süləməsər, kaç nənq ersər, ol bizni, -kağanı alp ermiş, ayğucısı bilqə ermiş, kaç nənq ersər, ölürtəçi kük. Üçəqiün kabısın süləlim, anı yokkısalm (timis. Türqes kağan ança timis: Bəninq bodınım anta erür, timis. Türk bodun yəmə bulğaç ol,- təmis, oğuzı yəmə tarkaç ol, -timis. Ol sabın esidip, tün yəmə udısıkım kəlməz erti, olursıkım kəlməz erti, ança sakıntım... süləlim, -tidim. Köqmən yolu bir ermiş, tumus, - tiyin, esidip bu yolın yorisar, yaramaçı – tidim... Yerçi tilədim, çölqi Az eri bultım.

Özim Az yerim, anı bilm...ermıs, bir türük ermiş. Anın barmıs, anqar yatın, bir atlıq barmıs, - tiyin ol yolın yorisar, unç, - tidim sakıntım. Kağanıma ötüntüm, sü yoritdım, atlat, - tidim. Ak Terməl keçə oğraklatdım. At üzə bintürə karıq sökdüm. Yokaru at yetə yadağın, ığac tutunu ağırttum. Önqrəki ər yoğuru teqirin ibar bas asdımız, yobalu intimiz. On tünkə yantıki tuğ ebirü bardımız. Yirçi yir yanqılın boğazlantı. Bunqadın kağan “yelü kör” (timis) “Anı subuğ baralım!” Ol sub kodı bardımız. Sanağalı tüşürtimiz. Atıq ıka bayur ertimiz. Kün yəmə, tün yəmə yelü bardımız. Kırkızığ uka basdımız... Sünqüqin açdımız.

Kanı süsi tirilmis. Sünqüsdimiz, sançdıımız. Kanın ölürtimiz. Kağanka kırkız bodunu içikdi, yükünti. Yantımız. Köqmən yısığ ebirü kəltimiz.

Kırkızda yantımız. Türqis kağanta körüq kəlti, sabı antəq: öndən kağanğaru sü yorılım (timis) yorımasar, bizni Kağanı alp ermis, ayğuçısı bilqə ermis, kaç nənq ersər, bizni ölürtəki kük (timis) Türqis kağanı tasıkmıs (tidi (On ok bodunu kalısız tasıkmıs (tir. Tabğaç süsi bar ermis. Ol sabığ esidip kağanım: Bən ebqərü tüsəyin (tidi) Katun yok bolmıs erti, anı yoğlatayın (tidi) Sü barınq (tidi) Altun yılda olurun (tidi) Sü bası İnəl kağan Tardus sad barzun – tidi. Bilqə Tonrikuk! – banqa aydı (Bu süq elt (tidi) Kıyınığ könqlünçə ay, bən sanqa ne ayayın (tidi) Kelir ersər, kü ər ükülür, kelməz ersər tılığ sabığ alı olur, -tidi. Altun yılda olurtımız.

Üç körüq kisi kəlti, sabı bir: kağanı sü tasıkdı, On ok süsi kalısız tasıkdı (tır. Yarıs yazıda tiriləlim) timis. Ol sabığ esidip kağanğaru ol sabığ ittım. Kantayın? Sabığ yana sab... kelti: Olurun (tiyin timis. Yəlmə, karağü edqüti urğıl, basıtma) timis. Bökü kağan banqaru ança ayıdmıs: Apa tarkanğaru içrə sab ıdmıs. Bilqə Tonikuk ayığ ol, öz ol, anqlar... “Sü yorılım” tisər unaman. Ol sabığ esidip sü yoritdım. Altun yısığ yolsızın asdıım, Ertis üqüzüq keçiqsizin keçdimiz, tün katdıımız, Bolçuka tanq üntürü təqdimiz.

Tılığ kəlürti, sabı antağ: Yarıs yazıda on tımən sü tirilti, -tir. Ol sabığ esidip bəqlər kopın: Yanalım, arığ – obutı yeq – tidi. Ben ança tirmən, Bən Bilqə Tonikuk: Altun yısığ asa keltimiz , Ertis üqüzüq keçə kəltimiz. ” Kəlmisi alp” tidi, tuymadı. Tenqri, Umay,ıduk yer, sub basa birti erinç. Nəkə təkər biz? Üküs tiyin nəkə korkur biz az tiyin. Nə basınalım, təqəlim (tidim. Teqdimiz, yaydıımız. Ekinti kün kəlti, örtçə kızın kəlti. Sünqüsdimiz. Bizintə eki uçı sınqarça artuk erti. Tenqri yarlıkaduk üçün üküs tiyin, biz korkmadımız, sünqüsdimiz. Tardus sad ara badı. Yaydıımız, kağanın tutdıımız, yabğusın, sadın anta ölürti. Əliqçə er tutdıımız. Ol ok tün bodunun sayı ıtımız. Ol sabığ esidip On ok bəqləri, bodunu kop kəlti, yükünti. Kəligmə bəqlərin, bodunun itin (yığın azça bodun təzmis erti. On ok süsin sülətdim.

Biz yemə sülədimiz, Anı ertimiz. Yinçü üqüzüq keçə Tinəsi oğlı yatığma Benqliqək tağığ ... ertü...

Təmir kəpikə təqi irtimiz, anta yanturtımız. İnəl kağanca karam alı tağca tezic, tokarsın... anta yerüki Suk baslığ soğdak bodun kop kəlti. Ol küntə təqli türk bodun Təmir Kəpikə, Tinəsi oğlu yatıgma tağca təqmis, idi yok ermis. Ol yerke bən Bilqə Tonikuk təqürtük üçün sarığ altun, örün kümüs, kız-kuduz, eqribəti, ağı bunqsuz kəltürti. İltəris kağan biliq esin üçün, alpın üçün, Tabğaçca yeti yeqirmi sünqüsdi, Kıtanda yeti sünqüsdi, Oğuzca bes sünqüsdi. Anta ayğucu yəmə bən ök ertim. Yağıcısı yəmə bən ertim. İltəris kağanca ...türk Bilqə kağanca, türk Böqü kağanca ...

Kapağan kağan... Tün udımatı, küntüz olurmatı. Kızım kanım tökti, kara tərım yüqürti isiq-küciq bertim ök, bən özüm yelməq yəmə ittım ok: Arkuy karağuş ulğartdım, basınığma yağış kəlürir ertim. Kağanımın sülətdimiz. Tenqri yarlıkazu!

Bu türk bodunca yaraklığ yağış kəltürmədim, töqünliq atığ yüqürtmədim. İltəris kağan kazğanmasar, udu bən özüm kazğanmasar, il yəmə, bodun yəmə yok ertəci erti; kazğantukın üçün uduğ özüm kazğantukım üçün il yəmə il boltı, bodun yəmə bodun boltı. Özüm karı boltım, uluğ boltım. Nənc yerdəki kağanlıq bodunca büntüqi bar ersər, nə bunqı bar ertəci ermis.

Türk bilqə kağan ilinqə bititdim bən Bilqə Tonikuk.

İltəris kağan kazğanmasar, yok erti ersər, bən özüm bilqə Tonikuk kazğanmasar, bən yok ertim ersər. Kapağan kağan türk sir bodun yerintə bod yəmə, kisi yəmə idi yok ertəci erti. İltəris kağan, bilqə Tonikuk kazğantuk üçün Kapağan kağan, türk sir bodun yorıduki...Türk bilqə kağan türk sir bodunıq, iqidü olurur.

Tərcüməsi:

Müdrük Tonikuk mən özüm Tabğaç elinə getdim. Türk xalqı Tabğaçca tabe idi.

Türk xalqı xansız olmayım deyə Tabğaçdan ayrıldı, öz xanı oldu. Xanını atıb Tabğaçca yenə tabe oldu. Tanrı belə demişdi: xan verdim, xanın qoyub tabe oldun. Tabe olduğumuz üçün tanrı “öl” demiş. Türk xalqı öldü, dağıldı, məhv oldu. Türk sir xalqı yerində adam qalmadı. Kolda, daşda qalmışı toplanıb yeddi yüz oldu. İki hissəsi altı, bir his-

səsi piyada idi. Yeddi yüz adamı apararı böyüyü şad idi. “Qoşul” – dedi. Qoşulanı mən idim(müdrük Tonikuk. Xaqanımanı seçək, -dedim. Düşündüm: arıq buğalı, kök buğalı arxadan baxsalar kök buğa, arıq buğa deyə bilməzlərmiş, deyə düşündüm. Ondan sonra tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm xaqan seçdim. (Mən) müdrük Tonikuk Boyla Bağa Tarkan ilə, İltəris xaqana tərəf olduq. Cənubda tabğacı, şərqdə Kıtanı, Şimalda oğuzu çoxlu öldürdü. Məsləhət yoldaşı, şöhrət yoldaşı mən oldum. Çuğay Kuzda, Qara qumda yaşayırdıq.

Maral yeyərək, dovşan yeyərək yaşayırdıq. Xalqın boğazı tox idi. Yağımız ətrafda yırtıcı quş tək idi, biz leş idik. Eləcə yaşayarkən oğuzlardan casus gəldi. Casusun xəbəri belə idi: doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oldu (deyir) Tabğaç Kını Şenünü göndərmiş, Kıtana Tonra Səmi göndərmiş. Xəbəri belə imiş (ki,) türk xalqı az imiş. Xaqanı igid imiş, məsləhətçisi müdrük imiş. O iki adam var isə, səni, Tabğacı öldürəsidir, deyirəm, şərqdə kıtanı öldürəsidir, deyirəm, məni Oğuzu öldürəsidir, deyirəm. Tabğaç, cənub tərəfdən hücum et! Kıtana şərq tərəfdən hücum et! Mən şimal tərəfdən hücum edim. Türk sir xalqı yerində (onun) sahibi olmasın. Bacarsaq, sahibini məhv edək deyirəm. O xəbəri eşidib gecə yatmağım gəlmədi, gündüz oturmağım gəlmədi. Ondan ötrü xaqanıma müraciət etdim, belə müraciət etdim: Tabğaç, Oğuz, Kıtana -bu üçü birləşsə də, dözəcəyik, öz içimizi, bayırımızı qorumuş olacağıq. Nazik ikən yığmaq asan işdir, incə ikən üzmək asan. Nazik qalın olsa, toplamaq ağır işdir, incə yoğun olsa, üzmək ağır işdir. Şərqdə Kıtanda, cənubda Tabğaçda, qərbdə Kurdanda, şimalda Oğuzda, iki – üç minlik qoşunumuz var, (həmin yerlərə) hücum etməliyik, nə deyirsən? (belə müraciət etdim.

Xaqanı, mən müdrük Tonikukun etdiyi müraciəti eşitdim. Könlüncə apar, - dedi. Göy Önügün yuxarısındakı Ötükən ormanına apardım. Yüklü heyvanları ilə Toğlada oğuzlar gəldi. Qoşunu altı min imiş. Biz iki min idik. Döyüşdük. Tanrı yar olduğu (üçün) dağıtdıq, çaya töküldülər. Səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldülər. Ondan ötrü oğuzlar hamısı (tabe olmağa) gəldilər. Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm müdrük Tonikuk gətirdim. Ötükən yeri alınmış (deyə eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şimaldakı, şərqdəki xalq gəldi.

İki min idik, qoşun yaratdıq. Türk xalqı, türk xaqanı yerləşmək, məskən salmaq üçün Şandun şəhərinə, dənizə- çaya çatmamışdı. Xaqanıma deyib qoşun çəkirdim. Şandun şəhərinə, dənizə -çaya çatdırdım. İyirmi üç şəhər tabe oldu. Usın Buntatu yurdanda yatarıq qalır idi. Tabğaç xaqanı yağımız idi, On ox xaqanı yağımız idi. Ən əsası güclü qırğız xaqanı yağımız oldu. O üç xaqan məsləhətləşib Altun ormanı üzərinə yürüş edək (demiş, bu cür məsləhətləşmiş (ki,) Şərqa türk xaqanına qarşı qoşun çəkək (demişlər (ona qarşı qoçun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa öldürəcəkdir. Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək – demişlər. Türkeş xaqanı belə demiş: Mənim xalqım orada yaşayır – demiş. Türk xalqına “iğtişas sal” – demiş, oğuzlara “üsyən et” – demiş. O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlməz oldu. Oturmağım gəlməz oldu. Belə düşünüb... qoşun çəkək – dedim. Kögmən yolu bir imiş, (onu da düşmən) tutmuş olduğunu eşidib ” bu yolla getsək, yaramaz” dedim... Bələdçi istədim, Çöllü azəri tapdım.

Özüm Az yerindənəm... Onu... bilim...imiş... bir dayanacaq imiş. Anı (çayı) ilə getsən, orada gecələsən, getməyə bir atlıq yol qalır – deyə -o yol ilə yürüsək, olar –deyib düşündüm. Xaqanıma müraciət etdim, qoşun yürütdüm, atlandı” –dedim. Ağ Terməl (çayını) keçərək düşərək düşərgə saldırdım. Atlara mindirərək qarı yarıb keçdim. Yuxarı atları yedəkdə ağaclardan tuta-tuta qaldırdım. Öndəki döyüşçülər (qarı) tapdalayıb (yol açdı), kolluq tərəni aşdıq, çətinliklə endik. On gecə yandakı uçqunları dolandıq. Bələdçi yeri yanıldığı üçün boğazlandı. Buna görə xaqan “Sürətlə getməyə çalış” -dedi- “Anı çayı boyu gedək” (dedi). O çay boyu getdik. Saymaq üçün (qoşunu atlardan) düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gündüz də, gecə də yel kimi getdik. Qırğızları yuxuda basdıq... Süngü ilə (yol) açdıq. Xanın qoşunu toplanmışdı. Döyüşdük, məhv etdik. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, baş əydi. Qayıtdıq. Kögmən ormanını dolanıb gəldik.

Qırğızdan qayıtdıq. Türkeş xaqanından casus gəldi, xəbəri bu cür: öndən xaqana qarşı qoşun yürüdək -demişlər- yürütməsək, bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, öldürəcəkdir -demiş- Türkeş xaqanı hücumu keçmiş -dedi- On ox xalqı tamamilə hü-

cuma keçmiş -deyir- Tabğaç qoşunu da var imiş. O xəbəri eşidib xaqanı: Mən evə qayıdım - dedi- Xatun vəfat edib, onu dəfn edim - dedi- Qoşun göndərin – dedi. Qoşunun başında İnal xaqan Tarduş şadı getsin - dedi. Müdrik Tonkuk!- mənə dedi- Bu qoşunu apar- dedi- Qınağı könlüncə et, mən sənə nə deyim- dedi- Gəlsələr, döyüşlər yığılar, gəlməsələr, dil (əsir) məlumatını alıb otur – dedi. Altun ormanında yerləşdik.

Üç casus gəldi, məlumatları bir: xaqanları qoşun çəkdi, On ox qoşunu son nəfərinədək hücumla keçdi- deyirlər. Yarış yazıda toplanacaq -demişlər. O xəbəri eşidib xaqana çatdırdım. Necə edim? Cavabı yenə cavab... gəldi:- Oturun- demiş. Kəşfiyyatı, keşiyi yaxşıca təşkil et, qoşunu basılmağa qoyma- demiş. Bögü xaqan mənə belə dedi: Apa tarkana gizli xəbər göndərmişlər (ki,) müdrik Tonkuk ayıqdır, mərddir, anlayar... “Qoşun çəkək!” desə, razı olma. O sözü eşidib qoşun çəkdim. Altun ormanını yolsuz, İrtiş çayını keçidsiz keçdim, (gündüzü) gecəyə qatdıq, Bolçuya dan söküləndə yetişdik.

Dil (əsir) gətirdilər, xəbəri bu cür: Yarış yazıda yüz min qoşun toplaşdı - deyə. O xəbəri eşidib bəylər hamısı: Qayıdaq, abır-həya yaxşıdır- dedilər. Mən (isə) belə dedim, mən müdrik Tonkuk: Altun ormanını aşaraq gəldik, İrtiş çayını keçərək gəldik. (Bəylər) “Gələnlər igiddirlər” dedilər, anlamadılar. -Tanrı, Humay, müqəddəs yer, su qələbə verdi. Niyə qaçaq? (Düşmən) çox, biz azıq deyə niyə qorxuruq? Niyə basılaq, hücum edək- dedim. Hücum etdik, dağıtdıq. İkinci gün gəldi. (Düşmən) od kimi qızıb yeridi. Döyüşdük. Bizdə iki qol ayrıbaryarı artıq idi. Tanrı yar olduğu üçün (onlar) çoxdur deyə, biz qorxmadıq, döyüşdük. Tarduş şad aranı bağladı. Dağıtdıq, xaqanını tutduq, yabğusu, şadı oradaca öldü. Əllicə döyüşçü tutduq. Elə o gecə camaata xəbər göndərdik. O xəbəri eşidib On ox bəyləri, xalqı hamılıqla gəldi, səcdə etdilər. Gələnlər bəylərini, xalqını yığıb, (gördük ki,) azca xalq qaçıbmış. On ox qoşununu yürüşə apardım.

Biz də qoşun çəkdik, Anıya endik. İnci çayını keçərək Tinəsi oğlunun Benqlükək dağına...

Dəmir Qarıya çatdıq, oradan qayıtdıq. İnal xaqana (dövlət) alaraq dağa taciklərə... toxarlara... Ondan o tərəfə Suk başda olmaqla

Soğdak xalqı hamılıqla gəldi. Həmin gün türk xalqı Dəmir Qapıya, Tinəsi oğlunun oylağı olan dağa çatmışdır. (Oranın) sahib yox imiş. O yerə mən müdrük Tonikuk hücum etdiyim üçün saysız-hesabsız sarı qızıl, parlaq gümüş, qız-gəlin, xalça, pul gətirdilər. İltəris xaqan müdrük yoldaşı olduğu üçün, igid olduğu üçün Tabğaçada on yeddi dəfə döyüşdü, Kıtanda yeddi dəfə döyüşdü, Oğuzda beş dəfə döyüşdü. Onda da məsləhətçi məhz mən idim. Sərkərdəsi də mən idim. İltəris xaqana... türk Bögü xaqana, türk Bilgə xaqana...

Kapağan xaqan... Gecə yatmadı, gündüz oturmadı. Qızıl qanımı töküüb, qara tərimi axıdıb xidmət etdim; mən özüm ardıcıl olaraq süvari dəstələri göndərdim, Arkuy keşikçi qalasını ucaldım, basılan yağlıları gətirdim. Xaqanım ilə qoşun çəkdim. Tanrı yar olsun!

Bu türk xalqının üzərinə yaraqlı yağı gətirmədim, döyüş atı yüyürtmədim. İltəris xaqan qazanmasa, ardınca mən özüm qazanmasam, dövlət də, xalq da yox olası idi. Qazandığı üçün, ardınca özüm qazandığım üçün dövlət də dövlət oldu, xalq da xalq oldu. Özüm qocaldım, ulu oldum. Haradakı xaqanlı xalqın başçısı yaramazdırsa, o xalqın nə qədər dərdi olacaqmış.

Türk müdrük xaqan dövləti üçün yazdırdım mən müdrük Tonikuk.

İltəris xaqan qazanmasa, olmasa idi, mən özüm müdrük Tonikuk qazanmasaydım, olmasaydım, Kapağan xaqanın türk sir xalqı yerində bir nəfərdə də, xalq da, adam da sahib olmayacaq idi. İltəris xaqan, müdrük Tonikuk qazandığı üçün Kapağan xaqan, türk sir xalqı yaşamaqdadır...

Türk müdrük xaqanı türk sir xalqını, oğuz xalqını yüksəldərək hökmdarlıq edir.



KÜL TİQİN KİTABƏSİ

Tenqi təqi tenqidə bolmış türk bilqə kağan bu ödkə olurtım. Sabımın tükəti esidqil: ulayu iniyiqünim, oğlanım, biriki oğuşum, bodunım, biriyə şad apıt bəqlər, yıraya tarkat buyuruk bəqlər, otuz... tokuz oğuz bəqləri, bodunı bu sabımın edqüti esid, katıgdı tınqla! İlqərü kün toğsıka, biriqərü kün ortusınqaru, kurığaru kün batsıkinqa, yırğaru kün ortusınqaru -anta içrəki bodun kop manqa körür. Ança bodun... kop tidim. Ol amtı ayıg yok. Türk kağan Ötükən yış olursa, iltə bunq yok. İlqərü Şantunq yazıka təqi sülədim, taluyka kiçiq təqmədim; biriqərü Tokuz ərsənqə təqi sülədim, Tüpütkə kiçiq təqmədim, kurığaru Yinçü üqüz keçə Temirkapıgka təqi sülədim, yırğaru Yer Bayırku yirinqə təqi sülədim... Bunça yirkə təqi yoritdım. Ötükən yışda yiq idi yox ermis. İl tutsık yir Ötükən yış ermiş. Bu yirdə olurıp Tabğaç bodun birlə tüzəldim. Altun kümüş, isiqti, kutay bunqzıs ança birür: Tabğaç bodun sabı süçiq, ağısı yımşaq ermis. Süçiq sabın yımşaq ağın arıp irak bodunıg ança yağutıp ermi. ...kontukta kirsə ayıg bilinq ança öyür ermis.

Edqü bilqə kisiq, edqü alp kisiq yoritmaz ermis. Bir kişi yanqılsar, oğuşı, bodunı bisükinqə təqi kıdmaz ermiş. Süçiq sabın, yımşaq ağın arturıp üküs, türk bodun, öltiq Türk bodun, üləsikinq biriyə Çuğay yış tükül, Tün yazı konayın tisər, türk bodun, üləsikiq. Anta ayıg kisi ança boşğurur ermis: Irak ersər, yablak ağı birür; yağuc ersər, edqü ersər, edqü ağı birür- tip ança boşğurur ermis. Biliq bilməz kisi ol sabıg alıp, yarğu barıp üküs kisi öltiq.

Ol yırqərü barsar, türk bodun, öltəçisən. Ötükən yış olurıp arkış – tirkiş ısar, nənq bunqıg yok. Ötükən yış olursar, bənqü il tuta olurtaçısan. Türk bodun, tok, arık, ok sən, açsık, tosık öməzsən; bir todsar, açsık öməzsən, Antağınqın üçün iqidmiş kağanınqın sabın almatın, yir sayu bardıg, kop anta alkıntıg, arılıg. Anta kalmışı yir sayu kop turu

ölü yarıyur ertiq. Tenqri yarlıkadukın üçün, özüm kutım bar üçün kağan olurtım. Kağan olurıp yok çığay bodunığ bay kılıtım, az bodunığ üküş kılıtım. Azı bu sabımda iqid bağru? Türk bəqlər bodun bunı esidinq! Türk bodunığ tirip il tutsıknıqın bunta urtım, yanqılıp üləsikinq yemə bunta urtım, nənqnənq sabım ersər, bənqü taşka urtım, anqar koru bilinq, türk amtı bodun, bəqlər, bödkə köriqmə bəqlər, qü yanqıltaçısız? Mən bənqü taş... Tabğaç kağanka bedizçi kəlürtim, bediztim. Məninq sabımın sımadı: Tabğaç kağanın içrəki bedizçiq ıtı. Anqar anıncığ bark yaraturtım, için – taşın adıncığ bediz urturtım, taş tokıtdım, könqültəki sabımın ... on ok oğlınqa, tatınqa təqi, bunı körü bilinq: bənqü taş tokıtdım. Bu eriq ersər, amtıka eriq yirtə ersər, ança eriq yirtə bənqü taş tokıtdım, bitidim. Anı körüb ança bilinq: ol taş... dım. Bu bitiq bitiqmə atısı Yollıq tiqin.

Üzə kök tenqri, asra yağız yir kılıntukda ekin ara kisi oğlı kılınmıs. Kisi oğlınca üzə eçüm -apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmıs, Olurıpan türk bodunıq ilin, törüsün tuta birmıs, iti birmıs.

Tört bulunq kop yağı ermis, Sü süləpən dört bulunqdakı bodunıq kop almıs, kop baz kılınmıs, başlıqğ yüküntürmıs, tizliqıq sökürmıs, ilqerü Kadırkan yışka teqi, kirü Temir kapıqka teqi konturmıs. Ekin ara idi oksız kök türk it ança olurur ermis. Bilqə kağan ermis, alp kağan ermis, buyurukı yemə bilqeremis erinç, alp ermis erinç, bəqləri yemə, bodunı yemə tüz ermis. Anı üçün iliq ança tutmıs erinç, ilik tutıp törüq itmıs. Özi ança kərəkək bolmıs. Yuğçı, sıqtıönqrəkün toğsıka Bökli çölliq il, tabqaç, tüpüt, apar, apa urum, kırkız, üç kurıkan, otuz tatar, kıtan tatabı -bunça bodun kəlipən sıqtamıs, yuğlanmıs: antaq küliq kağan ermis. Anta kısırə inisi kağan bolmıs erinç, oğlı ta kağan bolmıs erinç. Anta kısırə inisi eçisin təq kılınmaduk erinç, biliqsız kağan olurmıs erinç, yabılak kağan olurmıs erinç, buyurukı yemə biliqsız erinç, yablak ermiş erinç. Bəqləri, bodunı tüzsiz üçün, tabğaç bodun təbliqin kürlüq üçün, armaqçısın üçün inili-eçili kınşürtikin üçün, bəqli-bodunlıq yopşurtukın üçün türk bodun illədük ilin içğınu ıdmıs, kağanladuk kağanın yitürü ıdmıs-tabğaç bodunka bəqilik urıoğulun kul boltı, silik kızı oğlın kün boltı. Türk bəqlər türk atın ıtı, tabğaçğı bəqlər tabğaç atın tutıpan tabğaç kağanka körmıs, əliq yıl isiq- küçiq birmıs. İl-

qərükün toğsıkdə Bökli kağanka təqi süləyü birmis, kurıǵaru Təmir-kapıǵka təqi süləyü birmis, tabǵaç kağanka ilin, törüsin alı birmis. Türk kara kamuǵ budun ança timis: İlliq bodun ertim, ilim amtı kanı? Kəmkə iliq kazǵanurmən? -tir ermis-Kağanlıǵ bodun ertim, kağanım kannı, nə kağanka isiq – küçiq birür mən? - tir ermis. Ança tip tabǵaç kağanka yaǵı bolmıs. Yaǵı bolup itinü- yaratunu umaduk yana içikmis. Buça isiq-küçiq birtükrəqü sakınmatı, “türk bodun ölürəyin, uruǵsıratayın” -tır ermis, yokadu barır ermis. Üzə türk tenqrisi, türk ıduk yiri–subı ança timis: Türk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolunç tiyin kanqım İltəris kağanıǵ, öqim İlbilqə katunuǵ tenqri töpəsintə tutın yöqerü kötirmis erinç. Kanqım kağan yiti yeqirmi ərin taşıkmis, taşra yoriyur tiyin, esidip, balıkdakı taǵıkmis, taǵdakı inmis, tirilip yetmis ər bolmıs. Tenqri küç birtük üçün kanqım kağan süsi bori teq ermis, yaǵısı kon təq ermis, İlqerü kurıǵaru süləp tirmiş, kobratmış, kamuǵı yeti yüz ər bolmıs. Yeti yüz ər bolıp ilsirəmis, kağansıramıs boduǵun kuladmıs, küncədmis bodunuǵ, türk törüisin içǵınmıs bodunuǵ eçüm apam törüsinçə yaratmıs, boşǵurmıs, tölis, tarduş (bodunuǵ anta etmiş). Yabǵuǵ, şadıǵ anta bermis. Biriyə tabǵaç bodun yaǵı ermis, yıraya Baz kağan tokuz oǵuz bodun yaǵı ermis, kırkız, kurıkan, oǵuz tatar, kıtan, takabı kop yaǵı ermis. Kanqım kağan bunça... kırk artukı yeti yolu süləmis, yeqirmi sünqüs sünqüsmis. Tenqri yarlıkaduk üçün illiq il-sirətmis, kağanlıǵıǵ kağansıratmıs, yaǵıǵ baz kılmıs, tizliqıq sökürmis, başlıǵıǵ yüküntürmis. Kanqım kağan (inçə iliq) törük kazǵanıp uşa barmıs. Kanqım kağanka başlayu Baz kağanıǵ balbal tikmis, ol törüdə üzə eçim kağan olurtı. Eçim kağan olurıpan, türk bodunuǵ yiçə itdi, iqiti, cıǵayıǵ (bay kılı aǵız ükü kılı).

Eçim kağan olurtukta, özim tarduş bodun üzə şad ertim. Eçim kağan birlə ilqerü Yaşıl üqüz, Şantunq yazıka təqi sülədimiz, kurıǵaru Temirkapıǵka təqi sülədimiz, Köqmən aşa kırkız yirinçə təqi sülədimiz -kamuǵı biş otuz sülədimiz, üç yeqirmi sünqüşdimiz, illiq il-sirətdimiz, kağanlıǵıǵ kağansıratdımız, tizliqıq sökürtimiz, başlaǵıǵ yüküntürtimiz, Türqis kağan türkimiz (bodunım erti, bilmədükin) üçün, bizinqə yanqıldukın üçün kağanı ölti, buyurukı, bəqləri yemə ölti, On ok bodun emqək körti. Eçümüz- apamız tutmıs yir –sub idisiz bolma-

zun tiyin az bodunıǵ itip- yaratıp... Bars bəq erti, kağan at bunta biz birtimiz, sinqlim kunçuyuǵ birtimiz.-özi yanqıltı, kağanı ölti, bodunı künq kul boltı. Köqmən yir-subidisiz kalmazun tiyin azkırkız bodunıǵ yaratıp (keltimiz, sünqüsdimiz, ilin) yana birtimiz. İlqerü Kadırkan yıǵış aşa bodunıǵ ança kopturtumuz, ança itdimiz. Kuruǵaru Kenü Tarmanka təqi türk bodunıǵ ança konturtımız, ança itdimiz. Ol ödkə kul kullıǵ, künq künqliq bolmış erti. İnisi eçisin bilməz erti, oǵlı kanqın bilməz erti. Ança kazǵanmış, itmis ilimiz, törümüz erti. Türk oǵuz bəqləri, bodun, esidinq: Üzə tenqri basmasar, asra yir təlinməsər, türk bodun, ilinqin, törünqin kim artatı? Udaçı erti. Türk bodun... ökün! Körqünqin üçün iqidmiş bilqə kağanınqa ermiş, barmıs, edqü ilinqə kəntü yanqıltıǵ, yablak kiqürtiq. Yaraklıǵ kantan kəlip yana eltdi? Sünqüqliq kantan kəlipən sürə eltdi? İduk Ötükən yiş bodun bardıǵ. İlqerü barıǵma bardıq, kuruǵaru barıǵma bardıǵ. Barduk yirdə edqüq ol erinç: kanıq subça yükürti, sönqükinq taǵça yatdı. Bəqilik urı oǵlınq kul boltı, silik kız oǵlınq künq boltı! Bilmədük üçün, yablakınqın üçün eçim kağan uça bardı.

Başlayu kırkız kağanıǵ balbal tikdim. Türk bodunıǵ atı, küsi yok bolmazun tiyin kanqım kağanıǵ, öqim katunıǵ kötürmiş tenqri il biriqimə tenqri, türk bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin özümün ol tenqri kağan olurtdı erinç. Nənq yılsıǵ bodunka olurmadım. İçrə aşsız, taşda qonsız yabız yablak bodunka üzə olurtım. İnim Kül tiqin birlə sözləşdimiz. Kanqımız, eçimiz kazǵanmış bodun atı, küsi yok bolmazun tiyin türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmadım, inim Kül tiqin birlə, eki şad birlə ölü – yitü kazǵantım. Ança kazǵanım biriki bodunıǵ ot – sub kılmadım. Mən (özim kağan olurtıkıma...) yir satu barmış bodun ölü – yiti yadaǵın, yalınqın yana kəlti. Bodunıǵ iqidəyin tiyin, yıǵaru oǵuz bodun tapa, ilqerü kıtan, tatabı bodun tapa, birqerü tabǵaç tapa uluǵ sü eki yeqirmi...(sünqüşdim, anta) kisrə, tenqri yarlıkarzu, kutım bar üçün, ülüqüm bar üçün öltəçi bodunıǵ tiriqü iqitim, yalanq bodunıǵ tonlıǵ, çıǵay bodunıǵ bay kiltım, az bodunıǵ üküş kiltım, ıǵar elliqdə, ıǵar kağanlığında yeq kiltım, tört bulunqdakı bodunıǵ kop baz kiltım, kop manqa körti. İsiq – küçiq birür bunça törüq

kazğanıp inim Kül tiqin özi ança kərqək boltı. Kanqım kağan uçdukda inim Kül tiqin yiti yaşda kaldı.

Umay təq öqim katun kutınqa inim Kül tiqin ər at boltı. Altı yeqirmi yaşınqa eçim kağan ilin, törüsün ança kazğantı, altı çub Soğdak tapa sülədimiz, buzdımız. Tabğaç Onq tutuk bis tü (mən sü kəlti, sünqüşdimiz). Kül tiqin yadağın oplayu təqti. Onq tutuq yorçın yaraklığ əliqin tutdı, yaraklığdı kağanka ançuladı. Ol sünq anta yokkışdımız. Bir otuz yaşınqa Çaçə Sənqünkə sünqüşdümüz. Ənq ilki Tadıkın Çurınq boz (atığ binip təqti, ol at anta) ölti. Ekinti İşbara yamtar boz atığ binip təqti, ol anta ölti. Yçinç Yeqin Siliq bəqinq kedimliq toğır at binip təqti, ol at anta ölti. Yarakınta, yalmasınta yüz artuk okın urtı, yizək başınqa bir (təqürmədi)... təqdükın, türk bəqlər, kop bilirsiz. Ol süq anta yokkışdımız. Anta kistrə yir Bayırku uluğ İrkin yağı boltı, Anı yayın Türqi yarğun költə buzdımız. Uluğ İlkin azkıya ərın tezin bardı. Kül tiqin altı oğuz yaşınqa kırkız tapa sülədimiz. Sünqüt batımı karığ söküpən Köqmən yığış toğa yorın kırkız bodunıq uda basdımız... Kağanın birlə Sonqa yışda sünqüşdimiz. Kül tiqin Bayırkun (ın ak adğırır) binip oplayu təqti, bir əriq okın urtı, eki əriq udışru sançdı. Ol təqdükə Bayırkunıq ak adğırır udlıkın sıyu urtı. Kırkız kağanın ölürtimiz, ilin altımız. Ol yıka türqis (tapa Altun yığış) toğa Ertis üqüziq keçə yorıdımız, türqis bodunıq uda basdımız. Türqis kağan süsi Bolçuda otça, borça kəlti, sünqışdimiz. Kül tiqin Başğu boz at binip təqti. Başğu boz... eksin özi altızdı. Anta yana kirip türqis kağan buyurukı az tutukıq əliqin tutdı. Kağanın anta ölürtimiz, ilin altımız. Kara türqis bodun kop içirdi. Ol bodunıq Tabarda konkurtımız, yana torıp Soğdak bodun itəyin Yinmü üqüziq keçə Temirkapığka təqi sülədimiz. Anta kistrə kara türqis bodun yağı bolmış Kenqərəs tapa bardı. Bizinq sü atı turuk, azukı yok erti. Yablak kisi er... alp ər bizinqə təqmiş erti. Antağ ödkə ökünip Kül tiqiniq az erin irtüri ıtımız. Uluğ sünqüş sünqüşmiş. Alp Şalçı ak atın binip təpmiş, kara türqis bodunıq anta ölürmis, almış. Yana yorıp... birlə, Kuşu Tutuk birlə sünqüşmiş, ərın kop ölürmis, ebin, barımın... kop kelürti. Kül tiqin yiti otuz yaşınqa karluk bodun erür baruk erikli yağı boltı. Tamağ İduk başda sünqüşdimiz.

Kül tiqin ol sünqüşdə otuz yaşayur erti. Alp Şalçı ak atın binip

oplayu təqti, eki əriq udışru sançdı. Karlukuğ ölürtimiz, altımız. Az bodun yağı boltı. Kara költə sünqüşdimiz. Kül tiqin bir kırk yaşayur erti. Alp Şalçı akın binip oplayu təqti, az eltəbəriq tutdı. Az bodun anta yok boltı. Eçim kağan ili kamaşığ boltukınta, bodun iliqi kağı boltukınta izqil bodun birlə sünqüşdimiz. Kül tiqin alp Salçı akın binip oplayu təqdi. Ol at anta tüşdi. İzqil bodun ölti. Tokuz oğuz bodun kəntü bodunım erti, tenqri, yer bulğakın üçün yağı boltı. Bir yılka biş yolu sünqüşdimiz. Ənq ilk Toğu balıkda sünqüşdimiz.

Kül tiqin Azman akığ binip oplayu təqti, altı əriq sançdı. Sü təqi-sintə yitinç əriq kılıçladı. Ekinti Kuşlağakda ediz birlə sünqüşdimiz. Kül tiqin Az yağınız binip oplayu yəqip bir əriq sançdı, tokuz əriq əriqə tokıdı. Ediz bodun anta ölti. Üçinç Bolçı... da oğuz birlə sünqüşdimiz. Kül tiqin Azman akığ binip təqti, sançdı. Süsin sançdımız, ilin altımız. Törtinç Çuş başında sünqüşdimiz. Türk bodun adak kamaştı, yablaq boltaçı erti. Oza kəlmis süsin Kül tiqin ağıtın Tonqura bir oğuş alpağu on əriq Tonqa tiqin yoğında əqirip ölürtimiz. Bisinç Ezqənti Katazta oğuz birlə sünqüşdimiz. Kül tiqin Az yağızın binip təqti, eki əriq sançdı, balıkka barmadı. Ol sü anta ölti. Mağı kurğan kışlap yazınqa oğuzğaru sü taşıkdımız. Kül tiqin ebiq başlayu kıtımız. Oğuz yağı orduğ basdı. Kül tiqin öqsiz akın binip tokuz ərin sançdı, orduğ birmədi. Öqim katun, ulayu öqlərim, əkələrim, kəlinqünim, kunçuylarım, bunça yemə tiriqi künq boltaçı erti, ölüqi yurtda, yolta kaltaçı ertiqiz.

Kül tiqin yok ersər, kop öltəçi ertiqiz. İnim Kül tiqin kərgək boltı, özim sakıntım. Kөрür közim körməz təq, bilir biliqim bilməz təq boltı, özim sakıntım. Öd tenqri yasar, kisi oğlı kop öqləlü törümis. Ança sakıntım. Közdə yaş kəlsər, eti də könqültə sığıt kəlsər, yanturu, sakıntım, katığdı sakıntım. Eki şad, ulayu iniyiqünim, oğlanım, bəqlərim, bodunım közi, kaşı yablaq boltaçı tip sakıntım. Yuğçı, sığıtçı kıtan, tatabı bodun başlayu Udar senqün kəlti. Tabğaç kağanta İsyi Likən kəlti, bir tümən ağı, altun, kümüş kərgəksiz kelürti. Tüpüt kağanta Bөлön kəlti. Kuriya kün batsıkdakı Soğd, Berçəkər, Bukarak ulıs bodunta Nənq sənqün oğul tarkan kəlti. On ok oğlum türqis kağanta Makraç tamğaçı, Oğuz Bilqə tamğaçı kəlti. Kırkız kağanta tarduş İnançun çor kəlti. Bark itqüçi, bədz yaratıqma bitiq taş itqüçi tabğaç kağan çıkanı Çanq sənqün kəlti.

Kül tiqin koy yılka yiti yeqirmikə uçdı, tokuzınç ay yiti otuzka yoğ

ertürtimiz. Barkın, bedizin, bitiq taşın biçin yılka yitiñ ay yiti otuzka kop alkadımız. Kül tiqin edin kırk artukı yiti yaşın boltı, tip... bunça bedizçiq toyğun eltəbər kəltürü.

Bunça bitiq bitiqmə Kül tiqin atısı Yollıq tiqin bitidim. Yeqirmi kün olurıp bu taşka bu tamka kop Yollıq tiqin bitirdim.

İğar oğlanımızda, toyğunumuzda, kökdə iqidür ertiqiz, uça bardınqız. Tenqri tiriq edkiçə. Kül tiqin altunun, kümüşün, ağısın, barımın türk çığay karanın ayğıma torğut bu... bəqim tiqin yöqərü tenqri... taş bitidim Yollıq tiqin.

Tərcüməsi:

Tanrı tək göylərdə doğulmuş türk müdrik xaqanı hal-hazırda taxta çıxdım. Sözüümü axıracan eşidin: məndən sonra gələn kiçik qardaş və qohumlarım, oğlum, birləşmiş qəbiləm, xalqım, sağdakı şad, apa bəylər, soldakı tarkat buyruq bəylər, otuz... doqquz oğuz bəyləri, xalqı bu sözüümü yaxşıca eşit, möhkəmcə dinlə! Şərqə gündoğana, cənuba günortasına, qərbə günbatana, şimala gecə yarısına (bu aradakı xalq bütünlüklə mənə tabedir. O qədər xalqı... Tam təşkil etdim. İndi orada iğtişaş yoxdur. Türk xaqanı Ötükən ormanında otursa elin dərdi olmaz. Şərqə Şandun çölünədək qoşun çəkdim, dənizə az qaldı; cənuba Doq-quz Ərsənədək qoşun çəkdim, Tibetə az qaldı; Qərbə İnci çayını keçərək Dəmirqapıyadək qoşun çəkdim, Şimala Yer Bayırku yerinədək qoşun çəkdim (bu qədər yerlərə qoşun yürütdüm. Ötükən ormanın yaxşı yiyəsi yox imiş, dövlət qurmalı yer (isə məhz) Ötükən ormanı imiş. Bu yerdə oturub Tabğaç xalqı ilə düzəlişdim. Qızıl, gümüş, taxıl, bol-bol ipək verən Tabğaç xalqının sözü şirin, hədiyyəsi gözəl imiş. Şirin sözü ilə, gözəl hədiyyəsi ilə aldadıb uzaq xalqı özünə yaxınlaşdırırmış.

Əsl müdrik adamlar, əsl cəsur adamlar getməmişlər. Bir adam yarılsa, qəbiləsi, xalqı son nəfərinədək yanılmazmış. Şirin sözüə, gözəl hədiyyəsinə aldanıb, türk xalqı, çoxluca qırıldı. Türk xalqı, bir hissən cənuba, Çuğay ormanına deyil, Tün çölünə yerləşək deyir. Türk xalqı, bir hissəni beləcə orada pis adamlar öyrədirmiş (ki,) uzaq isə, pis hədiyyə verir, yaxın isə yaxşı hədiyyə verir (deyib beləcə öyrədirmiş. Məlumatsız adamlar, o sözə aldanıb, yaxın gedirlər. (Ona görə də) çoxlu qurban verdin. O yerə doğru getsən, türk xalqı, qırılacaqsaq, Ötükən

yerində oturub karvanlar göndərsən heç bir dərdin olmaz. Ötükən ormanında yerləşsən, əbədi dövlət qurub yaşayacaqsan. Türk xalqı, sən yoxsullaşanda aclıq-toxluq barədə düşünmürsən; bir doysan, aclıq nədir bilməzsən. Elə olduğuna görə səni yüksəltdi xaqanın sözünə qulaq asmadan hər yeri dolaşdın, oralarda bax beləcə zəiflədin, seyrəldin. Orada qalanların tamamilə əldən-dildən düşərək dolaşırdı. Tanrının iradəsi olduğu üçün, özümün bəxtim olduğu üçün xaqan oldum. Xaqan olub yoxsul, kasıb xalqı bütünlüklə bir yerə yığdım, yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Məgər bu sözümə şişirtmə varmı? Türk bəyləri, xalqı, eşidin: Türk xalqının dirçəlib dövlət quracağını burada həkk etdim, yanılıb parçalanacağını da burada həkk etdim. Nə sözüm varsa, əbədi daşa həkk etdim. Ona baxaraq bilin: İndiki türk xalqı, bəyləri, taxta tabe bəylər, axı siz yanılısınız. Mən əbədi daş... Tabğac xaqanından naxışçı gətirdim. Mənim sözümü sındırmadı.

Tabğac xaqanı saray naxışçılarını göndərdi. Ona adına layiq sər-dabə yaratdırdım, içinə, bayırına adına layiq naxış vudurdum. Daş hördürdüm. Ürəyimdəki sözümü ...on ox oğullarına, tatlara, tək bunu görərək bilin, əbədi daş hördürdüm. Bu, yaşamalısən, indiki yaşamalısən yerdə isən, məhz yaşamalısən yerdə əbədi daş hördürdüm, yazdırdım. Onu görüb beləcə bilin: o daş...dım. Bu yazını yazan qohumu Yollıq tigidir.

Yuxarıda mavi göy, aşağıda qonur yer yarıldıqda ikisinin arasında insan övladı yaranmış. İnsan övladının üzərində əcdadım Bumin xaqan, İstəmi xaqan taxta oturmuş. Oturub türk xalqını, dövlətini yaratmış, inkişaf etdirmişlər.

Dörd tərəf bütünlüklə yağdı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı tamamilə almış, tamamilə özünə tabe etmiş, başlıya baş endirtmiş, dizliyə diz çökdürmüş. Şərqdə Kadirkan ormanınadək, qərbdə Dəmirqapıyadək yerləşdirmiş. İkisinin arasında yiyəsiz, bölgüsüz göytürk xalqı məskun imiş. Müdrük xaqan imiş, cəsur xaqan imiş. Əyanları da müdrük imiş, cəsur imiş, bəyləri də, xalqı da düz imiş. Onun üçün dövlət yaratmış, dövlət yaradıb qanun qoymuş. Sonra dünyadan köçmüşlər. Ağıcılar-sıtqıçılar şərqdə gündoğandan Bökli çöllük elindən, tabğac, tibet, avar, apa rum, qırğız, üç kurukan, otuz tatar, kıtan, tatabı(bu qədər xalq gəlib sıtqımuş, yuğ mərasimi keçirmişlər. O cür məşhur xaqan imiş. Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondan

sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı tək olmadığından, oğlu atası tək olmadığından taxta biliksiz xaqan oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş. Əyanları da biliksiz imiş, pis imiş.

Bəyləri, xalq düz olmadığı üçün Tabğac xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinə salıxdırdığı üçün, bəylərlə, xalq bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı dövləti dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını məhv etmişdir. Bəylik nəslini davam etdirməli oğulların tabğac xalqına qul oldu, bakirə qızların kənz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Tabğacdakı bəylər Tabğaç adı götürüb Tabğaç xaqanına tabe oldular. Əlli il xidmət etdilər. Şərqə gündoğana Bökli xaqanınadək qoşun çəkmiş, qərbə Dəmirqapıyadək qoşun çəkmiş. Tabğaç xaqanına dövlətini, qanunlarını vermişlər. Axırda türk camaatı belə demiş: Dövləti olan xalq idim, dövlətim indi hanı? kimə dövlət qururam (deyirmiş. Xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı? Hansı xaqana xidmət edirəm? (deyirmiş. Belə deyib Tabğaç xaqanına qarşı çıxmışlar. Qarşı çıxsalar da bir iş yaratmağı bacarmadıqlarından yenə tabe olmuşlar. Nə üçün xidmət etdiklərini anlamamışlar. Türk xalqı “ölək, nəslimizi kəsək” (deyirmiş, yox olub gedirmiş. Yuxarıda türk tanrısı, türk müqəddəs yeri (suyu belə demiş: Türk xalqı yox olmasın! Bunu deyib atam İltəris xaqanı, anam İlbilgə xatunu tanrı təpəsində tutub yuxarıya qaldırmış. Atam on yeddi igidlə tabeçilikdən qurtarmış, qurtardı yüyürür deyə xəbəri eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş, toplaşib yetmiş igid olmuşlar. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd tək imiş, yağısı qoyun tək imiş. Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış, çoxalib yeddi yüz igid olmuşlar. Yeddi yüz igid olub dövlətsizləşmiş, xaqansızlaşmış xalqı, kənz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanunlarını pozmuş xalqı (yenidən) dədə-babaların qanununca təşkil etmiş, öyrətmiş. Tölis, tarduş xalqını onda təşkil etmiş, yabğu, şad (adını) onda vermiş. Cənubda tabğac xalqı yağdı imiş. Qərbdə Baz xaqanın doqquz oğuz xalqı yağdı imiş. Qırğız, kurikan, onuz tatar, kıtan, tatabı (hamısı yağdı imiş. Atam xaqan bunca... qırx bir yol qoşun çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş. Tanrı yar olduğu üçün dövləti olanı dövlətsizləşdirmiş, xaqanını xaqansızlaşdırmış, yağını tabe etmiş, dizlini çökdürmüş, başlıya baş etdirmiş. Atam xaqan... qanun qoyub vəfat etmiş. Atam xaqana başda Baz xaqanı balbal qoy-

muş. O qanun əsasında əmim xaqan oldu. Əmim xaqan olub türk xalqını qaydaya saldı, yüksəlt di, kasıbı varlı etdi, azı çoxaltdı.

Əmim xaqan olduqda özüm tarduş xalqı üzərində şad idim. Əmim xaqan ilə şərqdə Yaşıl çay, Şandun düzünədək tək qoşun çəkdik, qərbə Dəmirqapıyadək qoşun çəkdik. Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinədək qoşun çəkdik.

Ümumən iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük. Dövləti olanı dövlətsizləşdirdik, xaqanlığı xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını əydirdik. Türkeş xaqanı türküümüz, (xalqı) xalqımız idi, anlamadığı, bizə qarşı yanıldığı üçün, xaqanı öldü, əyanları, bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü. Əcdadlarımızın tutduğu yer (su yiyəsiz qalmasın deyərək az xalqı təşkil edib... Bars bəy idi, ona xaqan adını burada biz verdik, kiçik bacımızı ona xanım verdik. Özü yanıldı, xaqanı öldü, xalqı kəniz, qul oldu. Kögmən yeri, suyu yiyəsiz qalmasın deyərək az qırğız xalqını yığıb gəldik, döyüşdük... dövlətini yenə verdik. Şərqi Kadirkan ormanını keçərək xalqı belə yerləşdirdik, belə təşkil etdik. Qərbə Kenü Tarmankadək türk xalqını belə yerləşdirdik, belə təşkil etdik. O vaxt qul qullu, kəniz kənizli olmuş idi. Kiçik qardaş böyük qardaşı tanımaz idi, oğul atasını tanımaz idi. Bu qədər qazanmış, düzəltmiş dövlətimiz, qanunumuz vardı. Türk oğuz bəyləri, xalqı eşidin: Yuxarıda tanrı basmasa, altda yer dəlinməsə, türk xalqı, dövlətini, qanunu kim dağıdır? Türk xalqı, ayıl! İtaət etdiyən üçün səni yüksəltmiş müdrik xaqanına, inkişaf etmiş möhkəm dövlətinə yanılıb, pislilik gətirdin. Yaraqlılar haradan gəlib səni dağıtdı? Süngülülər haradan gəlib səni sürüb apardı? Müqəddəs Ötükən ormanın xalqı, getdin. Şərqə... getdin. Qərbə yollandın. Getdiyən yerdə yaxşı olanı o idi: qanın su kimi axdı, sümüyün dağ kimi yatdı. Bəylik nəslini davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kəniz oldu. Anlamadığın üçün, pis olduğun üçün əmim xaqan dünyadan köçdü.

Qırğız xaqanı üçün balbal qoydum. Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyərək, atam xaqanı, anam xatunu yüksəltmiş tanrı, dövlət verən tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyərək, özümü o tanrı xaqan elədi. Elə bir varlı xalqa xaqan olmadım. Qarnı aşız, üstü donsuz qorxaq, zavallı xalqın üzərində hökmdar oldum. Kiçik qardaşım Kül tigin ilə məsləhətləşdik. Atamızın, əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox

olmasın deyə türk xalqı üçün gecə yatmadım, gündüz oturmadım, kiçik qardaşım Kül tigin ilə, iki şad ilə əldən düşüncəyədək çalışıb vuruşdum. Dövlət qurarkən birləşən xalqa zülm etmədim. Mən özüm xaqan olduğuma görə... hər yerə səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda, piyada, yalın yenə gəldi. Xalqı yüksəldək deyə şimala oğuz xalqına qarşı, şərqə kıtan, tatabı xalqına qarşı, cənuba Tabğaca qarşı, böyük qoşunla on iki dəfə yürüş etdim... döyüşdüm. Ondan sonra tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriltdim, yalın xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Sədaqətli xaqanlıqlara yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki xalqı bütünlükdə tabe etdim, yağsız edim, bütünlüklə mənə tabe oldu. Xidmət edərək bu qədər qanun qoyub kiçik qardaşım Kül tigin özü vəfat etdi. Atam xaqan vəfat etdikdə kiçik qardaşım Kül tigin yeddi yaşda qaldı. On yaşda olanda Humay tək anam xatununun şərafinə kiçik qardaşım Kül tigin igid adı qazandı. On altı yaşında əmim xaqanın dövlətini, qanunu beləcə qorudu: altı tayfalı Soğdaya qarşı qoşun çəkdim, tabe etdik. Tabğac, On tutuk əlli min qoşunla gəldi... döyüşdük. Kül tigin piyada hücum etdi. On tutuk yorçusunu yaraqlı tutdu, yaraqlı da xaqana təqdim etdi. O qoşunu orada məhv etdik. İyirmi bir yaşında Çaça sənünlə döyüşdük. Əvvəlcə Tadığın çorin boz atını minib hücum etdi, o at orada... öldü. İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi, o at orada öldü. Üçüncü dəfə Yegin Silig bəyin yəhərli kəhər atını minib hücum etdi, o at orada öldü. Yarağına, zirehinə yüzdən artıq ox dəymişdi: üzünə, başına biri də dəymədi.

...Hücum etdiyini, türk bəyləri, hamısını bilirsiniz. O qoşunu orada yox etdik. Ondan sonra Yer Bayırku sərkərdəsi Ulu İrkin yağı oldu. Onu dağıdıb Türgi Yarğun gölündə məğlub etdik. Ulu İrkin azacıq döyüşçü ilə qaçıb getdi. Kül tigin iyirmi altı... yaşında olanda qırğızlara qarşı qoşun çəkdim. Süngü batımı qarı yarıb Kögmən ormanı üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda basdıq... Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdük. Kül tigin Bayırkunun ağ aygırını minib hücumə keçdi, bir döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü təqib edərək sancdı. O döyüşdə Bayırkunun ağ aygırının budu sındı. Qırğız xaqanını öldürdük, ölkəsini aldıq. O ili türkeşlərə qarşı Altun ormanı üzüyuxarı qalxıb, İrtiş çayını keçərək yürüdük. Türkeş xalqını yuxuda basdıq. Türkeş xaqanının qoşunu Bolçuda od kimi, tufan kimi gəldi, döyüşdük. Kül tigin Başğu boz

atı minib hücum etdi. Başğu boz... tutdurdu. İkisini özü aldırdı. Onda yenə qoşuna girib türkeş xaqanının buyruqçusu Az tutuku əli ilə tutdu. Xaqanı orada öldürdük, ölkəsini aldığımız. Qara türkeş xalqı tamamilə tabe oldu. O xalqı Tabarda yerləşdirdik. Yenə yürüyüb Soğdak xalqını qaydaya salaq deyər İnci çayını keçərək Dəmirqapıyadək qoşun çəkdik. Ondan sonra qara türkeş xalqı yağdığı olmuş kenərəslərə tərəf getdi. Bizim qoşunun atları arıq, azuqəsi yox idi. Pis adamlar...

İgid döyüşçülər bizə hücum etmiş idi. Belə bir vaxtda peşman olub Kül tigin azacıq döyüşçü ilə ayıraraq göndərdik. Ulu döyüş döyüşmüş. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etmiş, qara türkeş xalqını orada öldürmüş. Yenə yürüyüb...

...ilə, Kuşu tutuk ilə döyüşmüş, əsgərlərini bütünlüklə öldürmüş, evini, mal-dövlətini... bütünlüklə gətirmiş. Kül tigin iyirmi yeddi yaşında ikən karluq xalqı azad, sərbəst ikən yağdığı oldu. Müqədəs Tamağ başında döyüşdük.

Kül tigin o döyüşdə otuz yaşında idi. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi, iki döyüşçünü təqib edərək sancdı. Karluku məhv edib aldı. Az xalqı yağdığı oldu. Qara göldə döyüşdük. Kül tigin otuz bir yaşında Alp Şalçının atını minib hücum etdi, az eltəbərini tutdu, az xalqı orada yox oldu. Əmim xaqanın dövlətində iğtişas olduqda, xaqan dövləti düşmənlə olduqda izgil xalqı ilə döyüşdük. Kül tigin Alp Şalçının atını minib hücum etdi. O at orada öldü. İzgil xalqı məhv oldu. Doqquz oğuz xalqı öz xalqı idi. Göylə yer qarışdığı üçün onlar yağdığı oldular. Bir ildə beş yol döyüşdük. Əvvəlcə Toğu şəhərində döyüşdük.

Kül tigin Azman atı minib hücum etdi, altı döyüşçünü sancdı. Qoşun qarşılaşanda yeddinci döyüşçünü qılıncladı. İkinci Kuşlağakda edizlər ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib hücum edərək bir döyüşçünü sancdı, doqquz döyüşçünü mühasirədə nizadən keçirdi. Ediz xalqı orada məhv oldu. Üçüncü dəfə Bol...nda döyüşdük. Kül tigin Azman atı minib hücum etdi, sancdı. Qoşunu qırdıq, ölkəsini aldığımız. Dördüncü dəfə Çuş başında döyüşdük. Türk xalqı ayağını qaçaraq qoydu, xain olası idi. Qabaqlayaraq gəlmiş qoşununu Tona tiginin dəfnində Kül tiginlə mühasirə edib öldürdük. Beşinci dəfə Ezgənti Kadazda oğuz ilə döyüşdük. Kül tigin Az kəhərini minib hücum etdi, iki döyüşçünü sancdı, şəhərə girmədi. O qoşunu orada məhv etdik. Mağı kurganda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı

qoşun çəkdi. Kül tigin evi müdafiə etmək üçün qoyduq. Düşmən olan oğuz ordusu hücum etdi. Kül tigin ağ Öysüz atını minib doqquz döyüşçünü sancdı, ordanı vermədi.

Anam xatun, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanumlarım (bütün diriləriniz kəniz olası idi, ölümləriniz yurdda, yolda yatarak qalası idi. Kül tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz. Kiçik qardaşım Kül tigin öldü, özüm kədərləndim. Görən gözüüm görməz tək, bilən biliyim bilməz tək oldu, özüm kədərləndim. Baxtı tanrı yazar, insan övladının hamısı ölümlü törəmiş. Beləcə kədərləndim. Gözdən yaş gəlsə, ürəkdən güclü hıçqırtı gəlsə, yanaraq kədərləndim, möhkəmcə kədərləndim. İki şad, digər kiçik qohumlarım, oğlanlarım, bəylərim, xalqın gözü (qaşı pis olacaq deyib kədərləndim. Dəfn edən, mərsiyə deyən kıtan, tatabı xalqından başqa Udar sənün gəldi. Tabğac xaqanından İsyi Likən gəldi, on min pul, çoxlu qızıl, gümüş gətirdilər. Tibet xaqanından bölən gəldi. Qərbdə günbatandakı Soğd, Bərçəkər, Buxara ulusu xalqından Nən sənün, Oğul tarkan gəldi. Oğlum On ox türkeş xaqanından Makraç möhürçü, Oğuz bilgə möhürçü gəldi. Qırğız xaqanından tarduş Inançu çor gəldi. Sərdabə tikən, naxış vuran, yazılı daş düzəldən Tabğac xaqanın qohumu Çan sənün gəldi.

Kül tigin qoyun ilinin on yeddisində vəfat etdi, doqquzuncu ayın iyirmi yeddisində dəfn etdirdik. Sərdabəsini, naxışını, yazılı daşını meymun ili yeddinci ayın iyirmi yeddisində tamamladıq. Kül tigin öləndə qırx yeddi yaşı oldu. Daş... bu qədər naxışçı toyğun eltəbər gətirdilər.

Bu yazını yazan (mən oldum.) Kül tiginin qohumu (mən) Yollığ tigin yazdım. İyirmi gün oturub bu Daşa, bu damğanı bütünlükdə (mən) Yollığ tigin yazdım. Sadiq oğlanınızdan, övladınızdan... yüksəldir idiniz, vəfat etdiniz. Göylərdə diri edilənəcən... Kül tiginin qızılını, gümüşünü, pulunu, mal-dövlətini türk yoxsul qara camaatının... toyğunlar bu ... bəyim tigin göylərə... daş yazdım. Yollığ tigin.



İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- 1) Abiyev Aydın. Türk ədəbiyyatında satira. Bakı, 1991.
- 2) Agah Sırrı Ləvənd. Türk ədəbiyyatı tarixi. Ankara, 1973.
- 3) Agah Sırrı Ləvənd. Divan ədəbiyyatı tarixi. İstanbul, 1980.
- 4) Atatürk dövrü türk ədəbiyyatı. Ankara, 1981.
- 5) Aytmatov Ç. Cəmilə. Povest. Bakı, "Uşaqgəncnəşr", 1961.
- 6) Aytmatov Ç. Ana tarla. Povest. Bakı, "Azərnəşr", 1966.
- 7) Aytmatov Ç. Gün var əsrə bərabər. Roman və povestlər. Bakı, "Yazıçı", 1987.
- 8) Aytmatov Ç. Əlvida Gülsarı. Povest. Bakı, "Gənclik", 1969.
- 9) Aytmatov Ç. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Çaşıoğlu", 2004.
- 10) Araslı Q.M. Təvfik Fikret i Azerbaydjanskaə literatura. Moskva, 1968.
- 11) Ağazadə Fərhad. Ədəbiyyat məcmuəsi. Bakı, 1912.
- 12) Abdulla Qədiri. Mehrab əqrəbi. Bakı, 1970
- 13) Abdulla Qədiri. Ötən günlər. Bakı, 1987.
- 14) Abrarov A. Ədib və müasirlik. Daşkənd, 1964
- 15) Aybək. Müqəddəs qan. Bakı, 1959.
- 16) Aybək. Seçilmiş əsərləri, 19 cildə. Daşkənd, 1975-1982.
- 17) Bahaəddin Ögəl. Böyük Hun imperiyası, I və II kitablar. Bakı, 1992.
- 18) Bertels. "İzbrannıe trudi" (Navai i Djami). Moskva, 1965.
- 19) Cəlaləddin Rumi. "Məsnəvi"dən seçmələr. Bakı, 2007.
- 20) Cəmil Səna. Yəhya Kamal, Əsərləri və şəxsiyyəti. İstanbul, 1947.
- 21) Cəfərov N. Türk dünyası: Xaos və kosmos. Bakı, 1998.
- 22) Cəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı, 2007.
- 23) Cəfərov N. Türk xalqları ədəbiyyatı. 4 cildə, I-IV cildlər. Bakı, 2006-2007.
- 24) Əbdülhəq Hamid. Bütün əsərləri, I və II cildlər, İstanbul, 1979-1982.
- 25) Əbdülhəq Hamidin teatroları. İstanbul, 1948.
- 26) Əhmədov Əhməd. Rəşad Nurinin romanları. Bakı, 1965.
- 27) Əhməd Kabaklı. Türk ədəbiyyatı, 3 cildə. İstanbul, 1997.
- 28) Əhmədova F. Məxdumqulunın sənət aləmi. Bakı, 2006.
- 29) Fuad Köprülü. Türk ədəbiyyatı tarixi. İstanbul, 1973.
- 30) Hüseynov Rüstəm. Tofiq Fikrət. Bakı, 1981.
- 31) Hüseynov Rüstəm. Namiq Kamal. Bakı, 1990.
- 32) Hilmi Yücəbaş. Bütün cəbhələrdə Rəşad Nuri. İstanbul, 1957.

- 33) Həmid Alimcan. Əsərləri, 10 cildə, Daşkənd, 1979-1984.
- 34) Həmzə Niyazi. Əsərləri, 5 cildə, Daşkənd, 1988-1989.
- 35) Həyitmetov Ə. Nəvai lirikası. Daşkənd, 1961.
- 36) Xəlilov P. Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı. Bakı, 1994.
- 37) Xəlil Rza Ulutürk. Turan çələngi. Bakı, 1992.
- 38) Xəlilov P. SSRİ xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 1966.
- 39) İbnüləmin Mahmud Kamal. Son əsr türk şairləri. İstanbul, 1998.
- 40) Kənan Ağüz. Batı təsirində türk şeiri antologiyası. Ankara, 1970.
- 41) Kərimov N. Aybək. Daşkənd, 1985.
- 42) Kərimov N. Həmid Alimcan. Daşkənd, 1980.
- 43) Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. I və II hissə, Bakı, 1925-1926.
- 44) Koroqlı X. Uzbekskaə literatura. Moskva, 1976.
- 45) Koroqlı X. Turkmenskaə literatura. Moskva, 1972.
- 46) Qaspiralı İ. Dildə, fikirdə, işdə birlik. Bakı, 2002.
- 47) Qaspiralı İ. Seçilmiş əsərləri, I cild, İstanbul, 2003.
- 48) Qaspiralı İ. Seçilmiş əsərləri, II cild, İstanbul, 2003.
- 49) Qurbanov Allahşükür. Əbdülhəq Hamid, Bakı, 1987.
- 50) Qafur Qulam. Əsərləri, 12 cildə, Daşkənd, 1970-1978.
- 51) Qafur Qulam. Ömrün baharında, Bakı, 1979.
- 52) Qarayev T. Uyğun şeiriyyəti, Daşkənd, 1986.
- 53) Qayumov L. Şairə Zülfiyyə, Daşkənd, 1965.
- 54) Quliyev E. Müasir özbək ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1999.
- 55) Quliyev E. Türkiyə türk ədəbiyyatı. Bakı, 2003.
- 56) Miller A.F. Oçerki noveyhey istorii Turüii, Moskva, 1948.
- 57) Mehmed Akif Ərsoy. Safahat. İstanbul, 1993.
- 58) Mustafa Nihad Özün. Son əsr türk ədəbiyyatı tarixi, İstanbul, 1936.
- 59) Maqsud Şeyxzadə. Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, Bakı, 1973.
- 60) Maqsud Şeyxzadə. Seçilmiş əsərləri, 6 cildə, Daşkənd, 1985-1986.
- 61) Maqsud Şeyxzadə. Əks-səda, Bakı, 1978.
- 62) Mirzəyev S. Şeyrməhəmmədov S. Müasir özbək ədəbiyyatı. Daşkənd, 1993.
- 63) Mehmed Kaplan. Tofiq Fikrət və şeiri, İstanbul, 1971.
- 64) Məmmədov X. "Tərcüman": Dildə, fikirdə, işdə birlik. "Ədəbiyyat qəzeti", 27 iyul 2001-ci il.
- 65) Mətləb Nağı. Yaşamaq istəyirdim, Bakı, 2007.
- 66) Mövlanə Cəlaləddin Rumi. Mənəviyyat məsələləri I və II kitab, Bakı, 2007.
- 67) Məxdumqulu. Şeyrlər. Bakı, 2006.
- 68) Namiq Kamal. Vətən, yaxud Silistrə. İstanbul, 1969.
- 69) Namiq Kamal. Zavallı cocuq. İstanbul, 1940.
- 70) Namiq Kamal. Əsərləri, 3 cildə. İstanbul, 1957.

- 71) Namiq Kamal. Həyatı və şeirləri. İstanbul, 1995.
- 72) Namiq Kamal. Doğumunun yüz əllinci ilində, Ankara, 1993.
- 73) Namiq Kamal. İntibah, İstanbul, 1996.
- 74) Nihad Səmi Banarlı. Türk ədəbiyyatı tarixi, 2 cildə, İstanbul, 1998.
- 75) Nəcmi İbrahim. Əbdülhəq Hamid və əsərləri, İstanbul, 1932.
- 76) Nəvai Ə. Fərhad və Şirin, Bakı, 1947.
- 77) Nəvai Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2006.
- 78) Nəvai Ə. Mühakəmətül-lügəteyn, Bakı, 1999.
- 79) Nəvai. Mizanül-övzan, Bakı, 2006.
- 80) Nəvai. "Xəmsə". Daşkənd, 1966.
- 81) Nəğməli Özbəkistan. Bakı, 1979.
- 82) Oğuznamə. Bakı, 1987.
- 83) Ömər Seyfəddin. Əshabi-kəhfimiz, İstanbul, 1918.
- 84) Ömər Seyfəddin. Fərman, Ankara, 1992.
- 85) Ömər Seyfəddin. Doğumunun yüzüncü ilində, Ankara, 1992.
- 86) Ömər Seyfəddin. Külliyyatı, İstanbul, 1949.
- 87) Özbək sovet ədəbiyyatı tarixi, I cild, Daşkənd, 1970.
- 88) Özbək sovet ədəbiyyatı tarixi. Daşkənd, 1990.
- 89) Özbək ədəbiyyatı antologiyası, Bakı, 1958.
- 90) Özbək şeirləri. Bakı, 1959.
- 91) Rəşad Nuri Güntəkin. Çalı quşu, Bakı, 1959.
- 92) Rəşad Nuri Güntəkin. Damğa, Bakı, 1961.
- 93) Rəşad Nuri Güntəkin. Yarpaq tökümü, İstanbul, 1944.
- 94) Rəşad Nuri Güntəkin. Yaşıl gecə, İstanbul, 1959.
- 95) Rəfiq Özdək. Tükrün qızıl kitabı, I kitab, Bakı, 1992.
- 96) Rövşən Əsrəf. Tofiq Fikrət, İstanbul, 1919.
- 97) Seyid Kamal Qaraəlioğlu. Türk ədəbiyyatı tarixi, İstanbul, 1982.
- 98) Sadəddin Nüzhet Ərgün. Türk şairləri, İstanbul, 1976.
- 99) Sacid Ülkü. Yəhya Kamalın şeirləri və tənqidlər, İstanbul, 1965.
- 100) Sultanov Y. Xalq sənətkarı, Daşkənd, 1959.
- 101) SSRİ xalqları ədəbiyyatı müntəxəbatı (tərtibçi P.Xəlilov), Bakı, 1956.
- 102) Süleymenov O. Az-Ya. Bakı, 1993.
- 103) Şərəf Rəşidov. Borandan güclü, Bakı, 1962.
- 104) Şərəf Rəşidov. Kəşmir mahnısı, Bakı, 1959.
- 105) Şərəf Rəşidov. Qaliblər, Bakı, 1976.
- 106) Şərəf Rəşidov. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, Daşkənd, 1981-1983.
- 107) Şinasi. Külliyyatı, Müntəxəbatı-əşar, Ankara, 1960.
- 108) Şinasi. Şair evlənməsi, İstanbul, 1943.
- 109) Şinasi. Müntəxəbatı-təsviri əfkar, İstanbul, 1876.
- 110) Tahir Alangü. Cümhuriyyətdən sonra hekayə və roman, İstanbul, 1965.

- 111) Tofiq Gönənsay. Tənzimatdan zamanımıza qədər türk ədəbiyyatı, İstanbul, 1949.
- 112) Türkiyə türk ədəbiyyatı, Ankara, 1999.
- 113) Talibzadə Abdulla Şaiq. Türk çələngi, Bakı, 1919.
- 114) Tofiq Fikrət. Rübabi-şikəstə, İstanbul, 1910.
- 115) Tanpınar Həmdi. XIX əsr türk ədəbiyyatı tarixi, İstanbul, 1949.
- 116) Tatar ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, 1972.
- 117) Türkmən nəğmələri. Bakı, 1989.
- 118) Türkmən hekayələri. Bakı, 1962.
- 119) Türkün qızıl kitabı. Bakı, 1992.
- 120) Uyğun. Əsərləri, 6 cildə, Daşkənd, 1974-1978.
- 121) Vahidov Erkin. Əsərləri, 2 cildə, Daşkənd, 1986.
- 122) Yəhya Kamal. Bitməmiş şeirlər, İstanbul, 1976.
- 123) Yəhya Kamal. Öz göy qübbəmiz, İstanbul, 1961.
- 124) Yəhya Kamal. Əziz İstanbul, İstanbul, 1964.
- 125) Yəhya Kamal. Siyasi hekayələr, İstanbul, 1968.
- 126) Yaqubov H. Qafur Qulam (Həyat və yaradıcılığı), Daşkənd, 1959.
- 127) Yusif Balasaqunlu. "Qutadqu bilik" - Xoşbəxtliyə aparan elm, Bakı, 1994.
- 128) Yusif Balasaqunlu. Qutadqu bilik, Bakı, 1998.
- 129) Ziya Göyalp. Külliyyatı, I və II cildlər, İstanbul, 1965.
- 130) Ziya Göyalp. Türkçülüyün əsasları, Ankara, 1939.
- 131) Ziya Göyalp. Türkçülüyün əsasları, Bakı, 1991.
- 132) Ziya Paşa. Zəfərnəmə, İstanbul, 1909.
- 133) Ziya Paşanın şeirləri. Ankara, 1959.
- 134) Ziya Paşa. Əsərləri, Ankara, 1963.
- 135) Ziya Paşa. Əsərlərindən seçmələr. İzmir, 1987.
- 136) Zahir Güvemli. Yəhya Kamal və şeiri, İstanbul, 1958.
- 137) Zakirov M. Maqsud Şeyxzadə. Daşkənd, 1969.
- 138) Zülfiyyə. Əsərləri, 3 cildə, Daşkənd, 1985-1986.

MÜNDƏRİCAT

TƏDQIQATÇININ TÜRK YANGİSİ VƏ YA QISA ZAMAN UĞURLARI	7
NƏCİB İNSAN, GÖRKƏMLİ ALİM	9
GİRİŞ	13
ÜMUMTÜRK YAZILI ƏDƏBİYYATI	
Yusif Balasaqunlu	17
TÜRKiYƏ TÜRk ƏDƏBİYYATI	
Tarixə müxtəsər baxış	27
Cəlaləddin Rumi	33
Yunis İmrə	46
XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ədəbi hərəkət və onun əsas mərhələləri	55
İbrahim Şinasi	61
Əbdülhəmid Ziya Paşa	67
Namiq Kamal	76
Əbdülhəq Hamid Tarxan	90
Tofiq Fikrət	101
Mehmed Akif Ərsoy	113
Ziya Göyalp	120
Ömər Seyfəddin	128
Yəhya Kamal Bayatlı	133
Rəşad Nuri Güntəkin	139

ÖZBƏK ƏDƏBİYYATI

Əlişir Nəvai	155
Həmzə Niyazi	171
Abdulla Qədiri	179
Çolpan	190
Qafur Qulam	197
Musa Aybək	203
Uyğun	211
Maqsud Şeyxzadə	217
Həmid Alimcan	226
Zülfiyə	232
Şərəf Rəşidov	239
Erkin Vahidov	245

TÜRKMƏN ƏDƏBİYYATI

Məxtumqulu Fəraqi	251
-------------------------	-----

QAZAX ƏDƏBİYYATI

Abay Kunanbayev	266
Oljas Süleymenov	276

KRİM-TATAR ƏDƏBİYYATI

İsmayıl Qaspiralı	293
“Tərcüman”: Dildə, fikirdə, işdə birlik (X.Məmmədov)	316

QIRĞIZ ƏDƏBİYYATI

Çingiz Aytmatov	327
-----------------------	-----

QƏDİM TÜRK EPOS NÜMUNÜLƏRİ.....	339
---------------------------------	-----

QƏDİM TÜRK ŞEİR NÜMUNƏLƏRİ	355
----------------------------------	-----

QƏDİM TÜRK NƏSR NÜMUNƏLƏRİ	371
----------------------------------	-----

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	394
----------------------------------	-----

